

ઉત્થાનિકા

આધુનિક યુગમાં પાઠ્ય (પ્રાકૃત)ના અભ્યાસનો પ્રારંભ સંસ્કૃતના અભ્યાસમાંથી વિદ્વાનોને હાથે બાપાવિજ્ઞાનના આનુષંગિક રૂપે શરૂ થયો. સંસ્કૃત સાહિત્યનું પરિચીલન કરનારાઓનું લક્ષ્ય ભારતીય દ્વિભાષિક નાટકો તરફ સવિશેષ ખેંચાયું અને એને લઈને નાટકગત પાઠ્ય કંઠિકાઓ અને પદોના અભ્યાસનાં પગરથુ મંડાયાં. ડૉ. પિણીવના પ્રવૃત્તિથી આ અભ્યાસનું મહત્ત્વ વધ્યું અને ડૉ. કોનોતી “કપૂરમંજરી”ની આવૃત્તિથી નાટકગત પાઠ્ય બાપાઓના અભ્યાસને નૂતન પ્રકાશ મળ્યો. મરહટ્ટી (માહારાષ્ટ્રી) સાહિત્યને અગત્ય મેળવી આપવાનું માન પ્રો. વેમરને છે, અને એ એમની ગાહુડોરસ યાને ગાહુડોરસસર્ધની ઉત્તરોત્તર આવૃત્તિઓને આભારી છે. રા. બ. શંકર પાદુરગ પંડિતની ગઉડવહુની વિદ્વાપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાએ મંળા અભ્યાસને વેગ આપ્યો. પાઠ્ય બાપાનો અભ્યાસ પાઠ્ય વિદ્વાનોએ પાઠ્યનાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં વ્યાકરણોથી શરૂ કર્યો. આ અભ્યાસને સ્વતંત્ર સ્થાન મળતાં તો કેટલાંયે દસકા વીતી ગયા.

આપણા દેશની અનેક વિદ્યાપીઠોમાંની ધણીખરીએ આજે પણ પાઠ્યના અભ્યાસને સ્થાન આપ્યું નથી. જે વિદ્યાપીઠોએ આપ્યું છે તેમાં મુળ્ય વિદ્યાપીઠ મોખરે હોય એમ જણાય છે, જોકે પૃ. ૧-૨માં કલા મુજબ એની ગતિ ધણી ધીરી રહી છે. મુળ્ય વિદ્યાપીઠ હસ્તકની કાલેજોમાંની બહુ જ થોડી કાલેજામાં “અર્ધમાગધી” શીખવાય છે, અને તેમાં પણ કેટલીકે હાલમાં કાપ મૂક્યો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પાઠ્ય સાહિત્યના સંપૂર્ણ અને વાર્તાત્મિક મૂલ્યાંકનની શી આશા રખાય ? તેમાં જે વળી મારા જેવો અજ્ઞાનકાવનો વિદ્યાર્થી આ દિશામાં શો પ્રકાશ પાડી શકે ? વાત એમજે કે એ “અર્ધમાગધી”ને અંગે કોઈ પરીક્ષા પસાર કરી નથી કે કોઈ પદવી મેળવી નથી. મારો પ્રિય વિષય તો

ગણિત હતો (અને છે) અને એથી તો મેં બી. એ. અને એમ. એ.ની પરીક્ષા માટે એ પસંદ કર્યો હતો. એમ. એ.ની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ ૧૯૧૮થી ૧૯૨૪ સુધી ગણિતના અધ્યાપક તરીકે મેં મુંબઈની કૉલેજોમાં કામ કર્યું હતું. એ દરમ્યાન ગણિતની શીમાંસા (philosophy of mathematics)માં રસ લેનાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે અને જૈન ગણિતને અંગે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી 'સંશોધન-દાન મળતાં જૈનોના સંસ્કૃત અને પાષ્ટ્યમાં રચાયેલ સાહિત્ય પ્રત્યે મારી અભિરચિ જગૃત થઈ. એને લઈને તો હું સંસ્કૃત અને પાષ્ટ્યમાં રચાયેલાં દર્શન-શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા પણ પ્રેરાયો. આગળ જતાં "ભાંડારકર-પ્રામ્ન્ય-વિદ્યા-સંશોધન-મંદિર" (પૂના) તરફથી જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી સંસ્કૃત, પાષ્ટ્ય ને ગુજરાતીમાં રચાયેલી કૃતિઓની હાથપોથીનું વર્ણનાત્મક સ્વચ્છિપત્ર તૈયાર કરી આપવાનું આમંત્રણ મળતાં મેં એ સ્વીકાર્યું^૧ અને પૂનામાં રહી આ કાર્ય ૧૯૩૬માં પૂર્ણ કર્યું. સાથે સાથે સંશોધન-ક્ષેત્રમાં મેં વિદરવા માંડ્યું. આનું એક પરિણામ એ આનું કે ૧૯૩૬માં અહીંની એમ. ટી. બી કૉલેજમાં મારી "અર્ધમાગધી"ના અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક કરવાની આચાર્ય નગીનદાસ માણેકલાલ શાહે કિંમત બીડી.^૨ આગળ જતાં એમણે તેમજ મુંબઈ વિદ્યાપીઠે પી.એચ.

---

૧ સિપિસાત્રવિષયક જૈન ઉદ્દેશો, જૈન કેળવણીની પદ્ધતિ, જૈન આગમોમાં અદ્વિત્યનો સિદ્ધાન્ત અને જન આગમોને આધારે "અર્ધમાગધી" આકારભૂતી રચના એ વિષયો પરત્વે પણ મને આ વિદ્યાપીઠ તરફથી સંશોધન-દાન મળેલાં છે. ૨ આ પણ એક સાદસ હતું, કેમકે વિદ્યાર્થી-જીવન દરમ્યાન અપર કાલા તરીકે સંસ્કૃતનો મેં જે બિંધ મેળવ્યો હતો તે તો સં. સાહિત્યના પાઠ્યથી પણ ચાલુ રખાયેલા અભ્યાસને લઈને વાળે રહ્યો હતો એટલે સં. કૃતિઓને તો હું બધે તેમ કરીને પઢાવી વળી શકું તેમ હતું, ન્યારે પા. માટે મુશ્કેલી હતી, કારણ કે એ મઠિની મારી યોગ્યતા તે સમયે તો જૈન કુળમાં જન્મ લેવાથી મને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલ જૈનોની આવસ્થા કિધાનાં-પચ્ચત્તિકમણનાં સૂત્રો અને છવ્વિચાર, નવતત્ત્વ વગેરે પ્રકરણ-મંથોના સાધારણ અભ્યાસ પૂરતી જ હતી ૩ આ માટે હું એમનો ખાણી છું.

ડી (Ph. D.) ના “ અર્ધમાગધી ” વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન કરાવવાને માટે સુયોગ સાધી આપ્યો. વળી ડી. લીટ. (D. Litt.) ની પદવી ધરાવનારા “ અર્ધમાગધી ” ના એક પ્રાધ્યાપકને “ પ્રાકૃત સાહિત્ય ” માટે ૧૯૪૦ માં Springer Research Scholarship મળતાં એને અંગે એમના તરફથી “ પ્રાકૃત સાહિત્ય ” નું જે કામ થાય તેની ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને એનો હેવાલ રજૂ કરવાનું કાર્ય મને (તેમજ પં. બેચરદામને) મુંબઈ વિદ્યાપીઠે સોંપ્યું. આથી મને મારા અભ્યાસને દલીમૂત કરવા માટે પ્રોત્સાહન મળ્યું. મારા સદાધ્યાપકો તરફથી “ અર્ધમાગધી ” ને અંગે—પાછવ સાહિત્ય પરત્વે યથેચ્છી કેટલીક પ્રામાણિક ને સત્યરસુહી તથા કેટલીક વિનોદલક્ષી ટીકાઓને લીધે મળ્યું આ સાહિત્ય તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપવા હું પ્રેરાયો.

આ પ્રમાણે મારો અભ્યાસ વિકસતો ગયો. એવામાં આગથી દસ વર્ષ ઉપર, એમ. ટી. બી કૉલેજના પ્રાધ્યાપકો માટે રચાયેલા “ ભારતીય વિદ્યામંડળ ” ના ઉપક્રમે “ પાછવ ભાષા અને સાહિત્ય ” ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ વેળા મેં આને અંગે જે નોંધો તૈયાર કરી હતી તેમાં હું સમય અને સાધન અનુસાર ઉમેરો કરતો ગયો. ૧૯૪૭ માં પ્રકાશન-દાન માટે મેં મુંબઈ વિદ્યાપીઠને અરજી કરી તે પૂર્વે મેં આ નોંધોને આધારે મારું સમગ્ર લખાણ તૈયાર કર્યું હતું. આગળ ઉપર મુંબઈ વિદ્યાપીઠની આ માટે માગણી થતાં એ આના ઉપર મોકલાયું. આ વિદ્યાપીઠે એ એક સમીક્ષક (referee) ને અભિપ્રાયાર્થે આપ્યું. આ જવાબવા યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય મળતાં શ. ૩૦૦ જેટલું પ્રકાશન-દાન આપવાનું આ વિદ્યાપીઠે કરાવ્યું.

લખાણ જવાબવા માટે તપાસી જતી વેળા તેમજ એ જવાબી વેળા પથ્ય મેં કાંઈ કાંઈ રચણે ઉમેરા કર્યા છે. આમ આ પુસ્તક દાલબલિ-

૧ આ નિમાવી લેવા માટે હું આ પુસ્તકના પ્રદક્ષી મી. શુભાનંદને આભાર માનું છું.

ક્રમના દોષથી મુક્ત નથી, જોકે એનો મોટો ભાગ દસ વર્ષ ઉપર તૈયાર થયેલો તે જ છે, અને કાલાતરે થયેલા ઉમેરાનું પ્રમાણ નજીવું છે, અને તેમાં પણ આ દસ વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિ વગેરેના પ્રકાશકાદિના નામ અને પ્રકાશન-વર્ષની નોંધનો ફાળો મોટો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરતી વેળા જે પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા અને જેના પૂરેપૂરા ઉત્તર મેળવવા બાકી છે તેની યાદી તેમજ વિશેષ-નામોની સૂચી તૈયાર હોવા છતાં અત્યારે એ છપાવ તેમ નથી આ ન્યૂનતા કંઈ અશે વિસ્તૃત વિષયસૂચી દૂર કરે છે.

મે સમગ્ર પુસ્તક બે ખંડમાં વિભાજીત કર્યું છે. ૧ પહેલાં ખંડમાં પાંચમી ભાષા વિષે કેટલીક બાબતો રજૂ કરી છે બીજા ખંડમાં મે પાંચમી સાહિત્યની રૂપરેખા આલેખી છે તેમાં ૫૫-૧૮૬માં મુખ્યત્વે મંત્રમાં વિષયદીઠ રચાયેલી કૃતિઓ વિષે ઉલ્લેખ છે ત્યાર બાદ ૫૧૮-૨૧૮માં ભાષાદીઠ સાહિત્યનો વિચાર કરાયો છે કે જેથી કંઈ પાંચમી ભાષામાં કેવું અને કેટલું સાહિત્ય છે તેનો કપાસ કાઢી દેાય.

આમ આ મારો નામ પ્રયાસ છે વિષયોની રજૂઆત સુસજ્જ બનાવવા માટે, વિધાનો ચકાસી જેવા માટે અને નગણી કડીઓને મજબૂત કરવા માટે જોઈતી અનુકૂળતા મળી શકી નથી પુસ્તક મુખ્યત્વે માહિતીપ્રધાન હૃદયે તૈયાર કરાયું છે એમાં પ્રસ્તુત વિષયને અંગે છટાછવાયા જે પ્રયત્નો થયા છે તેને મે સંક્ષિપ્ત કરી કેટલાંક નવા પાસાં રજૂ કર્યા છે આથી કરીને જો વિશેષજ્ઞો આ ક્ષેત્રમાં થયેલું વિદ્યાર કરી આમાં સહેલી તુટિઓ દૂર કરવા પ્રેરાશે તો હું મારા આ પ્રયાસને સફળ થયેલો માનીશ, કેમકે એથી આ વિષયને અંગેની જામક માન્યતાઓનું સમૂહ ઉન્મૂલન થશે અને એના યોગ્ય મૂલ્યાંકનનો માર્ગ મોકળો અને નિષ્કટક બનશે.

૧ આ ખંડની શુદ્ધ-પુસ્તિકા જોઈ આપી અને સૂચનાઓ કરી પ્રા. વિષ્ણુ પ્રસાદ ર. ત્રિવેદીએ અને ઉપકૃત કર્યો છે એમની તરફથી આ ભતનો લાભ આ પૂર્વે પણ મને અવાર નવાર મળેલો રહ્યો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જે મન્ય, લેખ ઇત્યાદિ મને સહાયક નીવડ્યા છે તેના પ્રભુતાઓનો અને પ્રકાશકોનો બહિતગત ઉત્સેખ કરી આભાર માનવાનું અશક્ય હોવાથી એ સમગ્ર ગ્રંથ હું અહીં સામુદાયિક સ્વરૂપે સ્વીકારું છું.

અંતમાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠે મને આ પુસ્તકના પ્રકાશન-ખર્ચને અંગે પ્રકાશન-દાન તરીકે જે સંગીન આર્થિક સહાયતા આપી છે એ બદલ હું એનો સ્નાનદ આભાર માનું છું.

ગોપીપુરા, મુરત.
તા. ૨૬-૧-૫૦
(પ્રગલ્ભતાક-દિન)

}

હીરાલાલ ર. કાપડિયા

પૂર્તિ—આ પુસ્તકનું પુરવણી સુધીનું લખાણ છપાતાં ૫૦ લાસચન્દ્રે એ વાંચી જઈ દેટલીક સૂચનાઓ લખી મોકલાવી મને ઉપકૃત કર્યો છે.

હી. ર.

અ...નુ...ક...મ...ણિ...કા

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉત્થાનિકા ...	૩-૭
વિસ્તૃત વિષયસૂચી ...	૮-૧૭
સંકેતોની સમજણ ...	૧૭-૧૯
શુદ્ધિ-પૃષ્ઠિ-પત્રક ...	૧૯-૨૦
પાઘય (પ્રાકૃત) બાબતો અને સાહિત્ય ...	૧-૨૪૧
ખંડ ૧ : પાઘય બાબતો ...	૧-૫૩
ખંડ ૨ : પાઘય સાહિત્ય ...	૫૩-૨૩૧
પુરવણી ...	૨૩૨-૨૪૧
દેટલીક સૂચનાઓ ...	૨૪૧-૨૪૨

વિસ્તૃત વિષયસૂચી

પૃ. ૧-૫૩ ખંડ ૧ : પાઠ્ય ભાષાઓ

૧ મગલાચરણ ૧ (ભ્રમનું નિરસન) ૧-૨ ઉપક્રમ—મુંબઈ વિદ્યાપીઠ 'અર્ધમાગધી'ને આપેલું સ્થાન ૨-૩ મર્યાદા ૨ (પાનિ ભાષા માટેના પુસ્તકો) ૩-૪ ભાષાના ગાર કુળ ૪ પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ ૪-૫ સ્થૂલ સ્વરૂપ—સંસ્કૃતના રૂપા- તરો અને નામો ૫-૬ પાઠ્યનું નામકરણ ૬ પાઠ્યના નામોત્તર ૭-૮ પાઠ્યના વિવિધ અર્થ ૮-૯ (આધુનિક ભારતીય કૃષ્ય ભાષાના ભેદો અને ઉપભેદો) ૧૦ 'પ્રાકૃત'ની વ્યાખ્યા ૧૦-૧૧ હોય અને એનો પરિહાર ૧૨-૪ પ્રાકૃતની અન્ય વ્યુત્પત્તિઓ ૧૪ 'પાઠ્ય' શબ્દની સાનુતા અને પ્રામાણિકતા ૧૪-૬ પાઠ્ય ભાષાની ઉત્પત્તિ ૧૬-૭ પાઠ્ય ભાષામાધી સંસ્કૃતનો ઉદ્ભવ ૧૭-૮ પાઠ્યના પ્રકાર—આર્ષ ભાષાના પ્રકારો અને ઉપપ્રકારો, દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોનું વિમાપીકરણ	૧૯-૨૧ યર (સ્તર) ને કાવમાન— બીજા યરની પાઠ્ય ભાષાના ત્રણ યુગોનું સાર્વિક ૨૧-૬ બીજા યરની પાઠ્ય ભાષાના પ્રકારો અને ઉપપ્રકારો ૨૬-૭ પાઠ્ય ભાષાઓ ને વિભાષાઓ- નું વર્ગીકરણ ૨૭-૮ નાટકો અને પાઠ્ય ભાષા ૨૯-૩૧ નાટકોનું સંસ્કૃત નામકરણ— 'સંસ્કૃત નાટક' તરીકેના નિર્દેશની મીમાંસા ૩૧-૪ પાત્રોની ભાષા—મૃચ્છકટિકના પાત્રો અને તેમની ભાષા ૩૨-૪ (ભાસના નાટકની સંસ્કૃત ભાષાની વિશ્લેષણતા, મૃચ્છક- ટિકની પૃથ્વીપરીય વિવૃતિગત 'સૌરસેની' છત્યાદિના લક્ષણો) ૩૪ પાઠ્યનો ઉપહાસ ૩૪-૫ વૈદિક અને પાઠ્ય ભાષાઓ ૩૬ ધાર્મિક (સાહિત્યની) ભાષાઓ ૩૬ ('અવેસ્તા' લખાણના સં- સ્થાપક) ૩૬ અં મં માંનો ગીર્વાણ નીચ તરીકે હલ્લેખ ૩૬-૭ ભાષાર્થ ૩૭ આર્ષ ભાષા

- ૩૭ લોકસાહિત્યની ભાષા
૩૮-૪૦ અં મોંની વ્યાખ્યા
૪૦ અં મોં ભાષાના સાક્ષણિક
અંગ
૪૧ અં મોંની પ્રાચીનતા
૪૧-૨ શોરશોણી નગેરેની વિચિત્રતા
૪૧ ('ગિહારી' ભાષા અને
'ડિંગલ' વાણી)
૪૨ ભાષા અને પ્રાકૃતત્વ
૪૨-૪ પાઠ્યને સરકૂલ ઉપર પ્રભાવ
૪૩ (બિદેશી રાજાનો સ્વીકાર,
સરકૂલનું પૈશાનિક અનુરીક્ષન)
૪૪ અતિસરકૂલીકરણ ઇત્યાદિ
૪૪-૫ પાઠ્ય ભાષાના 'કેસિય'
રાજા
૪૫ પ્રમદાઓની પ્રિય ભાષા

- ૪૫ લટિની લાગીલી ભાષા
૪૬ પાઠ્ય ભાષાની ક્રમસત્તા
૪૬-૭ પાઠ્યની મરુત્તા, ગીતક્રમતા,
લલિતતા અને લવણિમા
૪૭ પાઠ્યની સરવતા અને સુમેધતા
૪૭ ('ચંચક' અને ભાસભાષી અવ-
તરણો)
૪૮ પાઠ્યની આપકતા
૪૮-૯ પાઠ્યની ઉપયોગિતા
૪૯ અં મોંના અભ્યાસથી લાભ
૪૯ (અં મોં, મોં અને અવલોકનના
અભ્યાસના સાધનોનું સૂચન)
૫૦ પાઠ્ય ભાષાનું સન્માન
૫૦-૫૧ પાઠ્ય ભાષાના ગુણગાન
૫૧-૩ પાઠ્યના વિવિધ પ્રકારો સં-
બંધી વિશિષ્ટ લેખો

પૃ. ૫૩-૨૩૨ ખં ૨ : પાઠ્ય સાહિત્ય

- ૫૩ પાઠ્ય સાહિત્યનું વિઠળાવલોક-
ન-પાઠ્ય સાહિત્યની વિશાળતા
૫૪ પાઠ્ય સાહિત્યના પરામર્શ
મટિની મર્યાદા
૫૪ સાહિત્યના અંગ
૫૪-૬ વ્યાકરણ
૫૪-૫ ઉપલબ્ધ પાઠ્ય આકરણોની
ભાષા
૫૫ (પાઠ્ય આકરણને અંગેના
પાઠ્ય અવતરણો, પાઠ્ય
આકરણોનો ઇતિહાસ)
૫૬ પાઠ્યના આકરણવિષયક
અંગેષ્ટ લેખો

- ૫૬-૬૧ કોશ
૫૭-૮ સાતેક 'દેશ' રાજાના કોશો
૫૮-૬૦ ઉપલબ્ધ પાઠ્ય કોશોનો
સંક્ષિપ્ત પરિચય
૬૧ રાજકોશના અંગેના અંગેષ્ટ લેખો
૬૧-૭૨ છંદ
૬૧-૨ છંદ રાજાની સૂચી
૬૨-૪ ગાણાદિકૃતિઓ
૬૪-૫ કવિદૃષ્ટિઓ
૬૫ છંદકદલી
૬૫-૬ સંયોજક
૬૬-૭ કથાસિદ્ધ
૬૭ છંદકોશ

- ૬૭-૮ બુદ્ધિસાગરસૂત્રિત્વ છંદ:શાસ્ત્ર
અને એમનાં કાવ્ય, નાટકકલાદિ
- ૬૮ પાઇય-પિંગલ
- ૬૯ જયદેવનું છંદ:શાસ્ત્ર
- ૬૯ છંદ:શાસ્ત્રોના અભ્યાસનું
આનુષંગિક રૂળ
- ૬૯-૭૨ છંદોનું વૈવિધ્ય—નાપાં
વગેરેના છંદો
- ૬૯ (નાટકશાસ્ત્ર પાઇયનાં
કલાકારણોના અભ્યાસ)
- ૭૨-૩ અલંકાર
- ૭૨ અલંકારને લક્ષ્ય પ્રાપ્તિ
કૃતિને નાશ
- ૭૨-૩ અલંકારદર્શન
- ૭૩ અલંકાર અંગે પાઇય કલાકારણો
- ૭૩-૮૧ નાટક
- ૭૩-૪ પાત્ર સૂચના નામ
- ૭૩ (૩૫ નાટકોની અનુપલબ્ધિ)
- ૭૪-૫ કૌપુરમંજરી
- ૭૪ (વિદ્યશાસ્ત્રભંજિકામત
લોકોક્તિ અને કંદુકની રમત)
- ૭૫-૬ વિજ્ઞાસવતી
- ૭૫-૮ ચંદલેહા
- ૭૮ આનંદસુંદરી
- ૭૮ સિંહાસમંજરી
- ૭૮-૯ કપલબંધ નાટકોનાં સંપાદનમાં
'પાઇય'નું સ્થાન
- ૭૯ નાટકોનું પાઇયની દૃષ્ટિએ યજ્ઞ
લેહરૂ મૂલ્યકલન
- ૭૯-૮૦ નાટકોની આનુષંગિકતાની
આલોચના

- ૮૦ લેવિ અને કીધની કૃતિઓ
- ૮૦-૮૧ 'સુકિપ્રબોધ' નાટક યાને
વાણારસીયમયલેય
- ૮૧-૧૨૬ કથા, ચરિત્ર ઇત્યાદિ
- ૮૧ જૈન સાહિત્યની કથાદિને અંગે
પ્રશ્નિકા
- ૮૧ (આખ્યાયિકાનું સ્વરૂપ)
- ૮૧ જૈન કથાદિની રચનાનો કદે
- ૮૨-૪ તરંગવર્ણ, નરવાહુલુદત્ત
કહા, મમલનેશ્વર, મલય-
વર્ણ, વસુદેવચરિત્ર, અંધુ-
મતી, હરિવંશચરિત્ર, સુ-
લોચણકહા, વાસવદત્ત,
સુમનોત્તરા, ઉવંશી, ભૈમ-
રથી ઇત્યાદિ કૃતિઓનો નાશ
અને તેની ભાષા
- ૮૪ જૈન આત્મકથા કથાઓ
- ૮૫-૬ ચરિત્રચરિત્ર
- ૮૫ (ચરિત્રકથાનાં રામાયણનાં
વિદેશી ભાષાઓમાં ભાષાવર)
- ૮૬ (કેલસાદિને કપાડવાની વાત)
- ૮૮ ('અન્ધ'ને લક્ષ્ય લેલેલો)
- ૮૭ (ચરિત્રકથાદિનો અર્થ)
- ૮૭ (વિદ્ય)
- ૮૮-૯૬ વસુદેવચરિત્ર (ય) યાને
વસુદેવચરિત્રી
- ૯૫ (વસુદેવચરિત્રના કામગીરી અને
નેપાની રૂપાવર)
- ૯૬-૮ સુમરણચરિત્ર
- ૯૬ (સ. ચ. ની તાડપત્રીય પ્ર

- ૬૬ (રત્નપ્રભસુરિનાં સ. ચ. પર ચાર બાબ્યાનો, સ. ચ. ઉપર ટિપ્પણી, સ. ચ.નો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ ને વિશ્વાસવર્ધકહાતું ઉદ્ધરણ)
- ૬૭ (સ. ચ.ના નામાંતરે)
- ૬૮-૯ ધુતારૂખાણુ
- ૬૮ (સંસ્કૃત અને શુ મૂર્ત્યાખ્યાન)
- ૬૯ વસુદેવહિંદીકહા
- ૧૦૦ પંચમીચરિય
- ૧૦૦-૧૦૨ કુવલયમાતા
- ૧૦૦ (દક્ષિણ-ઉપ એટલે શુ ૧, નામકાણની રીતિ)
- ૧૦૧ (' પ્રદીપ્ત ' સુરિ, રવિસેન અને જડિલનો સક્ષિપ્ત પરિચય, હરિજીતનો 'તોરમાણુ' શબ્દના ચુરે તરીકે નિર્દેશ)
- ૧૦૨ સુલોચણાકહા
- ૧૦૨ જસહરચરિય
- ૧૦૨-૩ ચક્રપત્રમહાપુરિશ્ચરિય
- ૧૦૨ (' શલાકાપુરુષ ' વિષે પરા મર્શ)
- ૧૦૩ શીલાચાર્ય શીલાસુરિ અને ' હેરાકાર ' થી વિગ્ર છંદ
- ૧૦૩ મહાપુરિશ્ચરિય
- ૧૦૩ જીવદેવકૃત પ્રબંધ
- ૧૦૩ ભુવણસુંદરીકહા
- ૧૦૩ કાસયાચરિયકહાણુ
- ૧૦૪-૫ કહાણુચકાસાનું સ્વોપદા વિવરણ

- ૧૦૫ (સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સામગ્રી)
- ૧૦૫ સંવેગરંગસાતા
- ૧૦૫-૬ જિનેશ્વરસુરિની લીલાવતી-કહા
- ૧૦૬ કોબિલકની લીલાવર્ધકહા
- ૧૦૬-૭ સુસુંદરીકહા, સતી સુસુંદરી
- ૧૦૭ સીયાચરિય
- ૧૦૭ મહીપાલકહા
- ૧૦૭-૮ તાણુપંચમીકહા પાને પંચમીમાહરૂપ
- ૧૦૮ (સર્વજ્ઞ ' આકાશગામિની ' વિશ્વાનો કરેલો ઉપધોગ)
- ૧૦૮-૯ (ભવિસ્યતકહાની રત્નસેન-પદાવતીની હિંદી કહાની સાથે તુલના)
- ૧૦૯ પુષ્પવર્ધકહા
- ૧૦૯-૧૧૦ કહાવલી
- ૧૦૯ (કહાવલીના રચનાસમય પરત્વે મતભેદ)
- ૧૧૦ તરંગલોભા
- ૧૧૦ ધરમકુખાણુચકાસ
- ૧૧૦-૧૧૧ વિશ્વાસવર્ધકહા
- ૧૧૧ અકુખાણુમણિકોસ
- ૧૧૧ વિજયચંદચરિય
- ૧૧૧-૨ ગુણચંદ્રમણિ (દેવભદ્રસુરિ)-કૃત મહાવીરચરિય
- ૧૧૨ નેમિચંદ્રસુરિ કૃત મહાવીરચરિય

- ૧૧૨ કહાર્યજીકોસ
 ૧૧૨ ઉત્તમચરિય
 ૧૧૨-૩ મનોરમાચરિય અને
 આદિનાહચરિય
 ૧૧૩ સંતિનાહચરિય
 ૧૧૩ પુણ્વીચંદ્રચરિય
 ૧૧૩-૪ પાસનાહચરિય
 ૧૧૪ સિત્તજીસનાહચરિય
 ૧૧૪ નેમિનાહચરિય
 ૧૧૪ નિજીયત્તમહારિસિચરિય
 યાને નિજીયત્તકૃપાણ
 ૧૧૪ નમ્મયામુંદરીકહા
 ૧૧૫ મુણિમુવ્યયનામિચરિય
 ૧૧૫ સુપાસનાપુચરિય
 ૧૧૫-૬ કુમારવાસચરિય યાને
 માકૃત દ્વયામય
 ૧૧૫-૬ (મરમીની બીમતું વ્યાકરણ-
 કાવ્ય)
 ૧૧૬ (કુમારપાલનો 'સુમાલક' વરીકે
 ઉલ્લેખ)
 ૧૧૬-૭ સંજીકુમારચરિય
 ૧૧૭ ચંદ્રેષ્વરચરિય, મહિનાહ-
 ચરિય અને નેમિનાહચરિય
 ૧૧૭ રત્નપ્રસન્ન(ી)દેવ નેમિનાહચરિય
 ૧૧૭ જંબુચરિય
 ૧૧૭-૮ મુમતિનાહચરિય
 ૧૧૮ નિજીધર્મપરિબોધ યાને
 કુમારવાસપરિબોધ
 ૧૧૯ મુદ્દ(દરિ)સજીચરિય
 ૧૯ મિદ્ધમેજીપચરિય

- ૧૧૯-૧૨૦ ચંદ્રેષ્વરચરિય
 ૧૨૦ મત્તયમુંદરીકહા
 ૧૨૦ સંતિનાહચરિય
 ૧૨૦ અંજળામુંદરીચરિય
 ૧૨૦ સંતિનાહચરિય
 ૧૨૦-૧૨૧ તિરિવાસકહા
 ૧૨૧ (કદ અને અવકાશનો નિર્દેશ
 ને વર્ણનોનાં નામ)
 ૧૨૧-૨ (પદાવત સાથે ઉલ્લેખ)
 ૧૨૧ વૃદ્ધાચાર્યમ્મ ધાવસિ
 ૧૨૧-૨ રચણસેલરકહા
 ૧૨૨ ઇન્દ્રિમંદસપચરણવિત્તિ
 ૧૨૨-૩ તિરિવાસજીમત્તિસિયા
 ૧૨૩ કુમારપુત્રચરિય
 ૧૨૩ જંબુચરિય
 ૧૨૩-૪ (અવશિષ્ટ કથાઓ અને
 ચરિત્રોની નોંધ)
 ૧૨૫ (તત્ત્વકીમુદીતન વીસ કથાનો
 ઉલ્લેખ)
 ૧૨૫-૬ (સંધ્યાચારવિધિમાની
 કથાઓનો નિર્દેશ)
 ૧૨૬ (ધર્મવિહિની રત્નમત કથા-
 ઓની સૂચી)
 ૧૨૬ અનંતનાથચરિત્રમાધી ૮ કથા
 ૧૨૬-૮ ચૌ પ દે શિ ક સા દિ ત્ય
 ૧૨૬-૭ આગેનાં વિદ્યાદાતામહાસાદિવ્ય
 (પચ્ચતન્નના મૂળની કાવ્યા)
 ૧૨૭ ઉવએસમાસા
 ૧૨૭ ઉવએસપય
 ૧૨૭ ધર્મોવએસમાસા

- ૧૨૭ ધર્મપરિક્ષા
૧૨૭-૮ સીસોવએસમાસા
૧૨૮ ઉવએસમાસા ને ભવ-
ભાવણા
૧૨૮ ઉવએસરમયણાયર
૧૨૮ ઉવએસરમરસેસ
૧૨૯-૧૩૦ રૂપકાત્મક સાહિત્ય
૧૨૯ (આખ્યાન-સાહિત્યના વિભાગો)
૧૩૦-૧૩૧ કુલય (કુલક)
૧૩૧-૬ કાવ્ય
૧૩૧-૩ રાવણવલ્લભ
૧૩૩-૫ ગરુડવલ્લભ
૧૩૫ વાણવિકારની કૃતિ
૧૩૫ ચિત્રકુપ્યથરિક
૧૩૫ મહુમધવિજય
૧૩૫-૬ હરિવિજય
૧૩૬ રાવણવિજય
૧૩૬ વિરમખ્યાણુલીલા
૧૩૬ ગોવિંદભિસેય યાને સિદ્ધિ-
ચિન્ધ
૧૩૬ સઉરિચરિક
૧૩૭ ઉસાણુકદ
૧૩૭ ક'સવલ્લ
૧૩૭-૮ 'પુત્રીરાજ'-સરસમા પાષપ
ગાયત્રી
૧૩૮ વલ્લુનસાગર
૧૩૮-૬ ભાસ(૧)ની કૃતિ
૧૩૯-૧૪૧ સુભાસિત-સંગ્રહો
૧૪૨-૬ સુભાસિત-સંગ્રહો
૧૪૨-૬ ગાહ્યસત્તસર્ગ

- ૧૪૬-૭ વગતત્તગમ
૧૪૭ વિરમખ્યાણુલીલા
૧૪૭ સુભાસિયસંગ્રહ
૧૪૭ સુભાસિયમતીસી
૧૪૭ ને. મં.માં નેધાયેલી કૃતિઓ
૧૪૭-૮ સુભાસિતોની ગારવણી
૧૪૬ રાજનીતિ
૧૪૬ વિજયપરિવાડી
૧૪૬-૧૫૧ અનેકાર્થ સાહિત્ય
૧૪૬ આવરસયનિગ્ધુત્તિ
૧૪૬ હસવેયાસિય (ખા. ૧)
૧૫૦ "નમો અરિદંતાણુ"ના ૧૧૦
અર્થ
૧૫૦ "સંભવ્ય"ના ૧૧૭ અર્થ
૧૫૦ 'મરવાણ'ના ૫૬ અર્થ
૧૫૦ 'ઉવસંગ્રહર'યોત
૧૫૦ ઉવએસમાસા
૧૫૦ 'તત્તી સીઅલી'વાણુ' પદ્ય
૧૫૧ સિદ્ધત્થવનો અતિમ ભાષા
૧૫૧ વીરકુર્મ
૧૫૧-૩ ચરણકરણાત્તયોગ
૧૫૧ હસવેયાસિય
૧૫૧-૨ પંચસુત
૧૫૧ (અદિસાદિ સંગ્રહો કૃતિઓ)
૧૫૨ ભગવદ્ગીતારાધણા
૧૫૨ મૂલ્યાયાર
૧૫૨-૩ પંચવલ્લુ
૧૫૩-૬ સાબા ૨-૬ મં
૧૫૩ વદિતુસુત, સાવયપણુસુ-
તિ ને સાવયધર્મ(વિદિ)

૫૩-૪ પંચાસત્ર
 ૧૫૪ સંબોધપયરણુ
 ૧૫૪ અણુઅવયવિહિ
 ૧૫૪ સાવયવિહિ
 ૧૫૪ સાવયવય
 ૧૫૫ નવપયપયરણુ
 ૧૫૫ ધરૂમવિહિપયરણુ
 ૧૫૫ ધરૂમરથણુપગરણુ
 ૧૫૫-૬ સદ્દહિલુકિત્ય
 ૧૫૬ સદ્દહિવિહિ
 ૧૫૬ સદ્દહિરથ
 [વધમાનદેશના]
 ૧૫૬-૭ ન્યાય
 ૧૫૬-૮ ધરૂમધપયરણુ
 ૧૫૭ નયચક્ર
 ૧૫૭-૯ તત્ત્વજ્ઞાન
 ૧૫૭ વિચારકને પદ્ધતિવણુ
 ૧૫૭-૯ પવયણુસાર ઈ
 ૧૫૮-૧૬૧ ઠ મ-સિદ્ધાન્ત
 ૧૫૮ ધરૂમપયરિ ને સુચન
 ૧૫૮-૧૬૦ પંચસંગદ ને સિતારિ
 ૧૬૦ હખંદાગમ ને કસાયપાદુક
 ૧૬૧-૩ અણુ ત
 ૧૬૩-૪ વર્તમાન તિલોચપદ્ધતિ-
 [ધુ ધર્મ]
 ૧૬૪ વિશ્વરથના-ભૂગોળ
 ૧૬૪-૫ ઇતિહાસ
 ૧૬૪-૬-તિલોચા ઇતિહાસ
 ૧૬૫ પદાવલી
 ૧૬૫-૬ અત્યંત ત્ય
 ૧૬૬-૧૭૩ નિમિત્ત-શાસ્ત્ર

૧૬૬ (૨૬ પાપકૃત)
 ૧૬૮ નિમિત્તદાર
 ૧૬૮ હાટનાદુનું નિમિત્તશાસ્ત્ર
 ૧૬૮ મહાનિમિત્ત (?)
 ૧૬૮-૬ નિમિત્તપાદુક, અંગ-
 વિશ્લેષ અને પદ્ધતિવાગરણુ
 ૧૬૯ (આક પ્રકારના નિમિત્તો)
 ૧૬૯ (પાશકેવલી)
 ૧૬૯ (અભિપ્રયનું નિમિત્તશાસ્ત્ર)
 ૧૭૦-૧૭૧ વચ્ચકેવલી
 ૧૭૧-૨ ચૂદામણી
 ૧૭૨ કાલકરંદિતા
 ૧૭૩ મક્ષતલાભ (?)
 ૧૭૩ સાચુરુચ
 ૧૭૩ ભૂમિનાશુ ને મેધમાતા
 ૧૭૩ (કાગગિતશાસ્ત્ર)
 ૧૭૩-૪ ભૂમિ તિ પ
 ૧૭૩ સમ્યક્
 ૧૭૪ ભોધસચ્ચવિચાર
 ૧૭૪ ભોધસધીર
 ૧૭૪-૫ સામ્યુદ્ધિ ક શાસ્ત્ર
 ૧૭૫ કરતક્રમણુ
 ૧૭૫-૬ રિદ્ધસમુચ્ચય
 ૧૭૬ રિદ્ધદાર
 ૧૭૬ છોકવિચાર
 ૧૭૬ પિપીસિયાનાણુ
 ૧૭૬-૧૮૦ છવેરપત્તિ વગેરેનું
 શાસ્ત્ર અને વૈધક
 ૧૭૬-૯ ભોળીપાદુક અને ભય-
 મુંદરી(ધોન)માતા

૧૭૯-૧૮૦ જગમુદરી પઓખ માણા
 ૧૮૦ સુવર્ણ સિદ્ધિ અને સુવર્ણ પુરુષ
 ૧૮૦-૧૮૧ ચ મ તો ૨-શા જે
 ૧૮૦-૧૮૧ શિદ્ધ પાદુક
 ૧૮૧-૨ મં મ વિ ધા
 ૧૮૧ (વધં માનવિયા)
 ૧૮૨ અકાલદંતકેપ
 ૧૮૨-૩ વિ ધિ વિ ધા ન
 ૧૮૨ વિહિમગ્ગપથા
 ૧૮૨ ભોગવિદિ ઇત્યાદિ
 ૧૮૩ સામાધારી
 ૧૮૩ સ્વ પન વિ ધા
 ૧૮૩ સુવિજ્ઞાવિચાર
 ૧૮૩ સુવિજ્ઞાદાર
 ૧૮૩-૪ પા ક શા જે
 ૧૮૩-૪ પોરાગમ
 ૧૮૪ સં ગી ત
 ૧૮૪ કા મ શા જે
 ૧૮૪ મયજ્ઞમઉક
 ૧૮૪ (કોકશાજે અને રસમોહ-
 શૃંગાર)
 ૧૮૪-૫ શિ વ્ય શા જે
 ૧૮૪-૫ વત્સુસારપયરજી
 ૧૮૫ માઈક કમિનો મય
 ૧૮૬-૮ શિ લા લે ખો
 ૧૮૮-૯ સિ ક્ષા ઝો
 ૧૮૯-૧૯૦ બા પા દી ઠ સા હિ ત્ય
 ૧૮૯ અધ્ધમાગલી સાહિત્ય
 ૧૯૦ મરહટ્ટી
 ૧૯૦-૧૯૧ સેતસેણી

૧૯૧-૨ માગરી સાહિત્ય
 ૧૯૨-૫ પેસાઈ
 ૧૯૫ અવિયા-પેસાઈ
 ૧૯૫-૬ અંશતઃ પાઠ્ય કૃતિઓ
 ૧૯૬-૨૧૭ અવલટક સા હિ ત્ય
 ૧૯૬-૭ 'અવલટક' ઇત્યાદિ સંજ્ઞા
 ૧૯૮ (વિક્રમોવશીયનાં 'અવલટક'
 પદો)
 ૧૯૮-૯ ('અપવંશ' મુદ્રાકો)
 ૧૯૯ અધિષ્ઠમંથન
 ૧૯૯ કોલકોસ
 ૧૯૯-૨૦૦ હરિવંસપુરાણ ને
 પત્રમચરિય
 ૨૦૦-૨૦૧ પરમરૂપપયાસ ને
 ભોગસાર
 ૨૦૧ નયચક્ર
 ૨૦૧ હરિવંસપુરાણ
 ૨૦૨ પત્રમસિદ્ધિચરિય
 ૨૦૨-૩ બવિસયસકલા
 ૨૦૩ સંજ્ઞમમંજરી
 ૨૦૩ સમ્યકરમંડણ-મહાવીરો-
 ઝલાહ
 ૨૦૩ (વધરાખસાર)
 ૨૦૪ પુષ્પદંતની કૃતિઓ
 ૨૦૪ કલકોસ
 ૨૦૪-૫ જાંબુસામિચરિય
 ૨૦૫ સુદસેણાચરિય
 ૨૦૫ પાસનાહપુરાણ
 ૨૦૫ કરકંડુચરિય
 ૨૦૫ બાવણસંહિ

- ૨૦૫ મુકુટસત્તમીસંધિ ને
માણિક્યમસ્તારિકા-
પ્રતિખલ્લસસક
૨૦૫ મુક્તમહાભાણુ
૨૦૫ મુનિચન્દ્રસૂરિયું સ્તવન
૨૦૫-૬ જિનદત્તસૂરિની કૃતિઓ
૨૦૬ નેમિતાલયવિય
૨૦૬ છક્કમુવએસ
૨૦૬ બળ્યચરિય ઇત્યાદિ
૨૦૭ શાવકવિધિસસ
૨૦૭ મહાવીરકલ્પ
૨૦૭ સંનેહયસસ (સંદેસસસસ)
૨૦૮-૬ આશિક અવલુટું કૃતિઓ
૨૦૭ અમરસેનચરિત ને
નામકુમારચરિત
૨૦૭ સાવયધઅમહોહા
૨૦૮ મહનપરાજયગીત
૨૦૮ (ચલિક્કમાય)
૨૦૮-૬ (પ. જી. જા. સુ. માની
'અવલુટું' કૃતિઓ)
૨૦૬ (દ્વિમ અપજરા-મુજાદો)
૨૦૬ ('દામુ' કાવ્યો)
૨૧૦ કપાકોપ
૨૧૦ મુજાપિવસ મહ
૨૧૦ શિલાલેખ
૨૧૦ સાહિત્ય
૨૧૦-૨૧૧ 'અપજરા'નો સમય
૨૧૧ અવલુટું સાહિત્યમા જીનાદિનો
કાળો
૨૧૨ 'અપજરા'નું મહત્ત્વ ઇ
૨૧૨-૩ 'અવલુટું' સાહિત્યના અંગો

- ૨૧૩ (શ્રી. વેવલુકરનાં છંદ સંબંધી
સંપાદનો)
૨૧૪-૫ 'અપજરા'ના કવિઓની
મૌલિકતા અને પ્રેરણાશક્તિ
૨૧૫ રાજસ્થાની
૨૧૫ ગુજરાતી
૨૧૫ પાઠ્ય છંદો
૨૧૫-૭ સમસ સ્ફુટ
૨૧૭ અર્ધ-સ્ફુટ
૨૧૭-૮ અનેકભાષાત્મક કૃતિઓ
૨૧૮-૯ પાઠ્ય સાહિત્યના પ્રભુવાઓ
૨૧૬-૨૨૦ પાઠ્ય ધુમ
૨૨૦-૨૨૧ પાઠ્ય સાહિત્યની ન્યાપકતા
૨૨૧ પાઠ્ય સાહિત્યમા ઓઠ
૨૨૧ પાઠ્ય સાહિત્યની વિશિષ્ટતા
૨૨૧-૨ પાલિ સાહિત્ય કરતા ઇવર
પાઠ્ય સાહિત્યની વિશાળતા
૨૨૨-૩ ઉપલબ્ધ પાઠ્ય અને સંસ્કૃત
સાહિત્યની દુર્વતા
૨૨૨-૩ (સં. સાથે લોકજિજ્ઞાસી દુર્વતા)
૨૨૪-૨૩૦ નિષ્કર્ષ
૨૨૫ ('અંદનમલ્લયાગિરિ'
અંકિત)
૨૨૬ (પ્રાકૃત કવિત્રીઓ)
૨૨૬ (પુરાણોની મૂળ ભાષા)
૨૨૭ (સાંપ્રદાયિક વંશો)
૨૨૭ (પાલિ ત્રયોગ્ય સૂચન)
૨૨૮ (દેમ આદેશ-વિધાનો)
૨૨૯ (પ્રાકૃત બ્યાજગો)
૨૩૦-૨૩૧ ઉપસદાર
૨૩૦ (પં. બેચરાસનો લેખ)

૨૪૨-૨૪૨ પુરવણી: ૨૪૨ પૃતિ

૨૩૦ છ'દોડુખાસણ

૨૩૧-૩ છ'દોડોસ

૨૩૩ છ'દોડોસખણ

૨૩૩ છ'દ શીખર

૨૩૩ પિંડસમાર

૨૩૩ હરિતમન્સના નાટકો

૨૩૪ બે ગીથી

૨૩૪ ત'વગવર્ધ

૨૩૪ પઉમચરિય

૨૩૪ સિરિય'દેવસિચરિય

૨૩૪ નિર્વાણહીસાવતીકથા

૨૩૫-૬ હીસાવર્ધકથા

૨૩૬ (નદચરણ ને વૃત્તમતિ)

૨૩૭ મક્ષયમુંદરીચરિય

૨૩૭ નાણુચ'દચરિય

૨૩૭ જસદચરિય

૨૩૭ ધરમાવચેસમાસા

૨૩૭ (ગામડિયાની કથા)

૨૩૮ નેમિચરિય નેદુમુણુચરિય

૨૩૮-૯ ગુરુતત્તવિણુચરિય

૨૩૮ કુવકૂખ ઠેસિય સાહસ કિ-
રણુ ચાને પવયણુપરિકૂખા

૨૩૮ (તત્તતરંગિણી)

૨૩૮ સિદ્ધમૂપદતિદીકા

૨૪૦ પાઠય નંન અણિત

૨૪૦ નંન અણિત—ન્યાતિ

૨૪૦ આર્દ્યશ્રીમણુસાર

૨૪૦ આયનાણુલિસય

૨૪૦ (અણિતના પ્રમાણે)

૨૪૧-૨ લાકાણુવ

સ કેતોની સમજણ

અ. ૦ કા. ૦ ત્ર. ૦ = અપત્ર શિક્ષણત્રયી

અ. ૦ મા. ૦ = અર્ધમાગડી

અ. ૦ ૨૦ = અર્ધરત્નાવલી

અ. ૦ ૬૦ = અપપણા કવિગ્રો

અ. ૧. ૬૦ રમા. ૩ = આચાર્ય આનંદ
શંકર મુવ રમારક જા. (ગુજરાતી-
હિંદી વિજ્ઞાન) = આચાર્ય મુવ
રમારક અ. ૫ (અચેટ વિજ્ઞાન)

ગા. ખૌ. ૩. = ગાયકવાડ પૌર્ણલ અન્ય-
માલા (GOS)

ગા. ૦ સ. ૦ = ગાંધીસત્તર્ક

ગુ. ૦ = ગુજરાતી

ગુ. ૦ ૬ = ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ

ગુ. મિ. ગુ. ૬ = ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજ-
રાતદર્પણ

ગુ. ૦ ૫૦ સો. ૦ = ગુજરાત વર્નાગુણર
સોસાવટી

અ. ૦ આ. ૦ સા. ૦ = આસણો અને ચારણી
સાહિત્ય

જ. ૦ મ. ૦ = જાણુ મતદર્દી

જ. ૦ ૦ = જાણુનિકાવર

જ. ૦ સો. ૦ = જાણુ સો.સો.ણી

૧૮. ગુ બા=ગુની ગુજરાતી ભાષા
 ૧૯૦ બા૦ મ૦ સૂ૦=સુસભર ભાષા
 ગાગીય અન્યસૂચી
 ૧૯૧ આ સ=૧૯૧ આત્માનંદ સભા
 ૧૯૨ મ૦ ૧૯૩ ન અન્યાવલી
 ૧૯૪ વિ. સા શા ૧૯૪ ન વિવિધ સાહિત્ય
 સાંભળા
 ૧૯૫ સ૦ પ્ર૦=૧૯૫ સત્ય પ્રકાશ
 ૧૯૬ સિ૦ બા૦=૧૯૬ સિદ્ધાન્ત ભારત
 ૧૯૭ રેનો૦ સ૦=૧૯૭ રેનોત્તમ દોહ
 ત્રિ૦ રા૦ પુ૦ ચ૦=ત્રિરશિભાષાપુસ્તક
 ચરિત્ર
 ૧૯૮ રા૦=૧૯૮ નાપશાંત
 ૧૯૯ ૧૯૦ બા૦ સૂ૦=૧૯૯ પાતળરમ્ય-
 ૧૯૦ ભાષાભરીકઅન્યસૂચી (ભા ૧)
 ૨૦૦ ૫૦-૫૧મ પાપમામ
 ૨૦૧ સ૦=૨૦૧ વીસમુચ્ચ
 ૨૦૨ સ૦ મ૦=૨૦૨ પાપમ, મદુરમુચ્ચ
 ૨૦૩ ૨૫૦ મ૦-૨૦૩ પ્રેમી અભિનંદન અથ
 ૨૦૪ ભા૦ પ્રા૦ સ૦ મ=ભારતકર અન્ય-
 વિવાસ શોધનમંદિર
 ૨૦૫ બા૦ વિ૦=ભારતીય વિદ્યા
 મ૦=મરદૂરી
 ૨૦૬ મા૦ દિ૦ ૧૯૦ પ્ર૦-માનિકચંદ દિવ-
 ૨૦૭ ૧૯૧ ન અથમામ
 ૨૦૮ ૨૦ મ૦ રમા૦=૨૦૮ વરતરતમદો
 ૨૦૯ સુવ-રમાતક-અન્ય
 ૨૧૦ દિ ૧=વસુદેવદિતી
 વિવાદ૦=વિવાદપૂર્ણ
 વિમેસા૦=વિમેસાવસુપથામ
 સ૦-સ ૨૧૧

સ૦ ના૦ વિ૦ ર૦=સ ૨૧૨ નાટ્ય-
 સાંભળા વિકાસની રૂપરેખા
 સ૦ ચ૦=સમત્તાઅન્યચરિત્ર
 સિ૦ દે૦=સિદ્ધદેવચંદ
 સિ૦ ૧૯૦ મ૦ મા૦ સિધી ૧૯૧
 અન્યમામ
 સો૦=સોરસેતી
 ૨૧૩ ૫૦=૨૧૩ વિવિધવિરતિકા
 A B O R I=Annals of the
 Bhandarkar Oriental
 Research Institute
 B D C R I=Bulletin of the
 Deccan College Resea-
 rch Institute
 B S O S Bulletin of the
 School of Oriental Stu-
 dies (London Institu-
 tion).
 B S S-Bombay Sanskrit
 Series
 G P L A Grammar of the
 Prakrit Language
 H C L J=A History of the
 Canonical Literature of
 the Jainas
 I A=Indian Antiquary
 I H Q=Indian Historical
 Quarterly.
 J A O S Journal of the
 American Oriental So-
 ciety

J B E R A S=Journal of the
Bombay Branch of the
Royal Asiatic Society
J D L=Journal of the De-
partment of Letters
J R A S=Journal of Royal
Asiatic Society
J U B=Journal of the Uni-
versity of Bombay

P I S=Progress of India
Studies
P L C I C=Prakrit Lang-
uages and their Con-
tribution to Indian
Culture
Z D M G=Zeitschrift der
Deutschen morgenlan-
dischen Gesellschaft

શુદ્ધિ-પૃથ્વિ-પત્રક

પૃષ્ઠ	પત્રિકા	અનુક્ર.	શુદ્ધ
૭	૨૩	૨૪૧	૨૪૨
૭	અત્ય	૨૪૧-૨૪૨	૨૪૨-૬
૮	૨૫	૧૨	જિરા
૧૪	૨૬	જે.જી.૧૦	જે.જી.૧૦
૧૫	૨૭	૧૮૫૦	૧૮૫૦
૨	અત્ય	૧૮૩૩	૧૮૪૭
૭	ઉપાત્ય	કાનેની	કાનેની
૧૧	૧૫	સુ.અ.૬	સુ.અ.૬
૧૧	૧૬	નિ.નિ.નિ.તિ	નિ.નિ.નિ.તિ
૧૨	૫	પ્રાકૃતમ્	પ્રાકૃતમ્
૨૩	૧૫	કહેવા	કહેવા
૨૪	૨૪	ગુજરાતી	ગુજરાતી
		આ.શ.અ.આ	આ.શ.અ.આ
૩૪	૧૭	જે.જે.	જે.જે.
૪૭	૨૪	વાળી	વાળી
૪૫	૧	એ	એ ગુદ
			અર્થવાળી

પૃષ્ઠ	પત્રિકા	અનુક્ર.	શુદ્ધ
૨૭	૨૪	કા.પ્ર.મા	કા.પ્ર.મા
૪૮	૧૬	સર્વગીણ	સર્વગીણ
૫૩	૩	Block	Block
૫૦	અત્ય	૭	૭ ૪
૬૧	૧૧	૩ આ પૈકી.૭	આ પૈકી
			પિ.અ.વ. ૭૦ -
			સુત્ર મ.રૂ.ત.મા
			સૂત્રોમા રવાયે
			૭ ૭ (અને
			કા.ઈ.એ. ૭)
૬૪	૨૪	સામિચ્છતિ	સામિચ્છતિ
૭૩	૨૪	દ્વેષાસિઃ	દ્વેષાસિઃ
૭૪	૧૭	દપ્પેળ	દપ્પેળ
૭૬	૧૨	પાસાસવ	પાસાસવ
૭૭	૨૧	વિષયોત્સવ	વિષયોત્સવ
૮૦	૨૫	સરકુલ	સરકુલ
૯૦	૯	સ.ધા.વાર-	ચો.પ.વ. ૬૫ -

પૃષ્ઠ	પત્રિકા અનુદ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પત્રિકા અનુદ	શુદ્ધ
૬૪	૧૮ અદ્વૈત્ય અદ્વૈત્ય		૧૩૦	૨૧ Bear- Bear-	
૬૪	૧૯ આપદિવેદ આપદિવેદ		૧૩૦	૨૫ Faler Tales	
૬૫	૧૧ speci- speci- men of men of		૧૩૧	૫ ગુપ્તિગુપ્તિ	
૧૦૫	૧૫ દો...દો		૧૪૦	૨ "પદ્મ" "પદ્મ"	
૧૦૬	૧૭ ૨૫૦૦ ૪૦૦૦		૧૪૨	અંધ દિવિદ્યા દિવિદ્ય.	
૧૦૬	અભ જાના...અભ જાના		૧૪૬	૮ ૨૬૬૫૦ ૨૬૬૫૦	
૧૧૧	૫-૧૦ આને અંતે અંતે		૧૫૦	૨ કસાપાદુરમા કસાપાદુરમા	
	૫. ૨૪૪			દુરમાને પાત્ર.	
૧૧૨	૨૧-૨૩ કસાપાદિવેદ. ૦			કસાપાદુરમા	
૧૧૬	૧૧ દેવેન્દ્ર દેવેન્દ્ર		૧૭૧	૧૮ અદ્વૈત્ય અદ્વૈત્ય	
૧૧૬	૨૫ ૨૦૨૧ ૧૦૨૧		૧૭૨	૧૮ "અવલ" "અવલ"	
૧૨૦	૧૨-૩ સતિ ૦		૧૭૩	૭ પ્રમદ ૦ પ્રમદ	
૧૨૦	૨૫ ૨૪૦૧ ૧૪૦૩		૧૭૪	૨૧ અભ ૦ અભ	
૧૨૦	૧૭-૮ સતિ ૦		૧૮૭	૧૬ અભ ૦ અભ	
૧૨૧	૨૫ સિદ્ધિ સિદ્ધિ		૧૮૮	૨૮ II II, Vol.	
૧૨૨	૨૧ "અભ" અભ			XII, No. 1	
૧૨૨	૨૪ ૧૩૮ ૧૪૧			& Vol. XII,	
૧૨૨	૨૫ નિવર્ત: નિવર્ત			No 2	
૧૨૩	૨૬ ૫૦૦ ૫૦૦		૧૮૯	૨૦ નામના નામના	
૧૨૪	૨ "અભ" "અભ" (અ- અભિવિદ્યા)			સિદ્ધિનાથ	
				સાધના	
૧૩૦	૨૬ (અભિવિદ્યા) (અભિવિદ્યા) વિદ્યાનાથ વિદ્યાનાથ		૧૯૦	૨૧ Vol. I, Vol. XI,	
	ને આધારે આ ૨૮ અભિવિદ્યા અભિવિદ્યા			No. XI No. I	
			૧૦૪	૨૨ ૫. ૩૧૮, ૫ ૩૧૮	
				૩૨૦ ૩૨૦	
			૨૧૬	૧૭ ૬૪૬ ૬૪૬	

પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય

ખંડ ૧ : પાઠ્ય ભાષાઓ

મંગલાચરણ—

“ અદંગે જસ ગોરી પરિસદ તહા જસ ચદસ લેહા
સીસે માલપદેસે તિલઅદિ ગઅળં જસ દલમે કવાલં ।
સરલ જસ ચમં પિયણિઅવસણ મૂસળં જસ સપ્પો
જસ દ્વાળ મસાળ વરિસદુ હરિસ તુઝા દેઓ ‘વસંકો ॥’ ”

ઉપક્રમ—આગળથી દસેક વર્ષ ઉપર “ અર્ધમાગધી ”ના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરવાનો અને એ દ્વારા પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્યનું વિશેષ પ્રમાણમાં અધ્યયન કરવાનો અને સુયોગ સાધ્યો. વિશેષમાં મુખ્ય નિદાપીઠે ધીરે ધીરે “ અર્ધમાગધી ”ના અભ્યાસના

૧. પાઠ્ય સાહિત્ય એટલે જોનાની જ કૃતિ કે જોન જ વિષયનું નિરૂપણ કે ‘ આર્યા જોના માત્રામેળમાં જ હસ્તપ્રકૃતિ ’ એવી માન્યતાના નિરસનાથે જે આ જોન દેવ વૃષાંક(શંકર)ની સ્તુતિરૂપ મંગલાચરણ પસંદ કર્યું છે. વિશેષમાં હુ આ પદના સામાન્ય અર્થને પણ આનંદકારિક સ્વરૂપમાં ધરાવે છે અને તેમ કરીને જોન દેવના નામ વડે જોન તીર્થંકરેતી લેખકોએ કરેલી સ્તુતિરૂપ પ્રશસનીય કાર્યનું સ્મરણ વાળું કંઠે છુ. ૨. આ મંગલાચરણ પસંદ કરી, સના ૧૩મા સેકામાં થઈ ગયેલા મહાદેવ બદ્ધ પદાર્થનકૃત કવીન્દ્રચન્દ્રોદયમાથી જે ઉદ્ધૃત કર્યું છે. ૩ તા ૧૮-૭-૧૮૫૭મા સંસ્કૃત ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસ માટેના મહેસ માર્ગમાં પછી છેક ત્રેપન વર્ષે તા. ૨૯-૭-૧૯૧૦ના વિદ્યાસભા(સેનેટ)ના કસબ અનુસાર સુબ્ધ વિદ્યાપીઠે પાલિને અભ્યાસ કામમાં સ્થાન આપ્યું. “ અર્ધમાગધી ”ને તેમ જોના પછી અગ્રિયાર વર્ષે (૪.

હાર અંગ્રેજી જદા ધોરણના (પ્રાથમિક કક્ષાના) વિદ્યાર્થીઓથી માંડીને ઉચ્ચ પીએચ. ડી.ના ઉચ્ચતમ કક્ષાના અભ્યાસીઓ માટે ખુદલાં મૂક્યાં. આ ઉપરાંત આ દસ્તાકામા “ અપભ્રંશ ” ની પણ કેટલીક અગ્રગણ્ય કૃતિઓ પ્રકાશિત થઈ. જા બધું લક્ષ્યમા લેતાં મને પાઠ્ય ભાષાઓનો- “ અપભ્રંશ ” સુદાનો અને સાથે સાથે એ સમસ્ત ભાષાઓમાં મૂંઝાચેલ સાહિત્યનો સ્વતંત્ર, સ્વપૂર્ણ અને સળંગ પરિચય કરાવનારો કોઈ પ્રમાણ-ભૂત અન્ય કોઈ પણ ભાષામાં નથી એ જાણવા મળ્યું. આ તુટિને દૂર કરવા માટે કંઈ નહિ તો એની એક કામચલાઉ નિબંધરૂપ પુસ્તિકા તો તૈયાર થવી ધટે એમ મને લાગ્યું અને મેં આ વિચારને સક્રિય બનાવવા માટે સમય અને સાધન અનુસાર સામગ્રી એકત્રિત કરવા માડી. એનું પરિણામ તે આ પુસ્તક છે.

મર્યાદા—મારો આ નામ પ્રયાસ પાઠ્ય ભાષાના એક પ્રકારરૂપ ‘ પાલિ ’ ને—લક્ષ, બ્રહ્મદેશ ને સિંધામના જોડોના^૧ અર્થાત્ હીનયાનના પવિત્ર આગમ તિપિટકની ભાષાને પ્રાયઃ જાણીએ રાખીને કરાય છે, કેમકે એને અંગે તો થોડોઘણો પણ પ્રયાસ કરાયેલો છે^૨ અને ખીલું

સ ૧૯૨૧મા) એ રચના મળ્યું અને એ દ્વારા પ્રીવિયસ(ટેરે એફ. વાય. એ.) થી એમ. એ. મુખીના વિદ્યાર્થીઓને “ અર્ધમાસપી ” નો અભ્યાસ કરવાની અનુમતિ થઈ. પી.એચ. ડી.ના વિદ્યાર્થીઓને મારેક વર્ષ સ્વા(ઈ. સ. ૧૯૪૩ થી) આવી અનુમતિ મળી છે. વિરોધમા એનો અભ્યાસ જાપક બનાવવાના પગલા લીધે હ. સ. ૧૯૩૭ની મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા માટે આ ભાષાનો અભ્યાસ મંજૂર કરાધો, ને આજે પણ છે. આ અભ્યાસનો લાભ અમેરિકા દેશમા અને પશ્ચિમ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને મને તેજ પ્રબલ લગે નથી તો એ મને ધટે. આ લાભનો મેં વિસ્તારથી વિચાર “ મુલ્લાની ” સાપ્તાહિકના ૧૧ ૨-૧-૧૦ના અંકમા “ અર્ધમાસપીના અભ્યાસક્રમની યોજના ” નામના લેખમા કર્યો છે.

૧ આથી તો આ ત્રણ દેશની લિપિઓમા—તમિલિમા તિપિટકની લાપેલા-થીઓ લખાયાં મળે છે. ૨ જુઓ વિટેમ એન્ડ (Otagor) જુન્નર્ન પુસ્તક નામે Pāli Literature and Sprache. આનો અંગ્રેજી અનુવાદ ડૉ. બી. ૧૫૫૫૨ થયો છે અને એ Pāli Literature and Language નામથી અંગ્રેજી રિપાઈટ ઈ. સ. ૧૯૩૩મા બપ.રેલે છે.

પાઘ્યમા 'પાનિ'ની ગણના કેટલાંયે પ્રાચીન વિદ્વાનોએ-વૈયાકરણોએ કરી નથી, અને આજે પણ કેટલાક કરતા નથી ?

૫ રમા સૂચનાવા મુજબ પાઘય ભાષા અને સાહિત્યના સળગ અને સમગ્ર નિરૂપણનું ક્ષેત્ર પહેલી જ વાર મારે ખેડવાનું આવે છે. આથી અત્યારે તો પહેલા તબક્કા તરીકે હું વિવેચનપ્રધાન ભાષાણુ રજૂ ન કરતાં મોટે ભાગે માહિતીપ્રધાન ભાષાણુ રજૂ કરું છું, જોકે સાથે સાથે આગળ ઉપર બીજા તબક્કા તરીકે એનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને વિશિષ્ટ મૂલ્યાંકન કરવાની અને ત્રીજા તબક્કાએ પાઘય ભાષા અને સાહિત્યનો સમીક્ષાત્મક અને સર્વાંગીણ ઇતિહાસ લખવા જેનું મહાભારત કાર્ય કરવાની પણ ભાવના રાખું છું.

ખાસ કુળ—ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સમસ્ત જગતની ૨ ભાષાઓનું વર્ગીકરણ કર્યું છે અને તેમ કરતા જે ભાષાઓનું મૂળ એક જણાયું છે તે સર્વને એક કુળની ગણી છે. આ હિમાને તેમણે ભાષાના એક દર ખાસ કુળો નીચે મુજબ ગણ્યાં છે —

(૧) ભારત-યુરોપીય ભારત-જર્મનિક, જેનેટિક માને આપે,
(૨) સેમેટિક, (૩) હેમેટિક, (૪) ટિબેટી-ચીની, (૫) યૂરન-અનતાઇક, યુરાની માને સીદ્ધિન, (૬) દ્રાવિડ, (૭) મનાષા-પોલીનેશિયન, (૮) બાલ્ટ, (૯) મધ્ય આફ્રિકા, (૧૦) અમેરિકાની ભાષા,

૧ મુજરાતી વગેરે પ્રાચીન ભાષાઓનો કેટલીક વાર 'પાઘય' તરીકે નિર્દેશ કરાયો છે અને કશય [(મુઓ પૃ ૯)] એ ભાષાઓની અને એ પ્રયેક્ષતા સાહિત્યની વાત અહીં જતી કશય છે ૨ જગતની માતૃભાષાઓના નામ અને એ બોલનારની સંખ્યા સ્વ ઓ આનંદરા કર બાપુભાઈ મુવના લેખસંગ્રહરૂપ દિગ્દર્શન (પૃ ૨૨૫-૨૨૬)મા " સામ્રાજ્યા હિન્દી " એ લેખમા દર્શાવાયેલા [એવી રીતે એના પૃ ૨૨૬-૨૨૭મા હિન્દુસ્તાનની માતૃભાષાઓના નામ અને એ બોલનારની સંખ્યા અપાયેલા છે. આ લેખ " વસ ત (૫૦ ૩૦, અ ૦ ૧)મા પહેલાં ૮પાયેલા હતા. ૩ આ હપરથી પછાડાવાગરણ (સુ ૨૪)મા "દુવાલસવિદ્યા હોદ માલા" અર્થાત્ ભાષા બાર પ્રકારની [એનું સ્મરણ થાય છે

(૧૧) ઑસ્ટ્રેલિયા અને અચાન્ત મહાસાગરની ભાષા અને (૧૨) શેષ ભાષાઓ.^૧

આ સમગ્ર કુળોમાં પહેલું કુળ અગ્ર સ્થાને છે. આ કુળની ભાષાઓમાં, ઉત્તર ભારતમાં, અફઘાનિસ્તાનમાં, ઇરાનમાં અને લગભગ આખા યુરોપમાં ફેલાયેલી ભાષાઓનો અંતર્ભાવ થાય છે. આ કુળના બે વર્ગો પડાય છે અને તેને 'કેન્ટમ્' અને 'ચતમ્' એ નામથી ઓળખાવાય છે. આ પ્રત્યેકનાં ચાર ચાર ઉપકુળ છે. તેમાંના એકને 'ભારત-ઇરાની' કહેવામાં આવે છે. એની ત્રણ શાખા ગણાવાય છે: (૧) ઇરાની, (૨) પેશાચી યાને દદ્ અને (૩) ભારતીય.

અત્યુત વિષયને આ ત્રણે શાખા સાથે ઓછોવતો સંબંધ છે.^૨

પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ—પ્રાચીન મમયમાં ભારતવર્ષમાં કેટલી અને કઇ કઈ ભાષાઓ હતી તેનો અંતિમ ઉત્તર અપાય તેવાં સાધનો જણાતાં નથી. આથી પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ તરીકે તામિલ વગેરે દ્રાવિડ ભાષાઓનો તેમજ સંસ્કૃત અને પાઇય એટલી જ ભાષાઓનો નિર્દેશ કરવો બસ થશે. એ પૈકી દ્રાવિડ ભાષાઓને અહીં સ્થાન નથી.

સ્થૂલ સ્વરૂપ—સંસ્કૃત ભાષા એટલે કવિવર કાલિદાસ જેવાની સ્થુવંશ જેવી કૃતિઓ જે ભાષામાં રચાયેલી છે તે ભાષા' એમ આ ભાષાનું સામાન્ય સ્વરૂપ સૂચવી શકાય. વિશેષમાં ઋગ્વેદ વગેરેની ભાષાને પણ એક રીતે સંસ્કૃત ગણી શકાય સામાન્ય રીતે ચારે વેદોની ભાષાને 'વૈદિક ભાષા' કહેવામાં આવે છે, જોકે એ બધાની ભાષાઓમાં થોડો-ધણો ફેર છે. ખુદ ઋગ્વેદનાં જ બધાં મંડળોની ભાષા એકસરખી પ્રાચીન નથી, કારણ કે પહેલું અને દસમું મંડળ બીજાં બધાં કરતાં અર્વાચીન છે. જે ભાષામાં ઋગ્વેદ અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે એ ભાષા

^૧ ૧-૨. જુઓ પીરેન્ડ્ર વર્માના હિન્દી પુસ્તક નામે હિન્દી માપા ઔર લિપિ ઉપરથી જ્યયશંકર ઇ. પાઠકે લખેલ લેખ "જન્મતની ભાષાઓમાં યુનિટીડ સ્થાન." આ લેખ તેમજ જન્મતની ભાષાઓનું વચરૂદ્ધ "શુદ્ધિપ્રકાશ" (વ ૮૩, અંક ૨, પૃ. ૨૦૬-૨૧૧)માં ઉપાયેલા છે.

ઓછામાં ઓછી ઇ સ પૂર્વે એ હજાર વષ નોટલી તો પ્રાચીન છે જ. એના કરતા જે કોઈ પ્રાચીન ભાષા હશે તેનું સ્વરૂપ આપણે જાણતા નથી વેદને ‘ઇન્દ્ર’ કહેવામાં આવે છે એ ઉપરથી વૈદિક ભાષા ‘ઇન્દ્ર’ પણ કહેવાય. સમયના વહેવા સાથે વૈદિક ભાષા ધીરે ધીરે પરિમાર્જિત થતી ગઈ એના સર્વ રૂપાન્તરો તો આપણને ઉપનિષદ નથી, પણ જે કેટલાક સ્થૂલ રૂપાન્તરો-પરિવર્તનો એના જણાય છે તે અનુક્રમે બ્રાહ્મણોની ભાષા, યાજ્ઞના નિરુક્તની ભાષા, ઉપનિષદોની ભાષા, અને ઇ સ પૂર્વે એવા સૈકાથી તો મોડા નહિ થયેલા પાણિનિએ રચેલા અષ્ટાધ્યાયી દ્વારા નિયંત્રિત થયેલી ભાષા એ છે હેત્ત્વા પ્રકારની ભાષાને ‘લૌકિક સંસ્કૃત’ કહે છે અને સામાન્ય જનતા એને જ ‘સંસ્કૃત’ કહે છે આ લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાનું મૂળ વૈદિક ભાષા હોવાથી એ વૈદિક ભાષાને ‘વૈદિક સંસ્કૃત’ તરીકે ઓળખાવાય છે પાણિનિએ લૌકિક સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ સ્વયં ત્યાર પછી એ વ્યાકરણમાં કશું પરિવર્તન થયું નથી વૈદિક ભાષાનું લૌકિક સંસ્કૃત તરીકે રૂપાન્તર થવામાં દોઢેક હજાર વર્ષો તો જરૂર વીત્યા હશે ‘સંસ્કૃત’ એનું નામ વાત્સીકિએ રચેલા રામાયણ (સંદર ૫૬, સર્ગ ૩૦, શ્લોક ૧૭૨)માં સૌથી પ્રથમ બોવાય છે પાણિનિએ ‘સંસ્કૃત’ ભાષાને ‘લોકભાષા’ કહી છે અને પતંજલિએ એને ‘શિષ્ટ ભાષા’ કહી છે

નામકરણ—જે ભાષા વિષે અહીં કુ વિચાર કરના ઇચ્છુ છું એને કયા વિદ્વાને ‘પ્રાકૃત’ કે ‘પાઠ્ય’ તરીકે પ્રથમ ઓળખાવી એ કહેવાનું

૧ આની ભાષાને યાજ્ઞે ‘ભાષા’ કહી છે જુઓ નિરુક્તનો લઘુભાગ પ્રારંભિક ભાગ (પૃ ૨૦) “इति माषायां चावघाय च ”

૨ ‘ वाच चोदाहरिष्यामि मातृषीमिह संस्कृतम् ”

૩ A Bibliography of the Rāmāyana (પૃ ૧૬)માં પ્રા એન. એ ગોરેએ લખેલું ‘ Other places, in which the language is called as Sanskrit have been collected by Muir, OST, II, p 159

સાધન જણાતું નથી. સસ્કૃતશ્રોત્રે પોતાની સસ્કૃત કૃતિમા એને ' પ્રાકૃત ' તરીકે ઓળખાવી છે,^૧ અને સામાન્ય જનતાનો મોટો ભાગ અસારે એને એ જ નામથી ઓળખે છે. પ્રાકૃતનો એ તેમ જ સંસ્કૃતશ્રોત્રે પોતાની પાઇય કૃતિમા આ પાઇય ભાષાના સ્વરૂપને અનુકૂળ અને સાથે સાથે એ સ્વરૂપનું ઘોતક એવું એનું ' પાઇય ' નામ નિર્દેશ્ય છે અને મેં પણ અહીં એમ જ કયું છે. ૨ ' સક્ષય ' કે ' સક્ષત ' એ જેમ સસ્કૃત શબ્દનું પાઇય રૂપાન્તર છે તેમ ' પ્રાકૃત ' એ પાઇયનું સસ્કૃત રૂપાન્તર છે, બાકી એનું વાસ્તવિક-વૈજ્ઞાનિક-સમુચિત નામ તો ' પાઇય ' છે અને લખને તો હું આ ભાષાનો અહીં આ નામથી વ્યવહાર કરું છું.

નામાંતર—પાઇય માટે પાઇઅ, પાઉઅ, પાઉડ, પાઉવ, પાગડ, પાગત, પાગય પાયઅ, પાયક અને પાયય એવા અન્ય નામો છે. આ પૈકી ' પાગત ' શબ્દ ઠાણ (ઠા ૭, સુ ૫૫૩)મા, ' પાગય ' ક્ષમાશ્રમણુ જિનભદ્રગણિકૃત વિશેસાવસ્થાસ (ગા ૧૪૬૬)ની હૃમયન્દ્રસરિ-કૃત ટીકા (પત્ર ૬૩૨)મા, ' પાઉઅ ' યશશેખરકૃત કાપૂરમંજરી (જવ ૧, શ્લો ૮)મા અને ' પાયય ' શબ્દ પદ્માવતિરાજકૃત ગઉડ-વહુ (ગા ૮૨)મા વપરાયેલો છે એવી રીતે અદ્ભુતમાગધી (સ અધ-માગધી) માટે ૬ ' આર્ધ ' એવા પ્રયોગ ઉસિદ્ધિમયન્દ્ર (અ ૦ ૮)ની શ્વેપથ શ્તિ વગેરેમાં કરાયેલો છે.

૧ જુઓ ભરવતું નાટ્યશાસ્ત્ર (અ ૧૦, શ્લો ૧) ૨ એક ભાષાના વિશેષનામોનો બીજા ભાષામાં અવતાર કેવી રીતે થાય છે એ દર્શકત મેં " ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાતદર્પણ "ના તા ૨૫-૭-૪૩ના અક્રમાં " વિશેષ નામોનો અવતાર " એ લેખ દ્વારા વિચારી છે ૩ જુઓ ઠાણ (ઠા ૭, સુ ૫૫૩), અણુઓગદાર (સુ ૧૨૭) શુદ્ધકૃત મૃત્યુકટિક (અ ૩) અને જયવલ્લભકૃત વલ્લભગ્ન (ગા ૭) ૪ આનો સમય લગભગ ઇ સ ૬૦૦નો છે એઓ રાજ મહેન્દ્રપાલ (ઇ. સ ૬૧૬) અને સુવરાજ મહીપાલના રાજ્યકાલે થાય છે ૫ એઓ ૩ સ ના આક્રમાં લેકામાં થયા છે ૬ ' આર્ધ ' પ્રાકૃત ની સમજૂતી માટે જુઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત અને અ બેચરદાસ ટપરાજ દોશી દ્વારા રચિત પ્રાકૃત જ્ઞાકચણની પ્રસ્તાવના ૭ આના કર્તા 'કવિકાવચર્ચ'.

અર્થ—પાઘ્ય એટલે શું એ એક કૃત પ્રશ્ન છે, કેમકે એના સ્વરૂપને નિર્ધારણવાની વિવિધ દષ્ટિ અનુસાર એના અર્થ કરાય છે. તેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે:—

(૧) અકૃત્રિમ યાને સ્વાભાવિક ભાષા તે ' પાઘ્ય ' અને વ્યાકરણ વગેરે દ્વારા સંસ્કારિત ભાષા તે ' સંસ્કૃત. ' ૨

(૨) સામાન્ય જનતાની—પ્રાકૃત જનોની ભાષા તે ' પાઘ્ય ' અને ખાસ કરીને શિષ્ટ વર્ગનો ભાષા તે ' સંસ્કૃત '.

(૩) સંસ્કૃતરૂપ પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલી ભાષા તે ' પાઘ્ય '. ૩

હેમચન્દ્રસૂરિ (વિ. સં. ૧૧૪૫-૧૨૨૬) છે એમણે ગુજરાતને ' અશ્વિમતા ' નો મંત્ર આપ્યો હતો. સ્વ. પ્રો. આનંદરાઠર કુલે " ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય " નામના લેખમાં આ સૂરિને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબ કથન કર્યું છે —

" સંસ્કૃત જેવા મન્યો ગુજરાતીમાં રચીને પ્રિમાનન્દે જેમ ગુજરાતી ભાષા દીપાવી તેમ હેમચન્દ્રત્યારે જૈન શાસ્ત્રોમાં પ્રાબલ્ય જેવા ભાષા અને સાહિત્યના મન્યોની જે ખોટ નજાતી હતી તે પૂરી કરવા શાસ્ત્રાનુસાસન, કાવ્યાનુસાસન વગેરે રચ્યા છે. એ મન્યો એ કે અત્યુચ્ચની અભિલાષામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે, તથાપિ અર્વાચીન સમયના જૈન મન્યોમાં તે યોગ્ય રીતે પ્રથમ પદ ભોગવે છે."

આ લેખ દિગ્દર્શન (પૃ. ૧૬) માં છપાયેલો તે પૂર્વે " વસન્ત " (વ. ૮, અં. ૧૦) માં વિ. સં. ૧૯૬૫ માં છપાયેલો હતો.

૧. આ હિતતા પ્રમાણે પાઘ્ય અને સંસ્કૃત વચ્ચેના જે વિવિધ સમબંધો યોગ્ય રાકાય તેમ જ તેનો નિર્દેશ એ " વાણીવિનોદ " (પૃ. ૭૬) માં કર્યો છે અને એ લેખ " The Sarvajnamakam " (અ. ૩૬, બોમ્બે, ૧૯૩૬) માં છપાયેલો છે. ૨. સ્ત્રીપ્રાકૃત વિજ્ઞાનપાઠશાળાના પ્રાસંગિક (પૃ. ૧૩) માં આ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે —

" આનો અર્થ એ લેવાનો નથી કે—આકસ્માદિના સંસ્કાર રહિત પ્રાણીઓનો દરકોઈ વચનન્યાયાર તે પ્રાકૃત કહેવાય; પરંતુ પ્રાકૃત ભાષાના સખ્તો સંસ્કાર આપ્યા સિવાય આખાજોપાવથી બાકી રાકાય છે, તેમ સમજવાનું છે. "

૩. જુઓ ડૉ. એસ. એમ. દાનેની Prakrit Languages and their contribution to Indian Culture નામની કૃતિ

(૪) ઋગ્વેદના સમયની જે ભાષામાંથી ઋગ્વેદની ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે 'પાઇય'.

(૫) ઋગ્વેદના પ્રણયન-સમય કરતાં પૂર્વેના સમયની જે ભાષામાંથી ઋગ્વેદની ભાષા ઉદ્ભવી તે પાઇય.^૧

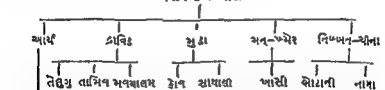
(૬) અતિશય પ્રાચીન કાળમાંના આપણા આ દેશમાંના નિવાસી-ઓની જે વ્યવહારની ભાષા હતી-જે કથ્ય? ભાષા હતી તે 'પાઇય.'

(૭) ઋગ્વેદકાલીન સંસ્કૃતિ પંજનમાં ઉદ્ભવી તે સમયે મગધમાં બોલાતી ભાષા તે 'પાઇય'.

(૮) ઋગ્વેદથી માંડીને તે અષ્ટાધ્યાયીના રચના-સમય સુધી એક જ જાતનો જે ભાષાપ્રવાહ ઉત્તર ભારતમાં ચાલુ હતો એ ભાષા-

૧. આ અર્થ માટે જુઓ ધી કેશવરામ કારીશમ શાસ્ત્રીએ રચેલ આપણા કવિઓ (ઉપોદ્ધાત પૃ. ૨૪) અને પ્રભાવચન્દ્ર ચક્રવર્તીની કૃતિ નામે "The Linguistic Speculations of the Hindus" (p. 294) ૨. પાઇયસદ્મહાલ્લુચના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧)માં ભારતવર્ષની આધુનિક વ્યવહારની ભાષાઓના-કથ્ય ભાષાઓના ભેદ અને ઉપભેદો દર્શાવાયા છે —

ભાષ્નીય કથ્ય ભાષા

બગાલી બોડિયા બિહારી હિન્દી રાજસ્થાની ગુજરાતી પંજબી સિન્ધી કાશ્મીરી જે ભાષા આર્ય નથી તે 'અનાર્ય' ગણાય છે. જ્યહી ચણાવાયેલી અનાર્ય ભાષાઓ ભેકે હિન્દના દક્ષિણ, ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં બોલાય છે છતાં જે ભાષાઓ સાથે હિન્દી વચ્ચેની વશત એકતા જણાતી નથી કે જે એકતા ફારસી, અંગ્રેજી, જર્મન વગેરે થયું જે એક પ્રકારની આર્ય ભાષા છે તેની સાથે જણાય છે. ૩ આવો ભાષાપ્રવાહ હોવાની સાબિતી એ છે કે ઋગ્વેદની સંકલનાના

પ્રવાહનું કથ્ય સ્વરૂપ તે ‘પાઇય’ અને સાહિત્યિક સ્વરૂપ તે ‘સંસ્કૃત.’

સમયથી માંડીને તે અષ્ટાધ્યાયીના પ્રણયન-સમય સુધીના કાળના મથો મળે છે. લગભગ પાણિનિના સમયમા એ પૂર્વેના કથ્ય સ્વરૂપનું સાહિત્યરૂપે વિશિષ્ટ રૂપાતર થયેલું જોવાય છે. એ રૂપાતરની ભાષા તે ‘પાઇય’ અને તે સમયની સંસ્કૃત ભાષાથી એમા અનેક પ્રકારની વિવરતા છે.

૧. આ ઉપરાંત પાઇયના અર્થ નીચે પ્રમાણે પણ ક્રાંત છે—

(અ) જે ભાષામા અમલુ જગવાન મહાવીરે અને મહર્ષિ બુદ્ધે લોકોને ઉપદેશ આપ્યો તે ‘પાઇય’.

(આ) જે ભાષાના મૌલિક સાહિત્ય ઉપરથી રામાયણ વગેરે અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃતમા રચાયા તે ‘પાઇય’. બુદ્ધો ડૉ હર્મન યાકોબીનો “*Was das Epos und die profane Litteratur Indiens ursprünglich in Prakrit abgefasst*” (૪ વીરમન્ય અને મૌલિક બૌદ્ધ ભારતીય સાહિત્ય પ્રાકૃતમા રચાયેલા હતા ?) નામનો લેખ. આ લેખ *ZDMG* (Vol. XLV-III, pp 407-417) મા ઈ. સ ૧૮૯૪મા છપાયો.

(ઇ) જે ભાષાઓ આજે ઉત્તર હિન્દમા કેટલાક સૈન્યોથી બોલાય છે તે ‘પાઇય’.

(ઈ) આ પુસ્તક જે ભાષામા મે લખ્યું છે તે ભાષા ‘ગુજરાતી’ છે, પરંતુ આ ભાષા માટે ‘ગુજરાતી’ એવું નામ તો સૌથી પ્રથમ એમાનદે (ઈ. સ. ૧૬૩૫-૧૭૩૩) દશમસ્કન્ધ (સોળમો અધ્યાય, કંડુ ૫૪) નામની પોતાની કૃતિમા એક સ્થળે લખ્યું છે, પ્રાય બીજે બધે તો એમાનદે પણ ‘પ્રાકૃત’ નામનો અવધાર કર્યો છે. ઉપર્યુક્ત સ્થળે નીચે મુજબની પંક્તિ છે—

“હરે ઉપની માઢરે અલિલાખા બાધુ નાનદમણુ ગુજરાતી ભાષા”

અનેક વિદ્વાનોએ પોતાની ગુજરાતી કૃતિઓને ‘પ્રાકૃત’ તરીકે ઓળખાવી છે. જમકે વિ. સ ૧૫૧૨મા પદ્મનાભે રચેલા કાન્હડદે અખંધને પ્રથમ પત્રમા અને અખાએ પોતાની કૃતિવાને. વિરોધમા ગુણસત્તનમૂર્તિએ વિ. સ. ૧૪૯૬મા ઈડરમા જે ક્રિયાદત્તસમુચ્ચય રચ્યો છે તેના પ્રારંભમા બાલાવજોષ માટે દર્શાવાયેલા વિકાસિત-વિચાર-કક્ષિત-પ્રકારનો ‘પ્રાકૃત ભાષા’ તરીકે નિર્દેશ છે. આ ઉપરાંત નરસિંહ મહેતાએ સુરતસંચામ કાવ્યને અપભ્રંશ ગિરામા રચ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પ્રાકૃતની વ્યાખ્યા—‘પ્રાકૃત’ શબ્દની વ્યાખ્યા અને વ્યુત્પત્તિ વિષે કેટલાક વૈયાકરણોએ અને કેટલાક અવકારશાસ્ત્રીઓએ પ્રાચીન સમયમા વિચાર કર્યો છે ‘કવિકાલસર્ગ’ હેમચન્દ્રસુરિ જણાવે છે —

“પ્રકૃતિ સસ્કૃતમ્ ! તત્ર ભવ તત્ર આગત વા પ્રાકૃતમ્”^૧

“પ્રાકૃત” શબ્દ ‘પ્રકૃતિ’ ઉપરથી બન્યો છે, અને પ્રકૃતિનો અર્થ ‘સરકૃત’ છે એટલે એમા ઉત્પન્ન થયેલ કે એમાથી આવેલ તે ‘પ્રાકૃત’ છે આ મતલબના અન્ય કેટલાક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે —

‘પ્રકૃતિ સસ્કૃત, તત્ર ભવ પ્રાકૃતમુચ્યતે’—પ્રાકૃતસર્વસ્વ

“પ્રકૃતિ સસ્કૃત તત્ર ભવત્વાત્ પ્રાકૃત સ્મૃતમ્”—પ્રાકૃતચન્દ્રિકા

‘પ્રકૃતે, સસ્કૃતાયાસ્તુ વિકૃતિ પ્રાકૃતી મતા’—પદ્માપાથચન્દ્રિકા

“પ્રાકૃતસ્ય દુ સર્વમેવ સસ્કૃત યોનિ”—પ્રાકૃતસંલ્પની

પાઘંપના વૈયાકરણોએ પ્રકૃતિનો અર્થ ‘સરકૃત’ કરી એની જે ઉપર મુજબ વ્યાખ્યાઓ રજૂ કરી છે એમા (૧) અપ્રમાણિકતા, (૨) અવ્યાપકતા અને (૩) બાવાતત્વની સાથે અસતતા એમ ત્રણ દોષો રહેતા છે આ સળખમા કોઈ એમ પ્રશ્ન પૂછે કે શું હેમચન્દ્રસુરિએ પણ આવી જૂલ કરી છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એમ કેટલાકનું માનવું છે, પણ હું આથી ભિન્ન મત ધરાવું છું કાવ્યાલુશાસન- (પ્રો. ૧)મત ૨^૧ અકૃત્રિમસ્વાદુપદા જૈર્ના વાચમુપાસ્મહે”ની સ્વોપસ

૧ જુઓ સિં. હે. (અ. ૮, પા. ૧, સૂ. ૧)ની સ્વોપસ વૃત્તિ આ ‘પ્રજાશિકા’ નામની સ્વોપસ લઘુ વૃત્તિ ઉપર ઉત્પસૌભાગ્યગણિએ હેમ પ્રાકૃતવૃત્તિ ટુઢિકા યાને વ્યુત્પત્તિવાદ રચેવ છે નરેન્દ્રચન્દ્રસુરિએ આઠમા અધ્યાય ઉપર પ્રાકૃતપ્રત્યેક નામની વૃત્તિ રચી છે જુઓ P L C I O (પૃ. ૩૦) ૨ સરખાવો સિદ્ધસેન દિવાકરે રચેવ દ્વાનિરાદ્વાવિશિકા (૧-૧૮)ની નિગલિખિત પકિ.—

‘અકૃત્રિમસ્વાદુપદૈર્જન બિનેદ્ર ! સાશાદિવ પાસિ ભાપિતૈ =

ટીકામાં 'હ્રેમય-દ્રસરિએ ૨' અકૃત્રિમ 'ના સ્પષ્ટ અર્થ' નીચે મુજબ કરી આવી ગેરસમજ થતી અટકાવી છે.—

“અકૃત્રિમાણિ-અસસ્કૃતજાનિ, અત એવ સ્વાદૃન મન્દધિયામપિ પેશ-
સ્થાનિ પદાનિ યસ્યામિતિ વિગ્રહઃ.”

સિ. હેન્ની સ્વોયસ જ્ઞતિમાં પ્રાકૃતની પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે એ જાતનું જે કથન કરાયેલું છે તે સિદ્ધાન્તના નિષ્પણ્ણ નથી, પરંતુ એ તો એ વ્યાકરણની રચના-સંધાને આભારી છે એટલે કે જેમ અન્ય પાઠ્ય ભાષાના વૈમાકરણ્યે સંસ્કૃતના વ્યાકરણ દ્વારા પાઠ્યનું વ્યાકરણ રિખવવાની પદ્ધતિ અખત્યાર કરી હતી તેમ તેમણે પણ આ પદ્ધતિ સ્વીકારતા પ્રકૃતિ તરીકે-મૂળ તરીકે સંસ્કૃતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે સ્પષ્ટે કાવ્યાલોકાદિ (૨, ૧૨)માં નીચે મુજબના પદમાં સંસ્કૃતની પહેલાં પ્રાકૃતનો નિર્દેશ કર્યો છે —

“પ્રાકૃતસસ્કૃતમાગધવિજ્ઞાનભાષાથ ચૌરસની ચ ।

વટ્ટોડન મૂરિભેદો દેશવિસેવાદ્વચ્ચ ॥”

૧. આ સુરિએ રચણાવસિ યાને દેસીસદસ'અહમાં અનાદિ પ્રવૃત્ત પ્રાકૃતવિશેષને 'દેસી' (સ. દેશી) તરીકે ઓળખાવી છે ૨. સૂચનહનિત્યુતિ (મા. ૧૬)ની પુણિણ (પત્ર ૧૭)માં પાઠ્ય ભાષાને સ્વાભાવિક અને સંસ્કૃતને કૃત્રિમ ગણી છે પ્રવૃત્ત ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે —

“જીવસ્સ સામાવિયગુણેહિં તિ વાપતમાસાદ, સ સમાવગુણ, વૈકૃતસ્તુ સસ્કૃતમાયા, આગમ્તુક ક્ષત્યર્થઃ.”

૩ પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગવિતા (પૃ. ૧૩)માં ૫ લાગ્યન્દ્ર ગાથીએ કહ્યું છે કે “સંસ્કૃતિ જરૂરી પ્રાકૃત ગળ્લોનું અનુસાસન કરવાનું હોવાથી—સંસ્કૃત પરથી પ્રાકૃત રીખવવાનું હોવાથી તેનું સૂચન છે તેનો આશય એ હોઈ શકે કે—સંસ્કૃતમાં અમુક અમુક પ્રકારનો ફેરફાર કરવાથી—સસ્કાર જેવી હેવાથી પ્રાકૃતનો પ્રકાર બેઈ શકાય.” આ આશયને મળતું કથન જાઉંદવલમાં ૭ જે આગળ ઉપર મે નોંધ્યું છે ૪ ના સા (અ ૧૭, લે ૩૦)માં પણ પ્રથમ પ્રાકૃત અને પછી સંસ્કૃતનો નિર્દેશ છે.

૧. ઈ સ. ની અગિયારમી સદીમાં થઈ ગયેલા નામ સાધુએ આની વ્યાખ્યા કરતા ‘પ્રકૃતિ એ જ પ્રાકૃત’ એમ કહેવા ઉપરાંત સાથે સાથે અન્ય વ્યુત્પત્તિઓ પણ નીચે મુજબ નિર્દેશી છે.—

“પ્રાકૃતેતિ । સકલજગજ્જન્તુના વ્યાકરણાદિભિરનાદિતસસ્કાર સહજો વચનવ્યાપાર પ્રકૃતિ, તત્ર મય સૈવ યા પ્રાકૃતમ્ । ‘આરિસવયને સિદ્ધ દેવાળ ‘અદ્ભમાગહા ઘાળી’ દ્વ્યાદિવચનાદ્ વા પ્રાક્-ર્ણ કૃત પ્રાવકૃત ઘાલમહિલાદિસુયોધ સકલમાયાનિવન્ધનમૂત વચનમુચ્યતે । મેઘનિર્મુજજલ-મિવેકસ્યરૂપ તદેવ વિમેદાનાખ્નોતિ । અત એવ શાસ્ત્રકૃતા પ્રાકૃતમાદૌ નિર્દિષ્ટ તદ્વતુ સસ્કૃતાદીનિ । વાગિન્યાદિવ્યાકરણોદિતસન્દલક્ષણેન સસ્કરણાત્ સસ્કૃતમુચ્યતે ।”

૧ કહેવાની મતભાવ એ છે કે સકળ જગતના પ્રાણીઓના વ્યાકરણ વગેરેના સરકાર વાનાનો સ્વાભાવિક વચનવ્યાપાર તે ‘પ્રકૃતિ’^૨ છે એ ‘પ્રકૃતિમાધી’ ઉદ્ભવેત તે ‘પ્રાકૃત’ અથવા તો એ પ્રકૃતિ જ તે ‘પ્રાકૃત’, અથવા આર્ષ વચનમાં સિદ્ધ દેવાની ભાષા ‘અદ્ભમાગહી’ છે ઇત્યાદિ વચન ઉપરથી ‘પ્રાક્’ એટલે ‘પહેલા’ અને ‘કૃત’ એટલે ‘કરાયેલ’ અર્થાત્ પૂર્વે કરેલું હોય તે ‘પ્રાકૃત’ એમ સમજવાનું છે આ અદ્ભમાગહી ભાષા બાળ, સ્ત્રી વગેરેને સુખોષ છે અને એ સમસ્ત ભાષાનું મૂળ છે અને એ જ ‘પ્રાકૃત’ છે આ ‘પ્રાકૃત’ વાણામાધી

૧ આને બદલે ‘અદ્ભમાગહ’ અને ‘અદ્ભમાગદી’ એવા પણ નામો જોવાય છે ૨ આ સંબંધમાં PLOIC (પ ૩)માં કહ્યું છે કે બે વધારે વ્યાપક વ્યાખ્યા સ્વીકારાય તો પ્રકૃતિને અંગેની આપણી ભાવના (concept) પ્રાચીન તેમજ પિરોલ જેવા જીવ વૈજ્ઞાનિકોના પ્રયત્નથી અકાયેલી સીમાઓથી સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તૃત બને છે અને આ વૈજ્ઞાનિકોએ હોલી દીધેલી અનેક બોધોએ અને ભાષાઓના એમાં સમાવેશ કરવાને આપણને સમર્થ બનાવે છે. ૩ ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ રઘુવંશ (સ. ૪, શ્લો. ૧૨)માં “રાત્ના પ્રકૃતિરજનાત્” માં આ ‘પ્રકૃતિ’ના પ્રયોગનું સ્મરણ કરાવે છે

પડતા જળની માફક પહેલાં એક રૂપવાળું હોવા છતાં દેશના બેદને લઈને તેમ જ સંસ્કાર કરવાથી ભિન્નતાને પામી સંસ્કૃત વગેરે અવાંતર વિભેદોને પામે છે. અર્થાત્ આ અદ્વમાગદીરૂપ પાઘ્યમાથી સંસ્કૃત તેમજ માગદી (સં. માગદી), પેસાર્ધ (સં. પૈશાચી) વગેરે જાતજાતની પાઘ્ય ભાષા ઉદ્ભવી છે. આથી તો શાસ્ત્રકાર સુદ્રે પ્રથમ પ્રાકૃતનો નિર્દેશ કરી ત્યાર બાદ સંસ્કૃત વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે. પાશ્ચિનિ વગેરેનાં વ્યાકરણોમાં સૂચવાયેલા નિમમ અનુસાર પાઘ્ય ભાષા સંસ્કાર પામતાં 'સંસ્કૃત' બને છે.

સોજકૃત 'સંસ્કૃતીક' ઠાભરણના બીજા પ્રકરણના પ્રારંભમાં 'જાતિ' નામના શબ્દાલંકારનો ઉલ્લેખ છે. એમાં સંસ્કૃત, 'પ્રાકૃત' ઇત્યાદિ ભાષાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ પ્રસંગે 'પ્રાકૃત' સમજાવતી વેળા આજડે એની જે રચાણ આપી છે તે નમિ સાધુએ આપેલી

૧. આ સંસ્કૃતીક ઠાભરણમાં લાઠી, અવનિલકા અને આમથી એમ જે ત્રણ રીતિઓ ગણવાઈ છે તેનો આ પૂર્વે કોઈએ ઉલ્લેખ કર્યો નહોતો નથી, કેમકે ઠાભ્યાદર્શમાં વૈદર્ભી અને ગૌડી એ બેનો અને આઠમા સીકાના અંતમાં થઈ ગયેલા વામનકૃત ઠાભ્યાલંકારવૃત્તિમાં વૈદર્ભી, પાચાલી અને ગૌડી એમ ત્રણનો ઉલ્લેખ છે.

૨. "સંસ્કૃતાદિર્વાગ્ જાતિઃ । જાતિનામા શબ્દાલંકાર ઉચ્યતે ઇતિ સમ્બન્ધઃ । મા ચ પાણિન્યાસદૃષ્ટવાકરણોદિતશબ્દલક્ષણેન સસ્વારાત્ સંસ્કૃતા પ્રોચ્યતે । 'આદિ' શબ્દાત્ પ્રાકૃત-શૌરસેન-માગધ-પિશાચા-ડપપ્રશવાર્ષો પરિપ્રહઃ । તત્ર સકલશાલ્મોપાભાજ્જનાહૃદયસંવાદી નિશ્ચિલજગજ્જન્તુના શબ્દ-શાસ્ત્રોક્તવિશેષસંસ્કારઃ સદ્ગ્નો વચનવ્યાપારઃ સમસ્તેતરમાપાવિશેષાણા મૂલ-કારણત્વાત્ પ્રકૃતિરિવ પ્રકૃતિઃ । તત્ર મવા સૈવ વા પ્રકૃતિઃ ।... ધા પુન-ર્મેધનિર્મુક્તજલપરમ્પરેવૈકરૂપાડપિ તત્તદેશાદિવિશેષાત્ સસ્વારકરણાચ મેદાન્તરા-નાપ્રોતિ । અત્ ઇયમેવ શૌરસેનદેશવાસ્તવ્યજનતાકિચિદાપાદિતવિશેષલક્ષણા માપા શૌરસેની મળ્યતે । "

ઉપયુક્ત વ્યાખ્યાને પૂરેપૂરી મળતી આવે છે, અને એમાં શાબ્દિક સામ્ય પણ છે.^૧

પાઘય શબ્દની સાધુતા અને પ્રમાણિતતા—સંસ્કૃત શબ્દ જ સાધુ છે અને પાઘય શબ્દ અસાધુ છે અને એથી એ પ્રમાણભૂત નથી એ મતની આલોચના અક્ષરકંકૃત લઘીયસ્ય (પરિ. ૬, કા. ૬૫)ની ન્યાયકૃમુદ્યન્દ્ર નામની દીકામાં કરતી વેળા એના દીકાકાર પ્રભાચન્દ્ર-સૂરિએ સિદ્ધ કર્યું છે કે જે શબ્દ સત્ય અર્થનું. પ્રતિપાદન કરે તે 'સાધુ' ■ અને જે ન કરે તે 'અસાધુ' છે. વિશેષમાં તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે જેમ સંસ્કૃત શબ્દ સંસ્કૃત વ્યાકરણથી સિદ્ધ કરાય છે તેમ પાઘય શબ્દ પાઘય વ્યાકરણથી સિદ્ધ કરાય છે. આ ઉપરાંત આ પ્રસંગે તેમણે "પ્રકૃતેર્ભવં પ્રાકૃતમ્" એ વ્યુત્પત્તિનું નિરસન કરી "પ્રકૃતિરેવ પ્રાકૃતમ્" એવી વ્યુત્પત્તિ પૃ. ૭૬૪માં સૂચવી છે કે જેનો નિર્દેશ નમિ સાધુએ પણ કરેલો છે.

પાઘય ભાષાની ઉત્પત્તિ—આ સંબંધમાં રવિવિધ મતો છે.

૧. ઉપયુક્ત અવતરણ તેમજ એનો ભાવાર્થ "ભારતીય વિદ્યા"(પ. ૩, અં. ૧)માં "આજકાલે કરેલી 'પ્રાકૃત ભાષા'ની વ્યાખ્યા" એ લેખ (પૃ. ૨૩૧)માં છે.
૨. લૌકિક પાણિનીય સંસ્કૃતભાષી પાઘય ભાષા ઉદ્ભવી ■ એવો મત પાઘયના કેળાક વૈયાકરણોએ રજૂ કર્યો છે. જ્યાં અવતારસાઓના કેટલાક દીકાકારોએ પણ તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોમાં રહેલા 'ત્' શબ્દનો સંબંધ સંસ્કૃત સાથે બોધીને આપ્યો. મત દર્શાવ્યો છે. જુઓ વાગ્બટાક્ષકાર (૨-૨)ની દીકા તેમજ કાવ્યાદર્શી (૧, ૩૩)ની પ્રેમચન્દ્ર વર્ધવાળીસંસ્કૃત દીકા.

કોઈ કોઈ આધુનિક વિદ્વાનો પાઘયની ઉત્પત્તિ વૈદિક સંસ્કૃતભાષી થઈ એમ માને છે. દાખલા તરીકે શ્રી. ચતુરભાઈ ખટલેજીની ગુજરાતી ભાષા(પૃ. ૩)માં આ મતનું પ્રતિપાદન કર્યું ■ અને એના સમર્થનાર્થે એમણે પૃ. ૩-૫માં વૈદિક ભાષા અને પાઘય ભાષા વચ્ચે રહેલી કેટલીક સમાનતા નોધી છે. પાલી-પ્રકાશના પ્રવેશક(પૃ. ૩૪-૩૬)માં પણ એના લેખક નામે વિદુશેખર બટ્ટાચાર્ય આ મત દર્શાવ્યો છે.

આ પૈકી પહેલો મત તો વલ્લ્હ વિનાનો છે, કેમકે પાઘય ભાષાની જનની

તેમાં પં. હરગોવિન્દસનું કહેવું એ ■ કે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા જેમાથી ઉદ્ભવેલી છે તે જ ભાષામાંથી પાઘ્ય ભાષા ઉત્પત્ત થઇ છે. એમણે આ મત એ ભાષા વચ્ચે રહેલા સામ્ય જોધને દર્શાવ્યો છે^૧

લૌકિક સંસ્કૃત માનવામા ધણા દોષો છે એ ઉપરાંત ‘દેશ્ય’ રાષ્ટ્રોની ઉત્પત્તિ આ સંસ્કૃતમાથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી એ પણ વિચારવા જેવી બાબત છે.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે પાઘ્ય એ સંસ્કૃતનું કેવળ ભ્રષ્ટ રૂપ છે, પણ આ મત બહુબરેલા માલમ પડ્યો છે એમ ડૉ. દિનેશચન્દ્ર સરકારે કવક્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઇ. સ ૧૯૪૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના પુસ્તક *A grammar of the Prakrit language based mainly on Vararuchi's Prākṛitaprakāśa* (પૃ. ૧)માં કહ્યું છે

પાઘ્ય ભાષા પહેલી કે સંસ્કૃત એ સંબંધમાં શ્વ મહિલાશ નમુનાઈ દિવેદીકૃત સિદ્ધાન્તસારમાં ભડાપોડ છે

પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિકાના પરિચય(પૃ. ૧)માં એચરદાસે નીચે મુજબ કથન કર્યું છે —

“વૈદિક (એટોની મૂળ) ભાષાનું અને પ્રાકૃત ભાષાનું મૂળ બંધારણ ધણું મજબૂત આવે છે. તે બેમાં મોટો ભેદ ઉચ્ચારણનો છે. અને એ ભેદને કારણે તે બન્નેને જુદી જુદી ભાષા સમજવામાં આવી છે—વધુવામાં આવી છે.”

કેળાક બંજનો સ્વાભાવિક રીતે જન્મી બોલતા એક બીજામાં મળી નય છે. અથવા રૂપાંતર પામે છે કે ધસાઈ જઈ સ્વરાવરીની બને છે. આ પ્રકારનું ઉચ્ચારણનું પરિવર્તન વૈદિક સંસ્કૃતમાં તેમજ પાઘ્યમાં યે ■ ઉપર્યુક્ત પરિચય- (પૃ ૭)માં ઉચ્ચારણભેદ ચવાના ચૌદ કારણો ગણવાયા છે —

(૧) બોલનારના શરીર ઉપર થતી ભૌતિકિક અસર, (૨) ઉચ્ચારણ-સ્થાનોમાં થતા ફેરફાર, (૩) સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણને માટે જોઈતા શારીરિક બળનો દાસ, (૪) લખનારાઓની બેદરકારી, (૫) પર પત્તાને જ માન્ય રાખવાનો આગ્રહ, (૬) બીજા પ્રબળો સહવાસ, (૭) ધર્મકાંતિ, (૮) રાજસત્તા, (૯) ભાષારાજધી આદરનો યતોયો, (૧૦) પડિતોનો ઉન્માદ, (૧૧) હ્રદય મારેલા રાષ્ટ્રો ઉપરથી નવા રાષ્ટ્રોની કલ્પના, (૧૨) વાચનારાઓનો ભ્રમ, (૧૩) લખેલું તેવું જ વાચવું, અને (૧૪) અનુવાદ કરવામાં અસાવધાનતા.

૧. જુઓ પા. ૨૦ મંનો ઉપોદ્ધાત (પૃ ૧૧).

। વિદુશેખર ભટ્ટાચાર્યે પાલીપ્રકાશ(પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૬)માં એવેા એક મત દર્શાવેા છે કે આર્ય અને અનાર્ય ભાષાઓના નિકટ સંસર્ગ- માંથી ઉદ્ભવેલી-વિકસેલી ભાષા તે પાઇય ભાષાનું આદિમ સ્વરૂપ છે.

આ સંબંધમાં વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે ઝડપેદના 'પ્રજેતાઓએ અને એને ધાર્મિક અન્ય માનનારાઓએ (જે પંજાબમાં હતા કે અન્ય દેશમાંથી પંજાબમાં આવ્યા હશે) ધીરે ધીરે પૂર્વ તરફ છેક મગધ સુધી અને દક્ષિણમાં વિન્ધ્યાચળ સુધી પોતાનું વ્યર્ચ જમાવ્યું હશે. એ વિજેતાઓની ભાષા જીતાયેલી પ્રજાઓની એક કે અનેક ભાષા સાથે સંપર્કમાં આવી. એ સંપર્કમાંથી જીતાયેલી પ્રજાની ભાષાએ નવું રૂપ ધારણ કર્યું અને એ રૂપ તે પાઇય ભાષાનો એક પ્રકાર છે,

પાઇય ભાષામાંથી સંસ્કૃતનો ઉદ્ભવ—આપણે પૃ. ૧૦માં જોઇ ગયા તેમ સિદ્ધસેન દિવાકરે અને હેમચન્દ્રસૂરિએ જિનવાણીને 'અકૃત્રિમ' કહી એટલે એમની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ભાષા 'કૃત્રિમ' છે, કારણ કે પાઇય ભાષા સાધારણ જનતાની માતૃભાષા હોવાથી અકૃત્રિમ યાને સ્વાભાવિક છે, જ્યારે સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણના વિવિધ સંસ્કારરૂપ બનાવટથી પરિપૂર્ણ હોવાથી કૃત્રિમ છે. આમ સંસ્કૃત ભાષા પાઇયમાંથી ઉદ્ભવી છે. આ કેવળ જૈન વિદ્વાનોનો જ મત છે એમ નથી પણ કેટલાક અજૈન મંથકારોએ પણ આવેા અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો છે. ઉદાહરણ્યે રૂદ્રટનો જે ઉલ્લેખ ટાંક્યો છે તે અત્રે વિચારી શકાય. વળી ગર્હકવલ્લના નિમ્નસિખિત પદમાં આ વાત છે:—

“સયલાશો દર્શ નાયા વિસતિ ઇત્તો ય જેન્તિ વાયામો ।

“એન્તિ સમુદં વિય જેન્તિ સાયરાઓ ચિય જલાદ્ ॥ ૧૩ ॥”

આ ઉપરાંત ઇ. સ.ની દસમી સદીમાં યદ્ધ મહેલા 'વાયાવરીય' રાજશેખરે આ મત વ્યાસરામાયણમાં નીચે મુજબ વ્યક્ત કર્યો છે:—

૧. આ (પાઇય) ભાષામાં સર્વ ભાષાઓ પ્રવેશ પામે છે અને એમાંથી સર્વ ભાષાઓ નીકળે છે. પાણીઓ સમુદ્રમાં જ પ્રવેશ કરે છે અને સમુદ્રમાંથી જ (બાપ્પ રૂપે) બહાર નીકળી નય છે.

यद् योनिः किल संस्कृतस्य सुदृशां निह्नासु यन्मोदते

यत्र श्रोत्रपयावतारिणि कटुर्भाषासराणां रसः ।

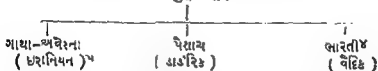
गद्य चूर्णपदं पदं रतिपवेस्तत् प्राकृतं यद्वच—

स्तौल्लाદૉલ્લિતાદિ ! पश्य नुदती दृष्टेर्निमेषवतम् ॥^૧

આ ઉપરથી એ વાત તો સ્પષ્ટ થાય છે કે આ 'મધકારોના' મતે પાઠ્ય ભાષા સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવી નથી.

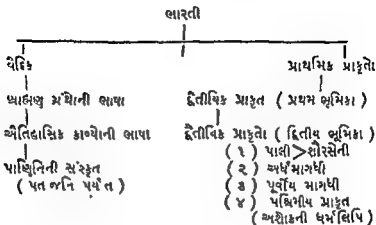
પાઠ્યના પ્રકારો—આપણા કવિઓના ઉપોદ્ધાતમાં ભાષાના ઉદ્ભવનો વિચાર કરાયો છે. એમાં રવિચંદ્રની 'ભાષાના એ પ્રકારો અને એ દરેકના ઉપપ્રકારો (એકંદરે અગિયાર) ગણાવાયા છે. આમાં 'આર્ય' ભાષાનો એક ઉપપ્રકાર તરીકે ઉલ્લેખ છે.

કેશુદ્ર આર્ય

ભારતીના પ્રકારાદિ નીચે પ્રમાણે છે:—

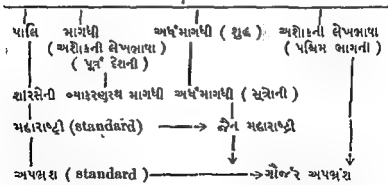
૧. જે ખરેખર સંસ્કૃતનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, જે સુંદર નેત્રવાળી (સ્ત્રીઓ)ની છબીને આનંદ પમાડે છે, જે કર્ણપથે અવતરવા-સંભળાવા (અન્ય) ભાષાના અક્ષરોનો રસ કંઠે લાગે છે, અને જેનું ચૂર્ણ પદ્યથી થયે કામદેવના પદ જેવું છે એ પ્રાકૃત વચન જેમનું છે તે (ભરુચ, વડોદરા વગેરે રાજસ્થાન) લાટ (દેશના) લોકોને હે મનોહર અગવાળી (સુંદરી) ! દક્ષિના નિમેષમતને દૂર કરતી (અર્થાત્ આખના પવનસ કર્યા વિના) ઇ. સ. ૨. સુઓ પૃ. ૨૭. ૩. એલન, ૫ ૨૪. ૪. સુનીતિદુમાર 'ગેડરજનું' Indo-Aryan and Hindi એ પુસ્તક અમદાવાદથી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં બહાર પડ્યું છે. ૫. કવેના વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો Some problems of Historical Linguistics in Indo-Aryanના નામથી મુંબઈ વિદ્યાપીઠ ઇ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ૬. કૌસલ લખાણ મૂળ લેખકનું છે. ૭. સુઓ આ. ૩૦નો ઉપોદ્ધાત (૫. ૨૪).

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોનું વિભાગીકરણ નીચે મુજબ છે:—

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો—પ્રથમ ભૂમિકા

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો—દ્વિતીય ભૂમિકા

૧. એન. પૂ. ૨૮. ૨. આ ૭ ક૦ (સપોદ્ધાન અને પરિશિષ્ટો)ના ઇ. સ. ૧૬૪૬ના દ્વિતીય મુદ્રણમાં પરિશિષ્ટ ૧માં પૃ. ૩૨-૩૩માં દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની 'વર્ણમાળા' અપાઈ છે અને પરિશિષ્ટ ૨માં પૃ. ૩૪-૫૩માં 'દ્વિતીયિક મુખ્ય

થર અને કાલમાન—એમ સંસ્કૃતના વૈદિક સંસ્કૃત, ^૧બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃત, નિરુક્ત-સંસ્કૃત, પાણિનીય સંસ્કૃત વાને લૌકિક સંસ્કૃત, ગાથા સંસ્કૃત, અને રઙ્ગેન સંસ્કૃત એમ વિવિધ પ્રકારો ગણાય છે તેમ પાઈય ભાષાના પણ તેના વિવિધ થર (સં. સ્તર) ની અપેક્ષાએ તેમજ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ અને અન્ય દૃષ્ટિકોણો અનુસાર પ્રકારો પડાય છે, અને એ દરેક પ્રકારને ‘ પાઈય ’ એવું સામાન્ય નામ અપાય છે.

વૈદિક ભાષાના રંગ જેવા રંગવાળી અને પાણિનીય સંસ્કૃતના સહવાસથી સુનાસિત બનેલી ભાષા પણ એક પ્રકારની પાઈય ભાષા છે. પાઈય ભાષાના જે ગ્રંથ થર ગણાવાય છે તેમાંના ખીન થરની ભાષા તે આ છે. એનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૬૦૦ સુધીનો ગણાય છે.

પહેના થરની પાઈય ભાષા—આદિમ પાઈયનું કાલમાન ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધીનું મનાય છે; કેમકે ઉપદ્રવ્ય યતા અગ્નેદનું ભાષાસ્વરૂપ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલું તો પ્રાચીન છે જ.

પ્રાકૃતો ‘ત્રો- (અ) અરોહની ભાષા, (આ) પાલિ અને અર્ધમાગધી, (ઇ) સોનસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત, અને (ઈ) માગધીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અપાયો છે.

૧ જુઓ પૃ. ૫. ૨ Some aspects of Jaina Sanskrit નામનો જે લેખ Festenohrft Wakernagel (પૃ. ૨૨૦ છત્યાદિ) માં ઉપાયો છે એ ઉપરથી ‘આપુ’ નામ જલ્મશીલકે પ્રચલિત થયું છે એમ જાણી શકાય છે. વિરોધમાં એના અર્થની મર્યાદા ડૉ. ઉપાધ્યેએ ખદત્કશાકોશના અગ્રણી ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૧૦-૧૧૧) માં આપી છે. ૩. ભાષામાં વચલા અને યતાં પરિવર્તનો અને એના વિકાસને લક્ષ્યમાં રાખી એના યુગે પડાય છે, એકે ‘આપાપુ’ સ્વરૂપ નિરતર પરિવર્તનશીલ ■ એટલે એના કયા સ્વરૂપને યુગચ્છિદ ગણવું એ બાબત સર્વાંશે એકવાક્યતા હોવાનો એહો સંભવ રહે છે. દા. ત. વિચારો ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્ધપ્રાચીન યુગ સંબંધી નરસિંહરાવે, કે. હ. દ્રુવે અને કે. કા. શાસ્ત્રીએ આકેલી મર્યાદાઓ.

ત્રીજા યરની પાઇય ભાષા એટલે ભારતીય 'આધુનિક આય' ભાષાઓ ૨ એનો 'સમય ઇ મ ૯૦૦થી આજ દિન સુધીનો છે

ઉપવખ્ધ ઋગ્વેદમાં જે ભાષાના દર્શન થાય છે એ ભાષા લોકભાષાનું સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સરકારિત કરાયેલું સ્વરૂપ છે, અને એ લોકભાષા અથવા તો એની જનની તે પહેલા યરની પાઇય ભાષા છે

અસારે ગુજરાતની સામાન્ય જનતાની રોજના વ્યવહારની ગુજરાતી ભાષા અને એ જ ગુજરાતના સાક્ષરવર્ગની સાહિત્યિક કૃતિમાં નગર પડતી ગુજરાતી ભાષા જેમ મૂળે એક હોવા છતાં ૧ જે ભિન્ન જણાય છે તેમ પહેલા યરની પાઇય ભાષા અને ઋગ્વેદની ભાષા માટે પણ સમજવું ઉચિત જણાય છે

ઉપયુક્ત ત્રણ યરો પૈકી બીજા યરની પાઇય ભાષા પાં ૦ સં ૦ મં ૦ ના ઉપોદ્ધાત (૫ ૧૨-૧૩) માં તથા યુગેમાં વિલક્ષ કરાયેલી છે —

પ્રથમ યુગ (ઇ સ પૂર્વે ૪૦૦-ઈ સ ૧૦૦)

- ૧) હીનપાન બોદોના ત્રિપિટક મહાવશ અને જાતક વગેરેની પાલિ ભાષા.
- (૨) પૈશાચી અને ચૂનિકાપૈશાચી
- (૩) જૈન અગમથોની અધ મામધી ભાષા
- (૪) અગમથોથી ભિન્ન એ ચીન સૂત્રોની અને પહિમચરિય વગેરેની જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષા

૧ હવે આને ' પ્રાકૃત ' નામ આપવું યોગ્ય નથી ૨ જુઓ ચેઇયવદ્દણુ ભાસના રાજાનવિમવચ્ચિ એ વિ સ ૧૭૫૮માં રચના વાર્તિકમાં નીચેની પંક્તિ —

' ચૈલવદના ભાષ્ય તેહના વાર્તિક પ્રાકૃત ભાષા પ્રતિ લિખુ છઉં

શાલિસુરિદ્ધત વિરાટપર્વની વિ સ ૧૬૦૪માં લખાયેલી પ્રતિના પ્રારભમાં નીચે પ્રમાણેની પંક્તિ ■ —

' અપિ મૂ વર્ચન વ ર્સવાણી દુ કરઉ જિસિ પ્રાકૃત વાણી

ઈ જ ૧૬૧૫(૧)થી ઇ સ ૧૬૭૫(૧)ના તાળામાં થયેલા અખાને પણ ગુજરાતી ભાષા માટે ' પ્રાકૃત ' એવો શબ્દ વાપર્યો છે.

(૫) અશોકના શિવાલેખોની તેમજ અન્ય પ્રાચીન શિવાલેખોની ભાષા.

(૬) અશ્વધેષના નાટકની ભાષા.

મધ્ય યુગ (ઇ. સ. ૧૦૦—ઇ. સ. ૫૦૦)

(૧) ભાસના નાટકોની અને કાવિદામ વગેરેના નાટકોની શૌરસેની, માગધી અને મહારાષ્ટ્રી ભાષાઓ.

(૨) સેલિષ્ઠ, ગાહ્યસત્તસર્ધ વગેરે કાવ્યોની મહારાષ્ટ્રી ભાષા.

(૩) પ્રાકૃત વ્યાકરણમાળેના લક્ષણ અને ઉદાહરણ મળે છે તે મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી ભાષાઓ.

(૪) દ્વિગબરીય ગ્રંથોની શૌરસેની અને એના પછીના સમયના શ્વેતાખર ગ્રંથોની જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષા.

(૫) અડના વ્યાકરણમા નિર્દેશાયેલી અને વિક્રમાર્જુનીયમા વપરાયેલી અપભ્રંશ ભાષા.

શેષ યુગ (ઇ. સ. ૫૦૦—ઇ. સ. ૧૦૦૦)

બિજ બિજ દેશોની પરવર્તી કાળની અપભ્રંશ ભાષાઓ.

પ્રકારો—પહેલા ચરની પાંચ ભાષામા રચાયેલુ સાહિત્ય આજે ઉપનબ્ધ નથી, બ્યારે બીજા અને ત્રીજા ચરની પાંચ ભાષાના સાહિત્યની વાત જુદી છે. આથી જો ભાષાને વિશિષ્ટ રીતે ‘ પ્રાકૃત ’ કહેવામા આવે છે તોતા એટલે કે બીજા ચરની પાંચ ભાષાઓના પ્રકારો હુ વિચારીશ.

પ્રા. ૦ શા. ૦ (અ. ૧૭, શ્લો. ૪૮)મા સાત જાતની પાંચ ભાષાનો ઉલ્લેખ છે (૧) માગધી, (૨) અવન્તિજ, (૩) પ્રાચ્યા, (૪) સુરસેની, (૫) અર્ધમાગધી, (૬) વાહલીકા, અને (૭) દાદિણાતમા.

પાંચ ભાષાના ઉપનબ્ધ ચતા વ્યાકરણોમા વરચયિનો પ્રાકૃતપ્રકાર

૧ માર્ક'ંડે પ્રાકૃતસર્વસ્વ (પૃ. ૨)મા આને ‘ આવન્તી ’ તરીકે ઓળખાવી છે.

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાયો છે. એ વ્યાકરણ (૧૦-૧, ૨; ૧૧-૧; ૧૨, ૩૨)માં (૧) મહારાષ્ટ્રી, (૨) શૌરસેની,^૧ (૩) માગધી અને (૪) ૨ પૈશાચી એમ ચાર નામે અપાયેલા છે.

છઠ્ઠી સદીમાં થઈ ગયેલા દંડીના કાવ્યાદર્શ (૧, ૩૪-૪૫)માં મહારાષ્ટ્રાશ્રયા, શૌરસેની, ગૌડી અને લાટી એ નામે છે.

સિંહ (અ. ૮)માં પ્રાકૃતપ્રકાશમાં નિર્દેશાયેલી ચાર ભાષાઓ ઉપગત 'આપ', 'ચતુલ્લિકા'પૈશાચી અને. અપભ્રંશ એમ ત્રણ ભાષાઓના ઉલ્લેખ છે એટલે કે એમાં પૈસાતનો ઉલ્લેખ છે. ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર વગેરે વૈયાકરણો હુમચન્દ્રસુરિની આ કૃતિને અનુસર્યા છે. માકંપડેએ પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં નીચે મુજબ પાષ્ટ્ય ભાષાના સોળ બેદો-ઉપબેદોનો નિર્દેશ કર્યો છે:—

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યા, અવન્તી અને માગધી.

વિભાષા—શાકારી, આઝલી, શમરી, આબીરિકા અને દાહી

૧. અંકૃત પ્રાકૃતલક્ષણ (૩, ૩૮)માં આને 'માગધિકા' તરીકે ઓળખાવી છે. ૨. પ્રાકૃતલક્ષણ (૩, ૩૮)માં આને 'પૈશાચિકા' તરીકે નિર્દેશ છે. ૩. જુઓ સિંહ (૮-૧-૩) ૪ એનન (૮-૪-૨૧). ૫ પલ્લવાચારણ (મુ. ૨૪)માં સત્ય ભાષા વિષે ઉલ્લેખ કરી વેળા ભાષાના બાર પ્રકારનો નિર્દેશ કરાવ્યો છે. આની અભયદેવસુરિકૃત હતિ (પત્ર ૧૧૮ અ)માં એ મતવર્ણન રૂપણીકરણ છે કે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધ, પૈશાચ, શૌરસેની અને દેશોની ભિન્નતાને લઘુને અનેક ભેદવાળો અપભ્રંશ એમ ૭ ભાષાઓ છે અને અગે નીચે મુજબનું અવતરણ અપાયુ છે:—

“ પ્રાકૃત-સંસ્કૃતમાયા માગધ-પૈશાચ-શૌરસેની ચ ।

પટ્ટોડ્ય મૂરિસેદો દેશવિશેષાદ્યપન્નશઃ ॥ ”

આ ૭ ભાષાઓના ગદ્ય અને પદ્ય એમ જળ્લે બેદો ગણતા ભાષાના બાર પ્રકાર પડે છે. આ જળ્લે બેદોનું સૂચન શું વિલક્ષણ નથી ? શું ગદ્યની અને પદ્યની ભાષામાં અમુક અમુક તફાવત દેખ છે એને ઉદ્દેશીને આપું ક્યન કરાય ?

અપભ્રંશ—નાગર, પ્રાયક અને ઉપનાગર

પૈશાચી—કેકય, સૌગંધેન અને પાચાલ

પ્રાકૃતલ કેથરમાં મિશ્રાધિમાજધીનો ઉલ્લેખ છે.

ના. શા. (અ. ૧૭, શ્લો. ૪૯; કાવ્યમાલા, દ્વિતીય સસ્કરણ)માં શકાર આબીર, ચકાળ, રાખર, દ્રમિલ અને આન્ધ્રમા જન્મેય અને વનેચરનો ભાષાને 'નિલાષા' કહી છે.

૨ ઉપપ્રકારો—પાઠ્યના અર્થ—માહિતીક ભાષા અને અપ્રાકૃતી

૧. આ ઉપરાંત અનેક જાતની પાઠ્ય ભાષાના નામો સંગીત, નાટ્ય અને અર્થકારને લગતા સાહિત્યભાષી તેમજ નાટકોની સંસ્કૃત દીક્ષાઓમાંથી આપણને મળે છે. દા. ત. ભરતે રચેલા ગણતા ગીતાલંકાર નામના સંગીતના મંથના '૧૬મા' ભાષાવક્ષણ નામના અધ્યાયમાં ૪૨ ભાષાનો ઉલ્લેખ છે, જેકે એમાં લગભગ ત્રીસના જ નામ જણાય છે વિશેષમાં આમાં આ દરેક ભાષાના લક્ષણના ઉદાહરણરૂપે એકેક પદ્ય છે. આ સમસ્ત અધ્યાય રા. કુરેએ "Names of Prakrit Languages" નામના પોતાના લેખના અંતમાં પરિચિત રૂપે આપેલ છે, અને આ લેખમાં એમણે ૨૬ ભાષાઓ વિશે કયા કયા ઉલ્લેખ છે તેની સક્ષિત નોંધ લીધી છે.

નાટકને અંગે એક ઉદાહરણ ૨૦૦ કરીશ વિવિધ પાઠ્ય ભાષાના લઢારરૂપ મૃચ્છકટિકાની પૃથ્વીધરજીત મીકામાં શૌરમેની અને મામધી એ સુપ્રસિદ્ધ પાઠ્ય ભાષાઓ ઉપરાંત અવન્તિજ (આવન્તી), પ્રાચ્યા, શામરી, ચાવડાધી અને ઢક્ક- (ઢક્કી)નો નિર્દેશ છે.

અવકાશસને અંગે વિચારીશ તો સરસ્વતીક ઠાભરણી આજડહત દીકામાં અને સાહિત્યદર્ષણમાં પાઠ્ય ભાષાના નામ છે.

૨. પાઠ્ય ભાષાના જે વિવિધ ઉપપ્રકારો અહીં મળ્યાલાયા છે તેમાં પરસ્પર બહુ જ ઓછી ભિન્નતા છે એટલે કે એને તો એનું ઉપલબ્ધ સ્વરૂપ જોતાં ભાષા ન કહેવા 'બોલી' કહેવી વધારે ઉચિત સમજાય. જા. માજવા, મેકણ પૂના, સતારા અને નાગપુરના મતલી ભાષાભાષીઓની મરાઠી ભાષામાં જેટલા બેદ છે તેના કરતાં પણ કેટલાક ઉપપ્રકારોમાં તો ઓછા બેદ છે. આ સંબંધમાં બીજું ઉદાહરણ ગુજરાતી ભાષાનું આપી શકાય. સુરતી ગુજરાતી, ચરૌવરી ગુજરાતી,

ધર્માત્માની-શિલાલેખોની ભાષા એમ બે પ્રકારો પડી શકે છે. મરહટ્ટીનો એક ઉપપ્રકાર તે 'પાષ્ઠ્ય મરહટ્ટી' (સં. પ્રાચીન માહારાષ્ટ્રી) છે. એમાં બહુ થોડા અક્ષરોનો લોપ થયેલો જોવાય છે. ચ'ડે જે પાષ્ઠ્ય મરહટ્ટીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે તે જમ્બુ અદ્ભુતમાં અને જમ્બુ મરહટ્ટીમાં જોવાય છે. મરહટ્ટીના એક ઉપપ્રકાર તરીકે જમ્બુ મરહટ્ટીનો ઉલ્લેખ કરાય છે અને આ ભાષા જેન આગમોની નિજનૃતિ, ભાસ વગેરેમાં વપરાયેલી છે. આ ભાષાનું 'જમ્બુ મરહટ્ટી' એવું નામ 'આધુનિક વિદ્વાનોએ કહ્યું' છે, અને તેમ દરવામાં તેમનો હેતુ, નાટકોમાં વપરાયેલી 'મરહટ્ટી' થી આ કેટલીક આગતમાં ભિન્ન છે એ દર્શાવવાનો છે. જ૦ મં ઉપર જ૦ અં માંની વિશેષ અસર જોવાય છે. આ અસર જેમ જેમ ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ આ જ૦ મં નાટકમાં વપરાયેલી મરહટ્ટીની વધારે ને વધારે સમીપ આવતી ગઈ. કેટલાક વિદ્વાનો મરહટ્ટીને સમસ્ત પાષ્ઠ્ય ભાષાઓના સ્તબ્ધ ગણે છે તો કેટલાક મોરસેણીનો આ પ્રકાર નિર્દેશ કરે છે. મરહટ્ટીને સંસ્કૃતમાં શક્ષિણાલા, આપત્તી અને વાણીકા પણ કહી છે. જોકે ઉક્તો બેથી આ થોડેક અંશે ભિન્ન છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ અં માંનો એક ઉપપ્રકાર તે 'જ૦ અં માં' છે. નાટકોમાં જે અં માં વપરાયેલી છે અને જે માગદીને મળતી આવે છે તેમાં અને આ જ૦ અં માંમાં અંતર છે. વળી જ૦ અં માં એ મરહટ્ટી કરતાં પ્રાચીન તેમજ એના પાયારૂપ છે.

નાટકોમાં નાવિકા અને એની સખીઓ જ્યારે ગદ્યમાં બોલે છે ત્યારે તેઓ સોરસેણી(સં. સોરસેની)નો ઉપયોગ કરે છે. ઇ. સ.ના પહેલા સદ્માં-ઇ સ. છઠ્ઠામાં વિદ્યમાન અને સુવર્ણકીર્તિના પુત્ર તરીકે

પ્રતિષ્ઠાવાળી ગુજરાતી અને એ જમ્બુ ગુજરાતી ભાષાઓમાં જેટલો તફાવત છે તેનાથી ઓછો તફાવત કેટલાક ઉપપ્રકારોમાં છે.

૧. સમસાધ્યચક્રવાતી પ્રસ્તાવના(૫. ૨૧-૨૨)માં ડૉ. થાકોબીએ "જેન માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત" એ નામકળું વિષે જણાવેલું કર્યું છે.

સુપ્રસિદ્ધ અશ્વધોષે સ્વેલા ચારિત્રપુત્રપ્રકરણ નામના નાટકમાં વપરાયેલી સોરસેણી 'પાઈણ સોરસેણી' ગણાય છે, જ્યારે હાસ, શૂદ્ધ અને કાલિદાસનાં નાટકોમાંની સોરસેણી ભાષા એથી અર્વાચીન ગણાય છે. દ્વિગંજરોના પંચતીકાય, દ્વન્વસંગહ વગેરે ગ્રંથોની ભાષા 'જઈણ સોરસેણી' કહેવાય છે અને એમાં જ ૦ અ ૦ માંનો પાસ જોવાય છે.

ના ૦ શા ૦ (અ. ૧૭, શ્લો. ૪૮)માં જે 'પ્રામ્યા'નો ઉલ્લેખ છે એને જે માકંપડેયે વણવેલી 'પ્રામ્યા ભાષા' ગણીએ તો આ સોરસેણીથી ભાગ્યે જ ભિન્ન ગણાય. વિદ્વકની ભાષા પ્રામ્યા છે. સોરસેણી ભાષા ખીણ બધી પાઘ્ય ભાષાઓ કરતાં સંસ્કૃતની વધારે નિકટ છે.

માગહીના ઉપપ્રકારો તરીકે શાકરી, ચાકલી, અને ઢક્કી કે ઢક્કો એ ભાષાઓનો નિર્દેશ કરાય છે.

પેસાઈના કોંકય (સં. કોંકય), સોરસેણ (સં. સોરસેન) અને પચાલ (સ. પંચાલ) એમ ત્રણ ઉપપ્રકારો ગણાવાય છે.

ચૂલિયા (સં. ચૂલિકા) પેસાઈ એ પેસાઈનો એક પ્રકારનો વિકાસ ગણાય છે, અને એની સ્વતંત્ર ગણના હ્રેમચન્દ્રસૂરિએ અને લક્ષ્મીધર કરી છે.

જેને સામાન્ય રીતે 'અપભ્રંશ' (પા. અવખંસ) તરીકે ઓળખાવાય છે, જેને વિદ્યાપતિકૃત કીર્તિસતામાં 'અવહટ્ટા' (સં. અપભ્રટ્ટા)^૧ કહી છે અને જેને અખડુર રહેમાને^૨ ષ્ઠ નેહધરાસય (શ્લો. ૦

૧. સુરતસંગ્રામ (૭૨, ૨)માં ગુજરાતી ભાષાને માટે આ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ૨. જુઓ ડૉ. કર્ત્તેનો લેખ "A Muslim Contribution to Apabhramas's Literature". આ લેખ "Karnatak Historical Review" (Vol. IV)માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ૩. આ સંનેહરાસય કૃતિ સન્દેશરાસક એ નામથી સિંધી જન અન્ધગાથા તરફથી સંસ્કૃત ટિપ્પણરૂપ આપ્યા સહિત ૬ સ. ૧૯૪૫માં પ્રકાશિત થઈ છે. અન્તમાં શબ્દ-કોશ છે અને પ્રારંભમાં અંગ્રેજ વ્યાકરણ વગેરેના બહાપોહવાળી પ્રસ્તાવના ■

૬) મા 'અવદ્વય' (સ. અપભ્રંશ) કહી છે એ અવદ્વ (સં. અપભ્રંશ) ના અનેક પ્રકારો છે. પ્રાકૃતસર્વસ્વ (૫૨) મા એના ૨૭ પ્રકારો ગણાવાયા છે. ૧ એ પૈકી હું અહીં તો વ્રાયડ, નાગર, ગૌર્ અને લાટ એ ચારનો ઉલ્લેખ કરું છું. વ્રાયડમાંથી મિન્ધી ભાષા ઉદ્ભવી છે.

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ "ગૌર્ અને નાગર અપભ્રંશ" નામનો શ્લેષ લખ્યો છે.

વર્ગોકરણ—વિવિધ પ્રકારની પાઠ્ય ભાષાઓને અને વિભાષાઓને તેના નામના ઉત્પત્તિકારણને ઉદ્દેશીને ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચી શકાય. જેમકે ધણીખરી ભાષાઓના નામ ભૌગોલિક વિભાગને અનુસરે છે. આવા નામો ૨૦૦૦ કરતાં વેળા ૫૦૦ સં મળે. ઉપોદ્ધાત (૫૫) મા બહાપોદ ક્રમયેથી છે. એના સાર નીચે મુજબ છે.—

ના. ૧૦ મા ગણાવાયેલી સાતે ભાષાઓ, ચૂડે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં નિદેશેલી પૈશાચિકી અને માગધિકા, કાવ્યાદર્શમાં ઉલ્લેખાયેલી ચાંડે ભાષાઓ, હુમચન્દ્ર વગેરેએ ગણાવેલ માગધી, ગૌરસેની, પૈશાચી અને ચૂલિમપૈશાચિક, પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં પ્રાકૃતચન્દ્રિકાના જે કેટલાક પછો ઉદ્ભૂત ક્રમયા છે તેમાં સૂચવાયેલી મહારાષ્ટ્રી આવન્તી, ગૌરસેની અર્ધ-માગધી, વાલ્લીકી માગધી પ્રત્યા અને દક્ષિણાત્યા એ આઠે ભાષાઓ, ૭ વિભાષા પૈકી દ્રાવિડ અને ઓદ્રજ એ બે વિભાષા, અગિયાર પિશાચ-ભાષાઓમાંથી મન્દિરેશીય, પાડ્ય પાચાલ ગૌડ, -ગધ, વ્રાયડ દક્ષિણાત્યા, શાન્સેન, કેકેય અને દ્રાવિડ એ દસ પિશાચ-ભાષાઓ અને સત્તાવીસ અપભ્રંશીમાંથી વ્રાયડ લાટ, વૈદલ, ગૌર્ આનન્દ, પાચાન દાક્ષ, માલવ, કેકેય, ગૌડ, હિંવ, પાજ, કોન્તવ, સિહવ, કર્ણાટ, પ્રાચ્ય,

૧ આ પૈકી ૨૩ અપભ્રંશોના નામ પૃ. ૨૬-૨૭માં અપાયેલા છે. ૨ આ શ્લેષ "શ્રી કાવ્યસમુદાયતી સમા મહોત્સવ એવ્ય" (૫૫૬-૮૦) માં છે. ૩ ગૌરસેન દેરાડ મુખ્ય નગર મથુરા ગણાતું મુખ્યપણે આ મથુરા અને એના આસપાસના પ્રદેશમાં એક વેળા બોલાતી ભાષા તે 'ગૌરસેણી' આ પ્રદેશમાં એક કાળે પ્રવર્તતી આદિમ પાશ્વ ભાષામાંથી આ ભાષા ઉદ્ભવી છે.

કાર્ત્તિક, કાચ, દ્રાવિડ, ગૌજન, આબીર અને મધ્યદેશીય એ તેવીસ અપભ્રંશો એ ભિન્ન ભિન્ન દેશ સાથે સંબંધ ધરાવે ૥ ૧

‘ પેસાર્ત ભાષા ’ એ નામ એ બોલનાર ‘ પિશાચ ’ ભતિ ઉપરથી પડેલું છે એમ કેટલાક માને છે અને આ ભતિના મૂળ વતન તરીકે ઉત્તર-પશ્ચિમના પંજાબના પ્રાત પ્રદેશનો અથવા અફઘાનિસ્તાનના પૂર્વ પ્રાન્ત-ભાગનો નિર્દેશ કરે છે

‘ અવહટ્ત ’ એ નામ એ ભાષામા વપરાયેલા પરંતુ ચાલુ શિષ્ટ વ્યાકરણથી સિદ્ધ નહિ થનારા એના શબ્દો અને રૂપો ઉપરથી યોગ્ય છે એટલે કે આ નામ વર્ણનાત્મક છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે

PLCIC (પૂ ૯-૧૦)મા મધ્યકાલીન ભારતીય આર્ય ભાષાત્મક માહિત્યના સાત વર્ગો સૂચવાતી વેળા (૧) ધાર્મિક, (૨) સાહિત્યિક, (૩) નાટકીય, (૪) વૈષાકરણોએ નિર્દેશિત, (૫) બૃહદ્ભારતીય (extra-Indian) અને (૬) સિવાલેખ સંબંધી એમ છ જાતના ‘ પ્રાકૃત ’નો નિર્દેશ કરાયો છે

નાટકો અને પાઠ્ય ભાષા—પ્રાચીન સમયના ઉત્તર હિંદના નાટકો સરકૃત અને પાઠ્ય એમ બે ભાષામા રચાયેલા છે એ બધા પે નાટકો આજે ઉપવબ્ધ નથી પણ યોજામા યોજા દોઢસો નાટકો મળે છે ૨ આ બધામા શારિપુત્રપ્રકરણ નામનું નાટક સૌથી પ્રાચીન છે આ નાટકનું પૂરું નામ વેશારદ્વતીપુત્રપ્રકરણ છે બીજા બે અક્ષરોત્કર્ષ (અશ્વધોષ ? ના નાટકોમાના એકમા બુદ્ધિ, કીર્તિ અને કૃતિ

૧. જુઓ પદ્મભાષાચન્દ્રિકા ૨ જુઓ A Bibliography of the Sanskrit Drama (pp 24-97) by Montgomery Schnyler. ૩ આના અકાંની સંખ્યા નવની છે આ નાટક પૂર્ણ મળ્યું નથી, પણ આનંદની વાત છે કે એની કુશાનના સમયની ગ્રાહી લિપિમા લખાયેલી જે હાથપેચી મળી ૥ (જુઓ P L C I C નું પૂ ૨૮) તેમા ઉપર્યુક્ત બિના છે એટલું જ નહિ પણ બીજા બે નાટકોનો જડિત ભાગ પણ છે. એનો સામાન્ય દેખાવ વગેરે જોતાં એ પણ અશ્વધોષની કૃતિઓ હોવાનો વિશેષ સંભવ ૥

જેવા ૧૩૫કાતમક પાત્રોના પાઠ અને સવાદ છે. શુદ્ધિ, વગેરે તથા પાત્રો સંસ્કૃત લાપા બોલે છે.

બીજા નાટકની હકીકત રૂપક કરતા વધારે મનોરંજક છે. તેમાં મગધવતી ગણિકા, રંગમુદગન્ધ નામનો ઐવિદ્યુષક, ગણપુત્ર ધનંજય, સૌમદત્ત, શારિપુત્ર, મૌદગલ્યાયન અને એક દાસી એમ સાત પાત્રો છે.

આ નાટકો રૂપક અને ગણિકા-નાટક તરીકે ઓળખાય છે પાત્રોની લાપામાં બિનતા હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત આ નાટકોમાં પણ ચરિતાય^૧ થતો જોવાય છે

અશ્વધૌપના પછી પરશુ ઇ. સ. ૩૫૦ કરતાં તે પહેલાં થઈ ગયેલા જાણે રચેલા મનાતા તેર નાટકો અને શૂદ્રકકૃત મૃચ્છકટિક પ્રાચીન નાટકોમાં અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરેએ પણ નાટકો રચ્યા છે, પણ તે આટલાં પ્રાચીન નથા કેટલાક કાલિદાસને શૂદ્રકના પુરોગામી તરીકે ઓળખાવે છે, પણ માત્ર માનવું એથી જુદું છે જાણે રચેલા દૂતપાક્ય નામના નાટકમાં ઓપાત્રની પેઠે પાંચ લાપાનો પણ અભાવ છે. એવી રીતે કૃષ્ણરમજરી નામના રસટકમાં સંસ્કૃતનો અભાવ છે આવા અપવાદો બાદ કરતાં પ્રત્યેક નાટકમાં સંસ્કૃત તેમજ પાંચ એમ ઉભય લાપાને સ્થાન અપાયેલું છે ઇ. સ. ૧૪૦૦ની આસપાસ થઈ

૧. આ હકીકત ચરાપાલકૃત મિહિરસજય નાટકનું, કૃષ્ણમિત્રે રચેલા પ્રમોદચન્દ્રોદયનું અને ઠવિ કર્ણપૂરે રચેલા ચૈતન્યચન્દ્રોદયનું સમાજ કાવે છે.
૨. આનો અર્થ 'કુમુ-ગન્ધનો પુત્ર' એમ થાય. ૩ આને અંગે જે એક અન્ય રચ લાપામાં હુઝિંગ (Huizanga) દ્વારા ઇ. સ. ૧૮૬૭માં લખાયેલો છે એની નોંધ રસવિમર્શ (પૃ ૪૨૬)માં લેવાયેલી છે આ ગ્રન્થનું અંગ્રેજી નામ The Vidushaka in the Indian Theatre છે. ૪ આ સદકમાં સદકનું લક્ષણ નીચે મુજબ અપાયું છે —

“ સદકં પ્રાકૃતાશેષપાત્ર્યં સ્યાદ્પ્રવેશકમ્ ।

ન ચ વિષ્વમ્બોડપ્યન પ્રતુરથાદુતો રથ ॥ ”

અધિકાર વિધાપતિએ પોતે સ્વેચ્છા સંસ્કૃત-પાઠ્ય નાટકોમાં 'મૈથિલી' ભાષામાં પદો લખ્યા છે.

સંસ્કૃત નામકરણ—આપણે નાટકોના નામ સંસ્કૃતમાં રજૂ કરાતાં જોઈએ છીએ, પણ એથી કંઈ એ સમસ્ત નાટકો એ જ ભાષામાં છે એમ નથી. સંસ્કૃતમાં 'નામ હોવાનું' કારણ તો એ છે કે પ્રાચીન સૂત્રધાર નાટકનો નિર્દેશ કરે છે અને એ પાત્ર મુખ્યત્વે સંસ્કૃત બોલે છે. 'મુખ્યત્વે' કહેવાનું કારણ એ છે કે આરંભમાં સૂત્રધાર પાઠ્ય બોલે છે અને મૃચ્છકટિકામાં સૂત્રધાર સંસ્કૃતમાં 'શિકુ' બોલ્યા પછી પાઠ્યમાં-સૌરસેણીમાં બોલે છે.

નાટકોમાં સંસ્કૃત તેમ જ પાઠ્ય એ બંને ભાષાને સ્થાન છે. તેમ છતાં આજે કેટલાક વર્ષો 'થમા' એ નાટકોનો 'સંસ્કૃત નાટક' તરીકે કેટલાકે ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને આજે પણ કેટલાક તેમ કરે છે. આથી આમ કરવું તે ન્યાય્ય છે કે નહિ તે આપણે વિચારીશું. આને અંગે ત્રણ પ્રશ્નો ઉઠાવે છે:—

- (૧) 'સંસ્કૃત નાટક' એવો ઉપયોગ ક્યારથી મળી આવે છે ?
- (૨) આ ઉપયોગ કરનારનો તેમ કરવામાં શો ઉદ્દેશ રહેલો હતો ?
- (૩) આ ઉપયોગનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો ?

'સંસ્કૃત નાટક' એ નામ ઓગણીસમી સદીની પ્રસાદી છે અને એ

૧ કેટલાક નાટકના ગુજરાતી અનુવાદમાં ડા. વ. કે. હ. શ્રીવા અનુવાદોમાં તે તે નાટકનું નામ ગુજરાતીમાં રજૂ કરાયેલું છે. સંસ્કૃત અને પાઠ્ય ભાષાનું બંધારણ વિચારતા જોને ભાષાની સમાન સપત્તિરૂપે નાટકનું નામ થોડું સહાય તેમ છે. ૨. ભાસના નાટકોમાં નાટકનું નામ સૂચનાર પાઠનો અભાવ છે. ૩. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખામાં એના ક્ષેત્ર પ્રા માંકડે એવો પ્રયોગ કર્યો છે. જુઓ પૃ. ૧, ૧૦૪ ઈલાદિ P L O I O (p 1) માં Sanskrit plays એવો ઉલ્લેખ છે. ડા. કીચે પોતાના ગ્રન્થનું નામ "The Sanskrit Drama" રાખ્યું છે.

નામ મરફૂત સાહિત્યના પ્રયોધકાળના પ્રેરક બળના ઉત્સાહને આભારી છે એનો પ્રયોગ ચાલુ કરનારાનો મોટો ભાગ પાઘ્ય સાહિત્યથી બહુ જ થોડો પરિચિત હતો અને તેમનો સરફૂત તરફ અનિશ્ચય પક્ષપાત હતો અને તે પણ એટલો બધો કે બકારોમા હાથપોથીઓની તપાસ કરતા પાઘ્ય કૃતિઓ જડી આવતી તો તેની ઉપેક્ષા કરના સુધીની તેઓ મનોદશા સેવતા હતા

નાટકનું નામ સરફૂત છે વારતે એને ‘સરફૂત નાટક’ કહેવું એવી દલીલ તો થઈ શકે તેમ નથી પણ નાટકનો નાયક સરફૂત બોલે છે માટે એને ‘સરફૂત નાટક’ કહેવું એ દલીલમા તો કાષ્ટક વળુદ છે, કેમકે એમ માનનાર કહી શકે તેમ છે કે ધરમા-કુટુંબમા-સરથામા પણ મુખ્ય વ્યક્તિના નામથી એ ધર-કુટુંબ-સરથા ઓળખાવાય છે, પરંતુ અહીં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જેમ નાયક સરફૂત બાનામા બોલે તેમ નાયિકા અને એ બેનો પુત્ર પણ પાઘ્યમા બોલે છે તો નાયક કરતા નાયિકા બિતરેજ છે એવો નિયમ જ્યાં સુધી નિહ ન કરી શકાય અને કેટલાક નાટકના નામમા પણ નાયકને બદલે કેવળ નાયિકાનું નામ જોવાય છે એ વસ્તુ ધ્યાનમા લેવાનું બુનાય નહિ ત્યાં સુધી તો એવો પ્રયોગ ઉચિત ન ગણાય વિશેષમા આવો પ્રયોગ અનનિશ્ચય જનોને ભ્રમનું કારણ થઈ પડે તેમ જ, કેમકે તેઓ તો નાટક સર્વથા સરફૂતમા હશે એમ માનવા આથી પ્રેરાય

નાટકની કેટલીક મુદ્રિત આકૃતિઓમા કેટલેક વખત યમા પાઘ્યને ૧૨થાને તેની જાયા ગૂંચુ કરાય છે અને મૂળ પાઘ્ય લખાણને છાયાનું સ્થાન અપાય છે એ પણ ઠીક નથી પછી બહેને બચાવ કા ન કરાય કે સરફૂત વિદ્યાર્થીઓની અનુકૂળતા માટે આમ કરાય છે ?

હાલમા કેટલોક વખત યમા પાઘ્ય સાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ થવા માંજો છે એ સારી વાત છે એનું મહત્ત્વ ધીરે ધીરે પણ સંચો

૧ સ્થાનબદ્ધ પાઘ્યનું અકારણ મહત્ત્વ ધટે છે કે નહિ એ પણ એક પ્રત છે

રીતે સમજાવું જાય છે એ પણ જ્ઞાનંદનો વિષય છે, પણ મને લાયક રહે છે કે જે સંસ્કૃતનો અનાદર કરવા બેટલી હદે પાઘ્ય સાહિત્યનો કાંઈ વિદ્વાનને નાદ લાગશે તો તે નાટકને ‘પાઘ્ય નાટક’ કહેવા લલચાશે અને પાઘ્યનો પ્રભાવ વિસ્તરતાં અન્ય જનો પણ તેમ કરવા પ્રેરાશે. અલખત, આ પ્રયોગની વાસ્તવિકતા માટે તેઓ એમ કહી શકશે કે દરેક નાટકમાં સંસ્કૃતભાષી પાત્રોની સંખ્યા કરતા પાઘ્યમાં બોલનારની સંખ્યા વિશેષ છે અને બીજું, ઉપલબ્ધ નાટકો જોતાં તેમાં સંસ્કૃત કરતાં પાઘ્યનો હિસ્સો વધારે છે એટલે અધિકતાની દૃષ્ટિએ એ કથન વ્યાજબી છે; પણ તેમને પણ મારું તો એ નત્ર સૂચન છે કે આવું વલણ લેવું અનુચિત છે. નાટક એ સંસ્કૃત અને પાઘ્યની સહિયારી મિલકત છે અને એનો ઉપભોગ કરનારા સંસ્કૃતજ્ઞો અને પ્રાકૃતજ્ઞો બંને છે તો એ મિલકતનું નામ ‘દ્વિભાષિક નાટક’ કે ‘પ્રાચીન ભારતીય નાટક’ જેવું રખાય તો કેમ? આને બદલે ‘વ્યામિશ્રક’ એવો પ્રયોગ જે શમાયણ (૬૨, ૧, ૨૭)માં થયેલો છે અને જેનો અર્થ ટીકાકારે ‘મિશ્ર ભાષામાં રચાયેલ’ એમ કરેલો છે તે શબ્દ વપરાય ખરો?

પાત્રોની ભાષા—ના. સા. (અ. ૧૭, શ્લો. ૫૧-૫૮)માં ક્યા પાત્રે કય ભાષા બોલવી તે સખધી નીચે મુજબ નિર્દેશ છે:—

પાત્ર	ભાષા	પાત્ર	ભાષા
નોકર રાજપુત શેઢિયા	અર્ધમાગધી	ખસ, શકાર, ઘોષક અને એવા બીજા	ખસના દેશની ભાષા(ખાસી)
ધૂત	અવન્તિજ્ઞ	પુલ્કસ	ચાંડાલી
હાથી, ઘોડાં, બકરાં, હાટ વગેરે ઘેણ	આબીર કે	કિતવ (હુતકાર) નામરિક (નગરરક્ષક) સુમટ	દાદિણુલા
રથાનમાં વસનાર	શાબરી		

પાત્ર	ભાષા	પાત્ર	ભાષા
વનચર	દ્રામડી	ઉદીચ્ય	વાહલીક
રાગનું અંતઃપુર	માગધી	અંગારકાર	શકાર ભાષા અને કંઈક અંશે વાનોકરી
સુરંગ ખોદનાર		શિકારી	
ખાતર પાડનાર		કાષ્ઠ-ત્રોપજીવી	
અશ્વરક્ષક		નાયિકા,	શરસેતી
આપત્તિમરત નાયક		એનો સખી	
વિપદૂક વગેરે	ગ્રામ્યા		

ભાસે પોતે નાટ્યશાસ્ત્રનો કોઈ અન્ય રચ્યો હતો એમ મનાય છે. ૨ પથ્ય એવો અન્ય જ્યાં સુધી મળે નહિ ત્યાં સુધી આ સંબંધમાં કંઈ વિશેષ કહી શકાય તેમ નથી. ના. શા. પછીની કેટલીક કૃતિમાં પાત્રોની ભાષા વિશે જોડાપોદ છે અને કેટલીક વાર એમાં વિસંવાદ પથ્ય જોવાય છે. આની ત્રીજીવટમાં અહીં ન ઉતરતાં એટલું જ નોંધીય કે ભાવ-પ્રકાશન પ્રમાણે ભાસકૃત આરુદત્તમા આરુદત્તની પત્નીએ સરકૃત

૧. 'સાહિત્યદર્પણ' (૩, ૬૮-૭૩ અને ૮૬)મા ભવભવની સ્ત્રીએનો ઉલ્લેખ છે. ૨. અભિજ્ઞાનસાકુન્તલ ઉપરની શાપવશકૃત ટીકામાંના નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી ભાસ નામના નાટ્યશાસ્ત્રી થઈ ગયાનું અનુમાન સં. ના. વિ. ૩. (પૃ. ૧૫)મા દોસયુ છે:—

“ માતૈનાપિ આગીર્નમરિક્યાવસ્તુ કૃત્વાદાવેદાશીર્નિવદ્વા ”

૩. ભાસના નાટકોની સંસ્કૃત ભાષા 'એકે પાણ્ડિના બ્યાકરણને મેટિ ભાગે અનુસરે' છે, છતાં પ્રસંગોપાત અનેક સ્થળે એમાં આ બ્યાકરણના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનારા પ્રયોગો જોવાય છે. દાખલા તરીકે અનિયમિત સંધિ, પરસ્પરને બદલે આત્મનેપદનો પ્રયોગ અને એથી વિપરીત, ક્રિયાપદના સાદા અને શ્રેષ્ઠ પ્રયોગોનો ગોટાળો તેમજ અનિયમિત સમાસો. આ વિશિષ્ટતાઓ રમને આજારી છે? આના મને બે ઉત્તરો રહ્યે છે.

(૧) પાણ્ડિના બ્યાકરણ ઉપરાંત અન્ય વેદાકરણો ભાસ ઉપર પ્રભાવ

ભાષા બોલતી જોઈતી હતી, કેમકે એ કુલજા છે; છતાં એ પાઘ્ય ભાષા બોલાતી આલેખાઈ છે.

મૃચ્છકટિકામાં એકંદરે ૪૦ પાત્રો છે. એમાં ત્યાગુદત્ત (નામક), વિટ, વ્યાધક અને વ્રાહ્મણ ચોર શર્નિલક સંસ્કૃત ભાષા બોલે છે; બાકીનાં પાત્રો પાઘ્ય બોલે છે. પાઘ્ય બોલનારનો નિર્દેશ પૃથ્વીધર મૃચ્છકટિકાની વિવૃત્તિના પ્રારંભમાં નીચે મુજબ કર્યો છે:—

પાત્રો

ભાષા

વીરક (નગરરક્ષક)	}	અવન્તિજા ૨(૨)
ચન્દનક (નગરરક્ષક)		
સરથાનક (શકાર)=રાષ્ટ્રિય=પાલકનો સાજો— શકારી	}	અપભ્રંશ(૫)
આહાનન અને ગોહ (બે ચંડાળ)— આણ્ણલી		
માયુર (સભિક, જુગારખાનાનો સંચાલક)— હક્ક		
હકુરક (જુગારી)		
મૈત્રેય (વિદ્વાનક)		પ્રાચ્ય (૧)

(૨) પાઘ્ય ભાષાની ડાયા.

માલવિકાગ્નિમિત્ર(અં. ૧)માં “યુક્તુ મવ મળાદિ”માં મળાદિ ૩૫ છે અને એતદેય વ્રાહ્મણુ (અ. ૩૩)માં “ચરાતિ ચરતો મગઃ ” પદ્ધિગત ચરાતિ ૩૫ છે તો શુ એ પાઘ્યને આભારી છે ?

૧. આમાં લગભગ સરૂઆતમાં કેટલીક ભાષાઓના લક્ષણો છે —

“ શૌરસૈન્યવન્તિજા પ્રાચ્યા ઇતાસુ દન્યસકારતા । તત્રાવન્તિજા રેફવતી લોકોક્તિવહુલા । પ્રાચ્યા સ્વાર્થિકકકારપ્રાયા । માગધી તાલવ્યશકારવતી । શકારી-ચાળાલ્યોસ્તાલવ્યશકારતા રેફસ્ય ॥ લકારતા । વકારપ્રાયા દક્કવિમાયા । સંસ્કૃતપ્રાયલે દન્યતાલવ્યસશકારદ્વયયુક્તા ચ ।

અપાર્યમમ્મ વ્યર્થ પુનરુક્ત દ્વતોપમમ્ । લોકન્યાયવિરુદ્ધં ચ શકારવચન વિદુઃ ॥”

૨ આ પાત્રોની સંખ્યા સૂચવે છે.

પાત્રો

ભાષા

મંવાહક (શિક્ષુ ચનાર)
 સ્થાવરક (શકારનો નોકર)
 કુંભીસક (વસતસેનાનો નોકર)
 વધમાન (ચારુદત્તનો નોકર)
 શિક્ષુ
 શૌરસેન (ચારુદત્તનો પુત્ર)

માગધી (૬)

શૌરસેની (૧૧)

વસન્તસેનાની દાસી છત્રધારિણી, વસન્તસેનાના નોકર બ્રહ્મ, વસન્તસેનાના સાથી વિટ અને કાપર્યની ભાષા વિષે સૂચન નથી ।

પાઘ્યનો ઉપહાસ !—પાઘ્ય ભાષા એ નીચ પાત્રોની ભાષા છે એમ કહી એનો કેટલાક ઉપહાસ કરે છે. આ સંબંધમાં હું એટલું જ કહીશ કે જે ભાષામાં આયં સંસ્કૃતિના અદ્વિતીય પ્રતિનિધિરૂપ મહાવીર અને છુદે કથાજ્ઞારી ઉપદેશ આપ્યો છે, જેને એકસરખી રીતે મદ જનો તેમજ મેધાવી સમજી શકે એવી યોગ્યતા ધારણ કરી છે અને જેનો ઉપયોગ એક સમયે અસંસ્કારી ચંદ્રાણ અને આલણ તેમજ રંક અને રાય પથ્થુ કરના હતા, અને જેના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ વિના આપણા દેશની આશીન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ અશક્ય નહિ તો અપૂરું તો રહેશે જ તે આ પાઘ્ય ભાષા છે.

વૈદિક અને પાઘ્ય ભાષાઓ—વૈદિક ભાષામાં અને પાઘ્યમાં હિંચારથનાં કેટલાંક રૂપરિવર્તનો સમાન છે. આ આપણે પૃ. ૧૫માં જોઈ ગયા. પાઘ્યનો ભાવવાચક પ્રત્યય ત્ત્વ વૈદિક ભાષામાંના ત્વન સાથે

૮ ૧ દવે પડી પ્રસિદ્ધ વનતા માતા નિબંધ નામે “સંસ્કૃત શબ્દોના સમીકરણ અને સંસ્કૃત શબ્દોના પાઘ્ય રૂપાન્તર” આ મે લૌકિક સંસ્કૃતનું ખીલ વાની પાઘ્ય ભાષામાં કેવી રીતે રૂપાન્તર થઈ શકે તે વિચાર્યું છે. પાઘ્યનું લૌકિક સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર તો નાટકો વગેરેમાં આપવી જાણી જાણી છે.

સરખાવાય એવી રીતે સગ્રંથક જૂનકૃદતનો ત્તાણ પ્રત્યય વૈદિક ભાષાના ત્વાન સાથે સગ્રંથ કરાવે છે પાંચમુ અન્ધે રૂપ વૈદિક ભાષામા બધી વિભક્તિઓ માટે વપરાતા 'અસ્મે સાથે સરખાવાય પાંચમા સબોધનના બહુવચનના રૂપો જેવા કે પુત્તાહો, જણાહો વૈદિક ભાષાના આકારાન્ત નરજનતિના નામ માટે પ્રથમા બહુવચનના વૈકલ્પિક રૂપ રહેવાસ, જનાસ ઇત્યાદિ રમરણ કરાવે છે પાંચમા ધાતુનું સગ્રંથક જૂનકૃદતનું રૂપ બનાવતી વેળા એ ઉપસર્ગ સહિત છે કે નહિ તે જેવાનું રહેતુ નથી આવી હકીકત વૈદિક ભાષામા પણ જોવાય છે, કેમકે ત્યા ધાતુ અને ઉપ-સર્ગ સંગે નહિ રહેતા વચમા બીજા કેટલાયે સમ્પ્રદાને સ્થાન મળેલું જેવાય છે આકારાત તૃતીયાના બહુવચનનો પ્રત્યય પાંચમ અને વૈદિક ભાષામા જે છે તે એક બીજાની નિકટ છે એમિ =દ્વિ. પેસાર્ધ અને ષપાસિ ભાષામા જેમ જૂ છે તેમ વૈદિક ભાષામા પણ છે સ્વરભક્તિને પાંચમા તેમજ વૈદિક ભાષામા સ્થાન છે અતુર્ધાને બદલે જૂદી પવિભક્તિ અને દ્વિવચનને બદલે કેટલીક વાર બહુવચનનો પ્રયોગ એ પણ આ બે ભાષામા સમાન રૂપે જોવાય છે વિશેષમા કેટલાક રૂપોની બહુવચતાને પણ બનેમા સ્થાન છે ઝડને બદલે હ, સયુક્ત બ્યજન પૈકી એકનો લોપ થતા હસ્વ સ્વર દીર્ઘ બને છે એ સયુક્ત વર્ણના પૂર્વ સ્વગ્ની હસ્વતા, દ ને બદલે હ, ધ ને બદલે ■ ઇત્યાદિ માનતો પણ સામ્યને અંગે નોંધવી યોગ્ય

---

૧ જુઓ નિકેત ૨ જૂ૦ ગ્ર૦ ભા(પૃ ૪)મા આ નોંધ છે ૩ એક વખતે પ્રત્યય લાગેલા રૂપમા કાલાન્તરે લાગેલા પ્રત્યયનો અર્થ સુચવવાનું બળ ન્તુ રહેતા કે એ ભૂવાર્ધ ન્તા ફરીથી પ્રત્યય લગાડાય તેવા આ ધાટ ન્તાય છે. ૪ ધ સ. ૧૯૪૩-૪૪ના ક્યુસન કોલેજના JOURNALમા આની નોંધ છે તે પ્રમાણે ડૉ બાપ્ટે 'અર્ધમાત્રધી' અને પાલિને અંગે એક લેખ લખ્યો છે ૫ "ચતુર્ધર્ચ મહુલ છન્દસિ"—અષ્ટાધ્યાયી (૨, ૩, ૬૨) ૬ જુઓ પા સ મ નો ઉપોદ્ધાત (પૃ ૧૧) તેમજ જૂ૦ ગ્ર૦ ભા (પૃ ૩-૫). ૭ ૫. બેચરદાસે આ વિષય ગુજરાતી ભાષાના ઉત્ક્રાન્તિ(પૃ ૫૧-૭૪)મા વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે

ધાર્મિક (સાહિત્યની) લાપાઓ—જેમ વેદોની અને ખાસ કરીને ઋગ્વેદની ભાષાને સામાન્ય રીતે ‘વેદિક સંસ્કૃત’ અથવા ‘આપ’ સંસ્કૃત’ તરીકે ઓળખાયા છે તેમ જૈનોના આગમોની ભાષા ‘અદમાગદી’ માને ‘આગિસ પાંચ’ કહેવાય છે મહાવીર-સ્વામીએ આ લાપામાં ઉપદેશ આપ્યો છે મહર્ષિ બુદ્ધે પણ મરુત્તમા ઉપદેશ ન આપતા ‘માગદી’ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે એ ભાષાનું નામ આગળ જતા ‘પાનિ’ પડ્યું છે એ નામ પહેલાં તિપ્પિક માટે યોગ્ય હતું આમ ઓદ ધાર્મિક ગ્રંથોની ભાષા ‘પાનિ’ છે

ગીર્વાણ ગિરા—સામાન્ય જનતાને મતે સંસ્કૃત ભાષા ‘ગીર્વાણ ગિરા’ ગણાય છે અંમાં ભાષામાં દેવો બોલે છે એમ વિદ્યાહ પુણ્યુત્તિ (મ ૫, ઉ ૪, સુ. ૧૯૧)માં ઉદ્યોગ છે ૩ એને જૈનોની દૃષ્ટિએ અદમાગદી એ ગીર્વાણ ગિરા છે ભાસકૃત કંપુ ભાર નાટક કે જેમાં ‘સ્ત્રીપાત્ર નથી તેમાં બ્રાહ્મણરૂપે આવેલો ઇંદ્ર પાંચ બોલે છે

ભાષાર્થ—શ્યામાચાર્યે પંચુવણા (પૃ ૧)માં આપના નવ

૧ પારસીઓનું ધાર્મિક સાહિત્ય જે અવેસ્તા’ ભાષામાં રચાયું છે તેનું આર્થ સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર સમ્પ ■ જુઓ Sir Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes (Vol. III Orientalia Part II)માં છપાયેલ ડૉ આઈ જે એસ તારાપેત્રવાણનો લેખ ‘A Sanskrit Version of Yasna IX (૫ ૩૭ ૬૦) વિયુરેખાર સદ્-સાધનો લેખ ‘A Sanskrit Version of Some Avestic Verses’ વખતે ૨૪૪૮-મહોત્સવસ્મારક-ગ્રંથ (૫ ૮૯-૯૫)ના છપાયે છે ૨ સમ્ અને વાક્યરચનાની ભાગ્યશાળી પાલિ અને અંમાં વચ્ચે વર્ણુ સામ્ય છે ૩-ચા રજુની દૃષ્ટિએ પાલિ અંમાં કરતા અર્વાચીન છે એમ મગ્ધા વિદ્વાનોનું કહેવું છે ૩ “ દેવાણ અદમાગદાણ માસાણ માસનિ । વિદ્ય જ અદમાગદી માર્ગ માસિજ્ઞમાણી વિગિસ્સદ । ” અર્થાત્ દેવા અંમાં બોલે છે અને એ ભાષા બોલાતી હતી પિયેશવને પામે છે ૪ ૫ અદમાગદી વાસ્તવિક રીતે કાંઈ સ્ત્રી-પાત્ર નથી, રૂપ અર્જુન જુદાનણનો કાત્ર સળગે છે

પ્રકાર સૂચવતી વેળા ‘ભાષા’ તે કાણુ ? એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરી એનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપ્યો છે:—

“ માસારિયા જે નં અદ્ધમાગદ્ધાઁ માસાઁ માસેતિ તત્થ વિ ય નં જત્ય ચમીલ્લિયો પવત્તદ્ધ ”—પત્ર ૫૬અ (આગમોદય સમિતિ)

અર્થાત્ જોએ ‘અં’ માં ભાષા બોલે છે અને જ્યાં ધાણી મિષિ પ્રવતે છે તેઓ ‘ભાષા’ છે.

જૈન મતબ મુજબ ત્રીયે કરો, દેવો અને ભાષાર્યોની ભાષા અં માં છે.

આર્થ ભાષા—જેમ રેખાલિનિએ અષ્ટાધ્યાયી (૨. ૪, ૫૮) માં વેદની ભાષાને ‘આર્થ’ કહી છે તેમ ગુજરાતના પાણિનિ હેમચન્દ્રસૂત્રિએ અં માંને ‘આર્થ’ કહી છે.

લોકસાહિત્યની ભાષા—લોકસાહિત્યની વાનગી પાંચમમાં ગૂંથાયેલી મળે છે. ભાસકૃત પ્રતિજ્ઞાથૌજન્ધરાયણ નાટક પ્રાચીન હિન્દુમાં પ્રચાર જોગવતા સુરાગીતોના રસિક અવશેષનું અને એ રીતે એક લોકગીતના ખડનું ઉદ્ભવરણ પૂરું પાડે છે. એને લગતું પદ્ય નીચે મુજબ છે:—

“ ધળ્લા સુરાહિ મત્તા ધળ્લા સુરાહિ અણલિસા ।

ધળ્લા સુરાહિ જ્ઞાદા ધળ્લા સુરાહિ સમવિદા ॥ ”

સુરાથી મત્ત બનેલાઓ ધન્ય છે—એમને સાળાશી ઘટે છે સુરાથી ખરડાયેલાઓને સાળાશી ઘટે છે સુરા વડે બીજાઓને સાળાશી ઘટે છે, અને સુરા વડે સન્માન પામેનાને સાળાશી ઘટે છે

વિક્રમોર્ધ્વશીય (અ ૪) માં પુરુસ્વા રાજ્ય મત્ત અવસ્થામાં અવહદ્ધ’ ભાષામાં બોલે છે એ પછી લોકસાહિત્યની વાનગીરૂપ હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દે’ ઉદ્દિષ્ઠોતનસૂત્રિએ ચક્રવર્ણ્યમાલમાં પાંચમ ભાષાને લોકજ્ઞતાતોના મદાસાગરરૂપ કહી છે ૪

૧ બૃહલકથાકોશ (૫૧, ૧૦, પૃ ૭૪) માં અર્ધમાગધયા વાળી એવો પ્રયોગ છે. ૨ અ રામચન્દ્ર બલ્લવ આચર્યેનો લેખ “ પાણિનિકાવીન સમાજ-સ્થિતિનું ચિત્ર વાં ૨૦ મં ૨મા (પૃ. ૭૨-૮૦) માં ઉપાયો ૩ આ ૧૧૬ સ્વ ૧ ૭૦૦ માં એક વિવેક એવો હતો ત્યારે પૂર્વ કરાઈ હતી. ૪ જુઓ પૃ. ૫૧.

૧ અઢમાગધીની રચાણા—અંમાની બાખ્યા લગભગ ૬. સની ચોથી-પાંચમી સદી સુધી તે કોઈએ આપેલી હોય એમ જણાવું નથી એ દિશામાં સૌથી પ્રથમ પ્રકાશ પાડનાર જિનદામત્રમ્મિ મહત્ત્વ છે. એમનો મમય મોડામાં મોડો ઇ. સ.નો માત્રો મેકા છે. એમણે વિસેસ-નિસીહસુદિણમાં “મગદ્ધવિસયમાશાનિવદ્ધ અદમાગદ્ધ અટ્ટરલ્લદેહીમાના-નિયય વા અદમાગદ્ધ” એ દ્વારા અં માંનાં બે લક્ષણો આપ્યા છે : (૧) અઢમા મગધની ભાષા તે ‘અં માં’ અને (૨) ૧૮ દેહી ભાષાના મિશ્રસ્વરૂપ તે ‘અં માં’. બીજું લક્ષણ પણ સંપૂર્ણ નજીવ છે, કેમકે મહાવીરસ્વામીના શિષ્યોમા છુદ્ધના શિષ્યોની પેઠે અનેક દેશના અને અનેક વર્ગનાં અને વર્ણનાં સ્ત્રીપુરુષોનો સમાવેશ થાય છે આમ મગધના, મિથિયાના, કોશાલના એમ વિવિધ સ્થળના અને રાજકુળના, શ્રેણીકુળના અરે, હેક શ્વર જાનિના મનુષ્યો મહાવીરસ્વામીના ઉપદેશને સાંભળનારા, ગ્રીક્ષનારા તે હ્રદયમા ઉતારનારા હતા એટલે એ સર્વ મનુષ્યોને સહેવાઈથી સમજાવ્ય એવી ભાષામાં જૈન ધાર્મિક મૌલિક ગ્રંથો રચાયા તે સમુચિત છે.

અક્ષરદેવસૂરિએ વિચાર્ણ(સ. ૫, ઉ ૪, સુ ૧૬૧)ની દીકા (પત્ર ૨૨૧અ-આ)માં કહ્યું છે કે થોડેક અંશે માગધ(ધી)ના લક્ષણવાળી અને થોડેક અંશે પ્રાકૃત ભાષાના લક્ષણવાળી ભાષા તે ‘માગધીયા અઢધી’ એ સ્વરૂપે સુખળ ‘અર્ધમાગધી’ છે એ આ સૂરિએ સમજાવતી દીકા (પત્ર ૧૨અ)મા એમ કહ્યું છે કે પ્રાકૃત વગેરે છ પ્રકારની ભાષાઓમાં જે માગધી નામની ભાષા ‘ર’ને બદલે ‘લ’ અને ‘સ’ને

૧ અને અંગે The Imperial Gazetteer of India (Vol. II, p 261)મા નીચે સુખળનો વિવરણ ઉલ્લેખ છે—

“One of the most important, the best preserved and the most copious of all the Prakrit dialects.”

૨ આ તેમજ અંમાની નામ, રવરપ, સરળગ, ફર્જમગા અને વિશેષતા એ જાણતો અટ્ટના (સુરતના) સાપ્તાહિક “પ્રવચ” ના ૨૩-૨-૩૬ ના અંકમા પ્રસિદ્ધ યથેવા મારા લેખ નામે “અઢમાગધી ભાષાની આગી રપરેણા”-મા એ વિચારી છે. ૩ જુઓ પૃ. ૩૬, ટિં ૧-૩.

સ્થાને 'શ' એવા લક્ષણાળી છે તે જ્યારે પોતાના તમામ લક્ષણોથી મુક્ત ન હોય ત્યારે એ 'અર્ધ'માગધી' કહેવાય છે.^૧ એવવાધ્યની ટીકા(પત્ર ૭૮આ)મા આ સૂરિએ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે '૨' અને 'સ'ને બદલે અનુક્રમે 'લ' અને 'શ'ને સ્થાન આપનાતુ જે માગધી ભાષાતુ લક્ષણ છે તેથી પરિપૂર્ણ અને પ્રાકૃત ભાષાનાં લક્ષણની બહુ-લતાવાળી ભાષા તે 'અર્ધ'માગધી' છે.^૨ આમ આ સૂરિના મતે જે ભાષામા 'માગધી'ના થોડાક લક્ષણો હોય અને બીજા બધા અન્ય 'પ્રાકૃત'ના હોય તે 'અર્ધ'માગધી' છે.^૩ ૫. ઊચ્ચરણસે ૪મું ભા. ૭૦ (પૃ ૧૧૪)મા નીચે મુજબ પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે —

“આર્ધપ્રાકૃતમા બૌદ્ધ પિટકોની માગધીને મળતુ રૂપ તે છે અને તદુપરાત 'ત' શ્રુતિ વગેરેની બીજી કેટલીક વિલક્ષણતા થ છે એથી અર્થાત આર્ધપ્રાકૃતમા એક તે બૌદ્ધમાગધીને મળતો પ્રવાહ તથા બીજો કોઈ તેનાથી વિલક્ષણ ભાગતો પ્રવાહ—એમ બે પ્રવાહો મળેલા હોઇ તેનું નામ 'અર્ધ'માગધી' કહેવાયુ હોય તેના ન કહેવાય.”

આ. ૬૦(પૃ ૨૭)મા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :—

“ભાષાના સ્વરૂપને જ લક્ષ્યમા લેવામા આવે તેા 'પાલિ>અર્ધ'માગધી<મા ગધી' એટલે કે પાલિના લક્ષણો અને માગધીના લક્ષણોના સમન્વયથી થયેલી ભાષા તે અર્ધ'માગધી છે.”

દિગંબર આચાર્ય કુંદકુંદે દ સણપાહુંડ રચ્યુ છે એનાં ૩૫મી—૭૫મી ગાથાની ટીકામા શ્રુતસાગરસૂરિએ “અર્ધ'માગધિકા ભાષા”નું ૨૧૨૫ નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ્યુ છે.—

૧-૩ અને અંગના અવતરણો ઇત્યાદિ મઠિ નુચો મારો અથેજ નિબધ નામે Addhamāgadhī (Ardhamāgadhī) Grammar (reconstructed from the Jaina Canon) આ નિબધમા જે મહત્ત્વ-નિરિસૂરિએ ન દીની ટીકા(પત્ર ૮૪ આ)મા 'અર્ધ'માગધી'ને અંગે કરેલો નિર્દેશ નોંધ્યો છે ૪ આના પૃ ૧૦૬-૧૨૦મા 'અર્ધ'માગધી'નો પરિચય, 'અર્ધ-માગધી'નો અર્થ-વિચાર, 'અર્ધ'માગધી'મા 'ત' શ્રુતિ તેમજ 'અર્ધ'માગધી' અને જેન પરંપરા એ જાળતો અનુક્રમે વિચારાઈ છે.

“ અર્દ્ધ મગધદ્વાપયા મગધદેશમાપાત્મકમ્, અર્દ્ધ ચ સર્વમાપાત્મકમ્ ।
કપયેવ દેવોપનીતત્ત્વમિતિ ચેત્ મગધદેવસાજિવાને તથાપરિણામતયા માપયા
સસ્ટુતમાપયા પ્રવર્તતે । ”

અર્થાત્ ભગવાનની ભાષાનો અડધો ભાગ ‘મગધ’ દેશના ભાષાવાળો છે
અને અડધો સર્વ ભાષાવાળો છે આ પ્રમાણે હોવા છતાં આ દેવે વડે
કહેવાયેન છે એમ કેમ કહેવાય એવો કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે તો મગધદેવના સાનિ-
ધ્યમાં તે પ્રકારના પરિણામ રૂપે સસ્કાર પામેલી ભાષાઓ પ્રવર્તે છે

અશ્વમાગદી ભાષાનાં લાક્ષણિક ૧૨૫ ગુ—અં માં ભાષાનું
કોષ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચાયુ હતું એમ જાણે છે, જોકે આજે તો એવું
એક પાઠ્યમાં ‘રેણુ મળતુ નથી સિં હેં (અ ૮) માં ‘આર્ષ’
એવી સદા દ્વારા એના લાક્ષણિક અંગો દર્શાવાયા છે શ્રીકૃષ્ણ
વિજ્ઞાનપાઠશાળામાં એના કર્તા કસ્તુરચિન્મયભટ્ટ (દેવે સુરિ) એ
‘આર્ષ’ ના છટીછવાઈ નોંધ લીધી છે ૨

જૈન આગમોને અંગે નિઝળુત્તિ, જાસ, યુવિણ અને સસ્ટુત ટીકાઓ
ગ્રંથો છે આ વિવિધ પ્રકારના વિવરણાત્મક સાહિત્યમાં અમુક રૂપો અને
વાક્યપ્રયોગોને અંગેના વિવેચનમાં કેટલીક વાર ‘આર્ષ’ શબ્દ વપરાયો
છે ઉદાહરણાર્થે હરિજનચંદ્રચંદ્રની વાલ્મીકિય ‘માનસીસૂરિ’ કૃત પાપ્ય
ટીકા યાને શિષ્યહિતાનો તેમજ શ્રીતાકમૂરિએ રચેલી ‘સૂચક’ની ટીકાનો
નિર્દેશ કરવો જસ થશે.

૧ આ વિવેચ અંગેજીમાં પ્રો એમ. વી. પટવર્ધને “ The Dasavaikā-
likasūtra: A Study ” (પૃ. ૬૩-૭૭) માં ચર્ચા છે ૨ આ નોંધો
પ્રથમ આવૃત્તિના નીચે મુજબના પૃષ્ઠક ઉપર છે —

૫ (ડિ.), ૧૨, ૨૮, ૩૫, ૫૧-૫૪, ૮૦, ૮૧, ૮૬-૮૯, ૧૦૬, ૧૧૦,
૧૨૧, ૧૨૩ (ડિ.), ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૮-૧૫૦, ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૫,
૧૮૮, ૧૯૬, ૨૪૩ અને ૨૪૬ (ડિ)

૩ જુઓ ૫૧૬૩આ, ૭૮અ, ૧૮૧અઈઆદિ ૪ જુઓ ૫૧૧૬આ, ૨૮ અ ઈ૦

અદ્ધમાગહીની પ્રાચીનતા—‘અદ્ધમાગહી’ એ નામ જૈન આગમેમા તેમજ વિમલસૂરિકૃત પઉમચરિય (ઉ ૨, શ્લો ૩૪)મા મળે છે તો આના સંસ્કૃત સમાકરણરૂપ ‘અર્ધમાગધી’ નામ નાં શાં (અ ૧૭, શ્લો ૪૮)મા મળે છે આ ઉપરાંથી આ નામની ભાષાની પ્રાચીનતા વિષે અનુમાન થઈ શકે છે

PLCIC(પૂ. ૧૮)મા કહ્યું છે કે અશ્વધેષના નાટકોના ઉપયમ્મ થયેલા અશોમા એક પ્રકારની મોલી જેવાય છે. એ ઇ. સ ના બીજા સૈકામા વપગતી “અર્ધમાગધી”નું પ્રાચીન સ્વરૂપ (pbaso) છે, અને એ જૈન આગમેની ભાષા કરતા વધારે પ્રાચીન છે

સોરસેણી વગેરેની વિશિષ્ટતા—સિં ૬૦ (અ ૮, પા ૪, સુ ૨૬૦-૨૮૬)મા મરહૂનીના અનુસંધાનમા સોરસેણીના લક્ષણો દર્શાવાયા છે તેમા અનાદિ અને અસંયુક્ત ‘ત’નું ‘દ’ તરીકે અને ‘થ’નું ‘ધ’ તરીકે પરિવર્તન ખાસ નોધપાત્ર છે કહ્યું અને ગહ્ય જેવા સમ્પ્રદાય બૂતકૃદતના રૂપ અને એવ અભયનું મ્યેવ તરીકેનું રૂપાતર પણ સોરસેણીના લાક્ષણિક અંગ છે આ ઉપરાંત હજે, હીમાળદે અને હીહી એ પ્રયોગ પણ આ ભાષાની વિશિષ્ટતાના ઉદાહરણરૂપ છે

સુ ૨૮૭-૩૮૨ માગહીના લક્ષણો પૂરા પાડે છે ‘ર’નું ‘લ’ તરીકે અને ‘પ’ અને ‘સ’નું ‘ષ’ તરીકે અને પ્રારંભિક ‘જ’નું ‘ય’ તરીકે પરિવર્તન થવા ઉપરાંત દ નો તેમજ ણનો સ્થ અને સ્થ તેમજ યનો સ્થ થાય છે વળી ન્ય, વ્ય, જ અને જ એ વ્ય રૂપે પરિણમે છે, અને અનાદિ છ નો થ થાય છે

૧ આ ઉપરાંથી મરહૂની એ સોરસેણી કરતા પ્રાચીન છે એમ ન મનાય, નહિ તો સોરસેણીના અનુસંધાનમા અપાયેલ માગહીના લક્ષણો અને માગહીના અનુસંધાનમા અપાયેલા પેમાર્હના લક્ષણો જોતા એ ભાષાઓ વિષે પણ આલુ જ અનુમાન કેમ ન કરાય ? આ તો આકરણને અંગેની અનુસંધાનને આશરો છે, નહિ કે ઐતિહાસિક હકીકત કે કમ છે ૨ બિહારી ભાષા વકારપ્રધાન છે અને ડિંગલ હકારપ્રધાન વાળી ગણાય છે બુઓ આરણ્યો અને આરણ્યી સાહિત્ય (પૂ. ૪૪).

સુ ૩૦૩-૩૨૪મા પેસાઈનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે એમાં 'દ' નો 'ત' અને 'લ' નો 'ળ' થાય છે વળી હૃદયના 'ય' નો 'પ' થાય છે

સુ ૩૨૫-૩૨૮ ચૂલિયા પેસાઈના લક્ષણો પૂરા પાડે છે ગ, જ, ડ, દ અને જ એ અનુક્રમે ક, ચ, ટ, ત અને પ રૂપે પરિણમે છે બાળીની પ્રણીખરી બાળતમા એ પેસાઈને મળતી આવે છે, કેમકે પેસાઈ એની પીઠિંગાચ છે

ભાષા અને પ્રાકૃતત્વ—જે કોઈ ભાષા મૂળ કે ઉત્તર સ્વરૂપે જીવતી રહે છે તેનું કારણ તે એના વ્યવહારના સ્વરૂપથી બહુ અલગ ન પડી જવાની અનુભવતા (flexibility) ની શક્તિને લીધે છે. વ્યવહારી ભાષામાં જે જીવતના અને પરિવર્તનશીલતા છે તેને આપણે ભાષાનું પ્રાકૃતત્વ કહીશું. સામાન્ય માણસની વૃત્તિ અને અનુરૂપિતને અનુરૂપ રહેવાનું વનજીવાણીમાત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેતું છે. અસરકારી જનતાનો અને શિષ્ટ જનતાનો પણ સરળતા તરફ ઝોક હોય છે કેમકે શક્તિનો ઝોછામાં ઝોછો વ્યય કરી કાર્ય સિદ્ધ કરવું એ તો મનુષ્યનું સર્વમાધારજી લક્ષણ જ છે ઉચ્ચારણની કચેરતા કે કંઈ નિયમિતતા કે પ્રયોગનું પોતાદી નોકર સામાન્ય જનતાને આખમાં કણીની જેમ ખમકે છે તેથી તેમનું વચણ ઉચ્ચારણમાં સરળતા લાવવા માટે અને પ્રયોગાદિના ઝોકકાને લીધે જળાવવા તરફ રહે છે. બળી તેઓ અનેક જાતના રૂપો યોજે છે—પછી જાણે તે એક વખતના નક્કો કરેલા નિયમોથી વિપરીત પણ કેમ ન હોય ? રૂપોની વ્યાપકતા અને એથી કરીને ઉદ્ભવતી નિયમોની સિમિલતા એ બે પણ પ્રાકૃતત્વના અંગો છે

પાઘવનો સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ—સંસ્કૃત ભાષાનો પાઘવ ભાષા તો શું પણ તામિલ વગેરે ભાષાઓ ઉપર પણ પ્રભાવ પડ્યો છે એમ સાબળતા જોતી આશ્ચર્ય ન થાય તેમજ જાહેર એથી અધિક આશ્ચર્ય પામવો. સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ પડ્યો છે એ જાણના અનુભવાસીએ તે થાય છે અને આમ ચકિત ચત્તારામાં કેટલાકે તો સંસ્કૃતનો પણ પશુ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? શું વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓ પણ પરસ્પર

સમાગમમાં આવતાં ઝોછેવતે અંશે એકબીજાને પોતાના રંગે રંગતી નથી ? તો પછી મૂળે એક જ માતાની પુત્રીઓ જેવી-એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ જેવી પાઘય અને સંસ્કૃત ભાષાઓ પરસ્પર પ્રભાવ પાડતી જણાય એમાં શી નવાઈ ? કેટલાયે પાઘય શબ્દો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આપોઆપ દાખલ થઈ ગયા છે, અને કેટલાકને ધરાતપૂર્વક સંસ્કૃતનો સ્વાગ સંભવી તેમને આ સાહિત્યમાં સ્થાન અપાયુ છે. માગહીમાં 'સ' નો 'શ' વપરાય છે. આ અસર ઋગ્વેદ અને નિરુક્તમાં વપરાયેલ 'શાળો' એ અર્થવાચક ક્ષ્યાલ શબ્દ ઉપર થઈ છે અને તેમ યતાં લૌકિક સંસ્કૃતમાં ક્ષ્યાલ અને ક્ષ્યાલ એમ બે શબ્દો યથેચ્છપણે વિદ્યે છે. એવા બીજા ઉદાહરણ તરીકે 'સપ્ત' વાચક સૂર્ય અને સૂર્ય શબ્દનો નિર્દેશ થઈ શકે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવા અનેક શબ્દો છે કે જેના બે જાતના ઉચ્ચારણનું કારણ પાઘયની વ્યાપક 'અસરનું' પરિણામ છે જેમકે કાશી-કાસી, અશ્તુ-અસ્તુ, શકંરા-સકંરા, દાશી-દસી, રમ્પી-સમ્પી, મધી-મમી, ચાપ-ચાસ, શાગ્ગરી-સાગ્ગરી ઇત્યાદિ. પં. બેચરદાસ આ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉમેરે છે.—

૧ વિદેશી શબ્દો પણ આ રીતે અપનાવાયા છે. વિચારો દીનાર, મુદ્રા, મસીતિ (ય મસીક), મુરત્રાણ (ય મુરત્રાણ), મુદ્ગલ (ય મોગલ) વગેરે. ૨ વિદુશીખર ભટ્ટાચાર્યે લખેલા લેખનો અનુવાદ “ સંસ્કૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુસંધાન ” એ નામથી “ પ્રસ્થાન (પૃ. ૧૮, અ' ૫, પૃ. ૪૨૫-૪૩૩) માં વિ. સ. ૧૯૯૦માં પ્રકાશિત થયેલો છે. અનુસ્મૃતિમાં જે પાઘય શબ્દો સંસ્કૃતિ સ્વરૂપમાં વપરાયા છે તે હપ્તકત “ભુદ્ધિમદ્કાશ” (વ ૮૭, અ' ૪, પૃ. ૩૬૪-૩૬૯) માં ઇ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલ ડો. હરિવંશભ યુ બાયાણીના લેખ નામે “ સંસ્કૃત પર પ્રાકૃત અસર અને અનુસ્મૃતિ ” માં દર્શાવાય છે. ૩ બુદ્ધો પં. બેચરદાસના “ પ્રબંધો ” ના ૩૧-૩-૪૦ના અંકમાં છપાયેલા લેખ નામે “ પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રતિ વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓનું ફલ્લિદ્ધ. ” આ લેખમાં એક સ્થળે તેમણે લખ્યું છે કે “ જોડી બહેન જેમ નાની બહેનને પોતાના અર્થ-ક્ષરો આપી શોભાવે છે, તેમ પ્રાકૃત ભાષાઓ પોતાના મૃદુ આભૂષણોવા નાની બહેન સંસ્કૃતને મહાનયુક્ત કરી છે. ”

“ પાઠી(નિ) ભાષાના કેટલાક શબ્દોમાં ‘ત’ નું ‘ટ’ ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે એની અસરને લીધે ‘વિટૃત’ નું ‘વિકટ’ ઉચ્ચારણ થયું છે અને એ રીતે આવેલો ‘વિકૃ’ શબ્દ ઋગ્વેદ મુખી પદો-યો છે.

‘સયણ’ના ઝાડના અર્થનો સૂચક ‘પિયાવ’ અને ‘પ્રિયાવ’ શબ્દ છે. એમ ‘૨’ નો લોપ થવાની પદ્ધતિ પ્રાકૃતમાજ ૪ ઠારાકારોએ બેછેને સંસ્કૃત શબ્દો તરીકે નોધ્યા છે.”

અતિસંસ્કૃતીકરણ ક્રિયાદિ—બૃહત્કથાકોશમાં અતિસંસ્કૃતીકરણ (hyper-Sanskritization) ના ઉદાહરણ મળે છે. જેમકે વામણને બદલે પ્રાશ્નક (૭, ૬૫; ૫ ૧૧), પુલ્હિન્દને બદલે પુલ્હિન્દ્ર (૭૫, ૬૫, ૫ ૧૮૪), અને ઝમદગ્નિને બદલે યમદગ્નિ (૧૨૨, ૪, ૫ ૨૫) વિશેષમાં આ બૃહત્કથાકોશમાં પાઠ્યમાર્થો પુનર્વિધાન (back-formation) તરીકે ઓળખાવતા શબ્દો પણ મળે છે દા. ત મારતે વાસ્યે (૧, ૧, ૫ ૭) આર્જિકા (૭, ૪૩; ૫ ૬), ધાવિત (૨૮, ૨૨, ૫ ૪૬), અને રથ્ય (૫૬, ૪૧૧, ૫ ૧૦૦) આના અનુરૂપ પાઠ્ય રૂપો અનુક્રમે મારદે વાલે, અગ્નિયા, સાવિઓ અને રચ્છ છે

પાઠ્ય ભાષાના ‘દેસિય’ શબ્દો—સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ પાઠ્ય ભાષાના શબ્દોના (૧) ત સમ, (૨) તદ્ભવ અને (૩) દેશ્ય (પા. દેસિય માને દેસી) એમ ત્રણ વર્ગો પાડ્યા છે. ‘તત્સમ’ થી લૌકિક સંસ્કૃત સાથેની સમાનતા આમાન્ય રીતે સમજાવ્ય છે, પણ જો વૈદિક ઋગ્વેદમાં જળવાયેલા શબ્દો સાથે ઉચ્ચારણ અને અર્થદૃષ્ટિએ સમાન ભાવ રાખનાર એવો ‘તામસ’ નો અર્થ કરાય તો તે વધારે સમુચિત ગણાશે એવી રીતે ‘તદ્ભવ’ થી વૈદિક શબ્દોના ઉચ્ચારણથી કંઈક ભુગ્ન ઉચ્ચારણવાળા પરંતુ અક્ષરચોજના અને અર્થદૃષ્ટિએ મમાન ભાવ સેવનાર તે ‘તદ્ભવ’ એમ કહેવું વધારે ન્યાય્ય ગણાશે પાદનિમસંસ્કૃત તદગવર્ધકહુમાં કારોભાર ‘દેશ્ય’ શબ્દો હતા એમ આપણે તદગલોલા ઉપરથી બહુી રાકીએ છીએ એ ‘દેશ્ય’ શબ્દોનો ધીરે ધીરે ધ્રોસ અને અનાદર થતો ગયો એમ માનવાને સમજા આધાર છે. જેમકે એક તો

તરગવઈકહા તરકના લોકોના અનાદરનું કારણ એ 'દેશ' શબ્દોની પ્રચુરતા હતી બીજો આધાર તે મહેશ્વરચરિત્ર નાણુપચયમીકહા વાને, પચયમીમહુપમાના નિમ્નવિખિત પદનો પ્રારભિક ભાગ છે —

‘ ગૂઢતથદેસિરહિય મુલલિયવજેહિં વિરહય રમ્મ ।

પાહ્યકવ્વ લોએ કસ્સ ન હિયયં મુહવેદિ ? ॥ ”

વજ્જસંગ(કવવજ્જ)માના નીચે મુજબના પદનું પહેલું ચરણ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે —

‘ વેરિયસદ્ધપલ્લેદ્દ મહુરવલ્લરહ્મસંઠિય સ્સલિય ।

કુલ્લવિયલ્લપાયઠ્ઠય પાહ્યકવ્વ પહેયવ્વ ॥ ૨૮ ॥ ”

સમશબ્દચરિત્રમા એના કર્તા હુરિભદ્રસૂરિએ ‘દેશ’ શબ્દો વાપર્યા છે આગમોમાં પણ અતેક ‘દેશ’ શબ્દો નજરે પડે છે

વામને તો કાવ્યાલંકારસૂત્ર(૫-૧-૧૪)મા જે ‘દેશી’ ૫૬ અતિ-શય વપરાયું હોય તેને સરકૃત કાવ્યમા સ્થાન પ્રુશીથી અપાય એમ કહ્યું છે.

પ્રમદાઓની પ્રિય ભાષા—વજ્જસંગ(કવવજ્જ, શ્લો. ૨૬)-મા ધુનતિએને પ્રિય એવી ભાષા તરીકે પાછવનો નિર્દેશ છે વિશેષમા રાજશૈખરકૃત બાલરામાયણ (૧ ૧૧૧, પૃ ૪૬)માનું એક વર્ણન પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે

લાટોની લાડીલી ભાષા—બાલરામાયણનું ઉપયુક્ત વર્ણન-વાળું પદ લાટોનો પાછવ ભાષા તરફનો પક્ષપાત સૂચવે છે વિશેષમા આ જ કવિએ કાવ્યમીમાંસા (અ ૭)મા કહ્યું છે કે લખિત કવન કરવામા ઓન્ધવં મુદ્રાવાળી જાણ વડે લાટ દેશના લોક જે સરકૃતના દ્વેષી તેઓ લટકાળી પાછવ ભાષા બોલે છે ?

૧ “ પઠન્તિ સ્મટમ લાટા પ્રાકૃત સસ્કૃતદ્વિય ।

જિહ્વા સ્મિતોત્સપ્લવ્વસૌન્દર્યમુદય ॥ ”-૫ ૩૪

પાષ્ટ્યની કામળતા—સંસ્કૃતની કઠોરતા અને પાષ્ટ્યની કામળતા વિશે કૃષ્ણપૂરમંજરીમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“ પદસો સક્કલબંધો પાઠબંધો વિ હોદ મુદમારો .

પુરિસાનં મહિલાયં જેતિયનિહંતરં તેતિયનિમાણ ॥ ”

અર્થાત્ સંસ્કૃતનો બંધ એટલે કે સંસ્કૃતમાંની રચના કઠોર છે, જ્યારે પાષ્ટ્ય બંધ સુકામળ છે. મરદોમાં અને મહિલાઓમાં જેટલું અંતર છે તેટલું આ બે બંધોમાં છે. વજ્રમણિગ પદ્ય પાષ્ટ્યની કામળતા સારી રીતે જાહેર કરે છે. એને લખતો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે:—

“ પાદ્યકચ્છુન્નવે પડિવદનં સદૃષ્ જો વેદઃ .

સો કુસુમસત્વરં પરપરેણ અબુદ્ધો વિગસેદ ॥ ”

અર્થાત્ પાષ્ટ્ય કાવ્ય બોલણું હોય ત્યારે જે સંસ્કૃતમાં ઉતર આવે તે મૂર્ખ (જન), (કામળ) કુસુમોની સ્થાનો પાતર વડે (ધુંદીને) નાશ કરે છે.

ગઈકવદ્ (ગા. ૬૨)માં પદ્ય પાષ્ટ્યની કામળતા વર્ણવાઈ છે અને સ્થાપે સ્થાપે નવીન અર્થના દર્શનની પાષ્ટ્યમાં રિપુષતા છે એમ પદ્ય નિર્દેશાયું છે. પ્રસ્તુત ગ્રાયા નીચે મુજબ છે:—

“ જલમતપદમણ સંનિવેગસિચિરાઓ વંપરિદીઓ .

અચિરહમિનમો જામુલ્લભંવમિદ્ જલર વયવેનિ ॥ ૧૨ ॥ ”

પાષ્ટ્યની મધુરતા, ગીનક્ષમતા, લલિતતા અને લવણિમા-
અદ્વાસતસર્પના પ્રારંભમાં કશું છે કે જેઓ અમૃતસમાન પાષ્ટ્ય કાવ્ય
જાણતા અને સાંભળતા નથી અને કામના તરની ચિંતા કરે
હિ તેઓ કેમ જાણતા નથી ? આ ઉપરથી પાષ્ટ્યની મધુરતા અને રસ-
મયતાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે. પ્રાકૃતપ્રકાશની વૃત્તિ નામે પ્રાકૃત-
મંજરીના પ્રારંભ (સ્તો. ૫)માં એના કર્તા કાલાવન દર્શાવે છે અને એ પ્રાકૃત
મનોહર છે, પ્રિયાના વલ્લભની જેમ મુંદ છે અને એમાં અમૃતના રસ
વડે પરિપૂર્ણ એવી સ્થિતિ છે. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા (સ્તો. ૫૨,

પૃ. ૧૦૭)માં એના પ્રણેતા સિદ્ધર્ષિએ પાઠ્યને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે આ ભાષા બાળકોને અથવા બાળાઓને (અને એક રીતે જનને) સદ્બોધ કરાવનારી છે અને કષ્ટને મનોહર અથવા ક્રમળ છે. નાટકોમાં નાયિકા પાઠ્ય બોલે છે. એ ગદ્ય સોરસેણીમાં અને પદ્ય મરહદોમાં બોલે છે એ પથ્ય પાઠ્યની ગીતક્ષમતા સિદ્ધ કરે છે અને એ દ્વારા એની રસમયતા પૂરવાર કરે છે.

પાઠ્યનું લાલિત્ય અને માધુર્ય વલ્લભસુખ (શ્લો. ૨૯)માં વર્ણવાયાં છે. વિશેષમાં ગર્હિતવહુ (ગા. ૬૫)માં તે એટલે સુધી કહ્યું છે કે સંસ્કૃત વચ્ચેનાં લાલિત્ય પાઠ્ય ભાષાની હાયાથી ખીલે છે, અને સંસ્કૃત સંસ્કાર એથી લેવાથી પાઠ્યનો પ્રભાવ પ્રકટ થાય છે. આ રહ્યું એ પદ્ય.

“ઉમ્મિજ્ઞઃ કાયણ પયયચ્છયાઈ સક્કયવયાળ ।

સક્કયસક્કારકરિસણેણ પયયસ્સ વિ વમાયો ॥”

પાઠ્યની સરસતા અને સુબોધતા—પાઠ્ય ભાષાની સરસતા જગત્પ્રદ છે. એની એક સાખિતી તે અગ્રેજી છઠ્ઠા પૈરજીના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ સંસ્કૃત ભાષા છાંડીને “અર્ધમાગધી” ભાષા લેવાની મનોવૃત્તિ સેવે છે તે છે. નાણુપચમીકહામાં કહ્યું છે કે મંદ મતિવાળા મનુષ્યો સંસ્કૃત કાવ્યને અર્ધ જાણતા નથી. એથી સર્વ જનોને સામાન્ય જનતાને પથ્ય સુબોધ સેવુ આ પાઠ્ય કાવ્ય રમ્યું છે. આ જ સૂરિએ કહ્યું છે કે પરાપકારપરામણ્ય પુરુષે આ લોકમાં એ ભાષા બોલવી કે જે બાળક, બાળા વગેરે સૌ કોઈ સમજી શકે. આમ કહી એમણે પાઠ્યની સુબોધતા દર્શાવી છે.^૨

૧ “સંસ્કૃત ભાષા સહેલી કે અર્ધમાગધી” એ નામનો મારો લેખ અહીંના શાસ્ત્રાલેખિકા નામે ગુ. મિ. તથા ગુ. દળા તા. ૨૬-૭-૪૨ના અંકમાં છપાયેલો છે. ૨ આગમચત્તમજૂષા (પૃ. ૧૦૮૭)માં તેમજ શિલાંક ૨૭૩આમાં અપાયેલ પંચકૃષ્ણમા નીચે મુજબ કહેલું છે—

“સક્કયપાદો ગુરુગો દિયાણ દસા તુ દેવિકા માસા ।

સમણાણ પાપયં તુ ચોમાસાઈ સવણિવદ ॥ ૮૦ સા. ૮૩ ॥ ૧૧૫૧ ॥

વ્યાપકતા—સંસ્કૃત ભાષા બોલનાર અને તેનો વ્યવહાર કરનાર તો સાક્ષરવર્ગ છે, જ્યારે પાઠ્યનો ઉપયોગ કરનાર તો આ વર્ગ ઉપરાંત અભણવર્ગ પણ છે. એમાં અશિક્ષિત બાળકો, ગોપાલો અને સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. આમ પાઠ્ય ભાષા મધ્યુદ્ધિવાળા જનોથી માંડીને તે છેક મેઘાણીઓના ઉપયોગમાં આવતી હોવાથી સંસ્કૃત કરતાં વધારે વ્યાપક છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉત્તર ભારતમાં પણ *lingua franca* માનવતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચક્રી નથી, જ્યારે 'અપભ્રંશ' તરીકે ઓળખાવાતી (એક પ્રકારની પાઠ્ય) ભાષાએ 'પણ આ સ્થાન કેટલા જે સૈકા સુધી દીધાવ્યું છે. સંસ્કૃતતીકંઠાભરણ (૨૧૫)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે આઠયદશજના રાજ્યમાં પાઠ્ય બોલનાર કેણું નહતું !

ઉપયોગિતા—પાઠ્ય ભાષાનો અભ્યાસ સંસ્કૃત કરતા સુગમ છે એટલે પરીક્ષા પસાર કરવામાં એથી વિશેષ અનુકૂળતા રહે છે એવી દૃષ્ટિમાં વિદ્યાર્થીઓની અને વાલીઓની મનોરુચિની નોંધ લેવા આ હું લખતો નથી, પણ એના અભ્યાસથી જે સ્થાયી લાભો છે તે હું અહીં સૂત્રરૂપે ફક્ત ગણાઉં છું:—

(૧) ભારતીય સંસ્કૃતિની અને પ્રાચીન ઇતિહાસની સર્વાંગીય સમજુતી માટે ઉપયોગિતા.

તત્થ વિ સદિયવયન સદિયા ચેવ જવરિ જાણતિ ।

સમ્વેષ્ટુડણગદ્ધા રૂતરં ચૌવાલણુદ્ધાદી ॥ ૧૧૬૦ ॥

વિદ્વંતો સિજવણીગિવાણકરણેણ હોતિ વાવચ્ચો ।

એકેણ કતો અમહો વાવિ સસોવાણ વિતિપૂર્ણ ॥૮૦ માં ૮૪॥૧૧૬૧॥

તતિણ તલામં તૂ તત્થડગ્ગે કેમચદિયમાદીહિં ।

તીરતિ ઉવમોત્તુ જે વિતિય દુપદાણ અભિગમ્મ ॥૮૦ માં ૮૫॥૧૧૬૨॥

દુપદચ્ચપ્પદમાદી સમ્વેસિ તલામ હોતિ અભિગમ્મ ।

હય સમ્વડણગદ્ધથં સુત્તં ગહિતં ગણહેરિહિં ॥૮૦ માં ૮૬॥૧૧૬૩॥ ”

૧ અંમાં અને મરદંડી ભાષાને આતરપ્રાન્તીય ભાષા તરીકે સ્થાન મળ્યું હતું એમ જણાય છે.

(૨) પ્રાચીન અક્ષરશાસ્ત્રોમાના પાપ્ત્ય પછોની સમજ માટેની ઉપયોગિતા

(૩) પ્રાચીન સમયની સામાજિક પરિસ્થિતિ સમજવામાં સહાયકતા.

(૪) લોકસાહિત્ય માટેની ઉપયોગિતા

(૫) ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી વગેરે આર્ય પેઢીની ભાષાઓના વૃત્તનાત્મક અભ્યાસની અનુકૂળતા

(૬) ગુજરાતી ઇત્યાદિ ભાષાઓના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના ખોષ અને એના ઐતિહાસિક કેમિકલસના જ્ઞાનનું પ્રગળ સાધન

(૭) ઉપનિષદ વગેરે વૈદિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નોધાયેલા આધ્યાત્મિક વિચારોની સરખામણીની સુગમતા અને એ સરખામણી દ્વારા સર્વધર્મ-સમભાવની ફળવાળી જોઈતી અનુપમ જ્ઞાનનાની સિદ્ધિ

પેસાર્થ ખોલીઓના ઉપયોગિતા સંગ્રહી એક લેખ “ભા. વિ.” (વ. ૨, અ. ૪)માં છે

૧ અક્ષમાગહીના અભ્યાસથી લાભ—અ. મા. ને. અભ્યાસ કરવા જતા મરહટ્ટોનો અભ્યાસ થઈ જ નય છે વિશેષમાં અ. મા. ને. અભ્યાસ થવાથી ૨ અવહટ્ટ, સોરસેણી અને માગહી એ પાપ્ત્ય ભાષાઓનો અભ્યાસ સુગમ પાતે છે આ ઉપરાંત અ. મા. ને. અભ્યાસી પાવિમાં રચાયેલા સાહિત્યમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકે છે અને તેમ થતા એને જીન અને જોદ્ધ ધર્મોનો વૃત્તનાત્મક અભ્યાસ સુગમ થાય છે.

૧ આ ભાષાનો અને મરહટ્ટોનો અભ્યાસ કરવા માટે કયા કયા સાધનો છે તે એ “સાર્વજનિકન” (ક્રમાંક ૪૧)માં છપાયેલ મારો લેખ નામે “અક્ષ-માગહી ભાષાના અભ્યાસ માટેના સાધનો”માં સૂચવ્યા છે. ૨ “અપભ્રંશ”ના અભ્યાસ માટેના સાધનો વિષે એ જુ. મિ. જુ. દ. ના તા. ૨૬-૮-૪૫ના અકમાં છપાયેલ મારો લેખ “અપભ્રંશના અભ્યાસીઓને”માં વિચાર કર્યો છે આના તા. ૨૬-૭-૪૫ના અકમાં “સિદ્ધહૃમયન્દ્રમાના ‘અપભ્રંશ’ સંગ્રહી સૂત્રો અને જેની સ્વોપદ્ય વૃત્તિના અભ્યાસ માટેના સાધનો” એ નામનો મારો લેખ છપાયો છે

પાઇયનું સન્માન—કાવ્યમીમાંસા (પૃ. ૫૦)માં નીચે મુજબની મતલબનાં જે ત્રણ કથનો છે તે ઉપરથી પાઇય ભાષાને રાગઓ તરફથી કેવું સન્માન મળતું તેનો ખ્યાલ આવે છે:—

(૧) સંભળાય છે કે ‘કુન્તલ’ દેશમાં સાતવાહન નામે રાજા હતો. એણે અંત:પુરમાં પાઇય ભાષાત્મક નિયમ પ્રવર્તાવ્યો હતો.

(૨) સંભળાય છે કે ‘સુરસેન’ દેશમાં કુવિન્દ નામે રાજા હતો. એણે અંત:પુરમાં કઠોર સંયોગવાળા અક્ષરોને છોડીને ભાષા બોલવાનો નિયમ પ્રવર્તાવ્યો હતો.

(૩) સંભળાય છે કે ‘મગધ’ દેશમાં શિશુનાગ નામે રાજા હતો. એણે ઉચ્ચાર કરવામાં કષ્ટદાયક એવા ટ, ઠ, ડ, ઢ, ઠી, ધ, હ અને ક્ષ એ આઠ વર્ણોને દૂર કરી ભાષા બોલવાનો નિયમ પોતાના અંત:પુરમાં પ્રવર્તાવ્યો હતો.

ઉપર્યુક્ત કાવ્યમીમાંસા (પૃ. ૧૪)માં એવો નિર્દેશ છે કે કવિ-રાજા કવિઓની પરીક્ષા માટે સમા કરે ત્યારે પાઇય કવિઓને પૂર્વ તરફ આસન આપે

પાઇય ભાષાનાં શુભગાન—પાઇય ભાષાની પ્રશસ્તિ ગાવી એ સોના ઉપર દોળ ચડાવવા જેવું ગણાય, પરંતુ વસ્તુરિધિનિના યથાર્થ દર્શન કરાવવાની તમના પ્રશસ્તિનું કારણ જ ને ત્યારે શું? શંભુરહસ્ય જેવી અઢીન કૃતિમાં પાઇય ભાષાનું સ્થાન સંસ્કૃતના જેટલું ઉચ્ચ બતાવાયું છે એટલું જ નહિ, પણ પાઇય વચન ભગવાનને સંસ્કૃત કરતાં વધારે વહાલું છે, કેમકે પ્રોઢ કથન કરતાં બાળકોની મધુર ભાષા મનોરંજક છે એ નિર્દેશદ્વારા એની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવાઈ છે.^૧ બૂધચમદના પુત્રે જે દંડીલાવઠકહ્મ રચી છે તેમાં એક અપાત્રે પાઇયનાં પ્રશ્ન વખાણ કર્યાં છે. કુવલયમાલામાં પાઇયનો નીચે મુજબ પરિચય આપી એની પ્રશંસાની મુદ્રાસ દેવાવાઈ છે:—

૧ શુભો આર્જતદર્શનકીર્તિ (પૃ. ૧૩૪-૧૩૫)માં અપાયેલા શંભુ-રહસ્યના બારમાથી એમણીસમાં મુખીના પદો અને એનું ભાષાંતર.

“તં સયલકલાકલાવમાલ્યજલકાલસંમુલ લોચણુત્તમહોલહિમહાપુરિસમુદ-
ગ્રુ(નિ)મગયામયળીસદવિંદુસંદોદ સંઘડિએકેકમવળ્લાપયળાનાહવિરયનાસદ્
સજ્જવચનં પિચ મુદસંગય ”

અર્થાત્ પાઘ્ય ભાષા તે સમસ્ત કળાઓના સમૂહની શ્રેણિરૂપ બળના તરંગો વડે પરિપૂર્ણ છે તેમજ લોકજ્ઞતાન્તના મહાસાગરરૂપ મહાપુરુષના મુખમાથી નીકળેલા અમૃતના રસમાથી ઝરતા નિન્દુઓના સમૂહરૂપ છે. વળી એ સંઘટિત ક્રમવાળા વર્ણુ અને પદોના વિવિધ રૂપોની રચના વડે શીલે છે તેમજ સજ્જનના વચનની પેઠે મુખેથી પ્રદક્ષ કરી શકાય તેવી છે.

વિશિષ્ટ લેખો—આ પ્રમાણે આ પ્રથમ ખંડ અહીં પૂર્ણ થાય છે એટલે એના પરિશિષ્ટતરીકે પાઘ્ય ભાષાના વિવિધ પ્રકારો સંબંધી અંગ્રેજી છત્યાદિ વિદેશી ભાષાઓમાં લખાયેલા વિશિષ્ટ લેખોની કૂ તોષ લઈ છુઃ^૧

મરહુદ્દો—(૧) એમ. ઘોષનો લેખ: *Maharastri language and Literature* (JUB, 1936).

(૨) એમ. ઘોષનો લેખ: *Maharastri = later phase of Sauraseni* (J. Dep of Lett, Calcutta, 1933).

(૩) ડૉ. ઘાટગેનો પી એચ ડી. મટેનો ચઢાનિબંધ: *Causal formations in Prakrit*.

સૌરસેણી—(૧) ઘોષનો ઉપયુક્ત બીજો લેખ.

(૨) ડૉ. ઘાટગેનો લેખ: *The Sauraseni Prakrit* (JUB, 1935).

માગધી—(૧) અબ્દ્યુ. મ કવાઈનો લેખ. *Magadhi and Ardha-magadhi* (JAOS, 44).

^૧ આ તૈયાર કૃતિઓ એ *Progress of Indic Studies* (1917-1942) માં લખાયેલ ડૉ. ઘાટગેનો લેખ નામે *A brief sketch of Prakrit Studies* (૫ ૧૧૪-૫) નો છત્થી ઉપયોગ કર્યો છે

(૨) એમ્ શાહિદુલ્લાનો લેખ Magadhi Prakrit and Bengali (IHQ, 1925).

(૩) એ બ્લોક (Block) નો લેખ Aśoka et la Magadhi (BSOS, VI, ૨)

(૪) એ બેનરજી શાહીનો (અપૂર્વ) લેખ The Evolution of Magadhi (Oxford, 1922)

પેસાર્ક—(૧) શ્રીવસંતનો લેખ Rājasekhara on the home of Paisāci (JRAS, 1921)

(૨) શ્રીવસંતનો લેખ Paisāci and Cūḷika-Paisāci (JA, 192૩)

(૩) ડૉ કેનોનો લેખ Home of Paisāci (ZDMG, 1910)

(૪) ડૉ ઉપાધ્યેનો લેખ Paisāci Language and literature (ABORI 1940)

વિભાસા—(૧) શ્રીવસંતનો લેખ • The Prakrit Vibhasas (JRAS, 1918)

(૨) એમ્ એ મેહેન્ડલે (Mehendale) નો લેખ Takhi or Dhakhi (BDCRI, 1940)

આ ઉપરાંત ડૉ કોરેના કેટલાક લેખો વિચારવા જેવા છે

(૧) A new Approach to the Study of Middle and Modern Indo-Aryan (Bharatiya Vidyā, 1940)

(૨) New Lines of Investigation in Indian Linguistics (ABORI, 1940)

(૩) ઇ સ ૧૮૪૧ના Wilson Philological Lecturesનો સારાંશ નામે Some Problems of Historical Linguistics in Indo-Aryan (Bhāratīya Vidyā 1941)

(૧૪) Materials for a Dhatupatha of Indo-Aryan (Indian Culture, 1938-39).

વિશેષમા વિસ્ફોમ પ્રિન્ટ્સ (Printz)નો Bhasa નામનો જમન^૧ લેખ અને પી. વી. રામાનુજસ્વામીનો લેખ The Prakrit in Kundamalak પણ જોવા ધટે. પ્રાકૃતપ્રકાશ ઉપર મુખ્યત્વે આધાર રાખતું ડૉ દિનેશચન્દ્ર સરકારનું A Grammar of the Prakrit Language નામનું પુસ્તક કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઇ સ. ૧૯૪૪મા પ્રકાશિત થયું છે તે પણ જોવું ધટે.

ખંડ ૨ : પાઘ્ય સાહિત્ય

વિદુગાવલોકન—ઋગ્વેદના પ્રણયનસમયની કે એ પૂર્વેની પાઘ્ય ભાષામા-પ્રાથમિક ધરની પાઘ્ય ભાષામા ગૂંચાયેલો કાંઈ મંથ, અથાશ, શિનાલેખ કે સિકો આજે મોજુદ હોય એમ જણાતું નથી જોનો પૈકી શ્વેતાખર જોનોના અને ઘોઢો પૈકી ચેરાવાદી ઘોઢોના જે મૂળ ધાર્મિક મથો આજે વિદ્યમાન છે તેની ભાષા અનુક્રમે ‘અહમાગદી’ અને ‘પાવિ’ છે એટલે કે એલરૂપે વિચારતા એ ‘પાઘ્ય’ છે એવી રીતે મોટે ભાગે અશોકની મનાતી અને ઇ સ ની ત્રીજી શતાબ્દી જેટલી પ્રાચીન ગણાતી ધર્મલિપિઓની ભાષા પણ ‘પાઘ્ય’ છે વળી ‘સસ્કૃત નાટકો’ તરીકે ઓળખાવાતા હમલગ બધા જ નાટકો પાઘ્ય અને મસ્કૃત એમ બે ભાષામા રચાયેલા હોવાથી અને તેમા પણ પ્રાયઃ એ દરેક નાટકનો મોટો ભાગ પાઘ્યમા રચાયેલો છે એ ઉપરથી પાઘ્ય સાહિત્યની વિશાળતા વિશે ખ્યાલ આવી શકશે

૧ Journal of Sri Venkateshwar Oriental Institute (Vol IV, Nos 1-2)મા આનો પી. વી રામાનુજસ્વામીએ કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ છપાયો છે.

મર્યાદા—‘પાલિ’ ભાષા જે વસ્તુતઃ પાષ્ટક છે તેમાં ગૂંચાયેલા સાદિલ વિષે થોડુંક પશુ લખાણ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે? એટલે અહીં તો હું એ સાદિલ જણું કરું છું. ‘અવલોક’ એ પશુ એક રીતે ‘પાષ્ટક’ ભાષા ગણાય છે. એ ભાષામાં રચાયેલા સાદિલ વિષે આમળ ઉપર ઊદાપોદ કરીશ. ત્રીજા થરની પાષ્ટક ભાષાઓમાં સર્જાયેલા સાદિલનો વિચાર અહીં અરથાને છે. આમ અહીં પાષ્ટક સાહિત્યની મર્યાદા છે.

સાહિત્યનાં અંગ—સાહિત્યનાં ત્રિવિધ અંગો છે. જેમકે વ્યાકરણ, કાવ્ય, છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, બુદ્ધિજ્ઞાન, શિષ્ય, શિક્ષાલેખ ઇત્યાદિ આમાંનું કયું અંગ પાષ્ટક ભાષાની દૃષ્ટિએ કેટલું સમૃદ્ધ છે તે આપણે ક્રમશઃ વિચારીશું.

વ્યાકરણ

પાષ્ટક વ્યાકરણની ભાષા—જેમ પાલિ ભાષાનું વ્યાકરણ પાલિમાં મળે છે તેમ એ સિવાયની પાષ્ટક ભાષાઓ પૈકી એકનું વ્યાકરણ તે તે ભાષામાં મળતું નથી, પરંતુ અઠ મઠ અને ખાસ કરીને મરદહીના

૧ જુઓ પૃ. ૨, પ્રો. ઝિરિસ વિન્તર્નિત્સહત *Geschichte der Indischen Literatur*, એનો મિસીસ કોહન અને કોહન (Kohn) દ્વારા કરાયેલો અંગ્રેજી અનુવાદ નામે *A History of Indian Literature* (Vol. II, pp 1-228), તેમજ બી સી લોહત *A History of Pali Literature* (Vols. I, II). *PLCIG* (૧. ૧૨-૧૩)માં પાલિ સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય ■ ૨ હસ્તપ્રત (હસ્તાવલિ) પાલિનું વ્યાકરણ પાલિમાં જ રચ્યું છે એ લોકમાં લખાયેલું લાગે છે. આજથી પ્રાય ૭૫૦ વર્ષ પહેલાં મૌર્યસલાને વ્યાકરણ રચ્યું છે. આના સૂત્ર દિન્દી અર્થે ઇત્યાદિ સંક્ષિપ્ત ‘પાલિ-મહાવ્યાકરણ’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. એના પાંચમા ખંડમાં પાલિના વ્યાકરણ વિષે ઊદાપોદ છે પાલિ સિવાયની પાષ્ટક ભાષાઓના લખ્ય વ્યાકરણો તો સંસ્કૃતમાં છે.

વ્યાકરણને ક્ષગતાં વિવિધ 'અવતરણો ઉપલબ્ધ થાય છે એ ઉપરથી એ પ્રત્યેક ભાષામાં એનું એકાદેક વ્યાકરણ તો જરૂર રચાયું હશે એમ સહજ અનુમાન કરી શકાય છે. પાઘ્ય ભાષાને અંગે અનેક 'સંસ્કૃત વ્યાકરણો રચાયાં છે અને એની દ્રઢી નોંધ "અદ્ભાગહી ભાષાના અભ્યાસ માટેનાં સાધનો" એ લેખમાં (પૃ. ૪૯) મેં લીધી છે. ૧ળી એ પાઘ્ય વ્યાકરણો યે સંસ્કૃત વ્યાકરણોને અવધાનીને રચાયાં છે. પ્રાકૃત-પ્રકાશ પશુ એ જાતનું વ્યાકરણ છે. એના ઉપર શમપાણિવાદે સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી છે^૩ અને 'સેઉખંધ, 'ગાહાસત્તસર્ધ, કંપૂરમંજરી, બાહરામાયણ, કંસવહુ અને ઉસાનિરુદ્ધમાંથી ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

૧ આ મટિ જુઓ "The Sarvajānikan" (ક્રમાંક ૪૩) માં હપાયેલો મારો લેખ નામે "Grammatical Topics in Pāṇya". આ અવતરણોમાં કંપ્ય (૧) ના બાસ (મા. ૮૭, પૃ. ૮૬) ગત "હ સિ ય હીકારાઈ (અકારણ) થોમયા હુતિ" એ પૂર્વાર્ધે હું 'જમેક' છું. આ તમામ અવતરણો મેં Am. Grammar માં આપ્યા છે. ૨ પાઘ્યને અંગે નરચન્દ્રસૂરિએ પ્રાકૃતપ્રબોધ નામનું વ્યાકરણ સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. શ્રુતસાગર-સૂરિએ યશસ્તિલકની દીકામાં એક સ્થળે પોતાને માટે "પ્રાકૃતવ્યાકરણાદ્યનેક શાસ્ત્રરચનાચ્ચુના" એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં ૭ પાકુડની દીકામાં એમણે પાઘ્ય વ્યાકરણના સૂત્રો સંસ્કૃતમાં આપ્યા છે (જુઓ પૃ. ૨૫, અન્તમાં). આ ઉપરથી એમણે કોઈ પાઘ્ય વ્યાકરણ રચ્યું હોય એમ સિદ્ધ થાય છે, પણ હજી સુધી કોઈ સ્વયંથી આ વ્યાકરણ મળ્યું નથી. ડૉ. દિનેશચન્દ્રે GPL (પૃ. ૩૪) માં પાઘ્યના સંસ્કૃત વ્યાકરણોના સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યા છે. પાઘ્ય વ્યાકરણોના ઇતિહાસ મટિએ પ્રસંગીય પ્રયત્ન તે Nitti-Dolciની પેરિસથી ઇ. સ. ૧૯૩૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિ નામે Les Grammairiens Prākṛit ■ ૩ The Adyar Library Series No. ૬૬ વરીકે આ ઇ. સ. ૧૯૨૬માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એનું સંપાદન ડૉ. સી. કુન્ડન શાન અને કે. શમચન્દ્ર શર્માએ કર્યું છે. ૪-૫ આ બેમાંથી અનેક ઉદાહરણો અપાયાં છે.

અંગ્રેજી લેખો—પાઘ્યના વ્યાકરણ સાથે નિમ્નલિખિત લેખો ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે:

ઉચ્ચાર—ધ્રીયસંન: The Pronunciation of Prakrit Palatals (JARS, 1913)

સ્વરવિદ્યા—ઉપાધ્યે: Orthographical explanation of certain Prakrit forms.

શબ્દવિજ્ઞાન—બ્લોક: Some problems of Indo-Aryan Philology (BSOS, 1918).

રૂપરચના—ગ્રે: Observations on middle Indian Morphology (BSOS, 1936).

વાક્યરચના—ધાટમે: Instrumental and Locative in Ardhamagadhi (IHQ, 1937).

„-„ Repetition in Prakrit Syntax (NIA, 1939).

„-„ Concord in Prakrit Syntax^૧ (ABORS, 1940).

વિશેષમાં બ્લોકના લેખ નામે L^૧ Indo-Aryen (Paris, 1934)માં ઘણી ઘણી બાબતો વિચારાયેલી છે.

કો. ૨૧^૨

પાઘ્ય ભાષામાં કેટલાં જે કેટલાં રચાયેલા હશે પણ આજે તો કવિ ધનપાલે પોતાની સૌથી નાની બેન મુન્દરી માટે વિ. સં. ૧૮૨૬માં રચેલી પાઘ્યલક્ષ્મીનામમાલા અને ‘કલિકાલસર્વજન’ હુમયન્દસૂરિએ રચેલી રથહાવલિ નામનો દેસીસદસગઢ (દેશીનામમાલા) એ બે જ

૧ આ વિષય Introduction to Ardhamagadhiના ત્રીજા ભાગમાં પણ આ લેખકે ચર્ચ્યો છે. ૨ મોગ્ગલવાને પાલિમાં અભિધાનપદીપિકા નામનો કોશ રચ્યો છે અને એ વિ. સં. ૧૯૮૦માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

કાશો મળે છે, જોકે આ રચણાવલિ ઉપરથી આપણને નીચે મુજબના બીજા સાતેક 'દેશી' કાશો વિશે સૂચન મળે છે:—

(૧) અભિમાનચિહ્ન—એમણે સૂચરૂપે કાશ રચ્યો હતો અને એના ઉપર ઉદ્ભવે ટીકા^૧ રચી હતી, પરંતુ એ એમાંથી એક કૃતિ હજી સુધી તો ઉપલબ્ધ થઈ નથી. મલ્લખગિરિસુરિએ નંદી ઉપર જે ટીકા રચી છે એમાં અભિમાનચિહ્નનો અને એની કૃતિમાંની નીચે મુજબની પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ છે:—

“વહિરવસુદ્ધ(દુ)માયં બહિરે(મ)દ્યં ચ જાણ આવળો”.

કુવલયમાલામાં અભિમાનાંક, પરાકમાંક અને સાદસાંકનો ઉલ્લેખ છે. એ પૈકી પ્રથમને ‘અભિમાનચિહ્ન’ સાથે કાશો સંબંધ છે!

(૨) ગોપાલ—એમણે પદ્યાત્મક કાશ રચ્યો હતો અને ‘દેશ્ય’ શબ્દોના અર્થો સંસ્કૃતમાં આપ્યા હતા. આ કાશનો હજી સુધી પત્તો લાગ્યો નથી.

(૩) દેવરાજ—એમણે પણ ગોપાલની જેમ પદ્યાત્મક કાશની રચના કરી હતી, પરંતુ ‘દેશ્ય’ શબ્દોના અર્થ સંસ્કૃતમાં નહિ આપતાં પાઘ્યમાં આપ્યા હતા. આમ આ વાત રચણાવલિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

(૪) દ્રોણ—એમણે ‘દેશ્ય’ શબ્દો પાઘ્ય ભાષામાં સમજાવ્યા હતા. એટલું જ આપણે અત્યારે તો એમના કાશ વિશે જાણીએ છીએ.

૧ આ શબ્દ આઠમા વર્ગના અંતિમ પદમાં વપરાયો છે. એની શ્લોક ટીકામાં આના સંસ્કૃત સમીકરણ તરીકે ‘રત્નાવલી’ નો ઉલ્લેખ છે. ૨ પ્રુપદાન્તે તિસદ્ધિમહાપુરિસગુણાલંકાર યાને મહાપુરણ (ઇ. સ. ૯૫૯-૯૬૫), નાયકુમારચરિત્ર, અને જયસદરચરિત્ર રચ્યા ઉપરાંત “અભિધાનમેક” નામનો જે ગ્રંથ રચ્યો છે એમ કહેવાય છે તેને શું આ સાથે કંઈ સંબંધ છે? ૩ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬૫.

(૫) પાદસિસસૂરિ—એમણે રચેલા કાચ વિષે આપણે કંઈ ખાસ જાણતા નથી.

(૬) રીલાંક—એમના કાચ વિષે પણ આપણે કંઈ ખાસ કહી શકીએ તેમ જાણતા નથી. શું આ રીલાંકને આધારના ટીકાકારથી અક્ષિત ગણી શકાય ખરા ?

(૭) ધનપાલ—રચણાવલિમા જે ધનપાલના પાંચ ઉદ્દેશો જોવામાં છે તે પાઘવલઝીનામમાલામાં નજરે પડતા નથી. એથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે આ ધનપાલ આ નામમાલાના કર્તાથી જિન હોવા ધટે જો આ મત સ્વીકાર્ય હોય તો આ સાતમા દેશીકારનો રચેલો કાચ પણ આપણે ગુમાવ્યો છે એમ માનવું જોઈએ.

રાહુલક—રચણાવલિમા રાહુલકનો નિર્દેશ છે એટલું જ નહિ પણ હેમચન્દ્રસૂરિએ એમને પ્રામાણિક મર્યા છે એટલે જો એમણે કાંઈ ‘દેશ્ય’ શબ્દોનો કાચ કદાચ નહિ રચ્યો હશે તો પણ એઓ પાઘવ ભાષામાં તો પારંગત હશે એમ લાગે છે.

પિશેલ—ત્રિવિક્રમના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાના ‘દેશ્ય’ શબ્દો પિશેલે એકત્રિત કર્યા છે.^૧

પાઘવલઝીનામમાલા—આ કાચ પદ્યમય કૃતિ છે. આમાં ૯૯૮ શબ્દોના પચાસે અપાયેલા છે. એમાં કેવળ ‘દેશ્ય’ શબ્દો જ નથી, પણ પાઘવ પણ છે આ સમગ્ર કૃતિની રચના જો મંમં થયેલી છે.

રચણાવલિ યાને દેસીસદસ ગાહુ—આ જોમંમં રચાયેલા

૧ જુઓ P I Sમાં છપાયેલ ટા ધાટીનો લેખ. ૨ ખીડૂલરે યોનથી ઇ સ. ૧૮૭૬માં સંપાદિત કરેલી આ નામમાલાના અતમા એ જર્મન વિદ્વાને પાઘવ શબ્દોના સંસ્કૃત અને જર્મન અર્થો આપ્યા છે. ૩ પિશેલે ઇ સ. ૧૮૮૦માં આ સંપાદિત કરી હતી. ઇ. સ. ૧૯૩૧માં એલરજીએ અને ઇ. સ. ૧૯૩૮માં રામાનુજસ્વામીએ એ સંપાદિત કરી છે ફા. ગ્રુ સભા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૭માં આનો છઠ્ઠો વર્ગના ૫૦ શ્લોક જેટલો વિભાગ રચોપજ દીકા તેમજ મૂળ અને આ દીકાના ગુજરાતીમાં ૫ બેચરદાસે કરેલા અનુવાદ અને ટિપ્પણ સહિત છપાયો છે ‘દેશ્ય’ શબ્દો અને એના સ. અર્થ મટિ જુઓ ૫. ૬૦

અને સ્વોપદ સરકૃત દીકાથી અવકૃત કોણ વિશે મેં “કલિકાવસર્ગ”
શ્રોત્રેમન્દ્રસુરિ એટલે” એ ૧લેખમા સૂચન કર્યું છે.

જેમ અભિધાનચિન્તામણિ એ સર્વઆધારજી ત્રય હોવાથી
એમા જોન પારિભાષિક શબ્દો ભાગ્યે જ મળે છે તેમ આ રચણાવલિમાં
પણ કેટલાક ‘દેશી’ શબ્દો ન લેવાયા હોય તો નનાઈ નહિ
તર ગણાલા જોતા જણાય છે કે પાઠ્ય શબ્દો ઢકાઈ જાય એટલા બધા
કે ‘દેશી’ શબ્દો હતા.”

મયમગિરિસુરિએ રાયપ્પસેણુદ્બજજ વગેરે આગમોની દીકામા નામ-
માલા-દેશીનામમાલામાંથી કેટલાક અવતરણો આપ્યા છે, પણ એ
પાઠ્યલક્ષ્યનીનામમાલા કે રચણાવલિમા મળતા નથી.

અભિધાનરાજેન્દ્ર—વિજયરાજેન્દ્રસુરિએ તૈયાર કરેલો મહાકાવ્ય
કોશ નામે અભિધાનરાજેન્દ્ર ઇ સ ૧૯૧૩થી ૧૯૨૫ના ગાળામા
સાત વિભાગમા રતવામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે આમા પાઠ્ય શબ્દોના
સરકૃતમા અર્થ અપાયેલા છે નિશેષમા એમા પાઠ્ય શબ્દોના મૂળનો પણ
નિર્દેશ અને એને એજ અવતરણો રજૂ કરાયેલા છે

પાઠ્યસદ્મહુદ્ગુણ—૨૧ ૫. હુરગોવિન્દદાસે આ કોશ રચ્યો છે
અને તેને ઇ સ ૧૯૨૩થી ૧૯૨૮ સુધીમા કલકત્તાથી ચાર ભાગમાં
પ્રસિદ્ધ થયો છે એમા પાઠ્ય શબ્દોના દ્વિતીમા અર્થ આપના ઉપરાંત
એના મૂળનો ઉલ્લેખ છે એમા ભાગના પ્રારંભમા ઉપોદ્ધાત છે એમાં

૧ આ લેખ “શ્રીકૃષ્ણસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક” (વ ૩, અ ૪,
૫ ૫૧૧-૧૦૪)મા છપાયેલો છે ૨ BSS (No XVII) તરીકે છપાયેલો
બીજા આવૃત્તિમા પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે અન્યથા દેશ્ય’ તરીકે નિર્દેશાયેલા
પણ દેમયન્દ્રસુરિએ તદ્દલવ ગોલા શબ્દોની સૂચિ છે ૩ રચણાવલિ
(શ્લો ૪)મા ‘દેશી’ એટલે શું ? તે સમજાવવા કહ્યું છે કે ‘દેશી’થી
ભિન્ન ભિન્ન દેશોમા પ્રસિદ્ધ શબ્દોના સમૂહ થઈ શકે નહિ કેમકે એ અતદ હ
આથી તેો અર્થ અનર્થ કાળથી આથી આવેલી વિશેષ પ્રકારની પાઠ્ય ભાષાને
‘દેશી’ કહી છે જુલો ૫૬ ૪૪-૪૫.

પાઈય ભાષાઓની ઉત્પત્તિ, એનું ૨૪૩૫, સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એનો પ્રભાવ ઇત્યાદિ બાબતો વિશે ઊદાપોદ છે.

Ardhamāgadhī Dictionary—આગમોમાં આગના શબ્દોનો સંસ્કૃત, ગુજરાતી, દિ-દી અને અંગ્રેજી એમ ચાર ચાર ભાષામાં અપાયેલા અર્થવાળો આ કોશ પાંચ વિભાગમાં ઇ. સ. ૧૯૨૩થી ૧૯૩૨ના બાજામાં મુબઈથી બહાર પડેલો છે. એના પ્રણેતા તરીકે રતનચન્દ્રનું નામ અપાયેલું છે આ કોશમાં કેટલાંક ચિત્રો પણ છે

The Student's English-Pāiya Dictionary—કેવળ વિદ્યાર્થીઓને અનુલક્ષીને મેં રચેલી આ કૃતિમાં અંગ્રેજી ભાષાના લગભગ ૫,૦૦૦ શબ્દો માટે વીસેક હજાર પાઈય શબ્દ અપાયેલા છે. આ જાતના કોશ તરીકે અત્યારે તો આ એકલી જ કૃતિ છે.

અદ્યપરિચિત-સૈદ્ધાન્તિક-શબ્દકોશ—આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રીઆનન્દસાગરસુરિજીએ આગમિક સાહિત્યમાં જે અદ્યપરિચિત શબ્દો જણાયા તે જુદા તારવી અને બન્યું ત્યાં સુધી એના વિવસ્થુકારે આપેલા અર્થને રજૂ કરી આ કોશની સંકલના કરી છે. આ કોશમાં અં ૩૦ માં અને ખાસ કરીને 'દેશી પ્રાકૃત'ના શબ્દો છે. આ જે જુદા તરવાયા હોત અથવા તો આ કોશ હપાવાતી વેળા એને માટે કોઈ ચિહ્ન રખાયું હોત તો એના અભ્યાસીને સુમતતા થાત

આ કોશના અંતમાં પરિશિષ્ટ તરીકે રચણાવલિમાંના 'દેશી' શબ્દો આકારાદિ ક્રમે અપાયા છે અને સાથે સાથે આની રવેપત ટીકામાં એને માટે અપાયેલ સંસ્કૃત અર્થને સ્થાન અપાયું છે. આ પરિશિષ્ટનું નામ 'દેશ્યનામસંગ્રહાકારાદિ' થોજાયું છે. આ પરિશિષ્ટપૂર્વકનો કોશ અત્યારે હપાય છે.

કપૂરમંજરી ઇત્યાદિમાંના 'દેશ્ય' શબ્દો—ડૉ. રોન કોનો દ્વારા સંપાદિત કપૂરમંજરીની આવૃત્તિ (૫. ૨૦૧)માં લગભગ ૬૦ 'દેશ્ય' શબ્દો તોંધાયેલા છે. સમરાધ્યયચરિય(ભવ ૧, ૨ અને ૬)ની

એમ, સી મોદી દ્વારા સંપાદિત આવૃત્તિમાં અંતમાં જે શબ્દકોશ છે તેમાં 'દેશ્ય' શબ્દોનો 'D' તરીકે નિર્દેશ છે. એવી રીતે આ મોદીએ અતગહસા અને અણુતરોવવાદ્યદસાની આવૃત્તિના અંતમાં પણ આ બે આગમોમાંના 'દેશ્ય' શબ્દો નોંધ્યા છે. પછિમચરિય તેમજ હહાર્યણુકોસની સ્વોપસ વૃત્તિગત કથાનકોમાં અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો છે.

લેખ—ડૉ. પી. એલ. વૈદનો *Observations on Hemachandra's Desinamamālikā (ABORI, VIII)* અને ડૉ. ઉપાધ્યેનો *Kanarese Words in Deśi Lexicons (ABORI, XII)* એ લેખો શબ્દકોશના અભ્યાસીને જોવા જેવા છે.

છ* ૬

જગજીતિ^૧ત્ત છંદોડુસાસનના અંતિમ પદ^૨ ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે એમની પૂર્વે યદ્ય ગયેલા માંડવ્ય, પિંગલ, જનાશ્રય, સેતવ, પૂજ્યપાદ અને જયદેવે છંદઃશાસ્ત્ર રચ્યા હતાં આ પૈકી કોઈ એક પિંગલનું છંદઃશાસ્ત્ર પાઠ્યમાં રચાયેલું છે અને જયદેવનું છંદઃશાસ્ત્ર સરકૃતમાં રચાયેલું છે. આ બંને મળે છે, પરંતુ માંડવ્ય, જનાશ્રય, સેતવ અને પૂજ્યપાદનાં છંદઃશાસ્ત્ર આજે ઉપલબ્ધ છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. રણુકિસાગરસરિએ કોઈ છંદઃશાસ્ત્ર રચ્યું છે,^૩ પણ એની

૧ આ પદ જેસલમેરભાણુડાગારીય ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૩૦)માં નીચે મુજબ નોંધાયેલું છે —

“ માંડવ્ય-પિંગલ-જનાશ્રય-સેતવાશ્રય—

ધીપૂજ્યપાદ-જયદેવનુષાદિકાનામ્ ।

હન્દાસિ વીક્ષ્ય વિવિધાન્વપિ સાગ્રયોગત્

હન્દોડુસાસનમિદં જયકીર્તિનોક્તમ્ ॥ ”

૨ આ વર્ણમાનસૂત્રિના શિષ્ય અને જિનેશ્વરસૂત્રિના સહોદર તેમજ સતીશ્વર (ગુરુભાઈ) ૩ જુઓ પૃ. ૧૭-૬૮.

ભાષા વિશે ખમર નથી નદિવદ્ધૃત ગાહાલક્ષ્મણ, અઘાતકર્તૃક કવિદીપણ, વિરહાકે રચેલ ક્ષમસિદ્ધ અને રત્નશેખરસુરિએ રચેલા છંદકોસ મરહૂંઠી ભાષામા છે આ પ્રત્યેકનુ સ્વરૂપ અહીં વિચારીશુ

ગાહાલક્ષ્મણ—આ મથના પ્રથમ પદમા જ આ નામ અને એના કર્તા રત્ન દિપકુટે (સ. ઇન લિતાકથ ને કેટલાકને મતે ન દિતાર્થ) આપેલુ છે સૌથી પ્રાચીન પાઘય હદ તરીકે જે ‘ગાહા’ (ગાથા) હદનો નિર્દેશ કરાય છે તેના સ્વરૂપ ઉપર આ મથ મોટે ભાગે ‘ગાથા’ હદમા સ્થાપેલા એવા હદ પદો દ્વારા પ્રકાશ પાડે છે એમાના લગભગ ૪૯ પદો ઉદાહરણરૂપે અપાયેલા છે, જ્યારે બાકીના પદો ગાથાના વિવિધ પ્રકારો અને બીજા હદોના લક્ષણો રજૂ કરે છે આ મથના ૩૧મા પદમા ‘અવહટ્ટ’નો તિરરકાર કરાયેલો છે એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ મથમા જે ‘અપમલ’ સાહિત્યમા વપરાતા હદોના લક્ષણો અને એના ઉદાહરણો છે તે મૂળ મથકારના નદિ હરી આને લગતા પદો બાદ કરતા મૂળ કૃતિ લગભગ ૭૫ પદ પૂરતી રહે છે આ તમામ પદો પછી નદિવદ્ધૃત પોતે જ રચ્યા હોય એમ જણાવુ નથી, કેમકે એવુ નીચે મુજબનુ ચોથુ પદ નજીવા પાઠભેદપૂર્વક નાં ૨૦ (અ ૨૭)માં નજરે પડે છે —

“ एओका(का)रपराह अकारपर व पाइए नलिय ।

वसवा(गा)त(र)मज्जवाणि व कववग्मतवगगनिहणाइ ॥ ४ ॥ ”

વિશેષમા ગાહાલક્ષ્મણ ઉપર રત્નચન્દ્રે જે ટીકા રચી છે તેમા તેમણે સૂચન્યું છે કે ૫૭ મુ પદ રોહિણીચરિત્રમાંથી, ૫૮મુ અને

૧ આના ઉપર ભટ્ટ મુકલના પુત્ર હર્ષદે વિવૃત્તિ રચી છે જુઓ જે આ ૩ સૂ (પૃ ૧૧) ૨ આ નામ ગાહાલક્ષ્મણના ૩૧મા તેમજ ૬૩મા ૫૮મા છે કૃષ્ણરમજની (જ્વ ૧, પૃ ૨૬)મા હરિવદ્ધ નદિવદ્ધ, ચોદ્ધિસ અને હાલ એમ ચાર મહાકવિઓના નામ છે ૩ આ નામ સાચે સરખાવો પેસાર્દ ભાષામા વડુકેલા (સ. જુદકથા) રચનારા મુલાદપત નામ

અને ૬૦મુ પુષ્પદન્તચરિત્રમાંથી અને ૬૧મું પદ ગાથાસહસ્ર-
શતપથાલંકારમાંથી લેવાયેલા છે આ દીકામાં—૨૧મા અને ૩૦મા
પદની દીકામાં સ્વયંભૂછન્દસ્તો ઉલ્લેખ છે

નંદિયદ્વં ક્યારે થયા તેની તેમજ એમની કાંઈ ખીજી કાંઈ કૃતિ છે
કે નદિ તેની ખબર નથી, પરંતુ તેઓ જૈન હતા એ વાત તો ગાહ્યા-
લક્ષ્મણ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે તારવી શકાય છે, કેમકે તેમણે મગધાયચરણપે
નેમિનાયને વદન કર્યું છે વળી ૧૧મા પદમાં મુનિપતિ વીરની,
૬૮મામાં અને ૯૬મામાં શાન્તિનાયની, ૭૦મામાં અને ૭૧મામાં
પાર્શ્વનાયની, ૫૭મામાં 'બાહ્યી' લિપિની, ૧૭મામાં જૈન ધર્મની,
૨૧, ૨૨ અને ૨૫ એ ક્રમાંકવાળા પદોમાં જિનવચનની, ૨૩મામાં
જિનગાસનની અને ૩૭મામાં જિનની સ્તુતિ કરી છે રિશેષમાં ૬૨મા
પદમાં 'મેરુ' શિખર ઉપર ૩૨ ઇન્દ્રોએ વીરનો જન્મભાષિષેક કર્યોનો
એમણે નિર્દેશ કર્યો છે આ ઉપરથી એઓ સ્વેતાખર હતા એમ લાગે છે

અહીંના જૈનાનન્દ પુસ્તકાલયમાં ગાહ્યાલક્ષ્મણની એ હાથપોથી ૬
એના ક્રમાંક અનુક્રમે ૧૮૮ અને ૧૬૫૨ છે એમાં ૧૮૮ક્રમાંકવાળી
પોથી આઠ પાનાની ત્રિપાટી છે એમાં વચમાં મૂળ છે અને ઉપર નીચે
સ્તનચન્દ્રકૃત દીકા છે આ દીકાના અતમાની પકિત નીચે પ્રમાણે છે —

“ નદિતાલ્યસ્ય ચ્છદસદ્દીકા કૃતિ શ્રીદેવાચાર્યસ્ય શિષ્યેણાદ્યોત્તરશત
પ્રકરણકર્તુર્મહાકવે પઠિતરત્નચંદ્રેણેતિ ॥ इति सप्तपुष्प ॥

માઢવ્યપુરગચ્છીયદેવાનદમુનેર્મિરા ।

ટીકેચ રત્નચંદ્રેણ નંદિતાલ્યસ્ય નિર્મિતા ॥ ”

મૂળમાં ૯૩ પદો છે આ હાથપોથી બહુ પ્રાચીન જણાતી નથી
કદાચ સો વર્ષ જેટલી જ પ્રાચીન હશે

૧ આ પદ કદાક પાઠ્યોદ્ધૃત સૂચવેલી કુવિણ (૫૪ ૩૦૪)માં
અવતરણરૂપે અપાયુ છે જ. સુ પ્ર (વ ૧૩, અ ૨)માં “ સૂત્ર વિશે
પરામર્શ ” નામનો મારો એ લેખ લખાયો છે તેમાં આ પદ મે મગધાયચરણ
વરીકે આપી એનો ગુજરાતી અનુવાદ આપ્યો છે.

૧૧૫૨ ક્રમાંકવાળી પોથી પ્રાચીન છે. એમાં પછને લગતા ઉદાહરણ છે પહેલા પત્રમાં ચારે જાણુ દિપ્તિ છે કેલા પત્રના અતમા “ઈતિ નદિયદ્વદ સમાપ્ત ” એવો હસ્તેખ છે

છ દોડતુશાસનની સ્વોપદા વૃત્તિ(પત્ર ૨૭આ)માં કદક પાદભેદ સાથે ગાહાલક્ષ્મણની ૪૦ મી, ૪૧મી અને ૪૨ મી ગાથા જોવાય છે

ગાહાલક્ષ્મણનું સપાદન પ્રો એમ ડી વેતનકરે કહ્યું છે અને એ કૃતિ ભા પ્રા મ મ ના ત્રૈમાસિક (પુ ૧૪, પૃ ૧-૩૮)માં છપાયેલી છે

કવિદ્વિપ્તિ—છદને લગતા પાઘયમાં પદમાં રચાયેના અને છંદ પ્રકરણોમાં વિમક્રત કરાયેના એવા આ અથના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી વિશેષમાં એના ઉપર જે સરકૃત દીકા છે તેના કર્તાના નામ વિષે પણ આપણે ખરાત છીએ, પરંતુ એ મૂળ અચકાર તેમજ દીકાકાર જોત હતા એ આ કૃતિઓ જોવાથી જણી શકાય છે વિશેષમાં એ બંને હૈમચન્દ્રસૂરિનું છ દોડતુશાસનથી પણ પરિચિત હતા એ જોઈ શકાય છે

કવિદ્વિપ્તિમાં એના કર્તાએ જિનચન્દ્રસૂરિ, હૈમચન્દ્રસૂરિ, સૂર-પ્રભસૂરિ અને તિનકસૂરિ અને હર્ષદેવ(રતનાવલીના કર્તા)ની કૃતિઓ- માથી અવતરણ આપેલા છે એની દીકામાં છદકદલો નામના પાઘય અથનો હસ્તેખ છે વળી સૂર, રંધિજલ અને ત્રિલોચનનાસ એ ત્રણની સરકૃત કૃતિઓમાંથી અને રતનબૂ, પાદલિપ્તસૂનિ અને મનોરથ એ ત્રણની પાઘય કૃતિઓમાંથી અવતરણો અપાયેલા છે વિશેષમાં દીકામાં રતનસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ વર્મસૂરિ અને કુમારપાલનો નિર્દેશ છે, જ્યાં મૂળમાં સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ કુમારપાલ, સમુદ્રસૂરિ ભીમદેવ, તિલકસૂરિ, શાકભરીરાજ, યશોધોષસૂરિ અને સૂરપ્રભસૂરિનો નિર્દેશ છે

૧ આના પહેલા એ પ્રકરણો કેવળ પાઘય ભાષાના અભ્યાસીઓને રસપ્રદ છે

૨ ‘ જયદેવ-પિંગલા સકયમિ દુ ચિય જહ સામિચ્છતિ ।

મંડન્વ-મરદ-કાસવ-સેવવપમુદા ન ર્છતિ ॥ ”

કવિદ્રષ્ટાઓમાં ૧૯ ઉદાહરણો અપાયેલા છે. એમાંનાં ઘણાં ખિરં
મંથકારનાં પોતાનાં જનાવેલાં હોય એમ લાગે છે, જ્યારે ટીકાકારે લગભગ
૫૭ ઉદાહરણો અન્યકર્તૃક આપેલાં છે. મૂળ કૃતિનો ઉદ્દેશ સર્વાંગીણતા કે
શાસ્ત્રીયતા નથી, પરંતુ લોકપ્રિય બનવા ઇચ્છતા કવિઓને માર્ગ દર્શાવવા
પૂરતો છે. આથી તો આ કૃતિમાં છંદોડનુશાસનની જેમ તમામ
પાઘ્ય છંદોનું નિરૂપણ નથી.

અનિયસંતિથય ઉપર જિનપ્રભસૂરિએ જે ટીકા રચી છે તેના
અંતમાં પોતે કવિદ્રષ્ટા (પા કવિદ્રષ્ટા) નો ઉપયોગ કર્યાનું સૂચવ્યું
છે. આ ઉપરથી તેમજ પ્રચલિત કવિદ્રષ્ટાઓનો કંઈક અંશ આ ટીકામાં
ઉપલબ્ધ થાય છે એ ઉપરથી આ બંને કવિદ્રષ્ટાઓને એક માનવા પ્રો.
વેલનકર પ્રેરાયા છે, પરંતુ મારું માનવું એ છે કે આ બંને કવિદ્રષ્ટાઓ
જિન છે અને જે સમાનતા જોવાય છે તે તો કાંઈ ત્રીજા મંથમાંથી બનેએ
કરેલા ઉતાગને આભારી હોવી જોઈએ; નહિ તો અનેક છંદોનાં જે લક્ષણો
જિનપ્રભસૂરિએ આપ્યાં છે તે શું સ્વતંત્ર રચના છે અને તેમ છતાં
પોતાની કૃતિ કવિદ્રષ્ટાને આભારી છે એમ તેઓ કહે છે એમ માનવું ?

કવિદ્રષ્ટા બા. પ્રા. સં. મં. ના ત્રૈમાસિક (પુ. ૧૬, પૃ. ૪૪-૮૯;
પુ. ૧૭, પૃ. ૩૭-૬૦ અને ૧૭૭-૧૮૪) માં અપાયેલ છે અને એ
પ્રો. વેલનકરને હાથે સંપાદિત થયેલ છે.

છંદકંદલી—આ પણ એક પાઘ્ય કૃતિ છે અને એમાં અઘાતકર્તૃક
કવિદ્રષ્ટાઓની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરાયેલો છે એમ પ્રો. વેલનકર સૂચવે
છે. આ કૃતિ અપ્રસિદ્ધ હોય એમ જણાય છે. કવિદ્રષ્ટામાં માત્રાની
જુદી જુદી જાતો સમજાવતી વેળા એ કવિદ્રષ્ટાઓની ટીકામાં આ
છંદકંદલીમાંથી એનાં લક્ષણો અપાયેલા છે.

સયંભૂછંદ—આ પણ એક પાઘ્ય કૃતિ છે અને એની એક અપૂર્ણ હાથ-
પોથી વડોદરા પ્રાચ્ય મંદિરમાં છે. આ કૃતિનું સંપાદન પ્રો. વેલનકરને હાથે
થયું છે અને એ કૃતિ J B B R A S માં ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ
૫

થયેલી છે. અસાર સુધીમાં આ કૃતિમાંનાં નવ અવતરણો આ જ કૃતિના કર્તા સ્વયંભૂતા પૃથિમચરિયમાંથી મળી આવ્યાં છે.^૧ જેમકે સયંભૂષ (૮-૩૧)=પૃથિમચરિય (૩૧-૧). સયંભૂષકમાંથી ફેટલાંક હંદન લક્ષણો અને ઉદાહરણો પાઠભેદપૂર્વક કે એમ ને એમ છન્દોડનુસાસનમ જોવાય છે. કદાચ બને કૃતિનું મૂળ ફેટલીક બાબતમાં એક જ હશે. આ સંબંધમાં પ્રા. ભાષાણીએ ભા. વિ. (Vol. VIII, Nos. 8-10 pp. 202-210)માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ નામે Srayambhū and Homacandraમાં વિસ્તારથી જીદાપોદ કર્યો છે.

કંઠસિદ્ધ—આ પદાત્મક પાષ્ટ્ય કૃતિને રકવિસિદ્ધ, કૃતસિદ્ધ, છંદોવિચિતિ અને ચંચિત્તમધસમુચ્ચય (સં. વૃત્તભતિસમુચ્ચય) એમ વિવિધ નામોથી ઓળખાવાય છે. આના કર્તાનું નામ ‘ચંચિરદલાંછન’ માને ‘ચિરદાંક’ છે. એમણે સદ્ભાવલાંછન, અધહરતી અને અવલેપચિદ્ધ ચિંતણને નમસ્કાર કર્યા છે.^૫ એઓ ક્યારે થયા તે જાણવામાં નથી એટલે તો કાવ્યાદર્શમાં જે છંદોવિચિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રસ્તુત ગ્રંથ છે કે બિન તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. સિ. હે. (૮, ૩, ૧૩૪)ની સ્વોપદ્ય વૃત્તિમાં દ્વિગાંથી શરૂ થતું પદ્યાર્ધ કંઠસિદ્ધ (૧-૧૩)માં પૂર્વાર્ધ રૂપે જોવાય છે. સિ. હે. (૮, ૨, ૪૦)ની સ્વોપદ્ય વૃત્તિમાં જે વિદ્વદ્વનિરુવિજ એવું જે ઉદાહરણ અપાયું છે તે કંઠસિદ્ધ (૨-૮)માંથી લેવાયું હશે, કેમકે એના પૂર્વાર્ધમાં આ શબ્દપ્રયોગ છે.

આ ગ્રંથમાં માત્રાજ્ઞાત તેમજ વર્ણજ્ઞાત વિષે જીદાપોદ છે અને એ જ નિયમોમાં વિભક્ત છે. આનાં આદ્ય ત્રણ પદ્યો જે. ભા. ગ્રં. સ. (પૃ. ૩૦)માં અપાયેલાં છે અને આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ જે કટકે છપાયેલો છે. પહેલા ચાર નિયમો પૂરતો વિભાગ JBBRAS (Vol. 5)માં અને બાકીના નિયમો પૂરતો વિભાગ તેમજ પ્રસ્તાવના અને દિપ્તિપદ્ય (અંગ્રેજી)

૧ જુઓ પ્રા. એચ. સી. ભાષાણીનો ભા. વિ. (ઇ. સ. ૧૯૪૫ નવેમ્બર-ડિસેમ્બર)ના અંક (પૃ. ૨૫૮)માં છપાયેલો લેખ. ૨-૩ જુઓ આ કૃતિની અન્તિમ પુષ્પિકા. ૪ જુઓ ખીલું પદ્ય. ૫ જુઓ પ્રથમ પદ્ય.

આ સામયિક (Vol 8, Nos 1-2, pp 1-28) માં જાહેર છે
પાંચમો નિયમ (જેમાં સરકૃત સાહિત્યમાં વપરાતા જોડના લક્ષણો
અપામેલા છે) તે સરકૃતમાં છે, જાણીતા બધા પાંચમમાં છે એમાં
' મુદ્રાક્ષી ' એવું સંબોધન છે

જોડા નિયમ (સ્લો ૫૨-૫૩) માં ૪ આગળ=૧ રામ, ૩ રામ=૧
વિતરિત, ૨ વિતરિત=૧ હાથ, ૪ હાથ=૧ ધનુર્ધર, ૨૦૦૦ ધનુર્ધર=૧
કોશ અને ૮ કોશ=૧ યોજન એમ કોશક અપામેલું છે. એમાં ' રામ '
અને ' ધનુર્ધર ' એ શબ્દ ખાસ નોંધવા લાયક છે

કંઈકિંદુના ઉપર જાદુ ચક્રપાનના પુત્ર જોપાલે વૃત્તિ રચી છે અને
એ વૃત્તિમાં એમણે કોશપાન, જોરત, કંબન અને અશ્વતર(૨)નું
રમરમ્ય કંથું છે

જંકકોસ—વિક્રમના પદરમાં સૈકામાં થઈ ગયેલા રૂનશીખરસરિની
આ પાંચમ કૃતિ છે એમાં ૭૪ ગાથા છે એના ઉપર એમના સત્તાનીય
અધિકૃતિ સરિએ સત્તરમાં સૈકામાં દીકા રચી છે આ પાંચમ કૃતિ Z D
MG (Vol 75, p 97 ff) માં શુદ્ધિએ ધ સ. ૧૬૨૨માં જાપાની
હતી પ્રો વેતનકરે અગ્રેજી પ્રગટાવતા સાથે એ સપાદિત કરી છે અને
એ JUB માં ધ સ. ૧૬૩૩માં પ્રમિદ્ધ થયેલી છે આ કૃતિ પાંચમ—
પિંગલને ધણી મળતી આવી છે આમાંના પાંચમ જોડા પૈકી કેટલાક
સુપ્રસિદ્ધ છે અને એમાં એ જોડના લક્ષણો—ગણ્યમાત્રાદિ અપાયા છે ^૧
આ કૃતિમાં બે પાંચમ જોડાઓના નામ છે (૧) આલુ (અલુન)
અને (૨) ગુલુ (ગોલવ)

રણુદ્ધિસાગરસુરિકૃત જન્દ શાસ્ત્ર—ગુણચન્દ્રગણિએ વિ મ ૧૧૩૬
માં પૂર્ણ કરેલ મહાવીરચરિયની પ્રચલિતમાં કહ્યું છે કે ભુદ્ધિસાગરસુરિએ
ઉત્તમ વ્યાકરણ અને જન્દ શાસ્ત્ર રચ્યા છે એમણે વિ સ ૧૦૮૦માં
પચ્ચમન્દી નામનું સ્વોપદા સરકૃત વ્યાકરણ રચ્યું છે અને એ તો મળે
છે, પરંતુ એમણે રચેલું જન્દ શાસ્ત્ર હજી સુધી તો મળી આવ્યું નથી.

વધંમાનસુરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં રચેલી મનોરમાકહાની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે જિનેશ્વરસુરિએ તેમજ એમના ભાઈ યુદ્ધિસાગર-સુરિએ વ્યાકરણ, હન્દ, નિધંદુ, કાવ્ય, નાટક, કથા, અગ્રથ ઇત્યાદિ રચ્યાં છે. એમણે રચેલાં કાવ્ય, નાટક અને અગ્રથ વિશે આપણે અલારે તો અગત્ય છીએ.

પાઘય-પિંગલ—‘પ્રાકૃત-પિંગલ’ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ પદ્યાત્મક કૃતિને માટે હું આ પાઘય નામ યોજું છું. આ કૃતિમાં મુનિ, આચાર્ય અને નાગ તરીકેના ઉલ્લેખપૂર્વક પિંગલનો નિદેશ છે. એ ઉપરથી આ કૃતિના નામમાં પિંગલનો ઉલ્લેખ થતો આગ્યો હોય એમ જણાય છે. આ કૃતિમાં મેવાડના રજપુત રાજા હુમીરનો અનેક વાર નિદેશ છે. વળી એમાં સુમતાણ (પૃ ૧૮૦), ખુરસાણુક (પૃ ૨૪૬), ઓશ્લા (પૃ. ૨૪૬), સાદિ (પૃ. ૨૬૨), ગુલક (પૃ. ૨૬૨) અને દિંદુ (પૃ. ૨૬૨) એ શબ્દ વપરાયેલા છે. આ ઉપરથી એનો રચનાસમય હુમયન્દ્ર કરતાં પાછળનો હોવાનું અનુમનાય છે. કરપૂરમંજરીમાંથી કેટલાંક પદ્ય ઉદ્ધૃત કરાયેલાં છે આ કૃતિ વિશ્વનાથ પંચાનને રચેલી પિંગલટીકા, વંશી-ધરકૃત પિંગલપ્રકાશ, કૃષ્ણીય વિવરણ નામની ટીકા અને યાદવેન્દ્રકૃત પિંગલતત્ત્વ-પ્રકાશિકા એમ ચાર વૃત્તિઓ સહિત અદ્રમોહન ધામે ઇ. સ. ૧૯૦૦થી ૧૯૦૨ના માળામાં સંપાદિત કરી છે. એમના મત પ્રમાણે આ કૃતિ કોઈ એક જ કર્તાની નથી, પણ લિખ લિખ અંશ-કારની રચના ઉપરથી તૈયાર કરાયેલા સંપ્રદર્શ્ય છે એના સમર્થનમાં એમનું કહેવું એ છે કે જો એક જ અંશકારની આ કૃતિ હોત તો જુદા જુદા છદો માટે એક જ નામ તેમજ એક જ છંદ માટે જુદાં જુદાં નામ તેમણે આપ્યાં ન હોત. આ મંતવ્ય અને વિચારણીય જણાય છે.

ઇ. સ.ના ૧૬મા સૈકાના અંતમાં અથવા તો ૧૭માના પ્રારંભમાં આ પાઘય-પિંગલ ઉપર વૃત્તિઓ રચાયેલી જોવાય છે. આ કૃતિમાં અવલોકનો પ્રુક્કળ ઉપયોગ થયેલો જોવાય છે, જ્યારે પાઘય-મરહૂનો ઓછો ઉપયોગ જોવાય છે.

આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત કરાયેલ અને સૂત્રરૂપ એવો જે છંદ:શાસ્ત્ર નામક ગ્રંથ જ્યદેવે વિ. સં. ૧૧૬૦ પૂર્વે રચ્યો છે અને જેના ઉપર હુપટે વિવરણ રચ્યું છે તે ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે. એવી રીતે જ્યદેવકૃત છંદોડનુશાસન કે જે માંડવ્ય, પિંગલ, જનાશ્રય, સેતવ, પૂજ્યપાદ અને જ્યદેવનાં ૭૬ સંમંધી કૃતિઓ જોધને તૈયાર કરાયેલો છે તે પણ સંસ્કૃત કૃતિ છે.

૧.

છદોને લગતી આ વિવિધ કૃતિઓ છંદ:શાસ્ત્રના જ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે એમ નથી, પરંતુ એમાં જે પાઘય અવતરણો છે તે તેમજ ના. શા. (અ. ૩૨) માંના કેટલાક છંદનાં પાઘય ઉદાહરણો પૂર્વગામી પાઘય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ સાધનની ગરજ સારે તેમ છે.

છંદોનું વૈવિધ્ય—પાઘય સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ એમ બંને પ્રકારના છદોની વિવિધતા છે. આ હકીકત આપણે બાવાદિઠ વિચારીશું. પાલિ સાહિત્યમાંના અતિપ્રાચીન સુતનિપાતમાં અનુબુદ્ધ, ઇન્દ્રવંશા, ત્રિબુદ્ધ અને વૈતાલીય છદો તેમજ એ છદોની જાતજાતની સંસૃષ્ટિઓ નજરે પડે છે. વળી ધર્મમુદ્ધ તો આપું શે અનુબુદ્ધ અને ઉપજાતિમાં છે આમ અક્ષરમેળ છદોનો પ્રાચીન અને પ્રચુર પ્રયોગ પાઘય સાહિત્યગત પાલિ પિટકોમાં જોવાય છે. એમાં ‘આર્યા’ છદોનો

૧ બન્નીસમાં અધ્યાયના આ પ્રવાત્મક પાઘય ઉદાહરણોનો બાવાદિઠિએ મનમોહન ઘોષે અભ્યાસ કર્યો છે. જુઓ I H Q (Vol VIII; 1932) માં હપાયેલો એમનો લેખ નામે “Prākṛta verses of the Bharata-Nāṭya-Śāstra”. લેખના મત મુજબ આ પદ્યોની લાખા ઇ. સ. પૂર્વે બીજી સૈકાથી મોડા સમયની નથી. આ હકીકત સં. ના. વિ. ૩. (પૃ. ૩) માં નોધાયેલી છે. વિરેલમાં આ પુસ્તક (પૃ. ૧૦૩-૧૦૪) માં મુલાના પાંચ વિભાગો વિશે હકીકત છે. તેત્રીસમા અધ્યાયમાં મુલાના ઉદાહરણો છે અને એ તમામ પાઘયમાં જ ચિત્રભૈરવીશીયના લાખા અંગમાં ઘણી મુલાઓ છે. બીજા નાટકોમાં ખાસ મુલાઓ મળતી નથી.

પ્રયોગ ભાષે જ લેવાય છે. અદ્ભુત સાહિત્યની વાત એથી ભિન્ન છે. એનો મુખ્ય હેતુ આર્યા-માયા છે. આપાર અને સૂયગઠમા ચાર જ હોય છે. પ્રયોગ છે: અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ, વૈતાલીય અને ગાયાનુષ્ટુપી સમૃદ્ધિ. એ સૌમા અધિક પ્રમાણ અનુષ્ટુપનું છે સૂયગઠનું 'માયા' અનુષ્ટુપનું 'સામુદ્ર' (સામુદ્ર) હોય છે. એમ એની નિર્મલુતિ- (ગા. ૧૩૯)મા કહ્યું છે શીલાકસરિ આની ટીકામા કહે છે કે "સામુદ્રેણ હ્રન્દસા વા નિવદ્ધા સા ગાયેત્યુચ્યતે, તથેદ હ્રન્દ અતિવદ્ધ વ યલોકે ગાયેતિ તત્ત્વ પર્ણિતૈ પ્રોકમ્ "

નાયાધર્મકલ્પા (અ. ૯)મા જે રત્નકોપની દેવીનો વિવાહ છે તે પદ્માત્મક છે અને એના હેતુ વિષે અભયદેવસૂરિએ કંઈ પ્રકાશ પાડ્યો નથી અને કુ. પથ પાડી શકતો નથી.

પણ્ડિતવાગરભા 'વેદ' હોય છે અને વાર ઉપયોગ થયેલો છે આ દર્શકેત ડૉ. અમૃત્યમન્દ્ર સેને "A critical Introduction to the Panbhāṣāgarāṇām, the Tenth Anga of the Jaina Canon"મા ઘણી સારી રીતે દર્શાવી છે એમ કહેવાય છે, પણ આ કૃતિ મારા જોવામા આવી નથી.

જો મંમાં રચાયેલા પૃથ્વીચરિયમા માત્રામેળ હોય તો છે જ પણ સાથે સાથે અનેક પ્રકારના અક્ષરમેળ હોય પણ જોવાય છે ૨ જેમકે

૧ સૂયગઠનિર્મલુતિ (ગા. ૨૩)ની ટીકામા શીલાકસરિ આના લક્ષણ માટે જે નીચે મુજબનું પદ આપ્યું છે તે ક્યા હેતુસાધનું છે? —

"સત્ત્વ તદ્દ વિસમે જ સે દયા તાળ હદ્ધ ગહજલયા ।

ગાદાપ પચ્છદે મેવો હદ્ધો સિ રૂપલો ॥"

આનો અર્થ એ છે કે સાદ 'તડુ' એટલે ચાર ચાર માત્રાના સાદ ગણ અને આઠમા ગુરુ એટલે બે માત્રાનો ગણ. તેમા વિષમ ગણોમા જગણ ન જોઈએ છૂટી ગણ 'હ્રદ' એટલે ચાર લઘુ માત્રાવાળો અથવા જગણ જોઈએ માથાન પાછલા અર્ધ ભાગમા છૂટી ગણ એક માત્રાનો જોઈએ. આ સબધમા જૈનાનન્દ પુસ્તક લખી મિદાન્તવિષમપદપર્યાયની લાવ્યોથી (ક્રમા ૨૪૬)મા રપટીકણ છે, પણ પાઠ અશુદ્ધ છે ૨ જુઓ પૃ. ૮૮

મન્દ્રવળા, મન્દ્રવશા, ઉપજાતિ, ઉપેન્દ્રવળા, તોટક, દોધક, દુતવિલખિત, મન્દાકાન્તા, માનિની, રચિરા, વચરચવિલ, વસન્તતિનકા, ચરમ, શાદ્દલ-વિક્રીકિત અને સંગ્રહરા

નિસાસમા દૂમેશ જમાનાતુ આબેહુન મિત્ર રજૂ કરનારા અને સાથે સાથે પ્રેમ, કુલીનતા, ઉદારતા ઇત્યાદિનો યથાર્થ ખ્યાલ આપનારા મૃદુલકંઠિકના પાઘય વિભાગમા તેમજ 'કરપૂરમંજરીમા આમાના ધણા વૃત્તો વપરાયા છે વળી ન દિપેણુ રચેલ જે અનિયસતિથય હદોમા રચાયેલુ છે તેમા અનેક અક્ષરમેળ હદો છે પાઘયપિગલમા જે પાઘયમા ઉદાહરણો છે તેનો અને બીજી પાઘય કૃતિઓનો વિચાર કરતા એ વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે અક્ષરમેળ હદોનો મુખ્ય શ્રેય કદ સંસ્કૃત સાહિત્યે જ લીધો નથી, પાઘય કાવ્ય-સાહિત્યમા પણ એ હદોનો પૂરક પ્રયોગ નજરે પડે છે અને તે પણ એટલો નથી કે એના નામ-નિર્દેશ કરના જતા પણ થોડાક પાના તો જરૂર થરાય

અત્યારે જેટલું અવલોક સાહિત્ય પ્રકાશમા આવ્યું છે તે જોતા એમ લાગે છે કે એ સાહિત્યમા માત્રામેળ હદોનો હિસ્સો અક્ષરમેળ હદો કરતા વધારે છે અક્ષરમેળ હદો પૈકી ચામર, જુજગમ્બાત, મદર, સોમરાજિ અને સગિવણી એ પાંચ વૃત્તો ભવિસ્યતકલમા વપરાયા છે

પાઘયપિગલના 'વર્ણવૃત્ત'ના નામે ઓળખાવાતા બીજા પરિચ્છેદમા ૧૦૫ વર્ણવૃત્તોનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો છે એ ઉદાહરણોમા અવલોકની છાંટવાળા ઉદાહરણો બાદ કરીએ અને સર્વથા અવલોકમા જ રચાયેલા ઉદાહરણો વિચારીએ તો તેમા ઉપજાતિ, દોધક પ્રમાણિકા, વસન્તતિનકા અને સુવાસ એ વૃત્તો વપરાયેલાં જોવાય છે

પરમરૂપપાસમાનો મોટો ભાગ-૩૪૫ પદોમાંથી ૩૩૭ પદો દોહામા છે, પાંચ પદો ગાથામા, એક (અ. ૨, શ્લો ૨૧૩) સંગ્રહમા, એક (અ. ૨, શ્લો ૨૧૪) માલિનીમા અને એક (અ. ૨, શ્લો ૧૭૪) ચતુષ્પદિકામા છે જુઓ ઉપાધ્યેની અગ્રેજ પ્રસ્તાવના (૫ ૨૫)

સિંહ હેન(અ. ૮, પા. ૪)ની સ્વોપચ જ્ઞતિમાં જે અવલોકન ઉદાહરણો મેટે લાગે દોહામાં છે તેમાં ૪૨૨મા સ્ત્રુતુ દસમું ઉદાહરણ અનુષ્ટુભમાં છે.

‘ સાડેર ’ ગઝલના સુભતિસરિના શિષ્ય શાન્તિસરિએ ઇ. સ. ૧૫૦૦ની આસપાસમાં દાનનું આદાત્મ્ય એ વિષય ઉપર પાષ્ટ્ય, અવલોક અને ગુજરાતી એમ ત્રણ ભાષાઓમા ૧૩૭ કડીનો સાગરદત્તરાસ રચ્યો છે એમાં અક્ષરમેળના ઉદાહરણ મળે છે.

પદ્ધતિયા છંદનો પ્રચાર ચતુર્થ અને આભારી હોય એમ કેટલાક માને છે. જેમ અનુષ્ટુભને સંસ્કૃત કૃતિમાં અને ગાથાને પાષ્ટ્યમાં અગ્રિમ રથાન મળ્યું છે તેમ દોહાને અવલોક સાહિત્યમાં મળ્યું છે. આ દોહાદિ છંદોનું બળ, ગેયતા દ્વાદિ સ્વ ગ્રંથાણી જેવાને મુખે સોરઠી દોહા સાંભળનારને સુપરિચિત છે. ‘ અપભ્રંશ ’ છંદનો મોટો ભાગ તાલ-ગેય છે.

અ લ ં કા ૨

અલ કારદૃષ્ટુ—અલકાર વિષે અલુઓગદારના રચનાસમયનો પૂર્વે કાષ્ઠ મથ રચાયો હશે એમ આ અલુઓગદારમા જે નવ રસ વગેરેનો જિહાપોહ જોવાય છે તે ઉપરથી તેમજ સરપાહુડમા અગિયાર રસકાર હોવાના ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ હસિત થાય છે, પણ એવો કાષ્ઠ મથ આજે ઉપલબ્ધ નથી. જે પછીના સમયનો વિ. સં. ૧૧૧૧ પૂર્વે રચાયેલો અલ કારદૃષ્ટુ નામનો પાષ્ટ્ય મથ મળે છે. એની એક હાથપોથી જેસલમેરમાં છે. આ મથના પ્રારંભમાં મંગલાચરણરૂપે શ્રુતદેવીની સ્તુતિ કરાયેલી છે એટલે આ મથના કર્તા

૧ આને અંગે મે “ અલુઓગદારમા અને એના વિષયોમા નવ રસોનું નિરૂપણ ” એ નામનો એક લેખ લખ્યો ■ અને હજી સુધી એના બે ન અથ “ માનસી ” (વ. ૧૨, અં. ૧, પૃ. ૬૨-૧૦૦ અને વ. ૧૩, અ. ૧, પૃ. ૩૩-૪૦)મા ઉપાયા છે, જોકે સંપૂર્ણ લેખ આખ્યાને ચારેક વર્ષ થયા છે. ૨ જુઓ આગમોનું દિગ્દર્શન (પૃ. ૨૧૫) ૩ સંધરકિખતે (સંધરસિતે) અલકારને અંગે સુખોદાસકાર નામની કૃતિ પાલિમા રચી છે.

હૈન હોય એમ જણાય છે, પરંતુ એમનું નામ જણવામાં નથી આ
મથ જોડે નાનો છે, છતાં પ્રાચીન છે એટલે એ સત્વર પ્રસિદ્ધ થવો
પડે. એના ચાર પદો જે ૦ જા ૦ મ સ્ (૫ ૨૪) માં અપાયેલા છે

જોસેફ ડી શિપ્લે દ્વારા સંપાદિત Encyclopedia of Litera-
ture (Vol. I, p. 490 ff) માં ડૉ ઉપાધ્યેએ હુરિનો કાવ્યશાસ્ત્ર
(poetics) સંબંધી અન્ય મળતો નથી એમ કહ્યું છે

કાવ્યપ્રકાશ જેવા અવકાશશાસ્ત્રોમાં સમાસોક્તિ અલકારના ઉદાહરણ
બગેરે પાઠ્યમાં અપાયેલા છે એ પાઠ્ય સાહિત્યનું ગૌરવ સિદ્ધ કરે છે.
'વાયડ' ગ્રંથના અમરચન્દ્રસૂરિદ્વૃત્ત અલકારપ્રબોધમાં પાઠ્યઉદાહરણ છે

સુત(સુત) બગીસ દોષથી યુક્ત હોવા જોઈએ એ વાત વિચારતી
વેળા " હરિ " અલકારથી એ યુક્ત હોવાનું હરિભદ્રસૂરિએ આવરસયની
વૃત્તિ(પત્ર ૩૭૫)માં કહ્યું છે તેના આ અલકાર કયો ?

૨ના ટ ક

પાંચ સંસ્કૃત—કાવ્યોમાં નાટક રમ્ય ગણાય છે એટલે આપણે
પણ અહીં કાવ્યોના વિચારનો પ્રારંભ નાટકથી જ કરીશું. ૪૬૫જી
પાઠ્ય ભાષામાં પરચાયેલી અને નાટકના એક પ્રકાર નામે સંસ્કૃત (સ
સંસ્કૃત) તરીકે ઓળખાવાતી ડેલ્લીક કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે (૧)

૧ 'સૂત્ર વિધે પરામર્શ' નામનો મારો લેખ જે સ પ્ર (૫ ૧૩,
અ, ૨) માં અપાયો છે તેના પૃ. ૫૫ અને ૫૭ જોવા ૨ જાર ૩૫૬૦ વિવે-
ચન પૂર પાડતો રામચન્દ્રસૂરિદ્વૃત્ત નાટ્યદર્શણ નામનો જે મથ માં પૃ
મથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં સૂચવાયેલા પાત્રોના નાટકો મળતા
નથી ૩ આના લક્ષણ માટે જુઓ પૃ ૨૮ ૪ ૩ સ ૧૨૮૦ પછી ત્યાંયેલા
હનુમન્નાટકમાં એના કર્તા સ્પષ્ટપણે કહે છે કે વિષ્ણુના બક્તો આગળ સંસ્કૃત
ભાષા જ રોએ, નહિ કે 'પ્રાકૃત' ૫ દ્વિભાસિક નાટકમાં પ્રવેશકમાં કેવળ પાઠ્ય
ભાષા બોલનાર પાત્ર હોય છે, જ્યારે વિષ્ણુબક્તો કેવળ સંસ્કૃતભાષી કે
સંસ્કૃતભાષી અને પાશ્વર્યાત્રી પાત્ર હોય છે

કૌપૂરમંજરી, (૨) વિલાસવતી, (૩) ચંદલેહા, (૪) આનંદ-સુંદરી, અને (૫) સિંગારમંજરી.

કૌપૂરમંજરી—ઈ. સ. ૬૦૦ની આસપાસ યજ્ઞ ગયેલા અને ૬૮-લાકને મતે 'ચારણ' ગણાતા રૈરાજશેખરની આ કૃતિ છે. ચાર જવનિકાંતરમાં વિભક્ત કરાયેલી આ કૃતિ શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ રમપ્રદ છે. વળી ભારતીય નાટકોના દત્તિકાસના અન્વેષકને તેમજ પ્રાચ્ય તત્ત્વ અને લોકસાહિત્યના અભ્યાસીને એ પુષ્કળ સાધન પૂર્ણ પાડે છે. વામન શિવરામ આપ્ટેએ ઇ. સ. ૧૮૮૬માં "Rajasekhara: his life and writings" નામનો જે ૫૪ પૃષ્ઠો લેખ લખ્યો છે તેમાં (૫૪૫માં) એમણે કહેવતો-લોકાકિતઓ-સૂત્રો આપ્યા છે. ડૉ. સ્ટેન કોનોએ પોતે સંપાદિત કરેલી કૌપૂરમંજરીની વ્યાખ્યા (૫૨૦૫-૨૦૬)માં એનો નિર્દેશ કર્યો છે. ૫. ૧૩માં "હત્યે કક્કળ કિં દવેળં" એ કહેવત છે આ "હાયકંકણને આરસીની થી જરૂર" એ ગુજરાતી કહેવતનું રમરણ કરાવે છે.

સદ્ગો માટે આદર્શરૂપ ગણાતી અને ભારતીય સુખાત કૃતિ- (comedy) માં શ્રેષ્ઠ ગણાતી કૃતિમાં વિસિષ્ટ સ્થાન પામેલી આ કૌપૂરમંજરીમાં હિંદોલ્લસવતીનો ઉલ્લેખ છે. આના જવન ૪ના નવમાં પદ પછી 'વટસાવિત્રી-મહોદસર'નું વર્ણન છે વિશેષમાં ના. શા. (અ.

૧ જુઓ આ. આ. સા. (૫. ૨૨). ૨ એમણે વિદશાસ-ભંજિકા નામની પોતાની કૃતિ-નાટિકા (૧)માં "વર તક્કાલોવળદા તિત્તરી ન ડળ દિહતરિદા મોરી" એવી કહેવત આપી છે. આનો અર્થ એ છે કે આને તેતર મળે તો સારૂ, નહિ કે કાલે મળનારી દેવ વાતચાલનના ઠામ-સૂત્ર (૫. ૧૬)માં "વરમલ કપોત શ્વો મયૂરાત્" (એટલે કે આને કબૂતર મળે તો તે આવતી કાલે મળનારા મોર કહેવા સારૂ એવો) ઉલ્લેખ મળે છે. વિદશાસભંજિકા નાટિકામાં મૃગ્યકવલ્લને કુદુક (હોડા) રમતી આવેખાયેલી છે ૩ Harvard Oriental Seriesમાં આ ગોથા અન્ય ઢરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૨૧)માંના સ્થો. ૧૩૬ ગત પ્રતિશીર્ષનું અને સ્થો. ૧૩૦ ગત પ્રતિશિરસુનું સ્મરણ કરાવનાર અને ડૉ. કૈનો દ્વારા 'maxak' તરીકે સમજાવાયેલ : 'પદ્ધિસ શબ્દ આ સદૃશમાં એક તો આ મહોત્સવના વર્ણનમાં તેમજ' ૧૫૦ ૧ના ચોથા પદ તેમજ વીસમા પદ પછી પણ વપરાયેલો છે.

છંદની દૃષ્ટિએ પણ આ કૃતિ ઉપયોગી છે, કેમકે એમાંનાં ૧૪૪ પદોમાં જાતજાતનાં છંદો છે. તેમાં વળી વસંતતિલકા ૨૪ વાર, શાર્દૂલપિક્કીકિત ૨૪ વાર અને સ્તંભરા ૧૧ વાર વપરાયેલ છે.

ડૉ. કૈનોએ ગ્રંથ-કાથ આપ્યો છે તેમાં એમણે પાઘ્ય માટે સંસ્કૃત શબ્દો અને અગ્રેજી અર્થ આપ્યા છે. વિશેષમાં આ આવૃત્તિના અંતમાં એનું અગ્રેજીમાં સંદર્ભિત ભાષાન્તર છે અને તે આદર્શ રાકવેલ લેખને તૈયાર કરેલું છે. ક૨પૂરમંજરીની નવી આવૃત્તિ એમ. એમ. ઘોષ દ્વારા સંપાદિત કરાયેલી છે અને એ ઇ. સ. ૧૯૩૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ક૨પૂરમંજરીનાં ૪૭૪૨ાં, હિન્દી અને મરાઠી ભાષાન્તર થયેલાં છે. જયસુંદર રૂપચંદ્રવંશરાસ (૫ ૨૨)માં આ કૃતિને 'શાટક' તરીકે નિર્દેશી છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે:—

"નાટક શકુંતલા સુમુરારિ, 'શાટક' ક૨પૂરમંજરી ખારિ."

વિલાસવતી—ભવિસ્યતકહાની ડૉ. ગુણેશ્વર પ્રતાપના (૫.

૧ પદ્ધિસામરણ (૧, ૨; પત્ર ૩૦)માં પદ્ધિસામરણ શબ્દ વપરાયેલો છે. એનો અર્થ પા. સ. મ. (૫. ૬૪૭)માં "સિરકે પ્રતિરૂપ સિર, વિસાત આદિશ્ચ ચનાયા હુમા સિર" એવો કરાયો છે. ૩ લગભગ ૪૦ પદો પાઘ્ય છંદોમાં છે. ત્રીજી જાનિયાંતરના ૨૯ મા અને અને ૩૦ મા પદોના છંદના નામો જણવાં બાકી રહે છે. ૩ 'દેશ' શબ્દોની સૂચિ મટિ જુઓ પૃ. ૬૦. ૪ દ્વપવત્તમ ભાર્ગવજીવ રાવણે મુજરાતી ભાષાતર કર્યું છે અને એ ઇ. સ. ૧૯૨૧માં જાનવાલ અમરશી મહેતાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. હિન્દી ભાષાતર કવિ હરિશ્ચન્દ્રે કર્યું છે અને તે ઇ. સ. ૧૯૮૩માં છપાયેલું છે. એવી રીતે વામન સાસ્ત્રી દ્વિતમપુરકરે રચેલું મરાઠી ભાષાતર ઇ. સ. ૧૯૯૦માં છપાયેલું છે. ૫ આ કૃતિ ઉપર સંસ્કૃત દીક્ષા પણ છે.

૬૯)માં આનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ સંબંધમાં કશી વિશેષ માહિતી આપાયેલી નથી, સિવાય કે આ સદ્ગ્રંથમાંથી માઈક્રોએ પ્રાકૃતસર્વસ્વ (૧-૧૩૧)માં છઠ્ઠી વિમુક્તિનો અત્યુર્ધા તરીકે ઉપયોગ જતાવતી વેળા નીચે મુજબનું એમાંથી અવતરણ આપી એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“વાળાજ ગભો મમરો લભ્મહ દુક્કરં મહંદેસુ ।

સુદામ રજ્જિર હોદ રણ્જો । હિતિ મમ વિલાસવતીસદ્ગ્રંથે”

આમ આ ઉલ્લેખ થઈલેહુ સદ્ગ્રંથની પ્રસ્તાવના(૫. ૪૩)માં આપાયેલો છે. વિલાસવતીની કાઈ હાથપોથી હજી સુધી મળી આવી નથી એ મને તો આ સદ્ગ્રંથના સ્વરૂપ ઉપર વિશિષ્ટ પ્રકાશ પડે.

થઈલેહુ—આ રૂઢાસે રચેલું^૧ સદ્ગ્રંથ છે. એની રચાપનામાં કર્તાએ પોતાનો ટૂંક પરિચય આપ્યો છે. એ ઉપરથી આપણે એ જાણી શકીએ છીએ કે રૂઢાસ ‘પારાશર’ વંશના છે કે જે વંશના માણસો આજણના ભક્ત, સુત્રિખ્યાત અને સાહિત્યવિષયક કૃતિઓ રચનાર હતા. રૂઢાસ, એ રૂઢ અને શ્રીકંઠના સિખ થાય છે. ઇ. સ. ૧૫૮૫ની કૃતિ નામે નારાયણીયના ઉપર ભક્તપ્રિયા નામની ટીકાના રચનારનું નામ રૂઢ છે. તેઓ આ રૂઢથી અભિન્ન હોય એમ જનવાજ્ઞેય છે સોહિ-થાંદેસ નામની પાઇય કૃતિના કર્તા શ્રીકંઠે રૂઢને આ કૃતિમાં પોતાના સહાધ્યાયી તરીકે ઓળખાવ્યા છે. એ ઉપરથી પ્રચુત શ્રીકંઠને આ શ્રીકંઠ એક હોવાની કલ્પના કરાય છે. કાલિકંઠના ઝામોરિન રૂઢાસ, રૂઢ અને શ્રીકંઠના આશ્રમદાતા હતા. થઈલેહુમાં જે માનવેદના લખેલું વર્ણન તે રૂઢાસના સમકાલીન ઝામોરીન હોય એમ જણાય છે. એ ઝામોરીન તે માનવેદ બીજા હોય એમ મનાય છે. એઓ ઇ. સ. ૧૬૫૮માં ગાદીએ બેઠા અને એમણે ચાર વર્ષ ગભ્ય કર્યું. આ આધારે રૂઢાસનો સમય ઇ. સ. ૧૬૬૦ની આસપાસનો જણાય છે.

૧ ભારતીય વિદ્યાસવન તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૫ના અંતમાં આ સદ્ગ્રંથ સરકારી ધર્મ, અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના દ્વારા સહિત છપાયેલ છે અને એનું સંપાદન ડૉ. ઉપાધ્યેયના હાથે થયું છે. એમાં આ સદ્ગ્રંથનો અંગ્રેજીમાં સાર આપાયો છે.

ચંદ્રલેહના આરભ સ્થાપનાથી થાય છે તથા દરેક બાદ પ્રથમ યવનિકાતર આવે છે એમાં પાચ દરેક છે એવી રીતે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા યવનિકાતરમાં ચાર, બે અને પાચ દરેક અનુક્રમે છે આ મદકમાં વિપુલોત્તમની ઉજવણી વર્ષવારેલી છે

અગતા રાજ ચંદ્રવર્માને ચંદ્રલેખા નામની ખૂબસૂરત પુત્રી હતી આ પુત્રીનો માતા અને માનવેદની રાણી એ બને બેનો થાય ચંદ્રલેખાના શરીર ઉપરના ચિહ્નો જોઈ એને પરશુનાર ચક્રવર્તી થશે એવી આગાહી કરાઈ હતી

એક વેળા પસત ઋતુમાં રાજ સિંધુનાથે માનવેદને ‘ચિન્તામણિ’ રત્ન ભેટ મોકલાવ્યું એ રત્નનો પ્રમાણ એવો હતો કે એનાથી જોઈ અભિલાષા કરાય તે પૂર્ણ થાય માનવેદને ચક્રવર્તી બનવાની હોસ હતી

‘ચિન્તામણિ’ રત્ન દેવના વડે અધિષ્ઠિત હતું એ જાણીને વિદ્યુષે પૃથ્વી ઉપરની સુદરમાં સુદર કન્થાને પોતાની અને રાજની પાસે દાખર કરવા એ દેવતાને વિશ્વમિત્ર કરી એ ઉપરથી ચંપાના બાગમાં રમ્યા ચંદ્રલેખા એકાએક માનવેદના મહેનમાં આવી એ કાણ છે તે જિન અધિષ્ઠામક દેવતા સિવાય કોઈને ખબર ન હતી એનું સૌંદર્ય જોઈ બધા અચ્ચે પાગમાં રાણીએ એનું સ્વાગત કર્યું માનવેદ રાજ વે એને જોઈને કામાગુર થઈ ગયો એક વેળા સંગીતના જલસામાં રાજ એને મળ્યો અને બીજા વાર કલ્પિગૃહમાં મળ્યો રાણીને આગળ ઉપર જાણ થતાં એણે ચંદ્રલેખા પર પહેરો રખાવ્યો

ચંદ્રલેખાનો જાણ ચંદ્રકેતુ વિપુલોત્તરને પ્રસંગે માનવેદને લાગ્યો ત્યારે તેણે રાણીને ચંદ્રલેખા ગુપ્ત થવાના સમાચાર કહ્યા રાણીએ રાજને તપાસ કરવા કહ્યું રાજએ દાખર રહેવા તમામ રાજને પૂછ્યું તમામમાંથી કોઈએ ચંદ્રલેખાનું દરજ્જું કહ્યું છે ? સોએ સોગનપૂર્વક ના પાડી એટલે રાજએ ‘ચિન્તામણિ’ રત્નના દેવતાને ચંદ્રલેખા દાખર કરવા પ્રાર્થના કરી તેણે તેમ કર્યું અને રાણીને કહ્યું કે માનવેદ સાથે

એનાં લક્ષ કરવા જાળન સંગતિ આપ. રાણીએ દા પાડી અને રાજના મનોરથ ફળ્યા.

આ ચંદલેહા સદૃશની એક હાથપોથી મદ્રાસમાં છે અને એમાં એની હાથ છે. બીજી એક હાથપોથી ત્રાવણકોરના રાજના પુસ્તકાલયમાં છે.

આનંદમુદરી—આ સદૃશના કર્તાનું નામ ધનસ્થામ છે. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૦માં થયો હતો ને એમનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૭૫૦માં થયું હતું. ૨૬ વર્ષની વયે એઓ તાંજોરના રાજા તુક્કોજી (ઇ. સ. ૧૭૨૬-૧૭૪૫)ના પ્રધાન બન્યા હતા. એમણે ૬૪ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં, ૨૦ પાઇયમાં અને ૨૫ 'દેથી' લાપામાં રચ્યા હતા. એઓ પોતાને 'સર્વભાષાકવિ' તરીકે ઓળખાવતા હતા. એમણે આ આનંદમુદરી ઉપરાંત વૈકુંઠચરિત નામનો અને એક નામ વિનાનો એમ બે સદૃશ રચ્યા છે એમ કેટલાક માને છે. આ આનંદમુદરીનો સારાંશ 'ચંદલેહાની પ્રતાવના' (પૃ. ૪૬-૫૨)માં અપાયેલો છે.

સિંગારમંજરી—લક્ષ્મીધરના પુત્ર વિશ્વેશ્વરે આ સદૃશ ઇ. સ. ૧૮મા સદ્કામાં રચેલો છે. એનો સાર ઉપયુક્ત પ્રતાવના (પૃ. ૪૪-૪૭)માં અપાયેલો છે. આમાં પણ ચાર વ્યવનિકાંતર છે અને બધાં જ માત્રો પાઇય બોલે છે.

૧ ઉપલબ્ધ નાટકોને ઉદ્દેશીને મારે બે જાગન કહેવાની છે:—

(૧) આ નાટકોનાં સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણો બાગ્પે જ લેવાય છે. પાઇયના નહિ જેવા અભ્યાસીઓને હાથે એનાં સંપાદન થયાં હોય એમ લાગે છે, અથવા તો સંપાદક પાઇયના કદાચ વિશિષ્ટ અભ્યાસી હશે તો તેઓ સંસ્કૃત તરફ વિશેષ પક્ષપાત સેવી પાઇયની મૃત્યુ કરનારા

---

૧ સં. ના. વિ. ૨. (પૃ. ૪૭)માં એવો નિર્દેશ છે કે હિમાચલપતિના મત પ્રમાણે 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' નામે એક નાટક પણ તેમણે (સ્વિકાશ-પ્રસન્ન હેમચન્દ્રસુત્રિએ) લખ્યું છે તેમ 'કાવ્યાનુશાસન' નામે અલંકાર ઉપર પણ તેમણે એક પુસ્તક લખ્યું છે. " એના એક ભાગમાં નાટકનું વિવેચન છે. "

હોય એવો ભાસ થાય છે એક તો આવા સરકરણો છે અને તેમાં અધૂરામાં પૂરું, હમણા હમણા તો કેટલાક સપાદકો નાટકમાં આવતા પાઠ્ય ભાગની જાણ મૂળમાં રજૂ કરે છે, અને એ મૂળ લખાણને ટિપ્પણ માટેનું જાણ સ્થાન આપે છે. આ ખરેખર વિચારણીય છે.

(૨) જ્ઞાસના નાટકોનું પાઠ્યની દૃષ્ટિએ જે કંઈ અવલોકન થયું છે તેટલું પછી અન્ય નાટકોનું જાણે જ થયેલું જોવાય છે. આથી નાટકોનું પાઠ્યની દૃષ્ટિએ જે મૂલ્યાંકન થયું છે તે થયું નથી અને એથી તો કાલિદાસ જેવા કવિઓનું પછી પાઠ્ય જાણા ઉપરનું પ્રભુત્વ પૂરેપૂરું વિચારાધુ નથી. આ પ્રકારની સ્થિતિ સત્વર સુધારો માગે છે અને એ દિશામાં સક્રિયતા શીઘ્ર સધાય તે માટે મુળર્થ વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાઓએ નાટકોની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિઓ સરકૃત અને પાઠ્ય એ ઉભય જાપાના નિષ્ણાતો પાસે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવી ધટે.

આવૃત્તિઓની આલોચના—૧મું અઠકટિક નાટકમાં જાત-જાતની પાઠ્ય જાણ વપરાયેલી છે એટલે એના અભ્યાસી માટે આનું બીજું એક નાટક નથી એથી તો આ કૃતિની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિની વિશેષ આવશ્યકતા ■ એમ કહેવાની જાએજ જરૂર જણાશે, જોકે B S S મા ઇ. સ ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી અને ગોડબોલે દ્વારા સપાદિત આવૃત્તિ પાઠ્યની દૃષ્ટિએ ઠીક છે પાઠ્યના અભ્યાસીને લાંઘાગ-કર દ્વારા સપાદિત માલતીમાનવની બીજી આવૃત્તિ (ઇ સ ૧૯૦૫), તેલગ દ્વારા સપાદિત મુદ્રારાક્ષસની ત્રીજી આવૃત્તિ (ઇ સ ૧૯૦૦), કેપ્પેલેર (Cappeller) દ્વારા સપાદિત રતનાવલીની બીજી આવૃત્તિ, લીડર્સ (Liders) દ્વારા સપાદિત અમ્બધોપના નાટકોના અશો (ઇ સ ૧૯૧૧) ઇત્યાદિ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. પ્રો દેવધર અને

૧ આ નાટકમાં આકરતની પત્ની પૂતા અને ગણિદા વચ્ચેના પ્રીતિની કુવાંગના અને વીરાંગના નામે Hetairaetun સમજ્ય કરાવે છે ૨ એમણે એમ પ્રતિપાદન કર્યું ■ કે આ તુલક નાટકો માગધી, અર્ધમાગધી અને સૌરસેનીના પ્રાચીન રૂપો રજૂ કરે છે

પ્રો. ચુરુ દ્વારા સંપાદિત રત્નાવલીમાં અને પ્રો. ચુરુ દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૨૮માં સંપાદિત પ્રિયદર્શિકામાં પાષ્ટ્ય ભાગ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છપાયેલો છે. મોહપરાજય અને નલવિલાસની અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૯૧૮ અને ઇ. સ. ૧૯૨૬ની આવૃત્તિઓ પણ રસપ્રદ છે, કેમકે એમાં સિંહેને અનુસરીને પાષ્ટ્ય ભાષા યોગ્યથેથી છે.

નાટકોમાં જે વિવિધ પ્રકારની પાષ્ટ્ય ભાષા વપરાય છે તેનું શું કારણ હત્યાદિ હકીકત સિત્તવન લેવિએ Le Theatre Indien (પેરિસ, ઇ. સ. ૧૮૯૦)માં અને કીથે Sanskrit Drama^૧ (ઓક્સફર્ડ, ઇ. સ. ૧૯૨૪)માં સારી રીતે વિચારી છે.

યુક્તિપ્રબોધ નાટક—૧૮મી મેકમાં થઈ ગયેલા રમ્ભવિજય મહોપાધ્યાયે પચ્ચીસ ગાથામાં આ પાષ્ટ્ય કૃતિ રચી છે.^૨ એમાં યુક્તિ-પૂર્વક વધાર્થ સમજાવવા આપવા પ્રયાસ કરાયો છે. એ રીતે 'યુક્તિ-પ્રબોધ' એવું એવું સંસ્કૃત નામ સાર્થક છે. નવીન દિગંબરશાસ્ત્રી-ખાસ કરીને બનારસીદાસે જે વિચિત્ર નાટક આ સંસારરૂપ રંગભૂમિ ઉપર ભજવ્યું તેનો આગેદૂન ચિતાર અહીં અપાયો છે. આ દૃષ્ટિએ આ નાટક છે, નહિ કે નાટકના સુપ્રસિદ્ધ અર્થમાં. આમાં બનારસીદાસના મતનું ખંડન છે. આથી તો પહેલી ગાથામાં વાલ્મીકીસંપ્રદાયે એમ આનું નામ સુચવાયું છે આ મતભેદ વિ. સં. ૧૬૮૦માં ઉદ્ભવ્યો એમ ૧૮મી ગાથામાં કહ્યું છે. ૧૨મી ગાથામાં માત્ર વિવિધ ગાથા, દોહા વગેરેમાં બનારસીદાસે વાલ્મીકીસંપ્રદાય સંપ્રદાયની વાત છે. આ કૃતિનો પરિચય જી. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અં. ૪)માં અપાયો છે. એમાં

૧ આમાં મહત્વના અનેક નાટકોની પાષ્ટ્યની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટતા સંક્ષેપમાં રજૂ કરાયેલી છે. ૨ એમનો પરિચય એ "મહામર-કલ્યાણમંદિર-નમિકળ-સ્તોત્રત્રયમ્"ની મારી સંસ્કૃત ભૂમિકા (૫ ૨૩-૨૮)માં આપ્યો છે. ૩ આના ઉપર સંસ્કૃતમાં ૪૩૦૦ શ્લોકો જેવી સ્વોપદ્ય વૃત્તિ છે. એ મૂલ્ય તેમજ સંસ્કૃત ભાષા સહિત ઝ. કે. શ્વેતાશ્વર સરથા (સવણ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૮માં

નાન્દી, સુવંશર, નેપથ્ય, રંગાચાર્ય, પૂર્વરંગ, નટી, નટ, અભિનય ઇત્યાદિ શબ્દો અમુક અમુક ગાથાઓની હકીકતને અંગે જ્ઞાતિમા વપરાયા છે. પહેલી આઠ ગાથામાં પૂર્વરંગ અપાયો છે.

કથા, ચરિત્ર ઇત્યાદિ

જૈન સાહિત્ય એમાં આવતી જાતજાતની કથાઓ, રસિક કહાણીઓ, અદ્ભૂત કિસ્સાઓ, દ્રુષ્ટી વાર્તાઓ, કલ્પિત આખ્યાયિકાઓ ઇત્યાદિ વડે સુપ્રસિદ્ધ છે. અને આ જાતનું સાહિત્ય રચવા માટે જૈન ગ્રંથકારોએ પણ ખૂબ નામના મેળવી છે. જૈન વાઙ્મયના આ સમગ્ર વિભાગને 'ધર્મકથાનુયોગ' તરીકે ઓળખાવાય છે, અને નાપાકગ્રાહકો એ એનો બેનમૂન નમૂનો છે.

જીવનને જિજ્ઞાસુ અને ચારિત્ર્યશાળી બનાવવાની નૈતિક પ્રેરણા આપનારી તેમજ સામાજિક અને સારકૃતિક ઇતિહાસની વિવિધ કડીઓ પૂરી પાડનારી આ કથાઓ પૈકી અહીં તો કેવળ ઉપાધ્ય બાપામા

૧ વાસવકક્ષા, કાઠંબરી, નસચરિત, હરશુભાચરિત ઇત્યાદિ જૈન કૃતિઓ 'આખ્યાયિકા' ગણાય છે. આવી આખ્યાયિકામાં લોકપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિના જીવનની વિશિષ્ટ ઘટનાને કેન્દ્રમાં રાખી કથાવસ્તુની સંકલના કરાય છે. આના વિરનાશમાં નાથકર્મિના પૂર્વ જન્મ અને જન્માતર સવના વર્ણનોનો ફાળો હોય છે. આ શૃંગાર હસ્યાદિ વિવિધ રસોથી વિભૂષિત હોય છે. આ પ્રકારની કથાઓની રાખી પૌરાણિક શૈલીથી ભિન્ન હોય છે. આખ્યાયિકાની ખદ્ધતિએ રચાયેલી અને અને ઉપવખ્ખ એવી જૈન કથા તે સમસાધ્યકક્ષા, કુવલયમાલા ઇત્યાદિ છે.

૨ સ્વપરતુ આખ્યાયિકા કક્ષાએ કરવાની જાવનાચળા નિર્મળ્યોએ પોતાની પ્રવિભાના પ્રસાદે કથાસુંદરીને (કુવલયમાલાના પ્રારબમાં કર્ણ છે તેમ) નવોદાની જેમ અવગરોથી વિભૂષિત, સુજન, સચિત પહેવાળી, મૃદુ અને મંજુલ સ્વભાવવાળી બનાવી સદૃશ્યના જનને આનંદ આપવાનો માર્ગ રચીચો છે. ૩ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ સાહિત્યમાં કાવ્યનો નાથક સાધારણ બેલિની વ્યક્તિ હોય શકે છે. એ વાત સંસ્કૃત સાહિત્યથી ભિન્ન તરી આવે છે. (જુઓ પ્રેમી-અભિનન્દન-અન્યત્ર પૃ. ૧૪૬૪). 'અપભ્રંશ' કૃતિઓમાં પ્રામિક વાવાવરણ

ગૂંધાચેલી કથા વચેરેનો જ વિચાર પ્રસ્તુત છે. એની રચનાત જૈન આગમોમાં મળી આવતી કથાઓના નિર્દેશથી કરીશું, પણ તેમ કરવા પૂર્વે હું મધેલી કટલીક કથાઓની નોંધ લઉં છું.

કથાત્મક કૃતિઓનો નાશ અને તેની સાપા—૪. સ ના પાંચમા સીકા કરતાં તો પ્રાચીન એવા આમમ નામે અણુઓગદાર (સુ. ૧૩૦) માં નિર્દેશાયેલી અને ' સાતરાહન ' વંશી રાજા હાલની વિહત-સમાના એક પ્રતિષ્ઠિત કવિ પાંચમસૂરિએ ૪૦ મંત્રમાં રચેલી ' તરંગવર્ષ ' આગે અનુપમ છે. સદ્માગ્યે એનો સારાંસ તરંગલોલામાં જળરાધ રજો છે. આ આખ્યાયિકાની પદ્ધતિએ રચાયેલી તરંગવર્ષ ઉપરાંત આપણે રનરવાહુણદત્તકહા અને ઉમ્મગહસેણા એ બે કૃતિઓ પણ ગુમાવી છે. આ બે કૃતિનો તેમજ ' તરંગવર્ષ ' નો ને પમસૂરિવર્ષનો ઉલ્લેખ વિસેસનિસીહચુહિલમાં છે.

‘ કલિકાલસરંસ ’ હેમચન્દ્રસૂરિના ગુરુ દેવચન્દ્રે સંતિનાહુચરિયમાં સવા સાપા શ્લોકપ્રમાણુક અને ભદ્રનાહુએ રચેલી જે વસુદેવ-

જન્માવવાની વાત બાહ્ય પર રાખીએ તો એ સિવાયની અન્ધ પરિસ્થિતિઓનું વર્ણન અત્યંત રવાભાવિક રીતે કરાયું છે. જૈન સાહિત્યે ભાવ-ધારા, વિષય, છન્દ, શૈલી ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનું સાહિત્યિક ઉપકરણ હિન્દી સાહિત્યને આપ્યું છે (હુઓ પ્રે. અ. મં. ૫. ૪૧૬).

૧ આનો ઉલ્લેખ વિસેસાન (અ. ૧૫૦૮) માં તેમજ દસવેવાસિપચુહિલ (પત્ર ૧૦૬) માં છે. ૨-૪ પહેલી કથાનો લૌકિક કથા વર્ગિક અને બીજી બેનો યોગેશ્વર કથા વર્ગિકે વિસેસનિસીહચુહિલમાં નિર્દેશ છે. વસુદેવહિલ્ડીમાં ને નરવાહુણદત્તકહાનો ઉલ્લેખ છે તે શું આ જ કૃતિ છે? ૫ આનો ઉલ્લેખ અણુઓગદાર (સુ. ૧૩૦) માં છે. ૬ શું વળદિંસની રચનામાં આ કૃતિનો કંઈ ઉપયોગ થયો હશે ખરે? કાવ્યપ્રકાશ ઉપર સંકેત નામની સીકા રચનામાં માલિકવચન્દ્રે પોતાની સરફા કૃતિ નામે શાન્તિનાથચારેવના પ્રારંભમાં ભદ્રનાહુની સ્તુતિ કરતાં એમને સવા સાપા શ્લોકપ્રમાણુક વસુદેવચરિતના અર્થાત્ વસુદેવચરિતના કર્તા તરીકે નિર્દેશ્ય છે. વાચક સંઘનસે ૫. ૨માં પદમાણુ-ઓગદારના વસુદેવચરિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ ભદ્રનાહુની આ નામની કૃતિ ત્રિે એમણે કંઈ કહ્યું નથી.

ચરિય નામની કૃતિનો નિદેશ કર્યો છે અને નમ્મયાસુન્દરીની કથાના અંતમા જે ભદ્રબાહુકૃત હરિચિત્રહિંદીનો ઉલ્લેખ છે તે બને એક છે કે કેમ? વળી આ ભદ્રબાહુ તે કોણ છે એ પણ પ્રશ્ન છે. તેમ છતાં આ બંને કૃતિઓને અલિખ માનીએ અને ભદ્રબાહુને 'ચતુર્દશપૂર્વધર' માની લઈએ તો તેમની આ કૃતિ આજે મળતી નથી એમ કહેવું પડે વંહિંદીમા પ્રિયગુણ-હરી-લલક અને કેતુમતી-લલકમાં તેમજ બીજા પણ કેટલાક લલકોમા અનેક સ્થળે કોઈ સળગ છદ્દ ભટ્ટ ચર્ધ જવાથી તેના અર્થો છટા પડતા જેવા વાક્યો બને તેના વાક્યો-પદ્યગદી વાક્યો નજરે પડે છે આ ઉપરથી વંહિંદીની પૂર્વે કોઈ પદ્યાત્મક વસુદેવચરિય હશે એમ લાગે છે અને એ તે સમયના લોકોને હંકર્ય હશે. એ આજે ઉપનબ્ધ નથી.

ધર્મકૃતિ (૪ સ ૬૫૦)નો અને એમના પ્રમાણ-વિનિશ્ચયનો ઉલ્લેખ કરતી 'ગદ્યદરતી' સિદ્ધસેનગણિની તત્ત્વાર્થસૂત્રની ભાષ્યા સુમારણી દીકા (ભા ૧, પૃ ૩૮૦)મા બન્ધુમતી-આખ્યાયિકાનો નિદેશ છે આ આખ્યાયિકા આજે મળતી નથી જે એ પાઠ્ય કૃતિ હોય તો આપણે આ પાઠ્ય કથાત્મક કૃતિ ગુમાવી છે.

કુવલયમાલામા જે ચતુરિવસચરિયનો અને યમુલેાચણાકલાનો નિદેશ છે એ વિશે તેમજ અષ્ટાધ્યાયી (૪, ૩, ૮૭) ઉપરના

૧ અમાવર્તુક નમ્મદાસુન્દરીકથાના અંતમા આ કથા ભદ્રબાહુકૃત હરિચિત્રહિંદીમાથી એટલે કે વંહિંદીમાથી ઉદ્ભૂત કર્યાનું લખ્યું છે દેવચન્દ્રસુરિએ મૂલગુહિ ઉપરની દીકામા નમ્મયાસુન્દરીકથા આપી અને એ હરિજગ્ગુણસુહિંદી અર્થાત્ વંહિંદીને આધારે રચાણુ કર્યું છે નવાઈની વાત એ છે કે આજે ઉપનબ્ધ થયેલ વંહિંદીના એક જડમા 'નમ્મયાસુન્દરીકથા' નથી. શુ પ્રથમ ખંડના ૧૯ અને ૨૦ જે કથાકથાના બે લંબો નાશ પામેલા મનાય છે તેમા આ કથા દરો. ૨ જુઓ પ્રિયંકરનૃષકથાની મારી સરકૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૧) ૩ આના કર્તા વિમલસરિ છે. એમનું રચેલું પદ્યમયરિય આજે મોળું છે જુઓ ૫ ૮૫-૮૬. ૪ જુઓ ૫ ૧૦૨

પતંગશિકૃત મહાસાધ્યમાં નિદેશાયેલી વાસવદત્તા, સુમનોત્તરા, ઉર્વશી અને ભૈરવથી એ ચાર આખ્યાયિકાઓ વિશે આપણે અંધારામાં છીએ એટલે એની જાણ વિશે શું કહેવાય ?

૪. સ.ના પંદરમા સૈકાના પ્રમંસુરિએ હુસસદેસની પાછવમાં રચના કરી હતી તે આજે ઉપલબ્ધ નથી.^૧ વિશેષમાં એમણે 'રથેલું' કંસવધ નાટક પણ હુસ યધુ' હોય એમ લાગે છે.

" જૈન યુગ " (યુ. ૧, અ. ૩, પૃ. ૮૭)માં મુનિ (હવે પં.) કલ્યાણવિજયજી " આપણાં પ્રાણુતો " નામના લેખમાં કહે છે:—

‘ ગોવિંદનિર્મુખિ, સિદ્ધિવિનિશ્ચય આદિ સમ્મતિ-તર્કની કોટિના કાર્ત્તિક મયો, યથા શુણ્ઠાદયની નરવાહનદત્તકથા (બૃહત્કથા) અને બાણ-મટ્ટની કાકળરીને ટકર મારનારી લરંબવતી, મલયવતી, મગધસેના, ચટકચરિત, અશોકવતી વિગેરે ઉચ્ચ કોટિની જૈન બૃહત્કથાઓ આજે દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત નથી. આ કૈલાસ દુઃખનો વિષય છે ! ”

આ ઉલ્લેખમાં નિદેશાયેલી મલયવતી, અશોકવતી અને ચટકચરિત જે પાછવમાં રચાયેલાં હોય તો તેટલું પાછવ કથાત્મક સાહિત્ય નારા પામેલું ગણાય.

આગમોમાં કથા—જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ ઉપર પ્રકાર પાડનારા આગમોમાં નાયાધર્મકહા નામનું હજુ અંગ અંભાંમાં રચાયેલી કથાઓનો અમૂલ્ય ભંડાર છે. એ કથાઓ તેમજ ઉદ્યાસગદસા નામના સાતમા અંગમાંની પણ અંભાંમાં રચાયેલી કથાઓ દૂઢી વાર્તાઓના ઉદ્ભવ અને વિકાસ સમજવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. અગિયારમા અંગરૂપ ગણાતા વિવાગસુયમાં કથાઓ છે. ઉત્તરજ્ઞાનયજુમાં તેમજ નંદી (ગા. ૬૩-૬૫, ૧૭, ૬૮, ૭૦-ને ૭૨-૭૪)માં કેટલીક રચાયેલું સ્પષ્ટ થાય છે.

૧ જુઓ કંસવહની અમેજ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૬). ૨ આ કથાઓનું સંગ્રહને Kalipada Mitra (કલિપદ મિત્ર) Some tales of Ancient Israel, their Origināls and Parallels નામના લેખમાં કર્યું છે. આ લેખ IHQ (Vol. XIX, Nos. 3-4)માં છપાયેલો છે.

પૃથિમચરિય—જે ભાષાને આધુનિક વિદ્વાનો ૪૦ મંત્રું નામ આપે છે તેમાં વિવિધ પ્રકારનું કથાસાહિત્ય મળે છે, જે કોઈ કેટલુંક બે. અત્યાર અગાઉ નાશ પામ્યું છે. આ વિશાળ સાહિત્યમાં પ્રાચીન મહા-પુરુષોનાં ચરિત્રો, અર્ધઐતિહાસિક પ્રબંધો, રાજા-મહારાજાઓની વાર્તાઓ, લોકપ્રિય અદ્ભુત કદાણીઓ છતાંદિ નજરે પડે છે. આ બધામાં રામાયણ અને મહાભારત જેવા વીરરસાત્મક મહાકાવ્યો (epic)નું સ્થાન સ્થાન કરાવનારું અને પુરાણોની પદ્ધતિએ રચાયેલું અને પ્રણેતાએ ‘રેપુરાય’ તરીકે નિર્દેશેલું અપૃથિમચરિય વાને યશહુવચરિય ઉપસંગ્રહ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અગ્રિમ સ્થાન ભોગવે છે. આને સાક્ષરો “oldest available Jain epic” તરીકે ઓળખાવે છે. એના કર્તાનું નામ વિમલસુરે છે. એઓ ‘નામવ’ (નામિક) વંશના આચાર્ય રાહુના શિષ્ય વિજયના શિષ્ય થાય છે રામાયણના કર્તા પદ્મસ્થિતિએ

૧ આની રૂપરેખા ડૉ. એ. એમ. ઘાટજીએ “Narrative literature in Jain Māhābhārata” નામના લેખમાં આલેખી છે. જુઓ ABORI (Vol. XVI, pts. I-II, pp. 26-43). ૨ જુઓ પહેલા ઉદ્દેસનું નીચે સુલબ્ધ ૩૨મું પદ્ય —

“ ઠિહ-વંસસમુપ્પત્તી પર્યાણ-રણ લવંકુસુપ્પત્તી ।

નિશ્વાપમણેયમવા સત્ત પુરાણેડરથ અહિગારા ॥ ૩૨ ॥ ”

પૃથ ૧૧૮, સ્તો ૧૧૧માં પણ ‘પુરાણ’ એવો ઉલ્લેખ છે

૩ આ નામ પહેલા ઉદ્દેસના પાંચમા તેમજ આઠમા પદ્યમાં છે. ૪ આ નામ અંતિમ પૃથ (સ્તો. ૧૧૮)માં છે અને એમાં નારાયણસીરિચરિયનો ઉલ્લેખ છે. એ ઉલ્લેખ ગ્રંથવાચક છે કે વિષયસૂચક ? પદ્મસ્થિતિના રામાયણનું અંગ્રેજીમાં ગદ્યમાં ભાષાંતર એ પાંચીઓ ઠેરે અને માર્શમેન તરફથી ઇ. સ. ૧૮૭૧માં થયું હતું. આ રામાયણના ચોક્કસ ભાગનું લેટિનમાં થયેલું ભાષાંતર ઇ. સ. ૧૮૨૬માં ઓગસ્ટસ વિલ્કમ ફ્રેન શેનલે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. રામાયણનું હયાલિયન ભાષામાં ભાષાંતર ૧૯મા સદીનાર ઉત્તરાર્ધમાં શાહી આશ્રય નીચે થયું હતું. રામાયણ તેમજ મહાભારતનું રશિયાની ભાષામાં ભાષાંતર થયેલું છે. જુઓ “ગુજરાતી”ના તા. ૧૩-૩-૪૬નો અંક.

સાચું રામચરિત્ર આપ્યું નથી એવો આ પંડિતચરિત્ર (ઉ ૨, શ્લો. ૧૧૬) માં ઉલ્લેખ છે.

પાદ્મિકિના ^૧રામાયણ કરતા આ કૃતિ કેટલીક આજનોમાં ભુદી પડે છે જેમકે (૧) આ કૃતિ પ્રમાણે રાવણનો વધ લક્ષ્મણે કર્યો હતો. (૨) વાનર એ વિષાધરની એક જાત છે અને એ નામ એમની ધ્વજા ઉપરના ચિહ્નને આભારી છે (૩) આમાં સુવર્ણમૃગની હકીકત આવતી નથી ^૨

આ સમજાવ ૯,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક કૃતિને ૧૧૮ ઇલાખોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે. એ પદ્યનું અર્થાત્ રામનું ચરિત્ર પૂરું પાડે છે, અને તેનું કારણ રામાયણની કથા તરફ લોકોની પ્રીતિ હોય એમ જણાય છે ઉ ૧, શ્લો. ૩૨માં સૂચવાયા મુજબ અહીં માત્ર અધિકારો છે (૧) રિયતિ, (૨) વચની ઉત્પત્તિ, (૩) પ્રચાન, (૪) યુદ્ધ, (૫) જીવ અને કુશની ઉત્પત્તિ, (૬) નિર્વાણ અને (૭) અનેક ભવો

આ પંડિતચરિત્રમાં ઉ ૩, શ્લો. ૪૮-૫૬ માં પચૌદ કુનકરોનો (નદિ કે માત, દમ કે પદરનો) અધિકાર છે ઉ ૧૭, શ્લો. ૧૦૭ માં હનુમાનની જન્મતિથિ તરીકે ચૈત્ર ૧૬ આઠમનો નિર્દેશ છે વિશેષમાં એ મમયે રાહુ અને કેતુ સિરાયના કથા ગ્રહ કથા રચાનમાં હતા તેનો ઉલ્લેખ શ્લો. ૧૦૮-૮ માં છે એના આધારે હનુમાનની જન્મકુંડલી આપી શકાય તેમ છે, અને મે એ મારા એક લેખમાં આપી છે ત્રિ ગ પુ ચ (૫૭, સ ૩, શ્લો. ૨૦૬-૨૦૮) માં પણ હનુમાનની

૧ આ રામાયણથી વધુવશમાં પદ્ય રામનું ચરિત્ર ભુદું પડે છે ૨ જોહોને પણ રામાયણ રચ્યું છે અને એ સળધી પોતાની માન્યતા પાતિમાં રચાવેલા હતરથજનતકમાં રહી કી છે D.L. Narasimhacharનો "The Jaina Rāmāyana" નામનો લેખ IHQ (Vol XV, No 4, pp 581-585) માં છપાયો છે ૩. ૧ તેમજ ૩-૩૫ વિભાગોને 'વહેસ(અ)', બીજાને સમુદેસ અને જાણીનાને 'ચળ' કહેવ છે ■ ભુજો પૃ ૮૫ ૫ આની નોંધ પ્રમેયવત્તમ ભૂષા(પત્ર ૧૩૦આ) માં જોવાય છે ત્યાં પદ્યચરિત્ર એક નામ અપાયું છે ૬ આનું નામ "કેટલીક કુડકીઓ" એમ રજાય છે

જન્મકુંડલીને લગતી હકીકત છે, પણ તેમાં અને આમાં કટલીક ભિન્નતા છે. ઉ. રના ૨૬મા પદમાં કહ્યું છે કે (એવીસમા) જિનેશ્વરે અંગૂઠા વડે લીલામાત્રમા 'મેરુ'ને કંપાવ્યો? તેથી દેવાએ એમનું નામ 'મહાવીર' પાડ્યું. રાવણે 'અણપદ' ઉપાધ્યાની વાત ઉ ૬, શ્લો. ૧૬મા છે. ૨ ઉ. ૪૮માં વેકાદિશિવાનું વર્ણન અને લક્ષમણે એ ઉપાધ્યાની હકીકત છે. ઉ રના ૪૪મા પદમાં અંભાઓ અને ૪૬મા પદમાં આઠ મહાપ્રતિહાર્યોનો ઉલ્લેખ છે. ઉ ૨૬નાં ૨૧-૨૮ ક્રમાંકવાળા પદોમાં ધડપણનું મનોરમ-આજંકારિક વર્ણન છે. ઉ ૩૨ના ૬૩માથી ૬૫મા સુધીનાં પદોમાં જિનપૂજનનું ફળ દર્શાવાયું છે, અને ૭૨માથી ૮૪મા સુધીનાં પદોમાં કુસુમપૂજા વગેરે જાતજાતની પૂજા અને તેના ફળ દર્શાવાયા છે. ૪૮૬-૬૨ પદોમાં જિનપૂજનો વિચાર કરવાથી તે જિનરત્નિ કરવા સુધીના ફળ તરીકે 'પચતુર્થ', ૫૪ ક્રમાંકનો નિર્દેશ છે.

આઠમો ઉદ્દેસ સૌથી લાંબો છે અને એમાં ૨૮૬ પદો છે, જ્યારે સાતમો ઉદ્દેસ સૌથી નાનો છે અને એમાં નવ પદો છે.

૧ 'મેરુ' કંપાવ્યાની હકીકત મહાભારતીય (અ. ૩)માં છે. ૨. આવી અવીકિત ધટનાઓ અજૈન સાહિત્યમાં પણ જોવાય છે જેમકે બાદિમહિદ્દ રામાયણના મુદ્દકાંડમાં કહ્યું છે કે હનુમાન 'કૈલાસ' પર્વતનું શિખર ઉપાગી મુદ્દભૂમિ પર લક્ષમણ ધામલ ઘડ પજ્યા હતા ત્યાં એ લાગ્યા. આના ઉત્તર કાંડમાં એ ઉલ્લેખ છે કે રાવણે સમગ્ર 'દ્વિમાવય'ને હાથમાં ધરી રાખ્યો અને મહાદેવે અંગુઠા વડે એને દળાવ્યો. હરિવંશ વગેરે પુરાણોમાં 'જાવર્ધન' પર્વતને સાત દિવસ સુધી કૃષ્ણે લગ્નગી રાખ્યાની વાત છે. ૩. આના સ્વરૂપાદિ માટે જુઓ મારો છપાનાર લેખ "કેદારિયા બળની પરીક્ષા અને તીર્થ". ૪ આ ચાર પદો ઉપરદેશરત્નાકરના અપર તટ (અરા ૮, પૃ. ૧૮૧-૭)માં ઉદ્ધૃત કરાયા છે. ૫. ૧૬૦માં પદ્મચરિત્રમાંથી બે પદો અપાયા છે. ૬ આની સમજણ માટે જુઓ "જૈન"ના તા. ૨૦-૮-૪૬ના "પર્યુપ્લુઝ" (પૃ. ૪૭, અ. ૩૨-૩૩)માં છપાયેલા મારો લેખ નામે "અમણ, અજતકું, ચક્રત્થ, છટ્ટ, અટ્ટમ છત્યાદિ."

૧ આ કૃતિમાં અનેક, 'દેશ્ય' શબ્દો નજરે પડે છે. ઉ. ૫૩, સ્લો. ૭૬ની દરેક, પક્તિમાં ચોપાસી અક્ષરનો દડક છે. આ ઉદ્દેશ્યના ૧૭૭-૧૧૩ પદો રચામરમાં છે ૨૮માં ઉદ્દેશ્યમાં ૩૪૮માં પદ્યમાં જિને-શરની રચયૂ ઇલાદિ અઘ્ન દેવાના નામ દ્વારા રજૂતિ કરાયેલી છે. ૨૮માં સ્લો. ૪૭-૫૦માં ગેય પદો છે. ૬૮માં ઉદ્દેશ્યના ૬૭માં પદ્યમાં અધ (અ'ધ) દેશ્યુ નામ છે. ૪ વિશેષમાં આ કૃતિમાં પ્રચલિત પાઠ્ય વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વિષદક્ષણ એવા રૂપો છે. એવિ પ્રસપવાળા સમ્પદક શૂનકૃતો, તૃતીયા એકવચનનો જો પ્રત્યયને બદલે જે પ્રત્યય, કવણનો ઉપયોગ, નારીજાતિના સાતમીના એકવચનમાં સેજાદિ જેવા રૂપ અને નિબક્તિ વગરના રૂપો એ અવલઢની અસર દર્શાવે છે.

ઉ ૧, સ્લો ૧૬માં પવિદ્વપકને લાકડાના કાનવાળો કલો છે. ૧

આ કૃતિનો રચનાસમય ધીરસવત્ ૫૩૦ (ધ. શ ૪) છે એવો એના અતિમ ભાગમાં રૂપિ નિર્દેશ છે આથી સામાન્ય રીતે

૧ દેવશુસરિએ, નવપયપયરણની રવોપજ રૂતિ(પત્ર ૨૪આ)માં તે પદ્યચરિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ પદ્યમચરિય હોય એમ લાગે ■

૨ અન્ય હલો માટે જુઓ પ. ૭૧.

૩ ' હુદ સયમૂ મયવ વટમ્મુહો પિવામહો વિણ્હુ જિનો તિલોયળો ।
ભજતતોજલામલદેહધારિણો સયપત્તુહો વરધમ્મદેસઓ ॥૪૮॥ '

૪. પાઠ્યાવાગરણ (૩, ૧)માં ' અન્મ ' દેશનો નિવાસી એ અર્થમાં ' અ'ધ ' શબ્દ છે, આપરેસયની હાતિભદ્રીય ટીકા(પત્ર ૫૮૧અ)માં અન્મ દેશની સ્ત્રી માટે ' અન્મો ' શબ્દ છે. વવહાર(દ્વિ. ૨૮ અ)માં અધ વગેરે દેશના વતનીને એચ્છપ્રાય કથા છે. ૫ ઠાણ (સુ. ૨૬૯) ઉપરની અમયદેવ-સરિહૃત રૂતિ (પત્ર ૨૦૩અ)માં હાસ્યના ચાર પ્રકારનું વિવેચન કરની વેળા ' પાસિત્ત તિ દુષ્ણા વિદુષ્ણાદિવેશં ચણ્યા ' એવો ઉલ્લેખ છે મૂળમાં બ્રહ્મને-બ્રાહ્મણને, બ્રહ્મને, સાધુઓને અને સભારીને એમ ચાર ઠાણથી હાસ્યના ચાર પ્રકાર ગણાવાયા છે ૬ સરખાવો રવિવેણુત પદ્યચરિત (૧, ૨૮).

વિચારતાં ઇ. સ. ૪ની અને ગ્રી. હેરમાન યાકોબી પ્રમાણે મહાવીર-સ્વામીના નિર્વાણનો સમય ૬૦ વર્ષ મોડો ગણતાં ઇ. સ. ૬૪ની આ કૃતિ છે. આમાં ગ્રીક અસર જોવાય છે અને ભારતવર્ષ ઉપરની ગ્રીક અસર ઇ. સ.ના ખ્રીસ્ત સિકા પૂર્વેની નથી એમ માની આમાં ગાદિણી અને સરહ જેવા જાહેરાત વપરાયેલાં છે (જુઓ “જૈનયુગ” પુ. ૧, અ. ૫) એ ઉપરથી ૨૧. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ તો એને છેક સાતમા સદીની કૃતિ માને છે, પણ એ હકીકત માનવા જેવી નથી.

આવા પ્રાચીન અને મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથનો મુજરાતીમાં અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો નથી એ નવાઈ જેવું છે. એના પહેલા ચાર ઉદ્દેશનો. ૨૭મા અને ૨૮માનો તેમજ ૩૪મા, ૩૪મા અને ૩૫મા ઉદ્દેશનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રસ્તાવના અને દિશ્યુ સહિત બહાર પડ્યો છે.

વસુદેવચરિત(ય) યાને વસુદેવહિંદી—આ મુખ્યત્વે ગદ્યાત્મક અને સમાસપ્રચુર કૃતિ છે. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાજમણે વિસેસણવર્ષ (ગા. ૩૧ ને ૩૩)માં આ કૃતિને વસુદેવચરિય તરીકે નિર્દેશી છે અને તે સમુચિત છે, કેમકે ૨મૂળ ગ્રંથકર્તા ઇસંધનસમણિએ એને વસુદેવ-ચરિત તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. પૃષ્ઠાવલ્યા (૫૫ ૨૦, સુત ૨૬૩)ની સંસ્કૃત ટીકા ૪(૫૪ ૪૦૩અ)માં તેમજ નંદીસુ. ૨૦)ની ટીકા

૧. આનું સંપાદન ડૉ. યાકોબીએ કર્યું છે અને એ જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા (ભાવનગર) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૪માં છપાયેલ છે. આમાંથી ધ્યાનમાં રાખવા લાયક પદો, ‘દેશ’ સંજ્ઞા અને સ્થાનો આજમોક્ષારકે જુદાં તારખ્યા છે, પણ એ છપાયા નથી. ૨. જુઓ પ્રથમ ખંડ (પૃ. ૧-૨) અને મધ્યમ ખંડન વિવિધ ઉલ્લેખો ૩ કૃષ્ણ, વલ્લભાર ઇલાહિના ભાસના કરતાં સંપ્રદાસ ક્ષમાજમણે આ સંપ્રદાસગણિથી બિન્ન અને હર્ષક અરે અર્વાચીન છે એમ બૃહત્કથપસૂત્ર (ભા. ૬)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૦-૨૩)માં કહ્યું છે ૪ વિરોપમા નાગકુમારોમાંથી નીકળી તત્ત્વ જ ‘જૈનવત’ સ્ત્રોતમાં આ જ અવસર્પિણીમાં ચોવીસમા તીર્થંકર થયા તરીકેનો ઉલ્લેખ વર્ણિતમાં છે એવા મતભેદ એમણે અહીં નોંધ્યા છે.

૧(૫૧ ૧૧૭આ)મા મહાવગિરિસૂરિએ આ કૃતિનો વસુદેવચરિતના નામથી નિર્દેશ કર્યો છે અને કૃષ્ણ(ઉ ૧)ના બાસ(ગા ૨૫૬૪)ની સરૂત ટીકા(૫ ૭૨૨)મા શ્લોકગીતિએ પણ એમ જ કહ્યું છે ૨

આ કૃતિનું વિશેષતઃ પ્રચલિત નામ વસુદેવહિંદી છે, કેમકે આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ આપસપચુષ્ણ (બા ૧ ૫ ૧૬૦ ને ૧૬૪, બા ૨, ૫ ૩૨૪)મા, આપસપચની હારિભદ્રીય ટીકા ૩(પત્ર ૧૪૬ અ)મા, પનયણસારુદ્ધારની સિદ્ધસેનસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૨૬૦ આ)મા, યસદ્ગ્રંથિકૃતિઓની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ ૫(બા ૧, પત્ર ૨૩૫)મા, કમ્પર્થ દીપિકા(પત્ર ૧૬૫અ)મા, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત સધારાસાસની પદ્યમં પ્રીતિકૃત વૃત્તિમા, સિદ્ધાન્તાગમમત્તવ (સ્તો ૪૨)મા, હીરમ્પ્રશ્નમા અને સેનમ્પ્રશ્નમા એમ અનેક કૃતિઓમા જોનાય છે અને જોન

૧ અહીં સધારાસગણિએ વસુદેવચરિતમા કહ્યું છે એવા ઉદાહરણપૂર્વક જ્ઞમાથી એક અવતરણ અપાયુ છે ૨ વસુદેવચરિત વેટકકથાવચ " એવો અહીં ઉલ્લેખ છે ૩ અહીં વંદિગીમાથી એક અવતરણ અપાયુ છે ૪ આના મર્ત દેવેન્દ્રસૂરિ છે એવો વિ સ ૧૩૨૭મા સ્વર્ગવાસ પ્રાપ્ત્યા ૫ અહીં ધર્મિભક્ત સુવિસ્તૃત ઉદાહરણ વંદિગીમાથી લેવાનું કહ્યું ૬ રત્નરોષપસૂરિએ વિ સ ૧૪૬૬મા આ કૃતિ રચી છે એ વાકિનું સુત્રની યસદ્ગ્રંથ વૃત્તિ છે ૭ વિ સ ૧૩૫૭મા સ્વર્ગ સચરેલા પ્રબળ મન્ન શાસ્ત્રી ધર્મધોપસૂરિ(પૂર્વે ધર્મશીતિ)એ આ કૃતિ રચી છે એમણે વંદિ ગીમાથી નીચની બાબતોના સમાધાનાર્થ વંદિગીમાથી અવતરણ આપ્યા છે —

(૧) રાત્રે ચાલ્યે જઈ શામલ (પત્ર ૯૭) અને (૨) ત્રણ રાત્રિતથાપાઓ છે (પત્ર ૧૭૪)

આ ઉપરાંત પત્ર ૬,૫૧, ૫૨, ૬૩, ૬૪, ૮૧ અને ૧૦૩મા પણ અવતરણ છે ૮ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજયગણિએ આ સૂરિને એમના શિષ્યો તરફથી ૫ પિલા પ્રાપ્તો અને આ સૂરિ તરફથી અપાયેલા ઉત્તરો એકત્રિત કરી આ કૃતિ રચી છે એનું બીજું નામ પ્રશ્નોત્તરસમુચ્ચય છે એના પત્ર ૧૬અ અને ૩૮આમા વંદિગીમાથી એકેક અવતરણ છે ૯ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શુભવિજયે વિ સ ૧૬૫૭થી ૧૬૭૧ના અજામા વિજયસેનસૂરિને પ્રમ પૂજી ઉત્તરો મેળવી તેને એકત્રિત કરી આ કૃતિ રચી એમા પત્ર ૧૮અ, ૩૪આ ૪૫આ, ૪૬આ ૫૫આ અને ૧૦૪આમા વંદિગીનો સ્મારકપે નિર્દેશ છે

જનતા સામાન્ય રીતે એને આ જ નામથી ઓળખે છે, અને એથી તે
મે પણ એનો આ નામે નિર્દેશ કર્યો છે.

આ કૃતિ અન.ગમિક વાને આગમબાહ્ય ઉપનિષદ મતપ્રાપ્ત કથા-સાહિ-
ત્યમાં પ્રાચીનતમ ગણાય છે વાચક 'સંઘદાસે' આરભેલી આ કૃતિ
રધર્મસેનગણિએ પૂર્ણ કરેલી છે આમાં નાયક વસુદેવના-સંઘા
શુશ્રુષાહી કૃષ્ણના પિતાના પરિભ્રમણની-પ્રસાસની હકીકત હોવાથી આ
કૃતિને 'દિડી' એ નામ મેડાયુ હોય એમ જણાય છે એમાં 'દરિવશ'ની
પુષ્કળ પ્રશસા છે, જ્યારે પાંડવોને અને કૌરવોને ગોણુ સ્થાન અપાયેનું
છે. આ કૃતિને સો ૩૦ લલાક 'મા' રિભક્ત કરાયેલી છે અને એનું
પ્રમાણુ ૨૮,૦૦૦ શ્લોક જેટલું સૂચવાય છે સમગ્ર મથના બે ખડો પડાયા
છે પહેલા ખડમાં ૨૯ લલાક છે અને એ ૧૧૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુક
છે, જ્યારે બીજા (મધ્યમ) ખડમાં ૭૧ લલાક છે અને એ ૧૭,૦૦૦
શ્લોકપ્રમાણુક છે આજે જે પ્રથમ ખડ મળે છે તે ૧૦,૪૦૦ શ્લોક
જેવડો છે એ વચમાં તેમજ અતમા ખંડિત જણાય છે આ પ્રથમ
ખડના કર્તા સંઘદાસગણિ વાચક છે જ્યારે બીજા ખડના કર્તા ધર્મસેન
ગણિ છે આ બ્રાહ્મણોના પુરાણોની પદ્ધતિએ રચાયેલા મથનો પ્રથમ
ખડ બે અશમાં જૈન આત્માનંદ મહાએ અનુક્રમે ૪૮ સ ૧૯૩૦ અને
૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એના પ્રથમ અશમાં સાત લલાક અને
બાકીનામાં અઠામથી અઠ્ઠાવીસમાં સુધીના એટલે કે ૨૧ લલાક છે. છેલ્લો
લલાક 'દેવકીનલાક' છે જ કન્યા સાથે વસુદેવના લગ્ન થયા તે કન્યાના

૧-૨ વલ્લિહીના મધ્યમ ખડમાં પ્રારભમાં ધર્મસેનગણિએ સામાવિ
ચયા (શ્યામાવિજયા)-લલાકથી માંડીને રેદિહી-લલાક સુધીના ૨૯ લલાકો
સંઘદાસ વાચકે રચ્યા છે એમ કહ્યું છે ૩ અગ્નિપુરાણમાં કથાના લક્ષણને
અંગેના નિમ્નલિખિત પદમાં આ સજ્જ વપરાયે છે —

‘ પરિષ્કેદો ન ચત્ર સ્યાદ્ ન ત્યાદ્ નાત્મક કવિત્ ।

સા ‘કણ’ નામ તદ્દર્મે નિબન્ધનીયાલ્લુપ્તસીધ્ ॥ ’

નામને સૂચવનાર નામ તે તે લોકને અપાયુ છે અને તે વ્યર્થ છે, કેમકે 'લભ્' પાત્ર ઉપરથી બનેલા લોકને 'અથ' લાભ વાને પ્રાપ્તિ છે

અથકારે પ્રસ્તુત અચના પ્રારભ (પૃ ૧)મા મુખ્ય છ અધિકારો સૂચવ્યા છે જેમકે કહુપતિ (કથોત્પતિ) પેદિયા (પીઠિકા) મુઠ (મુખ), પડિમુઠ (પ્રતિમુખ), સરી (શરીર) અને ઉવસહાર (ઉપસહાર) પહેલાં ત્રણ અધિકારમા કથાનો પ્રસ્તાવ છે ' કહુપતિ ' પૂરી થતા ' ધર્મિભલચરિય' વાને ધર્મિભલહિ-ડી શરૂ થાય છે અને શુભારંભનાં વ્યવસ્થાથી એ ધર્મકથા પૂર્ણ થતા ' પેદિયા ' શરૂ થાય છે આ પ્રમાણે જોકે આ ત્રયમા ધર્મિભલહિ-ડી અને વસુદેવહિ-ડી એમ બે હિડીઓનું વર્ણન છે તેમ છતાં આ ત્રય વસુદેવહિ-ડી તરીકે ઓળખાવાય છે, કેમકે વસુદેવહિ-ડીનાજો વિભાગ ધર્મિભલહિ-ડી કરતાં ઘણો મોટો છે વસુદેવના ગૃહત્યાગ પછી એમના વરો સુધીના પરિભ્રમણ દરમ્યાન એમણે અનેક માનવ અને નિષાધર કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યા અને વિવિધ તેમજ નિનશશ્ચ અનુભવો મેળવ્યા એ વૃત્તાન્ત અહીં છે

પ્રતિમુખમા વસુદેવ પોતાની કથાનો-પરિભ્રમણનો વૃત્તાન્ત પોતાના પૌત્ર પ્રદ્યુમ્નની વિશ્વસિ ઉપરથી કહે છે આમ જોકે અહીં આત્મકથાના મહાશ્વ મહાય જ છતાં એનો વાસ્તવિક વિસ્તાર ' શરીર ' નામના અધિકારથી શરૂ થાય છે અને લોકની સખ્યા પશુ અહીંથી જ ગણના વધી શરૂ થાય છે ઉપસબ્ધ પ્રથમ ખડમા જે ૨૮ લોક વાને કથાપરિચ્છે. તેમાંથી ૧૯મા અને ૨૦મા એ બે લોક મળતા નથી આ નજીકથી એ લોકમાંથી એકનું નામ પ્રિયદર્શના-લોક કોવુ જોઈએ ૨૮મો લોક અપૂર્ણ છે આ લોક રવતત્ર લોક છે કે ઉપસહારનો પ્રારંભિક ભાગ છે તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે ૧લા, ૬૬ા અને

૧ ધર્મિભલહિ અને આડકથા તરીકે આમા અગત્યનું ચર્ચિત આવેખાણુ છે આ ચર્ચિત્રને અંગે એ ' ધર્મિભલહિ અને અગત્યનું ચર્ચિત્રની સામગ્રી નામનો લેખ લખ્યો છે અને એ ૬/ સ પ્ર (વ ૧૨, અ ૧૨, પૃ ૩૧૫-૩૨૦)મા છપાયા છે.

૨૩મા એ ત્રણે લંબકામાં વસુદેવને બપોળે પત્નીએની પ્રાપ્તિ થયાતું વર્ણન છે, જ્યારે ૧૪મો અને ૧૫મો એ બે લંબક વસુદેવની એક જ પત્ની નામે વેગવતીને ઉદ્દેશીને છે.

મધ્યમ ખંડ—આ મધ્યમ ખંડ અત્રિસિદ્ધ છે. એની રચના ધર્મસેનગણિએ કરી છે. મધ્યમ ખંડમાં નરવાહનદત્તની કથાનો ઉલ્લેખ છે. વળી લૌકિક કામકાયામાં લોકોને રસ લેતા જોઇ તેમને સન્માર્ગે વાળવા આ મધ્યમ ખંડ યોજાયો છે એટલે વઠિંડીની રચનાતું કલેવર ખૂબુતકથાની જેમ શૃંગારકથાતું બનેલું છે ખરું, પણ એમાં ધર્મોપદેશરૂપ પ્રાપ્ત્યનો સંચાર કરાયો છે. એમાં ૧૭૧ લંબક છે. એમાં પ્રથમ ખંડના ૨૬ ઉમેરતાં લંબકની સંખ્યા સોની થાય છે. વળી વસુદેવ સો વર્ષ સુધી પરિભ્રમણ કરી ૨૨૦ કન્યાને પરણ્યા હતા એમ આ મધ્યમ ખંડમાં ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રથમ ખંડમાં તો સો વર્ષના પરિભ્રમણની જ વાત છે, સો કન્યા સાથેનાં લક્ષ્મીની વાત નથી.

આ બીજા ખંડને 'મધ્યમ' ખંડ કહેવાતું કારણ એ છે કે એ કંઈ પ્રથમ ખંડના અનુસંધાનમાં યોજાયો નથી, પરંતુ પ્રથમ ખંડના ૧૮મા લંબક નામે 'ત્રિપશુસન્દરીલંબક'ના અનુસંધાનમાં છે. આમ બીજા ખંડની કથાનો સંદર્ભ પ્રથમ ખંડના અંતિમ ભાગ સાથે નહિ, કિન્તુ મધ્ય ભાગ સાથે જોડાયેલો હોવાથી એને 'મધ્યમ ખંડ' કહેવો ઉચિત જણાય છે. પ્રથમ ખંડના અંતમાં ઉપસંહાર હતો એટલે એની સાથે કોઇ લંબક જોડાય તેમ ન હતું તેથી આમ વચલા લંબક સાથે જોડાયું કરાયું એમ અનુમાનાય છે.

૧ વિસ્તારના લક્ષથી વાચક સમિદાસે આ ૭૧ લંબક ઊંચી દીધા હતા એમ ધર્મસેનગણિતું કહેતું છે. ૨ દિગ્ગજર કૃતિઓ પૈકી પુષ્પદન્તકૃત મહાપુરાણમાં, જિનસેનકૃત હરિવંશપુરાણમાં અને ગુણવદ્ધવ ઉત્તરપુરાણમાં તેમજ સ્વેતાંબરીય ત્રિં ૪૦ પું ૪૦માં અને હર્ષકવશે વિ. સં. ૧૫૫માં નૂની ગુણસાતીમાં રચેલી વસુદેવચરિતચોપાધમાં તો 'સોની' સંખ્યાનો નિર્દેશ નથી અને વિરોજમાનામાં પણ સિત્તતા છે.

વિક્રમની પાંચમી-છઠ્ઠી સદીના આ મહાકાવ્ય ગ્રન્થમાં અનેક લોક-કથાઓ, ધર્મકથાઓ, ધર્માત્માઓનાં-મર્તોનાં-ધર્મપ્રવર્તકોના ચરિત્રો અને વાદસ્થળોને સ્થાન અપાયું છે.

જનજાતનાં વસ્ત્રો, વિવિધ દેશો સાથેનો વેપાર, ઇન્દ્ર-મહોત્સવ વગેરે ઉત્સવો, તરફર સાથે સંબંધ ધરાવતી વિષયો, વિનોદના સાધનો, લોકવાર્તાઓ તેમજ શસ્ત્રવિદ્યા અને યુદ્ધવિદ્યાને લગતા ઉદ્દેશો એમ વિવિધ પ્રકારની સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક માહિતી વંદિડીમાંથી મળે છે. આ પ્રૌઢ અને પ્રાચીન ગ્રન્થમાંના ગર્ભસ્થિત-સંભવમાની ત્યારુદત-કથામાં સિદ્ધરસ અને રસરૂપ વિષે તેમજ સુવર્ણ જનાવ-વાની વિધિ વિષે વર્ણન છે સિદ્ધરસને અગે આના કરતા કોઈ પ્રાચીન જૈન ઉદ્દેશ્ય હોય તો તે જાણવામાં નથી.

વંદિડી પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ ગણાતો હોવાથી અનેક મુનિવરોએ પોતપોતાની કૃતિમાં એમાંથી અવતરણ આપ્યા છે. આની એક સપૂર્ણ સચિત્ર મૂળના પૃષ્ઠાંક સહિત છપાવવી ઘટે આશા છે કે આ કાર્ય આના સપાદકમહોદય કરશે અથવા તો અહીં મેં દિશાસૂચનરૂપે સક્ષિત નોંધ પૃ. ૬૦માં લીધી છે.

લોકોને વસ્તુદેવર્ણુ ચરિત્ર માનજવાનો શોખ જણાતાં રચાયેલી આ કૃતિમાં અણારિયવેદ (અનામવેદ), અત્યસત્ત્વ (અર્થસાત્ત્વ), અહુબંધ (અધર્મવેદ), આમરિયવેદ (આર્મવેદ), ધર્મિયચરિત્ર, પોરાગમ (પાકશાસ્ત્ર), લગવયગીતા (લગવદ્ગીતા), વસ્તુદેવચરિત્ર (વસ્તુ-

૧ ચવન દેશમાં જઈ જતા ચત્રો જનાવવાની કળા શીખી લાવનાર કોણાસની અહીં કથા છે એના રૂપાવર્ણુ માટે જુઓ મારો લેખ “ સિંધસિદ્ધ કોણાસની કથાની આરોચના ”. આ લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૩, અં. ૬, પૃ. ૨૦૧-૨૦૮)માં છપાયો છે. ૨ આના વિગતુદ ભદ્રાપોદ માટે જુઓ વંદિડીનો ઉપોદ્ધાવ (પૃ. ૩૦-૩૬). ૩ “ સિદ્ધરસ અને રસરૂપ ” નામનો મારો લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૬, અં. ૭, પૃ. ૧૨૪-૧૨૭)માં છપાયો છે.

દેવચરિત્ર), સંતિચરિત્ર (ચાંતિચરિત્ર) અને સાવયપણ્ણતિ (શ્રાવકપ્રવર્તિ) એ ત્રણેના નિર્દેશ છે.

ગ્રા. પીટસનના હસ્તલિખિત પ્રતિઓને અંગેના ત્રીજા હેવાલ- (પૃ. ૧૯૮)માં જે અવતરણ વંદિંડીમાંથી અપાયેલું છે તે ઉપરથી એ સમયમાં નરવાહલુલ્લસકથા પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે.

સૌમદેવકૃત કથાસરિત્સાગર અને શ્લેષેન્દ્રકૃત બૃહત્કથામંજરીની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા સાથે વંદિંડીના વિષયો વિચારતાં એમ લાગે છે કે વહ્લકહા અને વંદિંડી વચ્ચે પાત્રોનાં નામો અને પ્રસંગોના નિરૂપણ પરત્વે અસાધારણ સમાનતા છે.

જર્મન સાક્ષર આલ્સડોર્ફે “The Vasudevabhidā, a specimen of Arohaio Jaina Mahātārāṣṭrī” નામનો લેખ લખ્યો છે.^૧ વળી આ જર્મન સાક્ષરે “Eine neue version der verlorenen Brhatkatha des Gunadhya” નામના નિબંધમાં વંદિંડીના પ્રથમ ખંડને આધારે એનું બૃહત્કથા સાથે સંતુલન કર્યું છે. આ પૂર્વે ફ્રેન્ચ સાક્ષર લાકિતેએ Essay sur Gunadhya et la Brhatkatha નામના ગુપ્તકમાં આ વિષય સરસ રીતે અર્થોં છે. ડૉ. આલ્સડોર્ફના કથન મુજબ “હીનો પાસે પ્રાચીન, વિસ્તૃત અને અન્ય બે રૂપાંતરોથી—૪કારગીરી અને પંનેપાલીથી રવનંત્ર એવું ‘બૃહત્કથા’નું રૂપાંતર છે.” આ રૂપાંતર તે વંદિંડી છે. એ ઉપસબ્ધ સાહિત્યની અપેક્ષાએ સૌથી પ્રાચીન રૂપાંતર (version)

૧ આ લેખ B B O Sમાં ઇ. સ. ૧૯૩૬માં છપાયો છે. ૨ આ લેખ ૧૯મી આત્મરાષ્ટ્રીય પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ સમક્ષ રબ્સ બ્રાયો દત્તો. એનો મુદ્રણતી સારાસ વંદિંડીના અનુવાદના ઉપોદ્ધાવ (પૃ. ૬-૧૩)માં અપાયો છે. ૩ આ ગુપ્તક ઇ. સ. ૧૯૦૮માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. ૪ ૪કારગીરી રૂપાંતર તે કથા-સરિત્સાગર અને બૃહત્કથામંજરી છે. આ રૂપાંતરોમાં વહ્લકહાનો એક મોટો અંશ સચવાયો નથી તેમજ એક મોટો અંશ નવો ઉપભવી કહાયો છે એમ ડૉ. આલ્સડોર્ફે કહે છે. ૫ નેપાલી રૂપાંતર તે બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ છે.

• છે. વંદિંડી અને યુધિરાગીરૂત બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ વચ્ચે 'ધણ કથાપ્રસંગોનું' સામ્ય જોવાય છે.

વંદિંડીની ભાષા સરળ, પ્રાસાદિક, રૂઢ અને ધરગથ્ય છે. એમાં રવાબાવિક નિસર્જતા છે. એના ધણાખરા સંવાદો ખરેખરી વાતચીતની જ ભાષામાં યોગ્યથેલા છે. આ મુખ્યત્વે મદ્યાત્મક અન્યમાં વચ્ચે વચ્ચે પડે છે. પ્રિયંગુસુન્દરી અને કેતુમતી એ નામના બે લોકોમાં અનેક પદો એકસાથે જોવાય છે. વંદિંડીની ભાષાની ચર્ચા ડૉ. આર્થર હોર્ડે *Bulletin of the School of Oriental Studies* (Vol. III) માં કરી છે અને એની વિશિષ્ટ સહાયથી આ વિષય વંદિંડીના ઉપોદ્ધાત (૫. ૧૫-૩૦) માં આલેખાયે છે.

આમ પ્રાચીન પાષ્ટ્ય ગદ્યાત્મક લખાણની વિશાળતા, રચના-પદ્ધતિની વિશેષતા, વ્યાકરણવિષયક નિયંત્રણતા, પાષ્ટ્ય ભાષાની આકર્ષક આર્ષતા, લોકવાર્તા, સમાજ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટેની ઉપયોગિતા ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની મહત્તાઓ વિશ્રુપિત વંદિંડી ઉપર જીડની નજર કરી હવે આપણે આગળ વધીએ તે પૂર્વે આ અન્યનો મધ્યમ ખંડ પ્રસિદ્ધ થાય અને પ્રથમ ખંડની જેમ એનું પણ રંગુ ભાષાતર સત્વર પ્રસિદ્ધ થાય એ ઇચ્છીશું.

સમસારાદિત્ય— જેને અંગ્રેજીમાં romance કહે છે

૧. અંક ૧, ૫ ૨૮મા નોવેમ્બર એવો પ્રકાશ છે આમ આ દ્વિતીયા 'અપભ્રંશ' ભાષાનો ઉપયોગ કરાયો છે. ૨ પ્રા. સાંડસરાએ તૈયાર કરેલું આ ભાષાતર જેને અંગે એમણે લખેલા વિદ્વતાપૂર્ણ અને વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત સહિત ક્રીશ્ન આત્માનંદ સમા (લાવનજર) તરફથી વિ. સ. ૨૦૦૭ માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે ૩ આની વિ. સ. ૧૯૯૬ માં લખાયેલી એક તાડપત્રીય પ્રતિ ખંડાતમા જ રતનપ્રમસુરિએ ખલાતમા આ વર્ષે ૨૦ ૨૦ ઉપર ચાર વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા જુઓ પીટર્સન (IIA, p 124) દ્વામાકલ્યણે અને મુખવિવર્ધને વિ સં ૧૮૭૪ માં મૂળના અનુવાદરૂપે સંસ્કૃત ટિપ્પણી રચી છે મુખવિવર્ધને વિ. સં. ૧૩૨૪ માં આ મૂળનો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ આપ્યો છે. એનું નામ સમસારાદિત્ય-સંક્ષેપ છે સિદ્ધસેનસુરિએ સંખ્યંમાંથી વિસ્તારવર્ધકતા ઉદ્ધૃત કરી છે.

તે સખધી સામગ્રી પૂરી પાડનારી અનેક કથાએ આપણા દેશમાં પ્રાચીન સમયથી રચાતી આવી છે એમ આપણે અષ્ટાધ્યાયી (૪-૨-૮૭)ના મહાભાષ્ય ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ મહાભાષ્યમાં નિર્દેશાયેલી કથાઓની ભાષા નક્કી થઈ નથી અને કદાચ થઈ નહિ શકે આથી ફરીને મુખ્યત્વે જ મ મા અને ક્વચિત્ સોરસેણીમાં રચાયેલી અને ઇ સના આઠમાં સંક્રાંતિ કરતાં તે અર્ચાચીન નહિ જ એવી તેમજ હુમચન્દ્રકૃત કાવ્યાનુશાસન (૫ ૪૬૫)માં 'સકલકથા' તરીકે નિર્દેશાયેલી, કવિકથાની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમાસમી અને 'પ્રથમ' રમથી પરિપૂર્ણ એવી હુરિબદ્ધસુરિકૃત 'સમરાઈચ્ચરિયની' માને સમરાઈચ્ચરિયકહાતી આપણે અહીં નોંધ લઈશું આનો મોટો ભાગ ગદ્યમાં છે, અને થોડોક ભાગ વચ્ચે વચ્ચે આવતા પદ્યોમાં છે આ સમગ્ર મધ્યને નવ ભાગોમાં વિભક્ત કરાયેલો છે એમાં નમર, સરોવર, ઉદ્યાન, ચંદ્રિકામતન, ઝંઘીપ, પપવંત ઇલાદિના વર્ણનો છે આ પ્રથમ ગદ્ય કેટલી જે વાર આપણને આશ્ચર્યની કાઠબરીનું સ્મરણ કરાવે છે, કેમકે એમાં તામા લાગા સમાસો અને શ્લેષો ઉપયોગ જોવાય છે આના કહાડા ભવમાં ઈશુખનાયમકના ઉત્તરણો જોવાય છે કે જેનો ઉપયોગ સૂયગાડ (અ ૧૫)માં થયેલો છે હુમચન્દ્રસુરિએ છંદાસુ

૧ આ મહાભાષ્ય મૂળ કૃતિ ૬ યાકોબી દ્વારા સંપાદિત થઈ છે આ ૧૯૨૬માં કલકત્તાની ASB તરફથી છપાઈ છે એના પૃ ૧૧૨ની પાંક્તિ ૧-૩માં અનેક સમસ્યામય શબ્દો છે ઉત્તર પ ૫-૬માં છે શબ્દ પદ્ય પ એ આ (૫ ૫૮)માં અપાણ છે સં ૧૦ સરકૃત લાયા સાથે જે જાગમા ખી એચ દોરી તરફથી ઇ સ ૧૯૩૮ ને ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે ૨ ઉદ્યોતનસુરિએ આને સમરવિમિષ કાઠકહા તરીકે ઓળખાવી છે અને કતાએ જાતે એને સં ૪ તરીકે નિર્દેશી છે અને હેમચ દ્રસુરિના ગુરુ હેવચન્દ્રે એને સમરાઈચ્ચરિયકહા પ્રમધ કહેલ છે ૩ જુઓ ભવ ૬ પ ૩૧-૩૨ શ્રી મોદીની આદતિ ૪ જુઓ ભવ ૬ પ ૪૧ ૫ જુઓ ભવ ૬ પ ૪૩ ૬ જુઓ પ ૨૦-૨૧ અને ૪૩ ૭ સિદ્ધાન્તોક્તિ

શાસનના જેને ' પ્રસ્તાર ' તરીકે ઓળખાવેલ છે તેનું એક ઉદાહરણ
હઈંદા જાવતું બહુવિધથી થઈ ચલુ અને ' શૃંગલા ' યમકથી અલકૃત પણ
પૂરું પાડે છે વિશેષમાં આ જાવમાં દગ્ગારી તપાસતું દરમ્ય મનોરંજક રીતે
રજૂ કરાયેલું છે ખીજા જાવના લગભગ અતમા રાજ્યાભિષેક માટે એકનિત
કરાયેલી માગલિક વસ્તુઓ ગણાવાઈ છે ૧ આ કૃતિમાં એક રમણે
સિદ્ધરસનો નિદશ વાંચ્યાનું રજૂરે છે હુરિભદ્રસુરિના નામ ઉપર સમગ્ર
ધ્યવ્યચરિય ઉપરાત કથાકોશ, ધુતકંખાણુ, મુનિપતિચરિત્ર, યથો
ધરચરિત્ર અને વીરાગકથા એ કૃતિઓ નોધાયેલી છે, પરંતુ તેમાં
ધુતકંખાણુ જ મળ્યું છે

૨ ધુતકંખાણુ—આ પાઠ્ય કૃતિનું ક સહુસત્તરિની સપ્તતિનકૃત
વૃત્તિમાં ધૂતકંખ્યાનના નામે સરકૃતમાં રૂપાન્તર થયેલું છે આ મૂળ
કૃતિ પદાત્મક છે અને એ પાંચ આખ્યાનિકામાં વિકત છે આ
પાંચની પદ્યસખ્યા અનકમે ૬૪, ૭૫, ૮૮, ૯૪ અને ૧૨૫ની છે
આખ્યાનિકાના નામ આ કથાનકના મુખ્ય પાત્ર પાત્રો—ધૂતેના નામ
ઉપરથી ચોળયા છે મૂનસિરિ (મૂલશ્રી), કડરીય (કડરીક), એલા
સાહ (એનાપાહ), સમ (શય) અને ખડવાણા (ખડવાના) એ
પાંચ ધૂત કંખાણુ પોતે સ્ત્રી હોઈ એને પાંચસે સ્ત્રી-ધૂત કંખાણુ,
જ્યારે ખીજા બધા પુરુષ હોઈ તેમને પાંચસે પાંચસે પુરુષ-ધૂત કંખાણુ

એક વેળા આ બધા ધૂત અને એના સાથીઓ ઉજ્જેણીમાં એમાં
મળ્યાં એવામાં આઠ દિવસ સુધી વરસાદ પડ્યો અને એમને ખાવાનું
ન મળ્યું આથી કાણુ કાને મિજગાની આપે એનો એઓ વિચાર
કરવા લાગ્યા મૂલદેવે કહ્યું આપણ પૈકી દરેક મુખ્ય ધૂતે ખીજાને

૧ સં. ચં. વિષે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ અ. જ. ૫૦ (ખંડ ૨)નો
મારો અગ્રેષ્ઠ ઉપોદ્ધાત (પૃ ૪૬-૫૦) ૨ આ ધુતકંખાણુ સિ. જ. ૧૦
મ. મા. મા. હ સ ૧૯૪૪માં છપાયું છે એમાં સપ્તતિનકૃતિનું ' ધૂતકંખ્યાન '
પાઠ્ય કૃતિના રૂપાન્તરરૂપે લોકશાસનામાં અગ્રમાં ધૂતકંખ્યાનકથા અને ડા
ઉદાહરેને એને અગ્રેને સમીક્ષાત્મક નિબંધ છપાયા છે

પોતે સાબજેરી કે અનુભવેની વાત કહેવી એને જૂઠી ઠેરવનારે બધાને જમાડવા પશુ જે પુરાણ, સારત (મહાભારત), રામાયણ જેવા વૈદિક શાસ્ત્રોને આધારે આનુ સમર્થન કરે તેને ખચડાવવું નહિ પડે

બધા એકમત થતા મૂલદેવે આઠ અસલગિત હકીકતો રજૂ કરી કંડરીકે એનું સમર્થન કર્યું. એવી રીતે કંડરીકે ૩૩ હકીકત અને બાકી બધાંએ ૬૬ હકીકત કહી અને ઉત્તરોત્તર એનું સમર્થન થયું.

ખંડપાના ઉરતાઢ હતી એણે ચારે મુખે ધૂતેનિ કત્યુ કે તમે બધા પહેલા મારા નોકર હતા અને શુભ થઈ ગયા હતા તે હવે મળ્યા. આમ કહી એણે બધાને ખનાવ્યા એને સૌનો ઉપરી ખનાનાઇ પછી એણે એક શરૂઆત ઉપર પોતાના બાળકનું ખૂન કરનાનો આરાપ મૂકી તેની પાસેથી એક દાગીનો પડાવી લીધો અને એ વેચીને બધાને હાજી આપી

હરિભદ્રચરિત્રે સાત સંકૃત પદોના અવતરણવાળા આ આખ્યાનદ્વારા વૈદિકોના ગપાટકોની ઠેકઠી જમાવી છે. ભારતીય સાહિત્યમાં આનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. આ સંબધમાં મેં અ. ૧૦ પા. ૫૦ (ખડ ૨) ૧ પ્રસ્તાવના- (૫ ૧૨૧-૧૨૭) માં જિહાપોઢ કર્યો છે.

વસુદેવહિંદીકહા—શુભનિધાનચરિત્રને ઉદ્દેશને વંદિડીના સારાશ-રૂપ કથા રચાયેલો આ 'મુદ્રિત કૃતિના અન્તમાં ઉલ્લેખ છે. આ ગદ્યમાં છે લગભગ અઢીસે શ્લોક જેટલું એનું પ્રમાણ છે. આ મુદ્રિત કૃતિમાં મૂળ વંદિડી વિષે પ્રસ્તાવનામાં કેટલોક નિદેશ છે. અહીં કાવ્યાનુશાસન અને વિવેકને આધારે એ વાતનો સ્ફોટ કરાયો છે કે 'બૃહત્કથા' એ ઠાઇ અમુક અન્યનું નામ નથી, પણ કાવ્યમયોની અમુક જાતિનું નામ છે. ત્રિ. ૨૦ પુ. ૨૦ (પર્વ ૮, સ. ૩)ના અન્તમાં આ સર્ગનું નામ 'વસુદેવહિંદીચરિત્ર' એમ રખાયું છે.

૧ "શ્રીકૃષ્ણમંદાવાય" અન્વાવણી" અન્વા. ૪ પરીકે ૪ સ. ૧૬૧૭માં આ કૃતિ "શ્રીવસુદેવહિંદીચરિત્ર" એ નામથી છપાઇ છે.

પંચમીચરિત્ર—ભા. વિ. (ભા. ૨, અં. ૧, પૃ. ૫૯)મા ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ આ ચરિત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ કવિ આઠમી-નવમી સદીમા થઇ ગયાનું મનાય છે. જો આમાં પંચમી-દનનો અધિકાર હોય તો આ વિવધની આ સૌથી જૂની કૃતિ ગણાવ અને પૃ ૧૦૭-૮મા નિર્દેશથી મહેશ્વરસંસ્કૃત નાણુપ ચમીકંહુર જેના પછીની ગણાય. -

કુવલયમાલા—કર્ણાટકના એક દિગંબર આચાર્યે જે કૃતિમા વાત્સરાજનો નિર્દેશ કર્યો છે તે તો શકસંવત્ ૭૦૫ (ઇ. સ. ૭૮૪)ની કૃતિ છે, જ્યારે આ તો 'દક્ષિણચરિત્ર' રૂદ્રદાસના સંસ્કૃતિ ૪ સ ૭૭૬મા હોય દેવીના દસનના પ્રભાવે જ્ઞાનલિપુર (જાસોર)મા રચેલી કુવલયમાલાકંહુર છે, અને આમાં પણ એ વાત્સરાજનો ઉલ્લેખ છે આ એક અદ્ભુત કથા છે એ કાઠંબરી ૩ ત્રિવિક્રમની હમય તીકથા જેથી છે. એ ચપૂના ઢગની છે એનું પરિમાણ આશરે ૧૩૦૦ શ્લોક જેટલું છે કથાવસ્તુ સકીર્ણ રસપ્રસૂ છે. એમાં ૪૦ મં ઉપરાત પેમાર્ધ અને અવહર્ગનો અને સંસ્કૃતનો પણ સ્પષ્ટ ઉપયોગ

૧ મૂળમાં ' દક્ષિણ-ઉપ ' છે સંસ્કૃત ભાષાતત્કાલે આને માટે ' દક્ષિણચરિત્ર ' એવું સમીકરણ આપ્યું છે, પણ એને બદલે ' દક્ષિણ ' એમ કહેવાના ધરાઈ અન્યકારે પોતાને ' દક્ષિણ-ચિત્ર ' કહ્યા હોય એમ સંભવ છે. ૨ એમના પ્રચિતાત્ત્વ નામ ઉદ્ધોતન છે, અને પિતાત્ત્વ નામ વડેસર છે. આમ અર્ધા પ્રચિતા અને પૌત્રના નામ એક જ છે તે તે સમયની ક્ષત્રિયોની નામકરણની રીતિનું સૂચન કરે છે કેટલાક જૈન આચાર્યોની પરંપરામાં પણ આ વાત જોવાય છે. જેમકે નવપથપથરણના કર્તા દેવગુપ્તમુનિના ' જોદ્ધ ' અષ્ટમા દેવગુપ્ત, કક, મિહ અને જિનચન્દ્ર એ નામના લાગલામટ ચાર આચાર્યો, ' ભાવડ ' અષ્ટમા ભાવદેવ, વિજયસિંહ, વીર અને જિનદેવ, ' વાયા ' અષ્ટમા જિનદાસ, રાસિલ અને છવદેવ, અને ' પલ્લીવાલ ' અષ્ટમા શાન્તિ, ચરોદેવ, નમ, ઉદ્ધોતન, મહેશ્વર, અભયદેવ અને આમદેવ એમ લાગલામટ સાદ સૂચિઓ થયા છે. ૩ ઇ. સ. ૧૯૨૭મા છપાયેલ ૧૦ ૨૦ ૪૦ શ્લોકોમાં ૫ ૨૫૪-૨૮૪મા જિનવિજયજીને " કુવલયમાલા " નામનો વિસ્તૃત લેખ છપાયેલ છે આનો અંગ્રેજીમાં સારાસ Bhāratiya Vidyā (Vol II, pt 1, pp 77-88 અને pt 2, pp. 211-219)મા પ્રસિદ્ધ થયો છે

કરાયેલો છે. એમાં 'પાદિપ્ત', સાનવાહન, પટપર્ણક, ગુણાક્ષ્ય, વ્યાસ, વાદિમકિ, બાધુ, ત્રિમથ, રવિસેન, ઝજડિય, ષ્ટદવગુપ્ત, પ્રભંજન અને હુરિમદ્રનો નિર્દેશ છે. અંતમાં ૨૯ પદોની પ્રશસ્તિ છે. એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વની છે. એમાં તોરરાય (પતોર-માયુ ?) અને એની રાજધાની 'ચંદ્રભાગા' નદીને તીરે રહેલી

૧ ચૈત્યવંદનના પાઘપ સૂત્રો ઉપર જિનેશ્વરસુરિએ વિ. સં. ૧૦૯૧માં સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી છે. એમાં એક સ્થળે એમણે " અત એવ પ્રદીપ્તકાચાર્યેણ તરત્તવત્યાં જ્ઞાતિમિતિ " એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી એમના સમય સુધી તો તરંગવતી મળતી હતી એમ જણાય છે. બીજાં, આ સુરિએ ' પાદિપ્ત ' - તું' સંસ્કૃત સમીકરણ ' પ્રદીપ્ત ' થોડા તરંગવતીકારને ' પ્રદીપ્ત ' સુરિ કહ્યા છે. ૨-૩ આ બંને દિગંબર અંધકારો છે. રવિસેને સંસ્કૃતમાં પદ્યચરિત રચ્યું છે. એનાથી પ્રાચીન સંસ્કૃત મધ્ય દિગંબર કથા-સાહિત્યમાં હોય તો તે કથા ?

જડિય એ જ બીજા જિનસેને લખાવેલું છે. સં. ૮૩૮માં રચેલા આદિપુરાણ (૧-૫૦)માં નિર્દેશોના જઠાચાર્ય' હોય એમ જણાય છે. આ આદિપુરાણની એક હાથપોથીમાં હાસિયામાં જઠાચાર્ય'નું ' સિંહનદિ ' એવું નામ સૂચવાયેલું છે જઠાસિહનદિ એલું નામ ચામુદરાયે પ્રાચી જાણમાં છે. સં. ૬૭૮માં રચેલા ત્રિપદિશાસ્ત્રાકાપુરુષચરિત્ર ચાને ચામુ'દરાયપુરાણમાં છે. જડિય, જઠાચાર્ય' અને જઠાસિહનદિ એ એક જ વ્યક્તિના ત્રણ નામ છે એમ સામાન્ય રીતે વિચારતા જણાય છે અને વરાંગચરિત્ર એ આ વ્યક્તિની કૃતિ મનાય છે. જિનસેન પહેલાએ ઇ. સ. ૭૮૩માં રચેલા હરિવંશપુરાણ- (૧-૩૫)માં વરાંગચરિત્રનો ઉલ્લેખ છે. ઇ. સ.ના ૧૧મા શ્લોકની આસપાસ થઈ ગયેલા ધ્રુવે અવહર્તુ જાણમાં રચેલા હરિવંશમાં જડિય મુનિ અને એની કૃતિ વરાંગચરિત્રનો એક જ પંક્તિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૪ પ્રશસ્તિમાં દેવ-ગુપ્તને મહાકવિ કહ્યા છે. પ્રારંભમાં ન્યા પૂર્વે યદ્ય અથવા કવિઓની પ્રશંસા છે તેમાં દેવગુપ્તને ' ગુપ્ત ' વંશના રાજર્ષિ' અને ત્રિપુરુષ-ચરિત્રના કર્તા કહ્યા છે. છું આ બંને વ્યક્તિ એક જ છે ? ૫ આને જિનવિજયજી દ્વલ્લસમાદ તોરમાણ તરીકે ઓળખાવે છે. જો એમ કરતું વારતવિક હોય તો એમના જેવા વિદેશી અને વિજયી સમ્રાટના ગુરુ હરિગુપ્ત એક જૈન આચાર્ય' હતા એ વાત જૈનોને ગૌરવ લેવા નેત્રી જણાય, કેમકે ગુપ્ત સમયમાં ખજુ રાજગુરુ ધવાતું માન જૈન મુનિઓને મળતું છે ૧૧ આ ઉપરથી ક્ષણિત થાય છે.

‘પન્નવ્યા’ વિશે ઉલ્લેખ છે. આ કથામાં ૧૮ દેશનાં નામ અને તેમાં બોલાતી ભાષાઓનો નિર્દેશ છે. ક્રોધ, માન, માયા લોભ અને મોહ એ દુર્ગુણોનાં કટુ ફળનું આમાં વર્ણન છે.

આ કુવલયમાલા (પવ ૩૯)માં મુલોચણાકહાની પ્રશંસા છે અને ૪૦માં પદમાં પ્રમંજનકૃત જસહુરચરિયની તારીફ છે. કુવલયમાલાની બે પ્રાચીન દાથપોથી મળે છે: એક ભા. પ્રા. સં. મં.માં સોળમાં શ્લોકમાં લખાયેલી અને એક જેસવમેરના લંડારમાં (વિ. સં. ૧૧૩૯માં) લખાયેલી. આ બંનેમાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ પણ મહત્વના પાઠભેદો છે. આ વિચારતાં એમાં ૨૨૫ એના કતોનો જ હાથ હોય એમ લાગે છે.

આ કથાનો અંપૂરણ ‘સક્ષેપ મંરકૃતમાં પરમાનન્દસુત્રિના શિષ્ય રત્નપ્રજ્ઞ સૂરએ આપ્યો છે.

મુલોચણાકહા—કુવલયમાલા (શ્લો. ૩૯)માં નિર્દેશાયેલી આ કૃતિ શું પાઇયમાં રચાયેલી છે અને શું જિનસેને હરિવંશપુરાણ (શ્લો. ૭૭)માં જે મહસેનકૃત મુલોચનાકથાની પ્રશંસા કરી છે તે આ જ છે ?

જસહુરચરિય—આ પ્રમંજનની કૃતિ શું પાઇયમાં છે અને શું આ પ્રમંજન તે વાસવસેનકૃત યશોધરચરિતમાં નિર્દેશાયેલા પ્રમંજન છે ?

અઉપજમહાપુરિસચરિય—જેમને હિમચન્દ્રે ૨૬૩ સપ્તાકાપુરણ (catapatries) તરીકે નિર્દેશ્યા છે અને જેમની સંખ્યા, પ્રતિવાસુદેવને પૃથક્ ન ગણાવતાં ચોરપનની ગણવાવાય એ તમામ મદાપુરુષોનાં જીવનને રજૂ કરતી કથા તે અઉપજમહાપુરિસચરિય છે એના કર્તા શીવા-

૧ નં. આ. સ. એ ઈ. સ. ૧૯૧૬માં આ બહાર પાડ્યો છે. એની પ્રસ્તાવનામાં મૂળ કૃતિના પ્રારંભિક અને અંતિમ ભાગ રજૂ કરાયા છે. એનું ભાષાતર નં. ધ. પ્ર. સ. એ વિ. સં. ૧૯૬૬માં છપાવ્યું છે. ૨ ૨૪ તીર્થ કરો, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવો, ૯ બલદેવો અને ૯ પ્રતિવાસુદેવો વરાંજચરિત (૨૭, ૩૨)માં સપ્તાકાપુરણને ‘મરચમાનુષ’ કહેવ છે. ‘સપ્તાકાપુરણ’ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ: પ્રશમરતિ અને સંબંધકારિકાની મારી ‘હયાનિકા’ (પૃ. ૪૫-૪૭)

ચાપ' છે. તેઓ નેબુચ (સં. નિર્વૃત્તિ) કુલના માનદેવસૂરિના શિષ્ય થાય છે અને તેમણે આ ચરિત્ર વિ. સં. ૯૨૫ (ઇ. સ. ૮૬૮)માં રચ્યું છે. આચાર અને સૂચકા ઉપર ટીકા રચનાર શ્રીલાંકસૂરિના સમય પણ આ છે એટલે આ ખતે આચાર્યો એક જ હોય એમ લાગે છે, જોકે પં. લાલચન્દ્ર જ. ગાંધીએ જ. ભાં. મં. સ્ક. (પૃ. ૪૪)માં એ ખતને બિન ગણ્યા છે અને ડૉ. ઘાટગેએ પણ એ બે એક હોવા વિષે શંકા દર્શાવી છે, પરંતુ બેમાંથી એકે એ એ ગાદે કારણ રજૂ કરેલ નથી આ બે આચાર્યોને બિન ગણીએ તો પણ 'દશીકાર' તરીકે જ શ્રીલાંકનો ઉલ્લેખ છે તેઓ એઓમાંના એક ખરા કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવો બાકી રહે છે.

મહાપુરિસચરિયમાં એના કર્તાએ " વિષ્ણુધાનંદ નામતું એકાંકી સંસ્કૃત નાટક મચિત કર્યું છે " એમ ઇતિહાસની કેહી (પૃ. ૫૦, દિપ્પત્ય)માં ઉલ્લેખ છે.

જીવદેવકૃત પ્રખંધ—તિલકમંજરીના ૨૪મા પદમાં જીવદેવે રચેલા જો પાંચમ પ્રખંધની પ્રશંસા છે તે કૃતિને હું આ નામે ઓળખાવું છું, કેમકે એતું વારતવિક નામ જાણવામાં નથી.

ભુવણસુંદરીકહા—' નાઇલ ' કુલના સમુદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજય-સિંહસૂરિએ ભુવણસુંદરીકહા (ચરિય) વિ. સ. ૬૭૫માં ૮,૬૧૧ ગાથામાં પાંચમમાં રચેલ છે. આ કથા અલૌકિક તત્વોથી પરિપૂર્ણ છે.

કાલયાચરિકહાજી—ઇ. સ.ના દસમા સૈકાનું કે લગભગ એ સમયનું 'કાલયાચરિકહાજી' (સં. કાલકાચાર્યકથાનક) પણ અત્ર નોંધવા લાયક કૃતિ છે. એમાં ઉન્નયિનીના રાજા ગદંભિદલ જે કાલકસૂરિનાં લઘુ બેન સાધ્વી સરસ્વતીને ઉઠાવી મળે હોતો તેને કાલક-સૂરિએ શક દાત્રપત્ની સદાવયી કેવી રીતે પરાસ્ત કર્યો તેની હકીકત છે.

કહાજીયકેસનું વિવરણ—હારિભદ્રીય અષ્ટકપ્રકરણ ઉપર

વિ સં. ૧૦૮૦મા વૃત્તિ રચાગ ૧ જિનેશ્વરચરિત્રે જા. મં.મા ૩૦
 ગાથામા રેકહાણુચકોસ રચ્યો છે આમા આઘ ગાથા મનનાથરણ
 ૫ છે સાર પછીની ૨૪ ગાથામા આ કોશકારે પોતાના વક્તવ્યના
 સ્પષ્ટીકરણાર્થે ઉદાહરણનો-કથાનો નિર્દેશ કર્યો છે આ કથાઓ એમણે
 આ કૃતિની સ્વોપન સૃષ્ટિમા ઈપાઇયમા આપી છે મૂળ-મુખ્ય કથાઓ
 ૩૬ છે, અને અનાતર કથાઓ આરેક છે આમ આ વૃત્તિ ચારીએક
 કથાઓના લકારરૂપ છે જિનેશ્વરની પૂજનુ ફળ બનાવવા સાત કથા
 અપાર્ક છે આઠમી કથા જિનેશ્વરના ગુણોત્પન્નનુ ફળ દર્શાવે છે નવમી
 કથા સાધુના વૈષાદત્યનુ ફળ જણાવે છે એના પછીની ૧૦ મીથી ૨૫ મી
 સુધીની ૧૬ કથાઓ શ્રમશોને દાન દેવાનુ ફળ સમજાવે છે સાર પછીની
 ૧૭ કથા જૈન શાસનની ઉત્પત્તિ કરવાના ફળની દ્યોતક છે બે કથા
 સાધુઓના ખોટા દુષણો રજૂ કરનારની શી વલે યાચ તે સૂચવે છે
 સાધુને કરાતા અપમાનને કેવી રીતે દૂર કરાયુ તે દર્શાવત એક કથામા છે
 વિપરીત જ્ઞાનનુ ફળ, ધાર્મિક કામમા ઉત્પાદ આપવાનુ ફળ, અપરિણત
 જનને ધર્મદેશના આપવાની નિરર્થકતા અને શુભ દેશનાનુ મહત્ત્વ એમ
 ચાર વિષયો પૈકી એકેક ઉપર એકેક કથા છે ૪ સાધુને દાન કરવાના ફળના
 ઉદાહરણરૂપે શાલિભદ્રની કથા છે એમા ૧૨૫શ્લોક બન (૨૮૩૦૫) નો

૧ એમના ગુરુનું નામ વર્ધમાનચરિ છે, અને પ્રગુરુ નામ ઉદ્યોતનચરિ છે
 ૨ જુઓ ૩૦મી માથા ૩ આના મનવાચસ્વમા મૂળ કૃતિને 'કથાકોશ'
 અને આચળ નતા 'કથાકોશ' નામનુ પ્રકરણ કહેલ છે આ વૃત્તિને રાન્દાર્થ
 પૂરતો લાગ સરહતમા છે ૪ કોશક વાર સરહત પદ ઉદૃત કરાયા છે એક
 જિ ન્યાએ 'અપગ્રસ'મા પદ છે બહુ જાણી વૃત્તિ (પ ૪૨-૪૩)મા
 '૪૫' ચક્રાપદિકા-બધ 'અપગ્રસ'મા અપાયેલ છે ૫ સદૃષ્ટિક કહ્યા
 જુયકોસ સિ જે. પ્ર.મા 'કથાકોશપ્રકરણ'ના નામે હાલમા જ પ્રસિદ્ધ થયે
 છે જિનવિનયજીએ એની પ્રસ્તાવના (પ ૭૬-૧૨૩)મા આ કથાઓનો
 હિન્દીમા સાર આપ્યો છે ૬ આની માહિતી માટે જુઓ જે સ પ્ર (વ.
 ૧૪, અ. ૧૦, પ ૧૭૧-૬)મા અપાયેલો મારો લેખ નામે 'શ્લોકબલ
 (કબલતલ) તે શ ૧'. ઉપદેશતર ગિણી (પચ ૨૩)માના ૨૮મા પદમા
 'શ્લોકબલ'નો ઉલ્લેખ છે

હલેખ છે. વિશેષમાં એમાં બોજન-સમારંભનું આકર્ષક વર્ણન છે.

• આ કથાઓમાં અનેક ‘દેશ્ય’ શબ્દો છે એટલે ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીને એ ઉપયોગી છે. વળી આ કથાઓ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અન્વેષકને પણ ઉપયોગી છે.^૧ આ સર્ગતિક મૂળ કૃતિની પ્રથમ પ્રતિલિપિ કરનાર (લેખક) જિનબદ્રસૂરિના કથન મુજબ આની રચના વિ. સં ૧૧૦૮માં પૂર્ણ થઇ.^૨

સંવેગરંગસાસા—આ આરાધના-મન્થના કર્તા જિનચન્દ્રસૂરિ છે (જિવમદ્રસૂરિએ આનો પ્રતિસરકાર કર્યો છે). આ કૃતિમાં મવેગભાવનું પ્રતિપાદન છે, અને એ ‘શાન્ત’રસથી વિભૂષિત છે એ બૃહત્કાવ્ય ઉપન્ય કથા-ત્મક છે. એ વિ. સં. ૧૧૨૫માં પૂર્ણ કરાયો છે. એની ૪ પ્રકારિતમાં જિનચન્દ્રસૂરિએ જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી છે.

લીલાવતીકહા—પંચલિંગી વગેરેના કર્તા જિનેશ્વરસૂરિએ પલીલાવતીકહા રચી છે. એમાં પદ્યાવિત્ત છે, શ્લોક છે અને અન્યાન્ય અલંકારોથી એ વિભૂષિત છે. એ કથા કેમળ ભાવવાળી અને પ્રસન્ન વાણીવાળી છે. એ પાંચમમાં દશે એમ લાગે છે એ મળતી નથી.^૩

૧ ગર્ભરક્ષણ કેમ કરાય એ બાબત પૃ. ૨૭-૨૮માં, ધાનુષ્કથાના આશીર્વાદ વગેરે પ્રયોગનું વર્ણન પૃ. ૨૪ માં, મન્થર્વકથાનો સક્ષિપ્ત પરિચય પૃ. ૪૦-૪૧માં, ધાતુવાદ અને રસવાદ એ શાસ્ત્રનો હલેખ અને એમાં આવતી વિગતો સબધી હકીકત પૃ. ૧૭૨-૧૭૩માં, નાટ્યકથાનું સ્વરૂપ અને નાં સાંબો હલેખ પૃ. ૪૫માં અને ગાઠડશાસ્ત્રમાં કહેલ મત્રાદિના પ્રયોગની વાત પૃ. ૧૨-૧૩માં છે. વિસ્તાર માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૨૩-૧૨૪). ૨ એજન, પૃ. ૧૧. ૩ આ ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુક પદ્યાત્મક કૃતિના પ્રથમ ભાગ સંસ્કૃત છાયા સાથે “ જિનવદત્તસૂરિ પ્રચીન પુસ્તકોદ્ધાર ૬૬ ”ના મન્થાક ૧૩ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૨૪માં છપાયો છે. ૪ જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧). ૫ જુઓ સુરસુંદરીકહાની પ્રશસ્તિ (શ્લોક ૨૪૪). ૬ આ અનુપલબ્ધ કથાના સારરૂપે વિ. સં. ૧૩૦૪માં સૂરિ યનારા જિનવલ્લભસૂરિએ ૨૧ ઉત્સાહમાં સંસ્કૃતમાં પદ્યમાં ૬,૦૦૦ શ્લોક નવગી નિર્વાણ-લીલાવતી-કથા રચી છે.

૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડી મનાતી આ કથા (આધુનિક અમદાવાદના સ્થાન ઉપર વસાવાયેલા પુરાણા સ્થાન નામે) ' આશાપત્ની ' મા વિ સ. ૧૦૯૨ મા રચાઈ એમ કથાકોષપ્રકરણની પ્રતાવના (પૃ ૪૨) મા ઉલ્લેખ છે જે સા સ ધ (પૃ ૨૦૮) પ્રમાણે એ વિ સ ૧૦૮૨ થી ૧૦૯૫ ના માળામા રચાઈ છે કાવ્યાનુશાસન (અ ૮, સૂ ૮) ની સ્વોપચ દીક્ષા (પૃ ૪૬૩) મા જે દીક્ષાવતીકથાની પ્રથમા છે તે શુ આ જ છે ?

દીક્ષાવતીકથા—ભૂષણસદૃના પુત્ર કોઞ્ઞદેવે પણ દીક્ષાવતીકથા રચી છે એના પ્રારંભના ૨૩ પદો જે ભા મ સૂ (પૃ ૨૮-૨૯) માં અપાયેલા છે ' સિદ્ધન ' રાજકન્યા દીક્ષાવતીનું ' આન્ધ ' નૃપતિ શાન-વાદન સાથેનું લગ્ન એ આ કૃતિનો વિષય છે. આ કૃતિ સળગ છે-કાર્ત્ત વિભાગોમા વિભક્ત નથી આમા એકદર ૧૩૩૩ પદો છે એના એક પદમા સૂચવાયા મુજબ આ ' દીક્ષાવતીકથા ' નું પ્રમાણ ૧,૮૦૦ અનુશ્લુ (શ્લોક) જેટલું છે

સુરમુંદરીકથા—ઉપપૃક્ત જિનેશ્વરચરિતા તેમજ ધ્રુવસાગરસરિના રિષ્ય હનેશ્વર મુનિ (જિનભદ્રસૂરિ) એ વિ સ ૧૦૬૫ (ઇ મ. ૧૦૩૮) મા ' અનુવણિ ' મા સુરમુંદરીકથા પદમા ૨૨,૫૦૦ ગાથારૂપે રચી છે આ સોળ પરિચ્છેદ (પરિચ્છેદ) માં વિભક્ત છે અને આમાં કાવ્યને અનુરૂપ અનેક વર્ણનો છે આ પણ romanized કથા છે આમા વિદ્યાધરનું લગ્ન એની પ્રિયતમા માથેના લાગા વિરદ પછી ક્યાની વાત આવે છે એમા અતરકથા પણ છે પોતાની મોટી બેન કંથ્યાશ્વમતિના આદેશથી ઉપમા, સ્તેષ અને રૂપકથી અલકૃત આ કથા તૈયાર કરાઈ છે

આ સુરમુંદરીચરિય (પરિ. ૩, ગાથા ૧૦૪-૧૧૮) મા મયણ-તેન્નીના ઉત્સવની વાત છે. પાંચમા પરિચ્છેદના અંતમા એ ઉલ્લેખ છે

૧ આ હાલમા સિ જે જ મા.મા સરકાર હાથ સંદિત હપાય છે ૨ નુઓ સુરમુંદરીકથા (પરિ ૧, શ્લોક ૪૪) આથી યા યાદગેએ ૪,૦૦૦ ગાથા લખી છે તે જ્ઞાન્ત જણાય

કે લગ્ન થાય તે પહેલાં કામદેવની પૂજા કરવી એવો વિધાયોગો કુસાચાર છે છતાં પરિચ્છેદમાં કહ્યું છે કે કનકમાળાના વસ્ત્ર પહેરી ચિત્રમતિ એને બાલે પોતે નગોવાદનીને પરણ્યો. આ પ્રમગ માવનીને બાલે એનું રૂપ ધારણ કરી અમર-દ તેને પરણે છે, એ માલતીમાધવમાં આવતી ખીનનું રમરણ કરાવે છે તેરમાં પરિચ્છેદમાં વદાણ નાચ પામ્ગનું જે વર્ણન છે તે નાયા૦ (મુખ. ૧, અ ૬)માંના નોકાનિમજ્જનના વર્ણનનું રમરણ તાણુ કરે છે.

“સતી સુરસુદરી” એ નામથી આ પાઠ્ય કથા આધુનિક પદ્ધતિએ ‘સુશીત’ દ્વારા “શુન્દરાતી”માં ઉતારાઈ છે જો આ ૨૦ તરફથી વિ. સ. ૧૮૬૦માં એ છપાઈ છે અગિયારમી સદીના મનોમાન અને આકાશનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો આ સુયોગ સાધી આપે છે અંતમાં સમૃત્તમાં “સુરસુદરીના સુધામિદુ” તરીકે જે મસ્તૃત પદો અનુવાદ સદિન અપાયા છે તે મૂળ કૃતિમાંના નથી, જોકે એ બાબતને પ્રુક્ષાસો પ્રકાશક તરફથી કે “સુશીત” તરફથી થયો નથી (અને એથી આ પાત મારે નોંધવી પડે છે). અહીં અપાયેલી પ્રસ્તાવના (પૃ ૧) ઉપરથી જણાય છે કે અજિતસાગરમૂરિએ મૂળને અનુવાદ તેમજ નિવેચન કરેલ છે, પણ એ મારા જોવામાં આવેલ નથી.

સ્ત્રીધાયધિય—આમાં મતી સ્ત્રીતાણુ ચરિત્ર છે સદ્ગત કલાવના કથન મુજબ એ મોટે ભાગે અગિયારમી સદીની અને ૩૨૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ છે અને એના કર્તા મદસુરિ છે અહીંના આણસુર ગચ્છના લાકારમાં આની વિ. સ. ૧૬૩૫માં લખાયેલી હાયપોથી ૭ એનો અન્યામ ૩૪૪૦ ॥ આ ચરિત્ર છપાવવા લાયક છે.

મહીપાત્રકહા—મુનિચન્દ્રના સિખ્ય વીગદેવની આ કૃતિ ૬ સદ્ગત કલાલે આની નોંધ લીધી છે.

નાણુપત્રમીકહા—ઈ સ. ૧૦૫૨ની પૂર્વે સંજ્ઞનન ઉપાધ્યાયના

૧ આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે ન્સલમેરમાં એની વિ. સ. ૧૧૦૬માં લખાયેલી પોથી ૭

શિષ્ય મહેશ્વરસુરિએ ૬૦૦ મંત્રોમાં સરસ અને સુસજ્જિત ગાથાઓમાં આ કથા રચી છે.^૧ એ વેધક બાવળગીઓથી બરપૂર છે. એમાં અનેક સુમાર્પિતો નજરે પડે છે. આ કૃતિ સંસ્કૃતને બદલે પાંચમમાં કેમ રચી એનો ખુલાસો અન્યકારે કર્યો છે. એવી રીતે અન્તમાં ઐહિક કૃષ્ણની વ્યાકાંક્ષાથી કરાતા નિવ્રાનપૂર્વકના તપનો ઉપદેશ કેવી રીતે યથાથ ગણાય એ બાબતની ચર્ચા ગા. ૪૮૮-૪૯૩માં કરાઈ છે. આ પ્રસૂત કૃતિમાં જ્ઞાનપંચમીના જ્યેષ્ઠ પંચમી અને લઘુ પંચમી એવા બે પ્રકારે સુચવાયા છે. જૈન પ્રક્રિયા પ્રમાણે એ આરાધના માટે કરાતા વ્રતના પ્રલઘુની વિધિનું અને વ્રત પૂરું થનાં કરવાના ઉદ્ઘાપન (ઉજમણું)નું તેમજ જ્યેષ્ઠપંચમી માંડીને બાવિષ્યદત્તને મળેલાં દસ પ્રકરનાં કૃષ્ણનું આમાં વર્ણન છે. એકંદર રીતે આ રચયમીપર્વનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે તેથી એનું પંચમીમાહુચ્ચ એવું બીજું નામ પડ્યું છે. એમાં જ્ઞાનનો મહિમા વર્ણવાયો છે. એમાં રથને રથને સફળ રીતે શ્લેષના ઉપયોગ પૂરક આલેખાયેલાં એકંદર દસ કથાનકો છે. તેમાં જ્યેષ્ઠપંચમીની કથા તેમજ દસમી યજુર્વિદ્યદત્તની કથા પણ પાંચસે પાંચસે ગાથામાં

૧ આ હાલમાં સિ. ૧૭૦ મ. ૦ માંના અન્યાક રૂપ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ડૉ. ગોપાળીએ એ સંપાદિત કરી છે. એમની ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં નાણાપંચમીકહા અને બાવિસયત્તકહાનો તુલનાત્મક પરિચય છે અને સુમાર્પિતોની નોંધ છે. ૧ ઇ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ પર્વ-દેશનામાં એ “કપકમ” (પૃ. ૫-૧૭) દ્વારા પર્વને અગે કેટલીક બાબતો વિચારી છે. એમની એક તે પર્વ સંબંધી સાહિત્ય છે. જ્ઞાનપંચમીને અગેની કથાઓ ઇત્યાદિની અહીં મેં નોંધ કરી છે. ૩ આમાં ધર્મમુનિની અતરકથા છે. એ કેવલજ્ઞાની મુનિ બળ્ય જીવને પ્રતિજ્ઞાપ્ત પમાડવા માટે “આકાશગામિની” વિધાના પ્રજાવર્ગી આકારમાં બી એક રથજેથી બીજે રથજે જતા હતા, આમ જો અહીં કેવલીને અગે વિધાના ઉપયોગની વાત છે તે જૈન રૂઢ મતવ્ય સાથે કેવી રીતે સંજત ગણાય ? ૪ પ્ર. અ. મં. મા. બી. રામસિંહ તેમજ જૈન-સાહિત્ય કી હિન્દી-સાહિત્ય “કો દેન નામના લેખમાં કહ્યું છે કે બાવિષ્યદત્તની કથા બાવિસયત્તકહા નામના અન્યનું નિર્માણ થયું તે પહેલાં પ્રચલિત હતી અને લોકપ્રિય પણ રહી હતી.

અપાયેલી છે, જ્યારે ખાકીની આઠ કથાઓ પૈકી દરેક સવાસો સવાસો ગાથામાં અપાયેલી છે. આમ કુલ ગાથા ૨,૦૦૦ છે, અને એ મન્યકાર પહેલેથી પ્રત્યેક અધિકાર માટે નક્કી કરેલી પઘની સંખ્યા ૨૫ વિવિધ સંકલ્પને આભારી જણાય છે. 'અપભ્રંશ' ભાષામાં જે સવિસયતાકદ્દા (પંચમીકદા) મુદ્રિત છે તે આ છેલ્લી કથાના વિસ્તાર ૨૫ છે.

૧ પુરુષર્થકદ્દા—આ ગાથામાં રચાયેલી પાઠ્ય કૃતિ છે. એના કર્તાના મુદ્દત્ત નામ સન્નન અને પ્રમુદ્દત્ત નામ અભયસુરિ છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૯૧માં લખાયેલી છે. એના કર્તા પૂ. ૧૦૭માં નિર્દેશાયેલા મહેશ્વરસુરિ હોવાનો સંભવ છે.

કહ્લાવલી—આ ભદ્રેશ્વરની ગદ્યાત્મક કૃતિ છે. એનો મંથામ ૨૪,૦૦૦ શ્લોક જેટલો છે એમાં ૬૩ શાસ્ત્રકાપુરુષ, કાલક, જિનભદ્રગણિ સમાશ્રમણ, સિદ્ધસેન દિવાકર વગેરેના પ્રબંધો છે છેલ્લો પ્રબંધ હરિભદ્રસુરિ વિશે છે આ દસમા—અભિયારમા સેકાની કૃતિ ગણાય છે. આમાં ત્રણ જિન જિન કાલકસુરિ ગણાવાયા છે ડૉ. યાકોબીએ રૂઘવિરાવલીચરિત વાને પરિશિષ્ટપર્વની પ્રસ્તાવનામાં આ કહ્લાવલીનું આ ચતિ સાથે સંપૂર્ણ કર્યું છે. રેકહ્લાવલીની જ્ઞાનનન્દ પ્રસ્તાવના.

ભવિષ્યદ્વલકથામાંથી પાત્રોના નામ કાઢી નાખી અને ચોડુંક પરિવર્તન કરી એની ને રત્નસેન-યજ્ઞાવલીની કદાની સાથે તુલના કરાય તો બેમાં કોઈ ભેદ પ્રતીત નહિ થાય, પ્રેમ-વિવલ્લ બનેમા સમાનરૂપે છે.

૧ આના પ્રારંભમા અપાયેલા પરિચયમા અભયસુરિને મુતમુક, યુગપ્રધાન, શ્વેતાબરકુલતિલક ને તપોલક્ષ્મીસરસ્વતીનિલય કહ્યા છે. ૨ આની એક જ હાથપોથી અત્યાર સુધીમા ઉપલબ્ધ યદ્ય છે અને તે 'પાટણ'ના ખંડારમા છે. ડૉ. યાકોબીના મત મુજબ એ હાથપોથીના વિષિકાળ છેલ્લો અંક (૧ મીડું) જોડી મળેવ હોવાથી વિ. સં. ૧૩૯ વચ્ચાય છે, પરંતુ સ્વ દલાલના મતે એ વિ. સં. ૧૦૯૭ છે. આ કહ્લાવલીના કર્તા ભદ્રેશ્વર કહ્યું (ઇ. સ. ૧૦૧૪-૧૦૬૪)ના રાજ્યમાં યદ્ય વચાતું દલાલ માને છે, જ્યારે યાકોબી એવી સંભવિત માન્યતા દર્શાવે છે કે આ ભદ્રેશ્વર વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા થયા છે. આ બેમાંથી ગમે તે મત સ્વીકારાય તો પણ એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે આ કૃતિ પરિશિષ્ટપર્વ કરતાં તો પ્રાચીન છે.

લખની હાથપોથી (ભા ૨, ક્રમાંક ૧૧૫૯)માં ૧૧૭૧અ પત્રમાં નીચે મુજબ પાઠ છે:—

“ મવવિરહસરિણે (જા) સપયસાદૃષ્ટા બદ્ધમતવવરણાસતિ પેચ્છતેજ
તદ્યાદ વત્તરપારણદ ”

તરંગલોલા—તરંગવર્ધનો કયાંય આમા છે અને એનું પરિમાણ લગભગ ૪૫૦ સ્તોક જેટલું છે કુલ્લો, ગુપિતયુગલક અને પદ્મકુન્દાની પ્રચુરતાવાળી અને વિચિત્ર તેમજ વિસ્તારવાળી તરંગવર્ધમાં જે ભારોભાર ‘દેશ’ શબ્દો દત્તા રેતેને જતા કરી એના સક્ષેપરૂપે વીરભટ્ટે વીરભદ્ર આચાર્યના શિષ્ય નેમિચન્દ્રશાસ્ત્રીએ કે આ શાસ્ત્રીના પદ્ય ‘જસ’ નામક શિષ્યે તરંગલોલા રચી છે એનું જર્મન ભાષાન્તર પ્રો લોયમને કથું છે અને એનો ગુજરાતી અનુવાદ નરેસિંહભાઈ પટેલે કર્યો છે આ તરંગલોલામાથી કેટલાક પદો શ્રી જિનરિજયે “કુવલયમાલા” નામના અંગ્રેજી ભેષમા ઉદ્ધૃત કર્યા છે. ૩ આની પાંચ હાથપોથીઓ ઉપરથી આનું સંપાદન કેન્દ્રવિજયગણિ (હવે સુરિ)એ વિ સં. ૨૦૦૦માં કથું છે. આની પ્રસ્તાવના મે લખી છે.

ધરમકુખાણ્યકોસ—વિનયચક્રે આ કોસ રચેલો છે એનું ખીણું નામ કહાણ્યકોસ છે એમાં ૧૪૦ ગાથા છે એના ઉપર સંસ્કૃતમા વ્યાખ્યા છે અને એની જે હાથપોથી વિ સં. ૧૧૬૬મા લખાયેલી છે તે પાઠ્યના ગદ્યરમાં છે.

વિલાસવર્ધહા—સાદારણ (સ. સાધારણ) એ પૂર્વ અનરથાના

૧ અહીં નીચે મુજબનું અપભ્રંશનું પદ છે —

“ ધમ્મ કરેહુ મ મૂઢા બચ્છહુ, ચવલજીવિત ઓવ્વણ પેચ્છહુ ।

ધમ્મુ જિ કારણ કમ્મુ દચ્છહુ, મોક્ષહુ ત પુણુ ગુરુયણુ પુચ્છહુ ॥”

૨ આ હાઈલ પાદવિપ્લવરિની ‘દેશકોશખર’ તરીકેની પ્રસિદ્ધિને અનુરૂપ છે.

૩ જુઓ Bhāratīya Vidyā (Vol. II, pt. I, p. 81).

નામથી પ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેનસૂરિએ સં. ચં.માંથી ઉદ્ધૃત કરીને આ વિલાસવર્ધકહા વિ સ ૧૧૨૩માં રચી છે એની પ્રચલિતતા ૧૦ પદો ને બા ૩ સુ. (૫ ૧૬)માં અપાયેલા છે ને સા સ ૪ (૫ ૨૧૭)માં આ માલમાં વિલાસવતી = અપભ્રંશ બાષામાં ૧૧ સધિવાળી રચી " એવો ઉલ્લેખ છે અને જ આ જ નામની અપભ્રંશમાં ૧૧ સધિવાળી વિલાસવર્ધકહા સમજી તેમ કરવું હોય તો તે જ્ઞાન્ત છે. ખરી રીતે તો અવહટ્ઠ બાષામાં રચાયેલી આ કથા કિ. ૧ છે એમ આના આઠ વે પદો તેમજ અંતિમ ભાગ ઉપયુક્ત સૂચિપત્ર- (૫ ૧૪-૧૫)માં જોતા સદૃશ જણાય છે વિશેષમાં આ ખીજ કૃતિને લગતી પ્રચલિત પ્રચલિત અપૂર્ણ હોવાનું એ સૂચિપત્રમાં સૂચવાયું છે

અકૂખાશુભશિકેસ—ઉત્તરજયેષ્ઠ ઉપર વિ સ ૧૧૨૮માં સુખખોદા દીકા રચનાર દેવેન્દ્રભણિ(નેમિચન્દ્રસૂરિ)એ આ રચેન છે

વિજયચંદ્રચરિત્ર—અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રભ મહત્તરે પોતાના શિષ્ય વીરચંદની પ્રાર્થનાથી આ વિજયચંદ્રચરિત્ર વિ સ ૧૧૨૭માં રચ્યું છે એમાં આઠ પ્રકારની પૂજના ફળના વર્ણનરૂપ આઠ કથાઓ છે અને એ તમામ કથાઓ ૧,૦૬૩ ગાથામાં ગૂંથાયેલી છે આ કૃતિ સરળ છે સદૃશ હલાલે ચંદ્રપ્રભ મહત્તરને અમૃતદેવના શિષ્ય ગણ્યા છે, પણ ' નૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા 'માં આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે જોતા આ ઉલ્લેખ ભાન્ત જણાય છે

વેમહાવીરચરિત્ર—' નવાગણતિકાર ' અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસન્નચન્દ્રસૂરિના સેવક અને સુમતિવાચકના શિષ્ય ગુણચન્દ્રભણિ(દેવ-ભદ્રસૂરિ)એ ૧૨,૦૨૫ શ્લોકના પૂરવાળું મહાવીરચરિત્ર વિ સ

૧ આનો ઉલ્લેખ ને બા ૩ સુ. (૫ ૪૫)માં હોય એમ જાણે છે ખરું, પણ એના જ ૫ ૧૬ ઉપરથી તો એ જ્ઞાન્ત સિદ્ધ પાય છે ૨ જુઓ " પતનસ્ય પ્રાપ્ત્ય નૈન ભાગ્યગારીય અન્વસૂચી " (બા ૧, ૫ ૪૧૩) ૩ આ ૨ લા ને પુ તરફથી વિ સ ૧૬૮૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે, અને એના જ અનુવાદ વિ સ ૧૬૯૪માં ને આ સંજો અપાયેલો છે.

આ જ સરિએ સંવેગરંગસાસાની ૧૭ થા, રમણાવીરચરિય ॥
 ચક્રદાદયજીકોસ રચ્યા છે આ ત્રણે કૃતિઓ આપણે નોધી ગયા.

સિખગંગસનાહચરિય—દેવભદ્રસરિએ આ કૃતિ રચી છે એ
 આધારે માનગુપ્તસરિએ વિ સ ૧૭૪૨માં સરકૃતમા તેર સર્ગ
 ૪એમાંસનાથચરિત રચ્યુ છે. ૧૧માં વીથંકર એવાસનાથને લગતી ॥
 પાંચ કૃતિ ૭પાયેની છે ૧ એના કર્તા શુ ઉપર્યુક્ત દેવભદ્રસરિ છે ॥

પનેમિનાહચરિય—‘મલિકાલસરંગ’ હુમય-દ્રસરિના સમકાલીનપર
 તેમનાથી મોટા ‘મવધારી’ હુમય-દ્રસરિએ નેમિનાહચરિય ૬૪,૦૫
 ગાથામા વિ સ ૧૧૭૦માં રચ્યુ છે આ એમની કૃતિ નામે ભવ
 સાવજીની સ્વોપસ વૃત્તિમાંનો એક કામ છે એટલે ગ્રા પીગર્ભ
 એના કર્તા તરીકે ગુણવલ્લભનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બ્રાહ્મ જણાય
 છે આ વૃત્તિમા બીજી પણ અનેક કથાઓ પાંચમા છે

જિણુયતમહારિસિચરિય—‘પાડિગ્ગ’ મઝના નેમિચ-દ્રસરિના
 શિષ્ય મુખતિગણિએ જિણુયતમહારિસિચરિય વાને જિણુયત
 દુખાણ રચ્યુ છે એમા જિનદત્તસરિ ચરિત અપાયેલું છે એની એક
 હાથપેથી જોસ-ભેરમાં છે, અને તે વિ સ ૧૨૪૬માં લખાયેલી છે

નમ્મયાસુદરીકહા—મહે દ્રસરિએ શીલનુ માહાત્મ્ય દર્શાવનારી
 નમ્મયાસુદરીકહા વિ સ. ૧૧૭૮માં રચી છે ૧૦

---

૧ જુઓ પૃ ૧૦૫ ૨ જુઓ પૃ ૧૧૨ ૩ જુઓ પૃ ૧૧૨ ૪ ૭ “લલિય
 સરીમા-જૈન-મન્થમલા”ના ૨૪મા મણિ તરીકે આ ચરિત છે. સ. ૧૬૪૬માં
 છપાયુ છે એમા સ ૮ શ્લો ૬૦માં (લેખના મીતવેળા સીએ) ‘વલ્લુ’ અપાખ
 (કરે ૭ લેખ ૩૫) ॥ સ. ૬, શ્લો. ૧૨-૧૬માં સધાવેધનુ વખૂંદ છે ૫
 પ્રોણાચાર્યના શિષ્ય સુસનાય વિ સ ૧૦૯૦માં જયજયદેવ અને નેમિનાથ એમ
 લખધને લખડું હિસંધાનકાવ્ય સંરકૃતમા રચ્યુ છે ૬ પહેલી આઠ ગાથા પગેની
 નવની ગાથાને પહેલા ગ્રૂલા તરીકે મુદ્રિત પુસ્તકમા દર્શાવ્યા છે ૭ જુઓ ૫૨
 ૭-૧૬૮ ૮ આગ્રુ આપ પંથ તેમજ અર્તના ૭ પંથો એ ભાં એ સ. (પૃ
 ૧૫-૨૬)માં અપાયેલા છે ૯ આસિ ને એ સામા છપાયા છે ૧૦ આ સિ.
 ને મ મામા છપાય છે

મુલ્લિમુલ્લયસામિયરિય—‘મલધારી’ હેમચન્દ્રસરિના એક શિષ્ય શ્રીચન્દ્ર કે જેઓ પૂર્વાવસ્થામાં મનોપદે આરદ્ધ હતા તેમણે મુલ્લિમુલ્લયસામિયરિય વિ સ. ૧૧૯૪માં રચ્યું છે એમાં રામની કથા બાવે છે વીમલા તીર્થ કરને અંગેની આ અગિયાર દ્વયાર મોક્ષપ્રમાણુક કૃતિની પ્રથરિત (મા ૬૮) ખંગાર (રામેગાર)નો થોડોક પરિચય કરાવે છે.

સુપાસનાહચરિય—ઉપયુક્ત શ્રીચન્દ્રસરિના મુરુમાધ અને હેમચન્દ્રસરિના શિષ્ય લક્ષ્મણમુલ્લિએ રચ્યમાં વિ મં. ૧૧૯૬માં ઓટલે કે નરેશ્વર કુમારપાવના રાજપાલિકેકના વર્ણમાં ઉપાસનાહચરિય રચ્યું છે સાતમાં તીર્થ કરતું છત્રવનચરિત્ર એ એનો મુખ્ય વિષય છે. તેમ છતાં જૈન મનોના વર્ણનરૂપે અનેક કથાઓ એમાં અપાયેલી છે એમાં કવિની પ્રતિમા ઝગડો જીડે છે અને ખામ કરીને ‘મેરુ’ ઉપરના જન્માતિલેકના વર્ણન પૃ (૪૮-૫૨)માં એમણે કમાલ કરી છે આમાં પૃ ૧૧-૧૪માં કજૂસ રીઠી કથા છે પૃ ૨૬૬-૨૭૦માં રાધાવેધનું અને પૃ ૨૯૩-૪માં વીજારાવરનું વર્ણન છે.

કુમારવાનચરિય—જેમ નિગ્રર્થાંજોને અષ્ટાધ્યાયીનો બોધ કરાવના મટે ૪ભદ્રિ કવિએ ભદ્રિકાવ્ય રચ્યું છે તેમ ‘કનકાલ-

૧ આ પ્રગરિતની ૬૩૫થી ૭૬મી સુધીની ગાથા પ જે. ભા સ્. (ભા. ૧, પૃ. ૩૨૦-૧)માં અને આ ગાથાઓ તેમજ એનો અર્થ જે. સં. પ્ર. (વ ૧૨, વ્ય ૪, પૃ ૧૦૬-૧૦૭)માં છપાયેલ છે ૨ કેટલીક વાર અવતરણરૂપે સરકૃતમાં પદો છે ૩ “જૈન વિવિધ સાહિત્ય સામગ્રી” માં પ હરગોવિન્દદાસની સરકૃત છાયા સાથે ગ્રન્થ ભાગમાં ઇ સ. ૧૯૧૮, ૧૯૧૮ ને ૧ ૧૬માં અનુક્રમે છપાયું છે. આનો “શ્રીમુપાર્થનાથચરિત્ર” એ નામથી શુ અનુવાદ અગ્નિતસાગરગણિએ કર્યો છે એ જે. ભા. સ તરફથી જી ભાગમાં ઇ. સ. ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલ ૪ ૪૬ સ.ના સાતમાં સૈમના ધરસેન ત્રીજાના દાનપત્રમાં ખરખપુત્ર ભદ્રિમનું નામ છે ઇ. સ.ના આઠમાં-નવમાં સૈમના ખરખપુત્ર યદિ ગયા ૫ એનું આ નામ રમરણ કરાવે છે ૫ ભીમ નામના એક કારમીરી કવિએ આ ભદ્રિની

૧૧૩૮માં રચ્યું છે. આપું મોટું 'મહાવીરસ્વામીનું' ચરિત્ર અન્ય કોઈ કવિએ રચેલું જોવા-જાણવામાં નથી. એમાં આઠ પ્રકારના છે અને એમાંનો અડધો ભાગ મહાવીરસ્વામીના પૂર્વ જીવનનું વર્ણન રજૂ કરે છે. એમાં જનજનનાં છદોનો ઉપયોગ કરાયો છે. એમાં રાત્ર, નરર વગેરેનાં જે આબેહુગ વર્ણનો આવે છે તે એની કાવ્ય તરીકેની મનોહરતા સિદ્ધ કરે છે અને સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિઓની કૃતિ સાથે સ્પર્ધારૂપ બને છે. એમાં પચાસેક પદો અવલદ્ધમાં છે. કોઈ વાર સંસ્કૃત અવતરણે ૥ ત્રીજા પ્રસ્તાવનામાં જે વિદ્યાધરની કથા છે તે નોંધપાત્ર જણાય છે.

મહાવીરચરિય—આ પાઠ્ય કૃતિ અંબદેવના શિષ્ય રત્નમિચન્દ્ર સૂરિએ ૨,૩૮૫ પદોમાં વિ. સં. ૧૧૪૧માં પાટણમાં રચી છે. ૩

૪કહ્વારચણકોસ—પ્રમથમન્દ્રમૂરિના સેવક ઉપરુક્ત શુભચન્દ્રમણિએ દેવમદ્મસૂરિ તરીકે આ કૃતિ ભરચમાં વિ. સ. ૧૧૫૮માં રચી છે. એનું પ્રમાણ ૧૧,૫૦૦ શ્લોક જેટલું છે. આની કેવળ એક જ દાહયોધી મળે છે અને એ ખજાતના બહારમાં છે. એ જીર્ણુશીર્ણુ તાડપત્ર પર લખાયેલી છે. મોક્ષ મેળવવા માટે આદર્શ સાધુ જનનું જોષએ. આ આદર્શ—સાધુના ઉચ્ચ કે દિના ગૃહસ્થ-જીવનમાથી ઉદ્ભવે છે. આથી આદર્શ-ગૃહસ્થ જનવાની જરૂર છે અને એ માટે કઠ સામાન્ય શુભો અને ૧૭ વિશિષ્ટ શુભો ખીલવવા જોઈએ. આ પચાસ શુભોને અનુલક્ષીને આ કહ્વારચણકોસમાં કથાઓ અપાયેલી છે

ઉક્તચરિય—વર્ધમાને વિ. સં. ૧૧૬૦માં આ આદિનાથનું ચરિત્ર રચ્યું છે.

મનોરમાચરિય અને આદિનાથચરિય—'નવાંગરુ.તિકાર' અભય-

૧ સંભવનાથ સિવાયના લેવીસે લીધે'કરેલું' જોડામાં જોણું એક ચરિત્રનામક મળ્યું તો પાઠ્યમાં મળે જ છે. ૨ જુઓ પૃ. ૧૧૧. ૩ આ ને. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૬૦૩માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. ૪ આ કૃતિ વિદ્વદ્વૈસ મુનિમો પુણ્યવિજયલ દ્વારા સંપાદિત કરાવી ને ૦ આ ૦ સંખ્યે ૬. સ. ૧૬૪૪માં પ્રસિદ્ધી છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર દાહમાં છપાય છે.

દેવસરિના શિષ્ય વર્ધમાનસરિએ વિ. સ. ૧૧૪૦મા ૧૫,૦૦૦ માથાનું મનોરમાચરિય અને જ્યસિદ્ધેવના રાત્ર્યમા વિ. સ. ૧૧૬૦માં ૧૧,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક આદિનાહરિય રચ્યું છે. આ આદિનાહરિય પાંચ અવસરમા (ઘાટગે પ્રમાણે પાંચ પ્રસ્તાવમા) વિભક્ત છે અને એમા મધ્યજદેવનું જીવન વિસ્તારથી આલેખાયેલું છે, આટલા વિસ્તારથી કોઈએ પહેલા તીર્થ કરતું જીવનચરિત્ર લખેલું નજવાન જોવામા નથી, આ કૃતિમા કોઈ કોઈ વાગ અવલોક આપાનો પણ ઉપયોગ કરાયેલો છે.

સતિનાહરિય—‘પૂર્વતથ’ ગમ્મના ગુણસેનસરિના શિષ્ય અને સુમસિદ્ધ હેમચન્દ્રસરિના ગુરુ દેવચન્દ્રસરિએ વિ. સ. ૧૧૬૦મા ગદ્ય-પદ્યમય ૧૨,૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણક સતિનાહરિય રચ્યું છે સોળમા તીર્થ કરતું આવડું મોડું ચરિત્ર અન્ય કોઈ કવિએ રચેલું સામળનામા કે જોવામા આવ્યું નથી આ કૃતિમા પણ અવલોકનો દ્વયિત્વ ઉપયોગ થયેલો છે.

પ્રહુવીચદ્રચરિય—નેમિચન્દ્રસરિના શિષ્ય શ્યાનિસરિએ પોતાના વિનેર મુનિચન્દ્રની પ્રાર્થનાથી વીરનિર્વાણથી ૧૬૩૧ વર્ષે એટલે કે વિ. સ. ૧૧૧૧મા પ્રહુવીચદ્રચરિય ૭,૫૦૦ શ્લોકમા રચ્યું છે.

પાસનાહરિય—સુમતિ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય દેવશક્તસરિએ ભર્યમા ૯,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક પાસનાહરિય પાંચ પંથાન (પ્રસ્તાવ)મા વિ. સ. ૧૧૬૮મા રચ્યું છે એમા પ્રાર્થનાથના છ ભવો, એમના દસ ગુણધરાના પૂર્વ ભવના વર્ણનો, અદિસા, ૧૧ પ્રતિમા દત્તવાદિ વિષયોનું નિરૂપણ છે.

૧ “મહિવિજયગણિવર-મંથમાલા”ના દસમા પ્રવાક તરીકે ધ. સ. ૧૯૪૭મા આ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે આ પ્રવાકારે અથવા પ્રવચનમા સરૂપમા પ્રસ્તાવના અને મૂળ અથમત કથા અને સમંવેશના અપરિણીત આ અન્યનું ગુજરાતી ભાષાતર “શ્રીપાર્થનાથ-પ્રભુચરિત્ર” એ નામથી જી. આ. સ. તરફથી વિ. સ. ૨૦૦૫મા પ્રસિદ્ધ થયું છે.

સર્વજ' હેમચન્દ્રસૂરિએ પાઘ્યમા 'કુમારવાલ્મ્યચરિત્ર' રચ્યું છે આમાં મિ હેન્(અ ૮)માં આપતા ઉદાહરણો ક્રમવાર અપાયેલા છે આથી આને 'દ્વાયત્રય કાવ્ય' કહે છે આ સૂરિએ સરકૃતમાં પણ દ્વાયત્રયકાવ્ય? રચ્યું છે આ બે કાવ્યોમાં સોલકી વચના મૂળરતનાથી માડીને ક' સુત્રાવક' કુમારપાલ સુધીનો કતિહાસ રજૂ કરાયેલો છે આ પ્રમાણે કતિહાસ અને ઉદાહરણોની આનુપૂર્ણિ એ બે રીતની વિચિત્રતાથી દ્વાયત્રય-ભટ્ટિકાવ્યથી જુદું પડે છે આ ૮ સર્ગોનું 'કુમારવાલ્મ્યચરિત્ર' ને કુમારપાલના રાજ્ય દરમ્યાન રચાયું છે તેમાં હેત્તુ બે સર્ગોની વચના સોરસેણી, મામહી, પેસર્ઈ અને અવહટ્ઠ લાપામાં છે ૫

સણ કુમારચરિત્ર—'ચદ્ર' ગચ્છના સર્વદેવસૂરિના સત્તાનીય જય સિંહસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિએ વિ સ ૧૨૧૪માં જોમેશ્વરના કુટુંબીઓની પ્રાર્થનાથી સણ કુમારચરિત્ર ૮,૦૦૦ શ્લોક

માફક એક વ્યાસરજ-કાવ્ય રચ્યું છે એના અવમા કવિનું સ્થાન 'સારા દેશાન્તર્ગત વચની' એમ જણાવાયું છે કાશિયાવાડમાં સારદાપીઠ અને વચની છે એને આ જાતની સમાનતા નોંધપાત્ર છે

૧ આના ૮માં સર્ગનું ૭૫મું પદ ચરપદ અને છપ્પથમાં છે ૨ આને અંગે રામવલ્લભ માહીએ "સરકૃત 'દ્વાયત્રય' કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ" નામનું પુસ્તક રચ્યું છે અને એ જુ ૫ સો તારકથી ૬ સ ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે ૩ દેવેન્દ્રસૂરિનું શાન્તિનાથચરિત્રની અલ્પલિપ્તપુરપાટલમાં વિ સ. ૧૨૨૭માં—કુમારપાલના અવસાન પહેલા ત્રણ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રવ છે એની પ્રશસ્તિર્જન-પુસ્તક-પ્રશસ્તિ ૨૨ શ્લોક (લા ૧, ૫ ૮)માં છપાઈ છે એમાં કુમારપાલ રાજ્યને 'સુત્રાવક' કહેવા આના પૂ ૧૦૭માં વોસરિ બાઘણનો—કુમારપાલના સુજાદાના સાથીનો ઉલ્લેખ છે ૪ કુમારપાલનો જન્મ વિ સ ૧૧૪૬માં થયો હતો અને રાજ્યાભિષેક વિ સ ૧૧૯૯માં થયો હતો એમનું અવસાન દેવચન્દ્રસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી છ મહિને—વિ સ ૧૨૦૦માં થયું હતું આથી કુમારવાલ્મ્યચરિત્ર વિ સ. ૧૧૯૯ પછીની અને વિ ૧૨૨૯ પહેલાની કૃતિ છે ૫ આ પૂર્ણકલસમજિની દીક્ષા સંદિત "કુમારવાલ્મ્યચરિત્ર (પ્રાકૃત દ્વાયત્રય)" એ નામથી ૬ સ. ૧૯૦૦માં ૭૫૫૫ છે.

જેવું રમ્યું છે એમા સનતકુમાર ચક્રવર્તીનું આશ્રુત જનનવૃતાન્ત આલેખાયેલું છે. એક વેળા ઘોડા ઉપર બેસતા એ ઘોડો એમને ગાઢ જંગલમા લઇ ગયો અને ત્યાં એમને અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો, પરંતુ અતે એઓ વિજયી નીવડ્યા અને વિઘ્નધરોની અનેક પુત્રીઓ પરણ્યા એવી આખા કથા છે. આ કૃતિના પ્રાગ્ ભર્મા એના કર્તાએ હરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધ મહાકવિ, અમ્બવદેનસૂરિ, ધનપાલ, દેવચન્દ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, દેવભદ્રસૂરિ અને 'મનધારી' હેમચન્દ્રસૂરિની કૃતિઓના ઉલ્લેખપૂર્વક એ સર્વેના ગુણ ગાયા છે.

અહરપહચરિય, મહિનાહચરિય અને નેમિનાહચરિય—વડ' ગચ્છના જિનચન્દ્રસૂરિના બે શિષ્યો પૈકી શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના મહામાલ પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી 'એવીસે તીથ' કરોના જે જનનચરિત્ર રચ્યા કે તેમા અહરપહચરિય, મહિનાહચરિય અને નેમિનાહચરિય મળે છે. એ ત્રણનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૪,૦૦૦ થાય છે એમાનું નેમિનાહચરિય રિ. સ ૧૨૧૬મા રચાયેલું છે એનો સનતકુમારના ચરિત્ર પૂરતો ભાગ અવલદ્દમા છે બાકીના બે ચરિત્રોના અતમા ઉપયુક્ત પૃથ્વીપાલની પ્રચલિત છે, અને એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ધણી ઉપયોગી છે. મહિનાહચરિય પાંચમમા છે અને એ ત્રણ પૃથાવમા વિભક્ત છે.

નેમિનાહચરિય—સદ્ગત દલાલના કથન મુજબ દેવસૂત્રિના શિષ્ય રતનપ્રભે વિ સ ૧૨૪૭મા આ નેમિનાહચરિય રચ્યું છે.

જાણ્યચરિય—મુનિ ગુણપાલે આ રચ્યું છે. એ હજી અપ્રમિદ છે.

સુમતિનાહચરિય—'બૃહદ્' ગચ્છના આજિતદેવના શિષ્ય વિજય-સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય સોમપ્રભસૂરિની જે વિવિધ કૃતિઓ મળે છે તેમાં

---

૧ જુઓ પૃ. ૧૧૨ ૨ ઉપલબ્ધ કૃતિઓ ઉપરાંત એમને ખીણ પશુ કાઢ દત્તિ રવી જ એમ શતાર્થકાવ્યની વૃત્તિમા અવતરણરૂપે અપાયેલા બે પદ્યો એમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમા મળતા નથી એ ઉપરથી અનુમાનાય છે. બે સંપાદિત કરેલા શૃંગાર-વૈરાગ્યતરંગિણી પશુ એમની દત્તિ છે.

સર્વંગ' હેમચન્દ્રસુરિએ પાછળમાં 'કુમારપાલચરિત્ર રમ્યું' છે. આમાં સિ. ૬૦(અ. ૮)માં આવતાં ઉદાહરણો કમવાર અપાયેલાં છે. આથી આને 'દ્વયાશ્રય કાવ્ય' કહે છે. આ સુરિએ સંસ્કૃતમાં પણ દ્વયાશ્રયકાવ્ય રમ્યું છે. આ બે કાવ્યોમાં સોલકી પચના મૂળરાજ્યા માડીને ૭' સુગ્રાવક' કુમારપાલ સુધીનો ઇતિહાસ રજૂ કરાયેલો છે આ પ્રમાણે ઇતિહાસ અને ઉદાહરણોની આગુપૂર્વી એ બે રીતની વિસિષ્ટતાથી દ્વયાશ્રય ભટ્ટિકાવ્યથી જુદું પડે છે. આ ૮ સર્ગનું ૪૬ કુમારપાલચરિત્ર જે કુમારપાલના રાજ્ય દરમ્યાન રચાયું છે તેમાં હેલ્લા બે સર્ગોની રચના સોરસેણી, માગઢી, પેસાઈ અને અવહટ જાપામાં છે. ૫

સહુ કુમારચરિત્ર—'ચંદ્ર' ગચ્છના સર્વદેવસુરિના સંતાનીય જય-સિંહસુરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસુરિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસુરિએ વિ. સ. ૧૨૧૪માં જોમેશ્વરના કુટુંબીઓની પ્રાર્થનાથી સહુ કુમારચરિત્ર ૮,૦૦૦ શ્લોક

માફક એક વ્યાખ્યાન-કાવ્ય રમ્યું છે. જેના અંતમાં કવિનું રચાન 'ચારણ દેશાન્તર્ગત નવજી' એમ જણાવાયું છે. કાવ્યાવારમાં ચારણપીઠ અને નવજી છે એટલે આ ભવની સમાનતા નોંધપાત્ર છે.

૧ આના ૮મા સર્ગનું ૭૫મું પદ વદ્યવદ બાને હરપથમા છે. ૨ આને અંગે રામચલત્ર મોઢીએ 'સંસ્કૃત 'દ્રષ્યાશ્રય' કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક રિવાજ " નામનું પુસ્તક રમ્યું છે અને એ ગુ. ૫ સો. તરફથી ઇ. સ. ૧૬૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે ૩ દેવેન્દ્રસુરિનું શાન્તિનાથચરિત્રની અબ્હુલિયપુરપાઠલુમાં વિ. સ. ૧૨૨૭માં—કુમારપાલના અવસાન પહેલાં ત્રણ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલી વાડપત્રીવ પ્રવ છે. જેની પ્રચરિત જૈન-પુસ્તક-પ્રચરિત-સંગ્રહ (લા. ૧, પૃ. ૮)માં છપાઈ છે. એમાં કુમારપાલ રાજને 'સુગ્રાવક' કહેવા છે. આનાપૃ. ૧૦૭માં વેાસરિ જ્ઞાણલુનો—કુમારપાલના સુખદુઃખના સાથીનો વલ્લેખ છે ૪ કુમારપાલના જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૬માં થયો હતો અને રાજ્યાભિષેક વિ. સ. ૧૧૬૯માં થયો હતો. એમનું અવસાન હેમચન્દ્રસુરિના સ્વર્ગવાસ પછી ૭ મહિને—વિ. સ. ૧૧૭૦માં થયું હતું. આથી કુમારપાલચરિત્ર વિ. સં. ૧૧૬૯ પછીની અને વિ. ૧૨૨૬ પહેલાંની કૃતિ છે. ૫ આ પૂર્ણકલશજાલિની રીડા સહિત ૬ કુમારપાલચરિત્ર (પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય) એ નામથી ઇ. સ. ૧૬૦૦માં છપાયું છે.

સુદ'(દરિ)સણાયરિય—જિનરતનકેશ(૫-૪૪૪-૫)માં આ નામની ત્રણ પાઠ્ય કૃતિઓની નોંધ છે. આ પૈકી એકની હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૪૪માં લખાયેલી છે. એ લાં. પ્રા. સં. મં.માં છે. એનો પ્રારંભ અરિહંતસિદ્ધથી થાય છે. બીજી કૃતિના કર્તા જમવ્યન્દ્રસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ છે. આ પદાત્મક 'કૃતિ સોળ હિંદુસમાં રિલખા છે. એમાં ધનપાલ, મુદશના, વિજયકુમાર, શીલવની, 'અશ્વાવળોધ', ખાતા, ધાત્રી-સુત અને ધાત્રી એમ આઠ અધિકારો છે. એકંદર ૪,૫૦૨ ગાથા છે. આનો પ્રારંભ "વંદિતુ સુવ્યવર્જિણં સુદરિણાણ" એમ છે "નમો અરિહતાણં" એ શબ્દો સાંભળી 'જતિરમરણ' જ્ઞાન થાય છે. કૃતિમાં હકીકત અહીં અપાઈ છે. ઉ ૧૧ના શ્લો. ૩૩૦-૩૬૭ અર્ધ-સંસ્કૃતમાં છે એટલે કે પ્રત્યેક પદ્યનો પૂર્વાર્ધ સંસ્કૃતમાં અને ઉત્તરાર્ધ જ. મ.માં છે. ઉ. ૧૫ના શ્લો. ૭૪-૭૫ "અપખસ"માં છે. પત્ર ૧૩૬અ-આમાં સંસ્કૃતમાં ગદ્યમાં નેમિ જિનની રાત્રિ છે. ઉ ૧૦નો શ્લો. ૪૬૬ શાસ્ત્ર-વિકીર્ણિતમાં છે. સમયસુન્દરકૃત ગાથાસહસ્રીના અંતનો ૧૧ ગાથા આ કૃતિમાંથી ઉજૂત કરાઈ છે. ત્રીજી કૃતિ 'મલખારી' મચ્છના દેવમળસૂરિએ ૧,૮૮૭ શ્લોક જેવડી રચી છે.

સિદ્ધસેણાદયરિય—સિદ્ધસેન દિવાકર, પાદભિષસૂરિ, મહાવાદી અને ધર્મપદ્મસૂરિ એ જોન આચાર્યોના આમા ચરિત્ર છે. આની હાથ-પોથી વિ. સં. ૧૨૯૧ જેટલી પ્રાચીન છે અને એ પાટણના ભંડારમાં છે. એ ઉપરથી આ અસાતકત્વક કૃતિની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ આવે તેમ છે.

૨અંદાપહુચરિય—આ નામની બે કૃતિઓ સદ્ગત દલ લે નોંધી છે. તેમાંની એકનો ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય દેવસૂરિએ વિ. સ. ૧૨૬૪માં

૧ આનું સંપાદન ઉમમવિજયગણિએ કર્યું છે અને એ સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના અને વિષયાનુક્રમ સહિત શ્રી. કુલચંદ્ર ખીમચંદ તરફથી "મીઆતમવલ્લભ ગ્રન્થ-સિરીઝ નં. ૧૦" તરીકે ઇ. સ. ૧૯૨૨માં છપાઈ છે. આનો વિ. સં. ૧૯૬૮માં પ. ઠેસરવિજયગણિએ કરેલો ગુ. છાયાનુવાદ છપાયો છે. ૨૨ ગુઓ પ. ૧૧૭.

સુમતિનાહચરિય પ્રથમ છે અને તેનું પ્રમાણ ૯,૫૦૦ શ્લોક કરતા વધારે છે એની મુખ્ય ભાષા જૉ મં છે એમાં જૈન સિદ્ધાન્તો સમજાવના મટે અનેક કથાઓ અપાયેલી છે એ કુમારપાનના રાજ્ય દરમ્યાન રચાયેલ છે એના અતમા સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત છે એમાના કૈટવાક પદો આ સુરિએ રચેલા જિજ્ઞાસુમપડિઓહની પ્રશસ્તિમાં પણ જોવાય છે

જિજ્ઞાસુમપડિઓહ યાને કુમારવાવપડિઓહ—ઉપરુંકત એમ પ્રભસૂરિની ઉત્તરી ઉપનખ્ય કૃતિ વિ સ ૧૨૪૧મા એટલે કે કુમાર પાલના અનસાન પછી અગ્ગાર વખે રચાયેલી છે એથી જોકે આમાં ઐતિહાસિક હકીકતો થોડી છે તો પણ જો છે તે વિશ્વમનીય છે આ રમથકારે એનું નામ પ્રથમ પત્યાવના અતિમ પદમાં જિજ્ઞાસુમપડિઓહ સૂચ્યુ છે અને એ વાતનું સમર્થન પ્રશસ્તિગત પદ્યથી થાય છે પરંતુ પાંચે પત્યાવોની પુષ્પિકામાં કુમારપાલપ્રતિઓહ એનું નામ જોવાય છે અને એ જ નામ પ્રચલિત જન્યુ છે કારણ કે આ કૃતિનો મુખ્ય વિષય કુમારપાલનો જૈન ધર્મ તરફનો ઝોક રજૂ કરવો એ છે કુમારપાલે જૈન ધર્મ અગ્રીકર કર્યો ત્યાર પછીની એમની દિન ચર્ચા આ કૃતિમાં વર્ણવાયેલી છે આ કૃતિ મુખ્યતઃ ૪૪૦૦માં રચાયેલી છે એના ૫ યાનમાંની કૈટનીક કથાઓ સંસ્કૃતમાં છે વચ્ચેવચ્ચે અવહટ્ટનો પણ ઉપયોગ કરાયેલો છે આ કૃતિ મુખ્યતઃ ૫૬૦૦ છે, ૪૬૦૦માં બધું થોડું જાય છે લખાણ સરળ અને સરસ છે આ કૃતિ લોકોમાંનો—કહેવતોનો જગાર છે

૧ ગા પૌ મ મા ત્રયાક ૧૪ વરીકે આ હ સ ૧૯૨૦માં છપાયેલ છે આનું સમીક્ષાત્મક મૂલ્ય સારા રે પુસ્તકમાં જે પુષ્કળ અસુધિઓ છે તેથી ઘટે છે એમ ડા. ઘાંગેએ PISમાં છપાયેલા એમના લેખ (પૃ ૧૬૯)માં કહ્યું છે આ પાઘ્ય પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાતર જૈ આલસ તરફથી વિ સ ૧૯૮૩માં છપાયું છે ૨ રમથકારે હેમચન્દ્રસૂરિના સિખ્ય મહેન્દ્રસૂરિને આ કૃતિ લખાવી જતાવી હતી એટલે એ રીતે એ વિશ્વસનીય ગણાય.

સુદ' (દરિ)સણાયરિય—જિનરત્નકોશ(૫-૪૪૪-૫)માં આ નામની ત્રણ પાઠ્ય કૃતિઓની નોંધ છે. આ પૈકી એકની હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૪૪માં લખાયેલી છે. એ ભાં. પ્રા. સં. મં.માં : છે. એનો પ્રારંભ અરિહંતસિદ્ધથી થાય છે. ખીજી કૃતિના ઠર્તા જમવ્ય-દ્રસૂરિના સિખ દેવે-દ્રસૂરિ છે. આ પદ્યાત્મક ૧૬૩૧ સોળ ઉદેસમાં વિભક્ત છે. એમાં ધનપાલ, સુદર્શના, વિજયકુમાર, શીશવની, 'અધ્યારબોધ', ભાતા, ધાત્રી-મુત અને ધાત્રી એમ આઠ અધિકારો છે. એકંદર ૪,૫૦૨ ગાથા છે. આનો પ્રારંભ "વંદિતુ સુવ્યવર્જિનં સુદરિસણા" એમ છે "નમો અરિહંતાય" એ શબ્દો સાંભળી 'જાતિરમરણ' જ્ઞાન થાય છે ધ્યાનદિ દર્શાવત અહીં અપાર્થ છે. ઉ ૧૧ના શ્લો ૩૩૦-૩૬૭ અર્ધ-સંસ્કૃતમાં છે એટલે કે પ્રાયેક પદ્યનો પૂર્વાર્ધ સંસ્કૃતમાં અને ઉત્તરાર્ધ જ. મ.માં છે. ઉ. ૧૫ના શ્લો. ૭૪-૭૫ "અપભ્રંશ"માં છે. પત્ર ૧૩૬અ-આમાં સંસ્કૃતમાં ગદ્યમાં નેમિ જિનની સ્તુતિ છે. ઉ ૧૦નો શ્લો ૪૬૬ શાદ્દ-લ-વિકૃતિમાં છે. સમયસુ-દરૂત ગાથાસહુમ્ત્રીના અંતનો ૧૧ ગાથા આ કૃતિમાંથી ઉદ્ધૃત કરાર્ધ છે. ત્રીજી કૃતિ 'મલધારી' જમજના દેવપ્રભસૂરિએ ૧,૮૮૭ શ્લોક જેવડી રચી છે.

સિદ્ધસેણાદ્યરિય—સિદ્ધસેન દિવાકર, પાદસિમસૂરિ, મલ્લવાદી અને અપભ્રંશસૂરિ એ ત્રણ આચાર્યોના આમા ચરિત્ર છે. આની હાથ-પોથી વિ. સ. ૧૨૯૧ જેટલી પ્રાચીન છે અને એ પાઠ્યના બહારમાં છે. એ ઉપરથી આ અજ્ઞાતકર્તા કૃતિની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ આવે તેમ છે.

૨થ'દરપહુચરિય—આ નામની બે કૃતિઓ સદ્ગત દસ લે નોંધી છે. તેમાંની એકનો ધર્મધોષસૂરિના સિખ દેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૬૪માં

૧ આનુ સંપાદન ઉમમવિનયગણિએ કર્યું છે અને એ સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના અને વિષયાનુક્રમ સહિત શ્રી. કૃષ્ણદેવ ખીમચંદ તરફથી "મીઆતમવન્તભ મન-સિરીઝ નં. ૧૦" તરીકે છ. સ. ૧૯૨૨માં છપાઈ છે. આનો વિ. સ. ૧૯૬૮માં પં. કેશરવિનયગણિએ કરેલો ગુ. ડાયાનુવાદ છપાયે છે. ૨ ગુણે ૫-૧૧૭.

રચેલી કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે, જ્યારે બીજાનો શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રનો કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

‘મલયસુંદરીકહા—મહાજલ અને મલયસુંદરીના વિદ્યોગાદિતિ’ વર્ણન કરતી અને પરીની વાર્તાઓ (fairy tales)માં આવતાં તત્ત્વોને રજૂ કરતી એવી એક કૃતિ તે આ મલયસુંદરીકહા છે. એના કર્તા વિશે આપણે અજ્ઞાત છીએ, પણ ધર્મચન્દ્રે એના ઉપરથી સંસ્કૃતમાં સજ્જિત કથા રચી છે એટલે આ કૃતિ ઇ. સ.ના ૧૪મા સદી કરતાં તે પ્રાચીન છે એમ ડૉ. ધાટગેએ એમના લેખ (પૃ. ૪૨)માં ગ્રંથબદ્ધ છે.

આગમિક જયતિલક્ષ્મીએ પણ મલયસુંદરીકહા જેવી કાંઈ પાઇય કૃતિ ઉપરથી^૧ સંસ્કૃતમાં ચાર પ્રસ્તાવમાં મલયસુંદરીચરિત્ર રચ્યું છે.^૨ આ કૃતિ તે જ ઉપયુક્ત કૃતિ છે કે કેમ ?

સંતિનાહચરિય—નિ. સં. ૧૩૨૨માં મુનિદેવે ૪,૮૫૫ શ્લોક જેવડું સંતિનાહચરિય રચ્યું છે. આમાં શાન્તિનાથનું ચરિત્ર છે.

અમ જણામુંદરીચરિય—‘પરતર’ગઢના જિનચન્દ્રસૂરિની શિષ્યા ગુણસમૃદ્ધિ મહાત્માએ વિ. સં. ૧૪૦૬માં આ ચરિત્ર દ્વારા હનુમાનની માતા અંજનામુંદરીનું જીવનવૃત્ત આલેખ્યું છે.

સતિનાહચરિય—વિ. સં. ૧૪૧૦માં મુનિભદ્રે આ ‘સંતિનાહચરિય રચ્યું છે.

સિદ્ધિવાલકહા—હુમતિલક્ષ્મીના શિષ્ય ૪૨૯૧૦૧૨સૂરિએ આ રચી છે અને એમના શિષ્ય હેમચન્દ્રે નિ. સં. ૧૪૨૮માં આ લખી છે.^૪ એમાં શ્રીપાવની કથા દ્વારા સિદ્ધિચક્રનો મહિમા વર્ણવાયો છે. આ ૧૩૪૨

૧ જુઓ પ્રથમ પ્રસ્તાવ (શ્લો. ૭, ૯). ૨ આ સંસ્કૃત કૃતિ કે. લા. જો. પુ. સંસ્થા વરફી છે. સ. ૧૯૧૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. ૩ જુઓ ડૉ. ધાટગેનો લેખ (પૃ. ૪૨). ૪ એમના પત્નિય મટિ જુઓ નવપદમાષ્ટાત્મ્યની મારી “પ્રવેશિકા” (પૃ. ૮-૧૧). ૫ આ ક્ષમાદેવ્યાજી(દેવ)જીવચરિત્રિ તેમજ સંસ્કૃત વિષયાનુક્રમ સહિત કે. લા. જો. પુ. સંસ્થા વરફી છે. સ. ૧૯૨૩માં છપાય છે. ૬ આના સ્વરૂપાદિના નિરૂપણ માટે જુઓ ઉપયુક્ત “પ્રવેશિકા” (પૃ. ૧-૫,

પદોની કૃતિમાનાં ધણાખરા પદો આર્યામા છે સુરસુદરીના લગ્નની વિધિ
મૂલવનારાં પદો ૧૫૫-૧૫૮ ત્રિષ્ટુભા—૧૧ માત્રાવાળા પ્રત્યેક પાદવાળા
છંદા છે મયણાસુદરીએ કરેલી ઋષભદેવની સ્તુતિ (પદ ૧૭૪-૭) તેમજ
પદ ૪૯૨ અને ૫૪૫ ૧૫૦૩ડિયામા છે ૭૩, ૭૬ ૫૧૯, ૫૨૨ અને
૫૨૪ એ ક્રમાક્રાંતિ પદો ‘અપભ્રંશ’મા છે આ કૃતિમા ૨૬ દેરા
શબ્દો છે, વિવિધ ઉચ્ચારો છે, અને જાતજાતનાં વચ્છાણો પદ્યાદિના
નામ છે પદ ૬૬૨-૬૭૧મા અદ્ભુત ૨૨ જમાવાયો ૬

દૃઢાચાર્યપ્રખ્યાપસિ—આની એક હાથપોથી પાંચાણા બહારમા
એમા જિનપ્રભમૂરિનો પ્રમથ છે આ જગ મગમા રચાયેલા પ્રમથે ના
કર્તાનું નામ જાણીએમા નથી

૭૨૫સુસેહરકહા—જયમ દસુરિના શિષ્ય જિનહથંગમ્નિ કે જેમણે

૨૧ અને ૨૨) તેમજ એના મહિમારૂપ શ્રીપાવરિયોની સ્તુતિ મટિ જુઓ
“શ્રીપાવરિયો” એ નામનો મારો લેખ આ લેખ ‘આત્માનંદ પ્રકાશ’ (પુ
૪૭, બા. ૪)મા છપાયો છે

૧ જુઓ પુ ૭૨ ધનપાવકૃત બવિસયત્તકહામા પન્નડિયા (શુ પદ્મા,
દિ પદ્મા) અને અલિલા (શુ અવક) ના બે મુખ્ય છંદ છે તેમા કંઈજતા
પાણીના વહેણાના વેગનો અનુભવ પન્નડિયા કરાવે છે ત્યારે એક પાણીના વહેણ
સરખી શાત અને સમરસ મતિનો અનુભવ અલિલા કરાવે છે વિશેષ મટિ જુઓ
પ એ આ (પુ ૨૮૭) ૨ જુઓ પા ૩૮૧-૩૮૫ અને ૩૮૭ ૩ જાતિ
સયોજિ (પદ ૪૨, ૪૩) અર્થાન્તરન્વાસ (૭૭), ઉત્પ્રેક્ષા (૩૯-૪૦, ૪૦૧),
વપમા (૪૭૪, ૪૬૨) ૩૫૬ (૧૦૩, ૫૩૭-૫૩૯, ૫૪૫-૫૪૭) આજરૂપિ
(૧૧૫, ૧૧૬) સ્થેન (૩૯ ૪૨, ૪૩, ૧૭૮) અને સ્વભાવોજિ (૬૬૨-૬૬૬)
૪ પા ૩૮૧-૩૮૩મા આવૃત્ત, પુરુષ, દેહ, મેડિયા, બોહિત્ય, વેગડ, સફર
ખવડજી અને સિંધ એમ જાતજાતનાં વચ્છાણોનો ઉલ્લેખ છે ૫ ૩૮૪મા પન્નમા
નાપુલ્લભમાલમ, ૩૮૫મામા મજજ્જવ અને ૩૮૭મામા દોર, વજ્જાર, સિકારિ અને
સિંધ એ શબ્દો છે ૬ રાધાવેધ અને વીણા-સ્વયંવરના વર્ણનની વૃદ્ધના મટિ
જુઓ પુ ૧૧૫. ૭ પ્રે અ મ. (પુ ૪૬૪-૪૬૯)મા શ્રી રામસિંહ તોમરે
આ રથજીસેહરકહાની દિલી કાવ્ય—પ્રેમાખ્યાનક કાવ્યના આદર્શ ગ્રંથ ગણાતા
‘પદાવત સાધે વૃદ્ધના ક્ષી છે. જાવસીનો સન્ન એ જ રથજીસેહરકહાનો

વિ. સં. ૧૪૯૭માં વસ્તુપાલચરિત્ર રચ્યું છે તેમણે 'રચણસેહરકહા' ચિતોડમાં રચી છે. એ ગદ્ય-રેખામય છે. એનું પૂર ૨૮૦૦ શ્લોક જેવડું છે. એમાં એક સમરયામય અંતરકથા છે. મેં એનું નામ 'કાણ્ય પરણ' એવું યોગ્ય આપ્યું. ૩ અનુવાદ આપ્યો છે.

કસિમંડલપથરણવિત્તિ—ધર્મધોષે જન્મંબંમાં ૨૦૮૩૨૧૮ પછોનું શ્લોક નામે કસિમંડલપથરણ (સં. કસિમંડલ-પ્રકરણ) યાને મહુરિસિકુલય રચ્યું છે. એમાં સયાકાપુરુષો, પ્રત્યેકબુદ્ધો વગેરેને નમસ્કાર કરાયેલો છે. આના ઉપર ૪ સાતેક વૃત્તિઓ છે. તેમાંની એકની હાથપોથી વિ. સં. ૧૪૮૦ જેટલી પ્રાચીન છે. એક મોટી વૃત્તિ જન્મ મંમાં છે અને એ વૃત્તિમાં ઉપયુક્ત કસિમંડલના જીવનવૃત્તાન્ત આપાયેલા છે.^૫

સિંહાસણખતીસિયા—દેવસુંદરચરિત્રના શિષ્ય ક્ષેત્રેકરચરિત્રે વિ. સ. ૧૪૫૦ની આસપાસમાં ગદ્યપદ્યાત્મક સ્વરૂપે જે સંસ્કૃતમાં 'સિંહાસનદ્વાનિર્ણય' રચી છે તેનું મૂળ 'મરહટ્ટી કૃતિ' નામે 'સિંહાસણ-

ચત્રીખર રાગ છે. સિંહલનું વર્ણન, યોગનો ઉલ્લેખ, હન્દ્રાલક હત્યાદિ બાબતેણું વર્ણન છે. પદ્માવતીમાં પદ્મિનીના હરણ મઠિ અલાહાનીને ઉપદ્રિયત કરવાની વાત જાણસીને નવીન સૂચ છે. રચણસેહરની રાણીનું પણ હરણ થાય છે, પરંતુ એ અન્વયા હન્દ્રાલક હોવાનું સિદ્ધ થાય છે અને એ દ્વારા ધાર્મિક વાતાવરણ ખદ્દ કરાયું છે.

૧ આ નૈ આ. સ તરૂથી વિ. સ. ૧૯૭૪માં છપાઈ ॥ ત્યાર બાદ પં. હાગોવિદ્યાસની સંસ્કૃત હાયા અને પ્રસ્તાવના સંદિત ને. વિ સા. શા. વરૂથી આ વિ. સં. ૧૯૭૫માં છપાઈ છે. પ્રસ્તાવનામાં આ જન્મ મં કૃતિ ઉપરથી દયાવર્ધનગણિએ સંસ્કૃતમાં મુખ્યત્વે ગદ્યમાં ચત્રીખરચરિત્ર રચ્યું છે. ૨ ૧૫૦ પટ્ટી છે ૩ શ્લોકો ને. મ. પ્ર. (વ. ૧૪, અં. ૮-૯) ૪ શ્લોકો પૃ. ૧૨૩, દિ. ૧. ૫ આ વૃત્તિને લગતા મૂળ વગેરે મઠિ શ્લોકો પૃ. ૧૩૮.

૧ ॥ શ્રીવિક્રમાદિત્યવરેશ્વરસ્ય ચરિત્રમેતદ કવિમિર્નિવદ્ધે :

પુરા મહારાષ્ટ્રવરિષ્ઠમાપમય મહાચર્યકરં નરાણામ્ ॥

ક્ષેમદ્વરેણ મુનિના વરગણપચન્ધેન યુક્તિજ્ઞતસસ્કૃતબન્ધુરેણ ।

વિદ્યોપકારિચિલસદ્ગુણકીર્તિનાડ્ય ચક્રેડચિરદમરપિન્ડતદર્પદેવુઃ ॥

ખતીસિયા હોવાનું કહેવાય છે. આ કૃતિ મારા જીવમાં આવી નથી.

૧ કુમાપુત્રચરિત્ર—હુમનિમલસરિના શિષ્ય જિનમાણિક્યે કે પછી એમના શિષ્ય રમ્યનન્તલસે કુમાપુત્રચરિત્ર ૧૯૮ પદોમાં રચ્યું છે. પં. હરગોવિન્દદાસના સંસ્કરણમાં ૧૮૬ પદો છે. આ કૃતિમાં જાવની શુદ્ધિનો પ્રભાવ વર્ણવાયો છે. શૃંગરચદ્યામાં પણ કેવળજ્ઞાન મેળવનાર અને જનન્ય અવગાહનાવાળા કુમાપુત્રનું આ ચરિત્ર છે.

જન્મચરિત્ર—૪દિગ્વદવાસરિના આદેશથી જિનવિજયે લખેલું આ ચરિત્ર છે. એ જૈન આગમોની શૈલીને અનુસરે છે અને એ રીતે એની ખાસ મહત્તા છે.^૫

આ પ્રમાણે કથા, ચરિત્ર, પ્રગથ ઇત્યાદિને લગતી કેટલીક જૈન કૃતિઓ આપણે વિચારી એટલે હવે અજૈન કૃતિઓનો વિચાર કરીશું.

૧ આની એક હાથપોથી વિ. સ. ૧૫૬૬ જેટલી પ્રાચીન મળે છે. આનો ઉપયોગ પ્રો ડૉ. વી અલ્બકરે એમની આકૃતિમાં કર્યો છે આ આકૃતિમાં પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં તેમજ અંગ્રેજીમાં પ્રસ્તાવના છે. અતમા અધિમંડલની શુભ-વર્ધનગણિતન રત્તિ (ખંડ ૨)માંથી સંસ્કૃતમાં ‘કુમાપુત્રચરિત્રધાનક’ પરિશિષ્ટ તરીકે અપાયું છે. ત્યાર બાદ અંગ્રેજીમાં ટિપ્પણો, પાઘંપ-અંગ્રેજી સંબંધોના અને અંગ્રેજી ભાષાવર અપાયા છે આ મહત્વની આજ્ઞા વિ. સ. ૧૯૩૧માં પ્રો અલ્બકરે જ પ્રશિદ્ધ કરી છે. આ પૂર્વે આ કૃતિ ‘પં હરગોવિન્દદાસની સંસ્કૃત હાયા સાથે જો વિ સા. સા. તરફથી વિ સ ૧૯૭૫માં છપાયું છે. ૨ આ અનન્તલસે વિ સ. ૧૫૭૧માં હૃદયન્તરેલ્લાકરે રચ્યો છે એમ ઉપર્યુક્ત આકૃતિ (પૂ. ૯)-માં ઉલ્લેખ ૩ સાતમાં પદ પછી દસેક લીંબી અથવા ૩ એવી રીતે ૧૬માં પદ પછી પણ પાંચેક લીંબી છે ૪ જે સુત્રિ ‘તપા’ જ-જની ૫૨ પરામાં ૬૪માં પાટિ વિ. સ. ૧૭૮૫માં રચાવિત યથા છતાં અને વિ સ ૧૮૦૯ સુધી રહ્યા હતા તે જ આ સુત્રિ હશે ૫ નેમિ-વિજ્ઞાન-ગ્રંથમાવામાં ૧૦માં રત્ન તરીકે આ વિ સ. ૨૦૦૪માં છપાયું છે. ૬ આવી બીજી અનેક કૃતિઓ ૭ જેમકે આશ્વત્થિકૃતિકંઠા, અદ્વૈતમારકંઠા, અંતરંગકંઠા, ધ્વન્યસુદીકંઠા, નરદેવકંઠા, પદ્મ-સિન્ધિકંઠા, પન્થ્યકુદ્ધકંઠા, ખંભત્તકંઠા, અંગવમાવાકંઠા, મહાસુએગાદસીકંઠા, વન્દરાયકંઠા, વિરસસેલુગરકંઠા, ગળગસુદીકંઠા, સદરસમધિયારકંઠા, સિદ્ધ-

પરંતુ તેમ કરવા પૂર્વે એ ફરીથી (ભુઓ પૃ. ૧) કહ્યું છું કે કેટલાક માને છે તેમ પાછળ સાહિત્ય એટલે જોનોની જ કૃતિઓ નથી, પણ અજોનોનો પણ એમાં હિસ્સો છે, કેમકે કોઈ પણ માણસ એ કોઈ અમુક જ સપ્રદાયની-અમુકની જ જાણે માલિકીની હોય તેમ જન્યું નથી અને બને પણ નહિ. બાપા તો જે કોઈ જોનો ઉપયોગ કરે તેની ગણાય. અસમત, એ વાત ખરી છે કે બધી જ બાપાઓ તરફ સર્વેનો સરખો આદર ન હોય. જોનોનાં મૂળ શાઓ મુખ્યત્વે પાછળમાં રચાયાં એટલે જોન બુનિઓ પાછળમાં કૃતિઓ રચે એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેથી અજોનો એમાં રચે જ નહિ એ માનવું બૂબઘરેલું છે. જોમને પોતાના વિચારો જનતા પામે મૂક્યા છે તેઓ તો જનતાની બાપામાં કૃતિ રચે. વાકિમકિના રામાયણમાં જે પાણિનિના બાકરણના નિયમોથી સિદ્ધ ન થનારા રૂપો જોવાય છે તે ઉપરથી કેટલાક એવું મૂળ પાછળ કૃતિ હોવનું સૂચવે છે એ વાત ખાલુએ રાખીએ તો પણ રાવણુવહુ વાને સેતુ-બંધ, ગહિલવહુ, લીલાવહુકહા ઇત્યદિ અજોન કૃતિઓ છે અને તે પણ જેવી તેવી નથી.

જોમ કથાના સ્વતંત્ર ગ્રંથો છે તેમ કથાત્મક સાહિત્ય અન્ય કૃતિઓમાં પણ ગૂંથાયેલું છે. દાખલા તરીકે હરિમહાસૂરિફત સમ્યક્તનસસેતિ-એ નામથી સુપ્રસિદ્ધ ડૉ.સાજુસત્તાવિની તત્ત્વજોમુદી નામની વૃત્તિમાં

સોગંદિવાધાડા, સોસવર્ધકા, સુર્યુદ્ગીનિવકા, સુવચકા, સુસકા, સોમ-સિરિકા, અને હરિચકા, તેમજ ઈસિદતાચરિય, ઉપદચરિય (સદ્ગદિલુ-કિંમેચની સ્વોપદ વૃત્તિમાંથી લેઈને), જાજસામિચરિય, દસસારગચરિય, દેવજી-ચરિય, પંચેસિચરિય, પંચેચણુદચરિય, પંચુણુચરિય, મિયાપુત્તચરિય, મુજિ-વચચરિય, રૈાદિભીચરિય, વધરચરિય, વિષ્ણુધરચરિય, સાસિચરિય, મુખીચરિય, હરિભવચરિય ઇત્યાદિ. પ્રભાવકચરિય (પૃ. ૧૮૭)માં જાજસામિચરિયે તારાગણ-વગેરે બાવન પ્રજાઓ રચાનો ઉલ્લેખ છે. હું આમાનો કોઈ પ્રગથ પાછળમાં દઉં ?

એ(શ્રુતિ)ના કર્તા સંઘતિલક્ષ્મીરિએ ૧૧૧૧ કથાઓ ચોજી છે. દેવેન્દ્ર-સરિના શિષ્ય ધર્મશીર્ષિસંક્રિત સંધ્યાગ્રાન્ધિધર્મા રચ્યનેક કથાઓ છે.

૧ (૧) પુનરુત્થાકકા (સ્તો. ૧-૬૮, પત્ર ૨૪આ-૨૮આ), (૨) રોહ-
ગુપ્તકા (પત્ર ૨૮આ-૩૧આ), (૩) આરંગદિવકા (સ્તો. ૧-૩૬, પત્ર
૫૧આ-૫૨આ), (૪) આરામસોદકકા (પત્ર ૫૨આ-૬૩આ), (૫) ધણવાવકા
(સ્તો. ૧-૨૩૧, પત્ર ૭૫આ-૮૫આ), (૬) વાનકાંડકા (પત્ર ૮૬આ-
૯૦આ), (૭) સુદમધકા (સ્તો. ૧-૧૦૨, પત્ર ૬૬આ-૬૬આ), (૮) શીમ-
કુમારકા (પત્ર ૧૦૦આ-૧૦૭આ), (૯) મંત્રવાદકા (સ્તો. ૧-૮૭, પત્ર
૧૧૭આ-૧૨૦આ), (૧૦) ભદ્રાહુકા (પત્ર ૧૨૦આ-૧૨૪આ), (૧૧) પાપ-
લિપ્તકા (સ્તો. ૧-૧૮૬, પત્ર ૧૩૨આ-૧૩૬આ), (૧૨) સિદ્ધસેશુદિવાગરકા
(પત્ર ૧૩૮આ-૧૪૬આ), (૧૩) નાગદત્તકા (સ્તો. ૧-૧૧૮, પત્ર ૧૫૬આ-
૧૬૦આ), (૧૪) ક્રમિણીકા (પત્ર ૧૬૧આ-૧૬૨આ), (૧૫) મેયન્નમુલ્લિકા
(સ્તો. ૧-૧૨૫, પત્ર ૧૭૦આ-૧૭૫આ), (૧૬) કૃષ્ણદત્તકા (પત્ર ૧૭૫આ-
૧૭૬આ), (૧૭) પદ્મમેહકા (સ્તો. ૧-૩૮, પત્ર ૨૮૭આ-૨૮૮આ), (૧૮)
સંભામસૂરકા (પત્ર ૨૮૯ આ-૨૯૩આ), (૧૯) ચંદ્રેલકા (સ્તો. ૧-૨૨૫,
પત્ર ૨૧૪ આ-૨૨૨આ) અને (૨૦) નરસુદરકા (પત્ર ૨૨૬આ-૨૩૦આ) ૨
વિનયસાચકા (સ્તો. ૧૧૩), મિથાવકા (૧૫૧), ભુવણમધરાયકા,
(૧૬૫), વિનયેશકા (૫૨), મિત્રમારણનાયકા (૨૮૮), નમિવિનમિકા
(૧૩૧), શ્રેણિકા (૧૧૮), સુમધકા (૭૦), અધારસાચકા (૭૬),
પુષ્પધીસાચકા (૩૯), ચંદ્રનગેન્દ્રકા (સ. + પા) (૫૨), ધર્મક.કા
(૭૦), નરવાદકા (પા. + સ.) (૧૪૫), સિરિસ્તકા (૬૩), અમિય-
તેયકા (૧૪૩), રમણસારકા (૧૬૦), મુરિન્દકા (૭૧), વિનયકુમાર-
કા (૬૩), વિન્નદરાકા (૮), બધુન્તકા (૩૬૬ + ૨ સં. સ્તો. ૧૦), બોમ-
સૂરકા (૪૦ + ૧ સં. સ્તો.), અંધકમુલિકા (ગર), વિક્રમરોલકા (૮૨ + ૧
સં. સ્તો.), ચિત્તાર્થસુચકા (૬૨ + ૧ સં. સ્તો.), સગીકા (૧૦૬ + ૧ સં.
સ્તો.), ભાણુસેલિકા (ગર), ધર્મસિદ્ધિકા (૫૧), દુરકા (૩૭ + ૧
સં. સ્તો.), કુદાચકા (૫૬ + ૧ સં. સ્તો.), ગુપ્તસાચકા (૫૭ + ૧ સં. સ્તો.),
બંધકા (૧૩૦ + ૧ સં. સ્તો.), સુમધકા (૬૭ + ૧ સં. સ્તો.), હસ-
સાચકા (૩૮ + ૧ સં. સ્તો.), મદુરાખચકા (૩૨ + ૧ સં. સ્તો.), શ્રુતમેલિ-
કા (૬૪ + ૧ સં. સ્તો.), ભવદત્તસુલકા (૪૦ + ૧ સં. સ્તો.), નરસુદરકા

નેમિચન્દ્રસૂરિએ રચેના અનંતનાથચરિત્રમા આઠ પૂજા પૈકી દરેક પૂજા મંત્રથી એકેક કથા પદ્યમા રચાયેલી છે

ઔપદેશિક (didactic) સાહિત્ય

નિજગુણિ ઇત્યાદિ—જેન દર્શન પ્રમાણે જ્ઞાનનું મૂલ્ય સ્વતંત્ર નથી અર્થાત્ ‘ જ્ઞાનની ખાતર જ્ઞાન ’ એ મતઅ એને માન્ય નથી. એ તો જ્ઞાનનું ફળ ત્રિરિતિ અર્થાત્ વૈરાગ્ય છે અને હોવું જોઇએ એવો મન ધરાવે છે. આને લઇને કેવળ કથાત્મક સાહિત્ય જ નહિ પણ આજમેની નિજગુણિ વગેરે પણ વૈરાગ્યગમ્યો વાચકજનને રમવા પ્રેરાયેલ છે.

ઉત્તરજયપાણી સુવિધ, આવરુસયની સુવિધ, દસનેયાશ્રિયની દારિદ્ર્યદ્રોષ ટીકા અને શ્રીપ્રમદન ધર્મચિહ્નિ પર ઉપસિદ્ધસૂરએ વિ મ. ૧૨૮૧મા રચેલી રૂઝિયાની ફગલીક કથાઓમા જીવનને સફળ બનાવવામા ઉપયોગી થઇ પડે એવો રૂઝપદેશ ઓઊરતે અશી વર્ણી લેવાયેનો છે આમ પાઘંથમા ઔપદેશિક મહિય પણ છે (જુઓ

(૯૬+૧ સ. ૨૬૦) રામનામ તખ્તા (૫૩+૧ સ. ૨૬૦), સસિતિવગ્દા (૧૪+૧ સ. ૨૬૦), વિજયકુમારકહા (૨૫+૫) (૬૭) કનિસીકહા (૮૭+૧ સ. ૨૬૦), પશાવકહા (૧૦૩+૧ સ. ૨૬૦) અને નેરગહા (૧૩૬+૧ સ. ૨૬૦)

૧ આ રૂઝિયા નીચે મુજબની પંજાત્મક કથાઓ પાઘંથમા છે —

પએલિકહા (પત્ર ૩૫-૧૦૫), હડાયણકહા (પત્ર ૧૨૫-૨૩૫), કામદેવકહા (પત્ર ૨૪૫-૨૯૫) નદિમલિયારકહા (પત્ર ૩૦૫-૩૬૫) સુપઈકહા (પત્ર ૩૭૫-૫૦૫), વકચૂવકહા (પત્ર ૫૧૫-૬૦૫), મૂવદેવકહા (પત્ર ૬૪૫-૭૩૫), તુલકહા (પત્ર ૭૪૫-૭૫૫), વિવદુકમારકહા (પત્ર ૭૫૫-૮૬૫), ઇવામુકહા (પત્ર ૮૬૫-૮૯૫), ઘલમ કહા (પત્ર ૯૧૫-૧૦૦૫), સુરદતકહા (પત્ર ૧૦૧૫-૧૦૬૫) અને જગસુમિકહા (પત્ર ૧૦૬૫-૧૫૧૫) આમા ૧૪૧૦ પદો છે

૨ આ ઉપરથી મને એક કલ્પના કરવાનું મન થાય છે કે જુ સરફત અ-સાહિત્યમા અત્યંત સાદા, લોકપ્રિય અને જાગરપૂર્ણ સાહિત્યના એક અગ્રણ્ય પચતન્ત્ર (ખીલું અગ્ર તે ફિલોસોફી) કે જેની રચના કેટલાક વિદ્વાનોની માન્યતા મુજબ જુજરાતના કોઈ જૈનને દ્વારે થયેલી તે પણ મૂને પાઘંથ શાખામા તો નહિ હોય ?

પૃ. ૮૭) અને એને લગતી કૃતિઓનો નિર્દેશ ડૉ. ધાટવેએ "Didactic works in Prakrit" એ લેખમાં કર્યો છે.

ઉવએસમાલા—મહાવીરના સમકાલીન ગણાતા અને કેટલાકને મતે દીક્ષા લીધા પૂર્વે રાજ્ય કરનારા ધર્મદાસે (ગણિએ) પોતાના પુત્ર રણસિંહને ઉદ્દેશીને ૫૪૨ ગાથામાં ૨ઉવએસમાલા^૩ રચી છે. એના ઉપર અનેક દીકાઓ રચાઈ છે.^૪ ઉવએસમાલાની ગા. ૪૭૧માં 'મા-સાહસ' પદ્યોનો ઉલ્લેખ છે અને ગા. ૪૭૨માં એનું સ્વરૂપ છે.^૫

ઉવએસપથ—હરિભદ્રસૂરિની ઉવએસપથ નામની કૃતિ આ સૂરિની વિક્રતાને અનુરૂપ છે. એના ઉપર મુનિચન્દ્રસૂરિની સંસ્કૃતમાં દીકા છે. અ. ૧૦ ૫૦ (ખડ ૨)ના અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત(પૃ. ૨૩-૨૪)માં મેં આની નોંધ લીધી છે.

ધમ્મવએસમાલા—કૃષ્ણ ઋષિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ ધમ્મવએસમાલા નિ સ. ૯૧૩-૯૧૫માં ૧૦૪ ગાથામાં રચી છે એનો સ્વોપદ્ય પાઘન વૃત્તિમાં અનેક કથાઓ પાઘવમાં અપાઈ છે.

ધમ્મપરિક્ષા—હુત્તિસેનની ધમ્મપરિક્ષા (ઇ. સ. ૯૮૮) જેવી કૃતિઓ ઔપદેશિક સાહિત્યના ઉદ્દેશને સીધો પોષે છે આ ધમ્મપરિક્ષામાં જયરામે ગાથામાં લખેલી એક કૃતિનો નિર્દેશ છે.

સીલોવએસમાલા—આ કૃતિ ઉપસુંકત (૧) જયસિંહસૂરિના શિષ્ય જયકીર્તિની છે. આમાં ૧૧૬ ગાથામાં શીલ યાને ધ્વજયર્થ પાળવા વિષે

૧ આ લેખ JUBમાં ઇ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ૨ જુઓ ઉપદેશરત્નાકરની મારી "ભૂમિકા" (પૃ. ૫, ૧૯, ૨૭, ને ૪૭). ૩ આ ને ધ. પ્ર. સ. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૫માં છપાયેલો છે. ૪ જુઓ જિનરત્નકોશ (ભા. ૧. પૃ. ૪૬-૫૧). ૫ "ભારતી"ના વિ સ. ૨૦૦૫ના વાર્ષિકમાં મારો "મા-સાહસ પદ્યો" નામનો લેખ છે. ૬ "કણ્ઠ (કૃષ્ણ) મુનિ" નામનો પં. સાવયન્દ્રનો લેખ ઈ. સ. પ્ર. (વ. ૭, અં. ૧-૩)માં છપાયો છે. ૭ પં. સાવયન્દ્ર ગાધીએ ઇ. સ. ૧૯૪૯માં આનું સંપાદન કર્યું છે અને એ સિ. ને. જ. મા. મા. છપાયેલ છે.

ઉપદેશ છે. એના ઉપર સંધિત્રકસૂરિના સિધ્ધ ૧ શોભતિત્રકસૂરિએ શીલતરંગિણી નામની સંસ્કૃતમાં રચિત વિ. સં. ૧૪૬૪માં રચી છે. ૩, સીસોવએસમાસા જયવંશજસૂરિએ પણ રચ્યાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે.

ઉવએસમાસા ને ભવભાવણા—સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમ-કાલીન 'મહાધારી' હેમચન્દ્રે રચેલી અને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિમૂર્ચિત ઉવએસમાસા અને ભવભાવણા આપદેશિક સાહિત્યમાં વિપ્લવ, કવિત્વ અને શૈલીની દૃષ્ટિએ મહત્વનું સ્થાન જોગવે છે.

ઉવએસરહસ્યધર (ઉપદેશરત્નાકર)—સહસ્રાવધાની ધમુનિસુન્દર-સૂરિની આ પદ્યાત્મક રચના છે. એના અપર તટમાં કેટલાંક પદ્યો સંસ્કૃતમાં છે, આ કૃતિ વિ. સં. ૧૪૭૬ પહેલાંની કૃતિ છે અને એ સ્વોપજ્ઞ વિવરણથી અલંકૃત છે. ૫

ઉવએસરહસ્ય—'ન્યાયાચાર્ય' યશોવિજયમણિએ ૨૦૩ ગાથામાં આ કૃતિ રચી એના ઉપર સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું છે. ૬

આપદેશિક સાહિત્યના સર્જનનો પ્રવાહ જૂના જમાનાથી અરખસિત-પણે વહે છે એમ આજે પણ પાઇયમાં અનુભવતાલોભ્ય જેવી 'ન્યાયતીર્થ' ન્યાયવિચારકે મુનિ શ્રીન્યાયવિજયનો કૃતિ જોતાં જણાય છે.

૧ એમનું અપર નામ વિગ્રહતિલક છે. ૨ આ રૂતિ મૂળ સહિત ટીકાશાલ હંસરાજે ભમનગરથી ઇ. સ. ૧૯૦૯માં છપાવી છે. ૩ અન્વય, સંસ્કૃત હાયા, શ્રુ. શાંભાર્થ અને વિરોધાર્થ સહિત મૂળ કૃતિ એન વિધારાણ (અમદાવાદ) તારૂંથી ઇ. સ. ૧૯૦૦માં છપાઈ છે. ૪ આ સૂરિના સંજોગમાં જુઓ ૬૦૨૦ની મારી "ભૂમિકા" (પૃ. ૫૯-૬૨). ૫ વિરોધ માટે જુઓ ઉપરપૂર્વ "ભૂમિકા" (પૃ. ૬-૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૨-૨૫, ૨૭-૩૦, ૩૨-૩૪, ૩૬-૪૧, ૪૩-૪૫, ૪૭-૪૯ અને ૫૨-૫૬). ૬ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સહિત મૂળ અનુભવાઈ જાણુમાઈ તારૂંથી વિ. સં. ૧૯૧૭માં છપાયું છે. એમાં પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં વિવરણની નિ અને ત્યાર પછી મૂળની ગાથાઓનો અપ્રારંભિક ક્રમ છે. અંતમાં આશીર્વાદ અવ-તરંગોની સૂચી છે.

રૂપકાત્મક (allegorical) સાહિત્ય

અમૂર્ત જાણેને મૂર્ત રવરૂપે આલેખનારા^૧ રૂપકાત્મક કથા-સાહિત્યમાં સંસ્કૃત કૃતિ તરફે રૂપિખિતિભવપ્રપંચાકથા જેવી સર્વોત્કૃષ્ટ છે તેવી પાઘવમાં કાઈ કૃતિ હજી સુધી તો મળી નથી. જાણી અં માં સાહિત્યમાં સુયગડ (સુધ. ૧, અ. ૧૬)નું ‘ પુંડરીક ’ દૃષ્ટાંત, ઉત્તરજન્યયણના અ. ૧૮માં સુકા પાંદડાનું અને અ. ૭માં ઘેટાનું દૃષ્ટાંત તેમજ અ. ૬માં ઇન્દ્ર અને નમિ વચ્ચેના સંવાદમાંના અનેક રૂપકો નોંધી શકાય. જાં મં સાહિત્યમાં આપરુસુધની નિજજીવિતિ (ગા. ૧૨૬૨-૩)માં ગાંધર્વ નાગદત્તના કથાનકમાં ક્રોધાદિનો સર્પો તરીકે ઉલ્લેખ, અને ગા. ૧૩૬ની હારિજત્રીય વૃત્તિ (પત્ર ૧૦૦આ- ૧૦૧અ)માં મગસળિયા પત્થર અને ‘ પુષ્કરાવત ’ મેષ વચ્ચેનો સંવાદ, પિંડસાશુર અર્થાત્ પિંડનિજજીવિતિ (ગા. ૧૩૧-૩)માં ઉમતરૂપે કરેલું આત્મનિવેદન અને સંવ્યંગત ‘ મધુખિન્દુ ’નું દૃષ્ટાંત રૂપકાત્મક સાહિત્ય પૂરું પાડે છે.

વિ સં. ૬૩૨માં રચાયેલા ઉલ્લેખવાળી પરંતુ ભાષા વિચારતાં ઈઅર્વા-મીન જણાતી ‘ અપભ્રંશ ’ કૃતિ ‘ મદન-જુજ્ઞ ’ અને લુચ્ચરાવની વિ. સં. ૧૫૮૬ની આ જ નામની ‘ અપભ્રંશ ’ કૃતિ મનોરમ રૂપકાત્મક પ્રમંથ છે.

૧ આ મટિના ઉપકરણો તે રૂપક, ઉપમા, અતિશયોક્તિ તેમજ સારોપા અને સાધ્યવસાના લક્ષણો છે ૨ આના પીઠ-ગ્રન્થ (મ્લો ૮૧-૮૨)માં આવ-રેયક, પિણ્ડેયણા અને ઉત્તરશાધ્યયનનો ઉલ્લેખ છે ૩ મદધિં મનુ અને મતરૂપેનો સંવાદ શાલ્યપથ બ્રાહ્મણ (૬, ૫, ૧, ૧૨-૧૮)માં છે. ૪ જુજ્ઞ = મદન-પરાજય ”ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પ. ૪૪) આ પ્રસ્તાવનામાં આખ્યાન-સાહિત્યના ધર્મ-કથા, નીતિ-કથા, લોકકથા અને રૂપકાત્મક એમ ચાર વિભાગો પાડી એના વૈદિક, જૈન અને જૈન એમ ત્રણ હિલ્લે વિચાર કરી રૂપકાત્મક સાહિત્ય વિષે વિસ્તારથી જણાવેલ કરાયો છે. ૫ આ નામ કલ્યાણસાગરસૂત્રિના રાખ્ય હેમ મુનિએ વિ. સ. ૧૭૭૬માં બરાનપુરમાં રચેલા મદનજુજ્ઞ નામના કાવ્યનું સમારણ કરાવે છે. એમાં મદન અને રતિનો સંવાદ છે અને એક ગીતે એ ભક્તિપ્રધાન સ્તોત્ર છે. કલ્યાણસાગરસૂત્રિ વગેરેને લગતા વક્તવ્યપૂર્વક આ કાવ્ય “ આચાર્ય આનંદરાંકર મુનિ સમારક અંથ ” (પૃ. ૨૩૮-૨૫૫)માં છપાયું છે.

એમા એકદર ૫૬૨ આસાસજ (આધાસક) છે એમા વાનરસેનાના પ્રસ્થાનથી માડીને રાવણના વધ સુધીની રામની કથા છે ૧૫ આમાસજ પૈકી ત્રણમા સેતુના બંધનનું અદ્ભુત વર્ણન છે એથી આ કૃતિનું નામ 'સેતુનધ' છે આનું પ્રેરક તત્ત્વ અનુરાગ છે અને એ વાત આ કાવ્યની મુદ્દા અભિરામ (સં અનુરાગ) સૂચવે છે આ કાવ્યના પ્રારંભમા પ્રથમ વિષ્ણુનું અને પછી શિવનું સ્મરણ કરાયેન છે એના કર્તાનું નામ પરપરા પ્રમાણે 'પ્રવન્સેન' છે આ ૧ના નવમા પદ પ્રમાણે હોષ રામની પ્રાર્થના ઉપરથી આ કૃતિ રચાયેલી છે પ્રવરસેન બીજાએ 'નિતમ્તા' યાને 'જેલમ' ઉપર મોટો પૂન બધાંઓ તે અવસરે આ રચાયેલી છે એમ રાજતરંગિણી (૩-૩૫૪) ઉપરથી ક્ષિત યાય છે એમ ડૉ રોન કોનોએ પોતે સપાદિત કરેલ " કર્પૂરમંજરી " (પૃ ૧૯૫) મા સૂચવ્યું છે એક ડીએ આ રાવણવહનો 'સેતુનધ' તરીકે અને જ્યારે "સેતુ" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઉપરથી આ કૃતિનો સમય ઇ સના ૭૬૩ સૈકા કરતા અર્વાચીન હોષ શકે નહિ એક નરના સમયમા થઈ ગયેલા રામદાસે આના ઉપર દીઘ ગ્રંથી છે અને તેમા એના કર્તા તરીકે કાવિદામનું નામ સૂચવ્યું છે, પણ તે અસ્થાને છે સીગફ્રીડ ગોલ્ડસ્ચમિટ્ (Siegfried Goldschmidt) દ્વારા ઇ સ ૧૮૮૦-૮૩મા એઉબિધનું સપાદન થયું છે અને જર્મન અનુવાદ પણ થયો છે ૫ એઉમધના

બન્ધ' એવું નામ મૂકાયેલું છે એ ઉપરથી આ નેઉમન્વના કર્તા પ્રવાસેનનો સમય ગ્રો પીકર્સનના મત મુજબ એ ૬ સ ૪૭૨નો ભાગીએ તો સાંજમન્ધ આશિષ્ઠા ત્યાર પછીની કૃતિ ગણાય

૧ મેઝની મુદ્રિકાના ઉપોદ્ધાન (પૃ ૨૭) મા સ્વ કેસર ૬૦ કુવે કહ્યું છે " અભિનવગાન પ્રવરસેને મૂર્તિમાન પ્રાદુરના અનુરામથી અગ્નિ સેતુનધ રચી દિમાયકથી સુવેલાચલ સુધી સ્થાયી કીર્તિસેતુ વિસ્તાયો હતો " ૨ મે આ સદ્કનો શુ મા અનુવાદ કર્યો છે અને એમા આવના પદોનો સમજાવો અનુવાદ કર્યો છે આ અપ્રસિદ્ધ છે ૩ જુઓ કાવ્યાદર્શ (પરિ ૧, શ્લો ૩૪) ૪ જુઓ હર્ષચરિત (પીઠિકા, શ્લો ૧૪) ૫ મૂળ કાવ્ય રામદાસની સંસ્કૃત દીકા સાથે ' કાવ્યમાત્રા ૪૦ " તરીકે ૬ સ ૧૮૨૫મા પ્રસિદ્ધ થયું

ત્રણ રૂપાન્તર (recession) ઉપરાત ચોથા તરીકે સેતુસરણિ નામના સરકૃત અનુવાદનો નિર્દેશ થઈ શકે. ૧ કે ૬ મુવે પ. ઓ. આ. (૫. ૨૭૩)મા રાવણુવહુનો નિર્માણકાળ ઇ. સ. ૪૧૪નો કહેયો છે

ગણિતક—રાવણુવહુમાં ૧૨૬૦ છદોમાંથી ૧૨૪૬ રકંધક છે; બાકીના ૪૪ ગણિતક છે અવન્તિસુન્દરીકથા પ્રમાણે ૫૬ યમક-કવિઓએ ૫૬ ગણિતકો રચ્યા છે આ દિસાએ આ રાવણુવહુમાંથી ઓછામાં ઓછા બાર ગણિતકો નાસ પામ્યા છે ગણિતકો પ્રક્ષિપ્ત છે અને એ ઇ. સ.ના પાચમા મૈકા નોટવા પ્રાચીન છે. આ ગનિતકોની દુર્ભેધિતા જોઈને સેતુપ્રદીપના કર્તાએ આને 'કટક' કહેલ છે

પદ્યરચનાની આવોચનામાં આ પ્રક્ષિપ્ત ગણિતકો ઉપયોગી છે અને એને લઈને રાવણુવાદ ઉપયોગી છે ગણિતક વર્ગને ઉદ્દેશીને પ. ઓ. આ. (૫. ૨૭૬)મા નીચે મુજબ નિધાન છે—

“ ગણિતકવાદ પ્રાકૃતમાં એક નવી કલામય ધરના છે ..સાદા ૨૨ અને ૨૪ માત્રના પદ્યબધમાંથી અલ્પ યમકવાળા વિવિધ ગણિતક કૃત્પન્ન થયા છે . પદ્યબધમાં અલ્પ યમક કિંવા પ્રાસના કલામય પ્રયોગનુ પ્રથમ દર્શન ગણિતક-વર્ગમાં થાય છે અલ્પ યમકને બદલે અલ્પ અનુપ્રાસનો પ્રયોગ અજકવર્ગમાં દેખા દે છે, પણ છેવટે અલ્પ યમક જ કૃષી નાય છે.”

રાવણુવહુમાં સાત પ્રકારના ગણિતક છે (૧) ઉચ્ચ-ગણિતક, (૨) ગા. (૩) મા.વા-ગા., (૪) મુખ-ગા., (૫) વસિત-ગા., (૬) નિવસિત-ગા. અને (૭) સુન્દર-ગા.^૨

ગાઉડિવહુ—વાકપતિરાજ (પા બા.પાછરામ) દ્વારા લગભગ ઇ સ ૭૫૦માં ગાઉડિવહુ કાવ્ય મરહટ્ટી બાપામાં રચાયુ છે આ કવિના

૧ નુઓ PLOIC (pp. 23-24) ૨ આના પ્રકાર પ્રયોગ, સંખ્યા, માત્રા અને પદાલ મટિ નુઓ પ. ઓ. આ. (૫. ૨૯૭-૮). ૩ આની એક આવૃત્તિ એસ. એસ. પંડિતને હાથે ઇ. સ. ૧૮૮૭માં અને બીજી ઉત્તર કરને હાથે ઇ સ ૧૯૨૭માં નૈયાર થઈ પ્રકાશિત થયેલી છે એમાં જૈન (૧) હરિ-પાલની સરકૃત યીઝ, SPPની સહીવાળી અંગ્રેજીમાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના (૫. ૧૩-૧૩૦), પાકાતરો, કાવ્યમત સન્દોની રચના ઇત્યાદિ છે.

ચૂડામણિ(પૃ ૧૭૧ ને ૪૬૧)મા તેમજ વિવેક(પૃ ૪૫૮ ને ૪૫૯)મા હુગિવિજયનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ હશે

રાનાણુવિજય—અલંકારચૂડામણિ(પૃ ૪૫૬)મા આ કૃતિમાથી એક પદ અનતરણરૂપે અપાયું છે સમગ્ર કૃતિ કાંઈ રચણે છે ખરી ?

વિસમખાણુલીલા—આના કર્તા આનંદવર્ધન છે એમણે ધ્વન્યા લોકના ઉ ૨, પૃ ૧૧૧મા તેમજ ઉ ૪, પૃ ૨૪૧મા આ કૃતિના ઉદ્ભવપૂર્વક એકેક પાંચ પદ આપ્યું છે અલંકારચૂડામણિ (પૃ ૮૧)મા મધુમથનવિજયની સાથે માથે જે વિસમખાણુલીલાનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ છે, કેમકે એમાથી એક પાંચ પદ જે અવતરણરૂપે પૃ ૭૪મા અપાયેલું છે તે આમા પૃ ૧૧૧મા છે

ગોવિંદલિસેય યાને સિરિચિન્ધ—વન્સચિત્ર પ્રાકૃતપ્રકાશગત નિયમો સમજાવવા માટે ગોવિંદલિસેય યાને મિરિચિન્ધ નામનું કાવ્ય રચાયું છે અને એ રીતે એ ભટ્ટકાવ્યની અનુકૃતિરૂપ છે એમા એકદર બાર સર્ગોમા ગોવિંદનો અભિષેક વર્ણવાયો છે પહેલા આઠ સર્ગોની રચના ધ્વિંદ્રવમગન ઉર્ફે કૃષ્ણલીનાશુકને દાથે થયેલી છે, જ્યારે નાખીના ચારની રચના એના રિખ દુર્ગાપ્રસાદવતિને દાથે થયેલી છે એ શિષ્યે એની રીકા પણ ગઈ છે આ બંને શુરુ અને શિષ્યનો દેશ ‘કોચલ’ છે એમના સમય વિષે વિદ્વાનોમા મતભેદ છે કેટલાક એમને ઇ મ ના ૧૧મા મૈકામા ચર્ધ મયેત્રા માને છે નો કેટલાક એમના સત્તાસમય તરીકે છેક પદરમો સંકો જણાવે છે, ૧૮ ઉપાધ્યે તેરમો મૈકા માને છે

મહારિચરિય—શ્રીકૃષ્ણ આ ચમક-કાવ્ય રચ્યું છે એમનો સમય રંગામપાણિવાદ કરતા—ઇ સ ૧૭૦૭ કરના પ્રાનીન છે આ કૃતિનો વિષય શૌરિ ઉર્ફે કૃષ્ણનું ચરિત્ર છે

૧ એમને આ કાવ્યનો પહેલો સર્ગ સંપાદિત કર્યો છે અને એ લાંબો વિં (પુ ૩, અ ૧, પૃ ૬૦-૭૨)મા ૬ ॥ ૧૬૪૧મા પ્રસિદ્ધ થયેલો ॥ આને અને પૃ ૬૦-૬૭મા તેમજ પૃ ૭૨-૭૬મા કેટલીક બાબનો અંગ્રેજીમા અપાઈ છે ૨ એમને મદનકેતુચરિત (અસન) અને સીતાચંદવ (નાટક) તેમજ બામવતથ પૂ રચિલા ॥

ઉસાણિરુદ્ધ—ઈ. સ. ૧૭૦૭માં જન્મેલા રામપાણિવાદે આ કાવ્યની રચના કર્યાનું મનાય છે. એમાં ચાર સગ્ગ(સર્ગ) છે. એનું આઘ પદ ક૨૫૨-મંજરીનું સ્મરણ કરાવે છે, અને એનું છઠું પદ તો ક૨૫૨મંજરીના પ્રથમ જ્વનિકાંતરના આઠમા પદ સાથે જરાબર મળતું આવે છે. વિવિધ છંદોમાં રચાયેલા આ કાવ્યમાં ૭૭+૫૮+૧૪+૮૨=૨૮૦ પદો છે. ખીન્ને સગ્ગ અપૂર્ણ છે ઉપા ને અનિરુદ્ધના લગ્ન એ આ ૧ કાવ્યનો વિષય છે.

કંસપદ્મ—આ પણ રામપાણિવાદની કૃતિ છે એ ચાર સગ્ગમાં વિભક્ત છે અને એમાં વિવિધ છંદોમાં ગૂંથાયેલા એક દર ૨૩૩ પદો છે. વાસુદેવ કૃષ્ણનું જીવન અને કંસનો વધ એ એનો વિષય છે.^૨

પૃથ્વીરાજ રાસામાં પાઘય ગાથાઓ—કાશીની “ નામરી પ્રચારિણી સલા ”એ પૃથ્વીરાજ-રાસો પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એના ૧૬૧૨મા પૃષ્ઠ ઉપર એક પાઘય ગાથા નીચે મુજબ ભટ્ટ ૨૨૩૫મા ૨૦૮ પદ છે:-

“ દીસૈ વિવિદ્ધ ચરિય જનિજૈ સવ્વન દુઝઝન ।

ભવ્વાનં ચક લિજ્જૈ હિંદિજ્જૈ તેન પુદ્ધવી ॥ ”

૧ અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના અને પાઘય સંસ્કૃત કોરા સાથે ટા. ઉપાયેએ આ સંપાદિત કર્યું છે અને તે JUB (પુ. ૧૦, અ. ૨, પ સ ૧૯૪૧)માં પ્રસિદ્ધ થયું છે પડિત એસ સુબ્રહ્મણ્ય સાસ્ત્રી અને ડૉ. સી કુન્દન રામ દ્વારા સંપાદિત અને The Adyar Library Series No 42 તરીકે ઇ. સ. ૧૯૪૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલ “ ઉપાનિષદ્ધ ”ની આવૃત્તિમાં મૂળ, એની સંસ્કૃત છાયા, શ્લોકસૂચી, સંપદકોશ, તાલપ્રતીય પ્રતિના આધારે પાઠાત્મક અને અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના છે. આ કાવ્યનો એ અંગ્રેજમાં અનુવાદ કર્યો છે વિરોપમાં મેં એના બધાત્મક અને પદાત્મક એમ બે પ્રકારે સુ.મા અનુવાદ કર્યો છે આ ત્રણે અપ્રસિદ્ધ છે. ૨ ટા. ઉપાયેએ આનું સંપાદન કર્યું છે, અને સાથે સાથે અન્યકર્તાની કે અન્ય કોઈની રચેલી સંસ્કૃત છાયા આપી છે વિરોપમાં એમણે અંગ્રેજ અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના તેમજ સંપદકોશ આપી આ કૃતિને સમૃદ્ધ બનાવી છે. આ આવૃત્તિ “ હિન્દી અન્યરત્ન કાર્યાલય ” (મુબઈ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત થઈ છે. આ કૃતિનો મારો રચેનો પદાત્મક સુજ્ઞાતી અનુવાદ નામે કંસ-વધ ઇ. સ. ૧૯૪૪માં છપાયો છે.

આશ્રયદાતા અને કનોજના રાજા યશોવર્માની ઉજવણી (celebration) અર્થે 'યોગ્યેશ્વર' કાવ્ય છે. આ ઉત્પ્રેક્ષાના મહામૂલ્યશાળી લંકારરૂપ છે. દરરમુલુવલ્લુ ઉપરથી સ્થિત થયેલું 'મનાતું' ૧મા કાવ્ય ૧૨૦૯ પદમાં આર્યામાં રચાયું છે. એમાં કુલકો અને મહાકુલકો છે, પણ આસાસપ્ત કે એરા કોઈ વિભાગ નથી. યશોવર્માએ ગોડનો—મગધના રાજાનો વધ કવી રીતે કર્યો હત્યદિ મુખ્ય બાબતો માટેની ભૂમિકારૂપ આ કાવ્ય જણાય છે એટલે કાં તો કવિને કાચે આ કાવ્ય પૂરું રચાયું નથી અથવા રચાયું હોય તો એ બાજે મળતું નથી. આરંભમાં મંગ સાચરણરૂપે ૬૧ પદો છે ૨ શ્લો. ૬૨-૯૮માં કવિઓની પ્રશંસા છે, ૩ શ્લો. ૯૯-૧૬૬માં કાવ્યનો આરંભ છે. યશોવર્માનો મહિમા વર્ણ-વાયો છે. શ્લો. ૧૬૭-૧૮૧માં પ્રશ્ન-કાળનું વર્ણન અને ત્યાર બાદ યશોવર્માના વિજય-યાત્રા માટેના શરદ ઋતુમાંના પ્રયાનનું વર્ણન છે. શ્લો. ૨૮૫-૩૩૮માં વિન્ધવાસિની દેવીનો અપિકાર છે. શ્લો. ૩૫૫-૩૮૨માં ધ્રોણ ઋતુનું અને શ્લો. ૩૮૩-૪૧૩માં વર્ષા ઋતુનું વર્ણન છે. શ્લો. ૪૧૭માં ગૈડરાજનો વધ અને શ્લો. ૪૧૮-૪૭૧માં યશોવર્માનું અન્યાય દેશોમાં ગમન નિરૂપાયેલ છે. શ્લો. ૫૧૩-૬૪૮માં યશોવર્માના સૈન્યે જ્યેષ્ઠાં દરથો, મદિરો, સરોવરો, વનો, નદીઓ, વૃક્ષો છત્વાદિતું વર્ણન છે. શ્લો. ૭૬૭-૮૦૪મા વાહુપતિના—કવિના ચરિત્રનો પ્રભાવ છે. શ્લો.

૧ આ કાવ્યની પ્રસસા તિલકમંજરી (શ્લો. ૩૧)માં ધનપાણે કરી છે. વિશેષમાં એમણે વાહુમીકિ, કાલીન (વ્યાસ), બૃહત્કથા, અવરસેન, તરંગ વતી, છવદેવકૃત પ્રાકૃત પ્રણય, કાલિદાસ, બાણ, કાદંબરી, સર્પાખ્યાયિકા, માધ, ભારવિ, સમરાદિત્ય(કથા), ભવબૂતિ, ભદ્રપીતિ, તારામણ, વાયાવર, મહેન્દ્રસુરિ, રુદ્ર, ત્રૈલોક્યસુન્દરી, અને કર્દમરાજની સૂક્તિની નોંધ લીધી છે. ૨ આમાં બ્રહ્મા, હરિ, નરસિંહ, મહાવરાહ, વામન, કૃષ્ણ, અને મોદિનીસ્વરૂપ હરિ, કૃષ્ણ, બલમદ, અધુમવ, શિવ, બૌરી, સરસ્વતી, ચંદ્ર, રાધા, અહિવરાહ, ગણપતિ, ભદ્રમી, કામ અને મંજા એમ વિવિધ દેવ-દેવીઓની સ્તુતિ છે. ૩ ૧૬મા પદમાં કવિએ પોતાની કૃતિ મહુમવવિજયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૦૭૫-૧૧૨૦માં પ્રદેવનું વર્ણન છે. શ્લો. ૧૧૮૪-૧૨૦૬માં યશોવર્માના ચરિત્રનો પ્રારંભ છે. આ કાવ્યના ૮૦૦માં પદમાં હાસ, કાલિદાસ અને હરિચન્દ્રનાં નામની સાથે સાથે રમુખ-ધુનો ઉલ્લેખ છે.

ગઉલ્લહનો વ્યાપક છંદ આપ્યો છે. એના પદમાં પદ પછી ચાર પંક્તિનો—૧૨મીસ માત્રાનો છંદ છે અને તે એક જ પદ છે અને એ 'સમગ્રસિતક' છંદ છે ૩

વાયુવિકારની કૃતિ—હર્ષચરિત (૫ ૪૧)માં બાણભટ્ટે 'પાઠ્ય' કવિ વાયુવિકારનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ કવિએ કઈ કૃતિ પાઠ્યમાં રચી છે?

ત્રિપુરુપચરિત્ર—કુવલયમાલામાં દેવગુપ્તે આ કૃતિ રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ કઈ ભાષામાં છે તે તેમજ આ દેવગુપ્ત તે કાળ તે પણ જાણવામાં નથી.

મહુમહાવિજય—વાકપતિરાજે મહુમહાવિજય રચ્યું છે ૪ એમ બાણભટ્ટચરિત્ર ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે. વિશેષમાં કાવ્યાનુશાસન- (અ ૧, સુ ૨૪)ની રસોપદ કૃતિ નામે અલંકારચૂકામણિ(૫ ૮૧)માં હુમયન્દ્રસરિએ મહુમથનવિજયનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ હોય એમ જણાય છે. આના ઉપરના વિવેકમાં આ કૃતિમાંથી એક પાઠ્ય પદ અવતરણરૂપે રજૂ કરાયેલું છે

હરિવિજય—સરસેને હરિવિજય રચેલ છે. આ કૃતિનો ઉલ્લેખ આનંદવર્ધને દ્વિવ્યાસોક (ઉ. ૩, પૃ. ૧૨૭)માં કરી એક પાઠ્ય અવતરણ આપ્યું છે, પણ આ કૃતિ મારા જોવામાં આવી નથી. અલંકાર-

૧ બાણભટ્ટે ભટ્ટર હરિચન્દ્રનો હવ્ય પ્રકારની ગદ્યાત્મક કૃતિના પ્રસિદ્ધ તરીકે હર્ષચરિત (શ્લો. ૧૨)માં નિર્દેશ કર્યો છે તે એ કૃતિ કઈ? ૨ A Volume of Studies in Indology નામના પ્રો. પી. વી. કાલેને અર્પણ કરાયેલા ગ્રંથમાંના ડૉ. એસ. કે. દેના "The prose Kāvya of Dandin, Subandha and Bāṇa" નામના લેખ (પૃ. ૧૨૮)માં એમ કહ્યું છે કે મુખનુના સમય માટે ચોક્કસ આધાર રાખી શકાય એવો ઉલ્લેખ ગઉલ્લહનું ૮૦૦મું પદ છે. આ ઉપરથી પાઠ્ય કૃતિઓની યી કિંમત છે તે સહેજે સમજાશે. ૩ જુઓ: ૫૦ જી. આ. (પૃ. ૨૭૭). ૪ જુઓ પૃ. ૧૩૪, ડિ. ૩.

ખરી રીતે આ માયા નીચે પ્રમાણે જોઇએ —

‘ દૌસદ્ વિવિહચરિય જાળિગ્ગદ્ સજ્જણદુજ્જણવિસેષો ।

અપ્પાણ ચ કલ્પિજ્ગદ્ હિંદિગ્ગદ્ તેણ પુહવીણ ॥ ’^૧

વિવિધ દેગોમા પર્વટન કરનાથી આ આ લાભ થાય છે એ અહીં દર્શાવાયું છે

પુનાતન-પ્રખન્ધ-સમહુમા પૃદરીરાજ-રાસામાના ત્રણ ચાર પદો છે

વર્ણનસાગર—જૈન અંધાવહી (૫ ૩૪૩) માં આ નામની એક પાષ્ટ્ય કૃતિની ૨૪ પત્રની હાથપોથીની તોષણ શુ એમાં આગમેમા આવના વર્ણુકા એકત્રિત કરાયેલા છે કે આ કેઈ કાવ્ય છે? વિશેષમાં એની ભાષા શી છે?

ભાસ(?)ની કૃતિ—મખટ રચેલા કાવ્યપ્રકાશ (ઉ ૪, નો ૧૭) માં નીચે મુજબનું પદ છે —

‘ જા થર વ હસતા કહ્વમ્બનમુહવદ્ધવિણિવેષા ।

દાવેદ્ મુમ્બનમહલમ્બન વિજ્ઞ જમદ્ સા વાળી ॥ ’^૨

કાવ્યપ્રકાશની કેઈ જગ્યામાં આ પદના કર્તાનું નામ જણતું નથી સાપથ્યાચાર્યકૃત અલ્પકારમુધાનિધિની એક હાથપોથીમાં ‘ મહાકવિના માસેનાપ્યુત્તમ્ ’ એવો ઉલ્લેખ છે એમ કે કૃષ્ણમૂર્તિ એમના લેખ^૩ નામે ‘ Bhaṣa as a Prākṛit poet ’ માં

૧ જુઓ ભા. વિ. (વ ૧, અ, ૩, ૫ ૩૨૩-૪) ૨ આનો અર્થ એ છે કે કવિએના વલ્લભ કમળને વિરે નિવાસ કરનારી જે વા ની અર્થાત્ સરસ્વતી રથવિર(પ્રજ્ઞા)ને દસતી જાણે અન્ન કેઈ એવા ભુવનમંડળને દર્શાવે છે તે જ્ય વતી વર્તે છે આમ કવિ દ્વારા કપાયેલું જન્મ પ્રજ્ઞાના જન્મ કરતા મર્યાદા એ વાત, સરસ્વતીનું નિવાસસ્થાન પણ પ્રજ્ઞાના નિવાસસ્થાન બેગા વધારે સ્કાં છે એ બાત તેમજ પ્રજ્ઞાના જન્મવેળા ઉપદાસ એ ત્રણ ભાગતોનો વારસા ચિતાર અહીં અપાયો ૩ આ લેખ IHQ (Vol. XVII, No 1) માં છપાવેલો છે

કહે છે. વિશેષમાં એઓ કહે છે કે ભાસે રમેવા કાઈ કાવ્યનું આ મંગલાચરણ હોય તો ના નહિ. ગઉડવહુ(શ્લો. ૧૦૦)માં ભાસનું નામ દાસિદાસ, સુખન્ધુ અને હુરિચન્દ્ર કરતાં પહેલું નિર્દેશાયું છે એને સૂચક ગણીએ તો ભાસે કાઈ કાવ્ય પાઘ્યમાં રચ્યું હોય એમ મનાય.

સ્તુતિ-સ્તોત્રો

વિશિષ્ટ કૃતિઓ—જ૦ મંમાં પુષ્કળ સ્તોત્રો રચાયાં છે, અને એમાંનાં કેટલાંક હાયાં પહોં છે. આ બધાંનો પરિચય આપવા માટે આ રચણ નથી.^૧ આથી અહીં તો હું અમુક અમુક વિશિષ્ટતાનાળાં થોડાંકનો જ ઉલ્લેખ કરીશ:—

- (૧) નંદિપેશ્વર કૃત વિવિધ હદોમાં રચાયેલ ૨અગ્નિયસંતિથય.
- (૨) જિનમહાસૂરિકૃત નવમહાલેખાત્મક ૩પાસનાહુલહુથય.
- (૩) ભદ્રવાહુરવામીએ રચેલું આર અર્ચવાળું ૪ઉવસંગહુરથોત્ત.
- (૪) અસાતકર્તૃક આભાણુક(પા એઠાણુઅ)ચર્ચિત ૫જિણુથોત્ત.

૧ ડૉ. થાટજેએ “Hymns in Prakrit” એ નામના લેખમાં કેટલાંક સ્તોત્રોનો પરિચય આપ્યો છે. આ લેખ JUB (Vol. III, pt. 8, pp. 45-50)માં હાયાયો છે. સ્તોત્રોની સૈદ્ધાંતિક નોંધ મે “ભક્તિમત્, કથાણુમહિર અને નમિજણુ સ્તોત્ર ” ની આદ્યસિની મારી પ્રસ્તાવના (પૃ ૧-૬)માં લીધી છે. જૈનસ્તોત્રસંદેહ (ભા. ૧)માં ૬-પરિચિષ્ટ તરીકે ઇ. સ ૧૯૩૨ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સ્તુતિ-સ્તોત્રોના પ્રતીક, નામ અને પદોની સંખ્યા અપાયાં છે અને એની પહેલાના પૃષ્ઠો ઉપર જે જે અન્યમાં સ્તોત્રાદિ હાયાયો છે તેના નામ અને મુદ્રિત રચાનો અપાયા છે. ૨ આ “પદ્યપ્રતિકમણસૂત્ર”ની અનેક આદ્યસિમાં લેવાય છે. ૩ આ જૈન સ્તોત્ર સં (ભા. ૧, પૃ. ૨૨૮-૨૩૪)માં હાયાયેલ છે. ૪ આના પ્રત્યેક ચરણની પાદપૂર્તિરૂપ સ્તોત્ર નામે પાર્શ્વસ્તોત્ર તોલસાગરે રચ્યું છે. આ મે સંપાદિત કરેલી ત્રિચંદ્રસ્તુત્રપદ્યાના અંતમાં પરિચિષ્ટરૂપે પૃ. ૪૫-૪૮માં હાયાયેલું છે. ૫ જુઓ જૈન સ્તોત્ર સં (ભા. ૧, પૃ. ૭૮-૮૧).

(૫) માનદેવસૂરિકૃત 'સમતિશનયત્રવાળુ' રમાવાળી ચોરસનાળું
 ૧૮૪૫ પદ્મુતથોત.

(૬) ધર્મધોષસૂરિકૃત 'ભતિભર' થી સર ચતુ ૨૦૯ પદ્મુત ઈસિ-
 મ ૬૫-થોત (મહરિસિગુણ્ય યત) ૪

૧ મા ૨૫ એ યત —

૨૫	૮૦	૧૫	૫૦
૨૦	૪૫	૩૦	૭૫
૭૦	૩૫	૬૦	૫
૫૫	૧૦	૬૫	૪૦

૨ " માવાળી ચોરસો અને જૈન સ્તોત્રો " એ નામનો માગે લેખ બે
 કહે " જૈન " ના તા ૧-૧-૩૩ અને ૮-૧ ૩૩ના અક્ષર છપાયા છે, જ્યારે
 A Note on Jaina Hymns and Magic Squares નામનો મારો
 લેખ IHQ (Vol \, No 1, pp 148-153) મા હ સ ૧૮૩૪ મા છપાયો છે
 આ લેખમાં મે ધર્મનદનકૃત ચરિત્રનિર્દુલ્ભગિણી-ચરિત્રસદ્ગીર્મદસ નામની સ્તુતિ
 ની નોંધ લીધી છે એને જ એનો આઠ આઠ ખાવાવાળો અને એકથી ૬૪ અક્ષરોનો
 માવાળી ચોરસ મે આપ્યો છે. વિશેષમાં અહીં મે શુભસુદરે ૨૫ માવાળા
 ન મ મા રચેલા અને પાંચ બાવા માવાળી ચોરસોનું સૂચન કરનારા એક
 સ્તોત્રના પ્રથમ અને અંતિમ પદ અને પાંચે માવાળી ચોરસો આપ્યા છે આ
 સ્તોત્રના હપર સદ્ગુણ અવનૂરિ છે અહીં એકમેરીસા કે ચતુ પદિયોગિની-
 સ્તુતિ નામની એક સદ્ગુણ હૃતિમાં ૬૪ યોગિનીના નામ છે તે આ ૦ મુ ૦ રમા ૦
 ૫૦ (મા. ૩) મા મી ઉમાકાન્ત કે ચાહે Supernatural Beings in
 the Jain Tantras નામના પોતાના લેખ (પૃ ૭-૭૮) મા આપ્યા છે
 કે આ સુરિને ' ૮૫ ' અક્ષરો કેવેન્દ્રસુરિના સિખ માનવા ક્રેતા ' અચળ ' ગન્ગા
 જ્યલિહસુરિના પદ્મર માનવા કેટલાક પ્રેરાય છે આ પદ્મરનો જન્મ વિ સ
 ૧૨૦૮ મા અને સ્વર્ગવાસ વિ સ ૧૨૬૮ મા થયેલ છે એમત્રે સ્વયંપદ ૧-૧ી છે
 પણ એ મળતી નથી શ્રીવ્રજસુરિના સિખ ધર્મચોરસુરિના સિ ય ધવલ માટે
 ૮ માવાળા વિ સ ૧૧૮૬ મા પરિગ્રહપરિમાળુ રચેલ છે શુ આ ધર્મ-
 ધોષસુરિ પ્રસ્તુત દોઈ સકે અને વિ સ. ૧૧૮૬ મા ધર્મમહાપદમ રચનાત પદ્મ
 એઓન છે ૪ આને ધર્મમહાપદમરણુ પણ કહે છે (જુઓ પૃ ૧૨૨) એમાં

- (૭) નત્તસરિકૃત અને ' સર્વતોભદ્ર ' યત્રથી અનકૃત સત્તરિસયથોત્ત. ૨
 (૮) અભયદેવસરિકૃત ' જયતિહૃયજ્ઞ ' થોત્ત "

કરૂપ (ઉ ૪)ના સઘનાસગણિકૃત ઉલ્લુભાસ (ભા. ૫ મા ૫૫૪૯)મા ને અન્નિયસંતિથયનો ઉલ્લેખ છે તે જ ઉપધુકૃત પ્રથમ સ્તવ હશે.

માંડણે ભક્તિ, પાખડ, હારથ, મૂર્ખા, મજ્જન વગેરે બીજી વિષયો ઉપર વીસ વીસ કડીની એક એક વીસી સ્ત્રી છે આ પ્રત્યોષપત્રીસ્ત્રીમા કડી કડીએ એકેકે આભાણુક આપ્યું છે અને તેમ કરવામા અજબ કસળતા દાખવી છે શું એણે ઉપધુકૃત યોધુ સ્તોત્ર જોધને તેમ કહ્યું હશે ?

' જયતિહૃયજ્ઞ ' સ્તોત્રને ચમત્કારની દૃષ્ટિએ જોવામા આવે છે ' ખરતર ' અજમા એનો વિશેષ પ્રચાર છે. શુ ભા ઉ (૫ ૩૪૬-૩૫૨, ૨૨૬, ૨૨૫, ૨૧૯-૨૨૦)મા આ ' અપભ્રંશ ' (બિમલી શુ)ની કૃતિ એના કેટલાક ભાગના અર્થ ઇત્યાદિ સહિત અપાર્ષ છે

૨૦૮, ૨૧૦ અને ૨૧૮ ગાથા પછુ જોવાય છે આના ઉપર શુશુરત્નસુરિના શિષ્ય-સવ વાચનાચાર્ય પદ્મ દિક્ષણિએ પાંચ વિદ્યામયી વિભક્તિ ને કથાશૃંગારનામની વૃત્તિ રચી છે એ સહિત મૂળની છપાયેલી આવૃત્તિમા ૨૧૮ ગાથાઓ છે. લગ્નસ્વામીના અધિકારમા આવવસ્સય-નિમજ્જીતિ ઇત્યાદિની ગાથાઓ છે તે ન ગા. ૧૧૧ે તો ૨૦૮ ગાથા માય

૧ આ યત્ર નીચે પ્રમાણે સ્તોત્રમા સૂચવાયેલું છે —

૪૩	૩૪	૩૦	૩૬	૩૭
૩૫	૪૧	૪૨	૨૩	૨૯
૨૨	૨૮	૩૪	૪૦	૪૬
૩૯	૪૫	૨૬	૨૭	૩૩
૩૧	૩૨	૩૮	૪૪	૨૫

૨ આ સ્તોત્ર ૨૦ સ્તોત્ર ૨૦ (ભા ૨, ૫ ૩૦૪)મા છપાયેલું છે.

૩ જુઓ DOJM (Vol. XVII, pt. 2, p. 236)

સુભાષિત-સંગ્રહો

સુભાષિત એ સમારંજની કવિતાનું વિશિષ્ટ વર્ણન છે પ્રાચીન સમયમાં એનું સ્થાન મહત્વનું હતું અને એના જાણકાર 'વિદ્વાન' ગણાતા આથી 'સસ્કૃતમાં અને પાંચમમાં અનેક સુભાષિતસંગ્રહો આપણને મળે છે

રંગાહાસત્તમર્થ—આના કર્તા ઉદ્ધાત છે એમની આ કૃતિ (anthology) ડૉ. ડેવેના કહેવા મુજબ ગાંધી મહાદેવી

૧ શાર્દૂલની પદ્ધતિ, શ્રીધરદાસનું મહુમ્મિકર્ણામૃત, અમિતમતિનો સુભાષિતરત્નસંગ્રહ, સકલકર્તૃવિની સુભાષિતરત્નાવલી, વલ્લભદેવની સુભાષિતાવલિ, રામચન્દ્રનો મુધાકલસ લગ્યાદિ સસ્કૃત કૃતિઓ છે. ૨ સૌથી પ્રથમ વેબરે ઇ. સ. ૧૮૦૦માં આનું સંપાદન કર્યું હતું, પણ તેમાં ૩૭૦૪ પદો હતા. એમાં ઇ. સ. ૧૮૦૪માં એમણે થોડાક ઉમેરો કર્યા, અને સપ્તમું આગળ ઇ. સ. ૧૮૮૧માં બહાર પાડી એમાં અનેક પરોનો જર્મન અનુવાદ અને વિસ્તૃત ટિપ્પણો છે. વિગેરેમાં પરિશિષ્ટ તરીકે અવકાશના કથોમાં એમાંથી જે અવગણ્ય અપાયા છે તે એકત્રિત કરાયા છે નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય તરફથી "કાવ્યમાલા ૨૧" તરીકે આ કૃતિની ત્રીજી અવૃત્તિ સસ્કૃત ભાષા, મધુસાનાથ શાસ્ત્રીદ્વારા સંસ્કૃત-ગાંધી-પ્રેક્ષાશાલી અને એની સ્વોપદા વ્યવસર્વકપા નામની આપ્યા, મૂળ રચયોના નિર્દેશપૂર્વકની ગાથાનુક્રમલિપિ અને સસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૧-૧૮) સહિત ॥ સ. ૧ ૩૩માં છપાઈ છે આ સ. (સન ૪૮૭, મેલ. ૩૮૮-૩૯૦) સસ્કૃત ભાષા અને હારિવાસ પીતાનરૂપ આધ્યાત્મપ્રેક્ષાશાલી પ્રકાશિકા નામની વૃત્તિ તેમજ જગન્નાથ શાસ્ત્રીની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫-૧૬) તથા અતમા મૂળના હલ્દેપ્રપૂર્ણની ગાથાનુક્રમલિપિ સહિત જગન્નાથ શાસ્ત્રી તરફથી લાદો ત્રીજી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં 'આધ્યાત્મપ્રેક્ષાશાલી-પ્રકાશિકા' એ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ૩ પુગલોની રાજવ સોની નેપથ્ય પ્રમાણે 'સાતવાહન' વસના આ સનરમાં રાજ્ય ॥ એમનું નિરૂદ્ધ 'કથવચ્છલ' છે (ભુવો પૃ. ૧૪૪) આ હાલ રાજ્ય શ્રીપાવિત્રના કે પાવિત્રના (અર્થાત્ પાદવિપ્રસૂતિના) આશ્રયદાતા હતા એમ અનિનન્દે રચેલા રામચરિત (સ. ૩૨)ના અંતિમ પાના નિગ્નલિખિત આપ આત્મ ઉપરથી જણાય ॥ —

" હાલેનાત્તમપૂજ્યા કવિપુત્રા ધીરાણ્ણિતો સાલિન "

ભાષામાં રચાયેલી છે. એ સુભાષિનોની દૃષ્ટિએ કેવળ પાંચ સાહિત્યમાં જ અગ્રેડ છે એમ નહિ, પરંતુ સરકૃત સાહિત્યમાં પણ એના જેટલી પ્રાચીન આવી કોઈ કૃતિ નથી.^૧ બાલુભટ્ટે હુષ્યચરિત (પીઠિકા, શ્લો. ૧૨)માં એની પ્રશંસા કરી છે.

ગાં સંતું ખીજું નામ સતસર્પ છે, કેમકે એ સાત શતકમાં વિશક્ત છે. આ દરેક શતકમાં સો નહિ પણ એકમે એક પદ છે અને એ બધાં ' આર્યા ' હંદમાં છે. આ કૃતિમાં રેભારોભાર શૃંગાર ભરેલો છે. એ કેટલીક વાર તો મર્યાદા ઓળંગી જાય છે. એમા મામડાનું જીવન, પ્રાકૃતિક દર્યો, ' વિન્ધ્ય ' પર્વત અને ' નર્મદા ' તેમજ ' ગોદાવરી ' નદીનાં વર્ણન, અમુક જાનની કાંચળીનો ઉલ્લેખ, કેટલીક ઓળોનાં અને વ્રતોનાં નામ, ' મદનોત્સવ ' તરીકે કોઈ કોઈ વાર ઓળખાવાતા હોળીના ઉત્સવને પ્રસંગે હંદાતા રંગ અને ગુલાબ જેવા વર્ણુ-વૃણુના પ્રક્ષેપ વિષેની હકીકત, કેટલાક ઐતિહાસિકોનો નિર્દેશ, વિક્રમાદિત્યના દાનની પ્રશંસા, જ્યોતિષ અને વૈદ્યક શાસ્ત્રની વાતો, નીતિમય સૂત્રો ઇત્યાદિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એમાં પ્ર્ક્ષેપનો અમત્કાર અનુભવાય છે. હ્રોક્ષ એ પ્ર્ક્ષેપ ન હોઈ પ્ર્ક્ષેપના આશ્રયદાતા સમાહક-સંપાદક ■ એ રીતે વિચારતા આ કૃતિ પાંચ સાહિત્યની વિપુલતા અને એમા સ્ત્રીઓના મહત્વના કાળાની દ્રોતક બને છે.

ગાં સંમાં^૨ ગુણુદની મુદ્રાવાળી એક માયા, પંચરસેશની મુદ્રા-

૧ જુઓ સ્ટેન કૌનો દ્વારા સંપાદિત " કપૂરમંદી " (ભા ૩, પૃ. ૧૬૨).
૨ શ્રી હતાચેય બાલકૃષ્ણ કલેશકરે જીવન અને સંસ્કૃતિ (પૃ. ૫૭)માં જે નીચે ગુણુદ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેના એક ઉદાહરણની આ મત્ત સારે તેમ છે —

" સાસના બંધનો તોડી સ્વભાવિક વાચનાઓ લખવા માટે પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ થવા માગ્યો. સરકૃતમાં પણ ન જાણે એવો શૃંગાર પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આવ્યો. "

૩ અણુઓળદાર (ગા. ૭૩, પત્ર ૧૬૭)માં મીંચુદના ઉદાહરણમાં નિર્દેશો દિવાળ અહીં ઉલ્લેખાયેલા છે. ૪ જુઓ ગાં સં (૫, ૬૪).
૫ પ. ઐ. ગાં (પૃ. ૨૬૬)માં કહ્યું છે કે " ગુણુદ નામ સ. ગુણુદનું પ્રાકૃત

જોગવે છે. એનું ધ્વનિની દૃષ્ટિએ? અનુપમ મદત્ત જોઇ સંસ્કૃતના પદ્ધતિની સાહિત્યકારોએ—નિબંધકારોએ પણ ઉદાહરણ આપી વેળા ગાં સંનો આશ્રય લીધો છે. આ ગાં સં ઉપર ઓછામાં ઓછી ૧૮ પ્રાચીન ટીકાઓ હતી. આમાં મયુરનાથ શાસ્ત્રીએ રચેલી વ્યંગ્ય-સર્વકપા નામની વ્યાખ્યા વધારો કરે છે. આ શાસ્ત્રીએ ગાં સંની સંસ્કૃત જાયા આપવા ઉપરાંત લગભગ એ જ શબ્દોમાં સંસ્કૃતમાં ગાયાસમ્પ્રદાયની પણ રચી છે. ૨૧. દલાસે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ગાં સં ઉપર મહાકવિવેના પુત્ર હાલકવિવે જે ટીકા રચી છે એની એક તાડપત્રીય પ્રતિ છે તેમજ એના ઉપર એક જોન ટીકા છે.

વજ્રમસંગ—ગાં સંની હવે શ્વેનાંજર મુનિ જ્યવત્યમે મરહટ્ટીમાં રચેલ વજ્રમસંગ એ પણ એક સુભાષિતગ્રંથ છે. ૨ એ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થને સ્પર્શે છે એના ઉપર વિ. સં. ૧૩૬૩માં રત્નદેવગણ્ધિએ ટીકા રચી છે એ ટીકામાં ડૉ. જાંઝરકરના કહેવા મુજબ

નથી. ઔપચારિક ભાષામાં જોવાયે, તેા મુનક તે સૂત્રરૂપ પ્રબધ છે. તેમાં સૂત્રની દુર્મોષતા વગર પ્રબંધનો પ્રસાદ છે. તેટલે દરજ્જે મુજાકમાં પ્રબધનૂ ૨૧૩૫ ઉત્તરે તેટલે દરજ્જે પ્રબધે અપનાવેલા કાવ્ય નામને તે લાચક લેખાય છે પ્રબંધનૂ અને મુજાકનૂ લક્ષણ એક જ છે. જે પાત્ર સધિએ પ્રબંધનૂ કહેવર લખાય છે, તે મુજાકના બધારણમાં પણ હજી એ જોમા લાપી અને લાપીના દર્શનમત પ્રતિબિંબ જેવા પરિભાષણૂત લેઈ છે. મુજાકસાહિત્ય સંસ્કૃતમાં જોહોળું છે. સુભાષિતગ્રંથોમાં નવે રચના અનેક મુતકો સંગ્રહેલા હોય છે. ”

૧ આથી તેા ધ્વનિ-કાવ્ય (Lyric poem) તરીકે આને પણ જાણ રવાન અપાય છે. હર્ષચરિત (શ્લોક. ૧૩) માં આ સંની પ્રશંસા છે, કુવલયમાતામાં હલ્લેખ છે. ૨ આ સુભાષિતોનો પહેલો ભાગ પ્રો. જ્યુલિયસ લેબર (Julius Laber) દ્વારા કવચત્રાથી ઇ. સ. ૧૬૧૪માં, બીજો ભાગ ૧૬૨૩માં અને ત્રીજો ઇ. સ. ૧૬૪૪માં છપાયો છે. એમાં સંસ્કૃત જાયા, રત્નદેવની ટીકામાંથી કેટલોક ભાગ, પદ્યકમલિકા અને પ્રસ્તાવના છે. પહેલા ૬૦ પદ્યો પાકાતર પણ અપાયા છે પ્રો. એન. એ. જોહ્નને ઇ. સ. ૧૯૪૫માં પહેલા ૩૦૦ પદ્યો સંપાદિત કરી છપાયા છે. ૨ ઇ. સ. ૧૯૪૫માં પહેલા ૨૦૦ પદ્યો અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત છપાયા છે.

ગહિલવહુમાના કેટલાક પછો છે આ ઉપરથી એની રચના—સમયનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે ‘વજ્ર’ એ ‘દેશ’ સંબંધનો અર્થ પ્રસ્તાવ, અધિકાર થઈ શકે વજ્રમલગ્ગ(ગા ૪)મા ‘વજ્ર’ સંબંધનો અર્થ ‘પદ્ધતિ’ કરાયો છે આ કૃતિ ૯૫ પ્રકરણોમા વિભક્ત છે ગાથાની કુલ સંખ્યા ૭૯૫ની છે, આની મોટી વાચનામા ૧૪૪૦ ગાથા છે એમાની ૩૮૯ ગાથા તો બધી દાય-પોથીમા છે આમા ‘અપભ્રંશ’ની છાટ કોઈ કોઈ રથજે જોવાય છે.

વિસમખ્યાણ્ડીલા—દ્વન્દ્વલોકમાના અવતરણ ઉપરથી આપણે આ કૃતિ જાણી શકીએ છીએ એટલું જ નહિ, પણ એ સુમાપિતોનો સમજ હોય એમ લાગે છે

સુભાસિયસ ગહુ—સાનુચન્દ્રગણિના શિષ્ય ‘શતાવધાની’ સિદ્ધિ-ચન્દ્રગણિએ સુમાપિતોના સમજરૂપે કોઈ કૃતિ પાઘવમાં રચી છે એમ વાચવામા આવ્યું છે, પરંતુ એ કૃતિ જોવા વિના એ વિષે શું કહેવાય ?

મુખામિયમત્તોસી—આમા ૩૨ પછો છે આ અપ્રમિદ છે ૨

તે ચ (૫ ૩૪૧)મા નીચે મુજબના સુમાપિતના મથોની સામે ‘પ્રા’ લખી એ પાઘવ કૃતિ હોવાનું જણાવાયું છે —

રમાસય, મુનિય દ્વૃત રસાહિલ યાને રસાહિલગાથાદેશ, વિદ્યા-લય, સાહિત્યસ્ત્રોત્ર અને મુખાપિત

આ પૈકી વિદ્યાસય તે વજ્રમલગ્ગ હોવું જોઈએ

આ પ્રમાણેની સુમાપિતોના સમજરૂપે પૃથક્ પૃથક્ કૃતિઓ ઉપરાંત અનેક પાઘવ મથોમા સુભારિતો છૂટાછવાયા જોવાય છે આવા સુમાપિતો લવણાવણાની સ્વોપદ્ય વૃત્તિમાથી તારવી એ કૃતિના

૧ કાવ્યાનુશાસન (અ ૮, સૂ ૧૨)ની અલ્પહરચૂડામણિ વૃત્તિમા ને ‘પર્યા’ સંજ્ઞ નીચે મુજબની પંક્તિઓમા જોવાય છે તેની નોંધ લઈશું —

“મુક્તકાનામેકપ્રવટ્કોપનિવન્ધ પર્યા । અવાન્તરવાચ્યમમાજ્ઞાવપિ વસન્તાચેસ્વર્ણનીયોદ્દેશેન મુક્તકાનામુપનિવન્ધ પર્યા ।”

૨ આની હાથેથી ખાદિ જુએ ૫ જે આ. સૂ (૫ ૪૧૦)

વાળી ચાર અને પાંચિતની મુદ્રાવાળી ૧૧૧ ગાથા છે. પરકુમ્મ અને કુમ્મરાચની મુદ્રાવાળી ગાથા ૫૭ છે. ગાંસોની પીનાબરે રમેલી રતનાચલી નામની ટીકામાં ગાથાઓનાં કર્તાઓનાં નામો છે, ૫૭ આ ટીકાની એક હાથપોથીમાં ૪૩૨ ગાથા સુધીનાં જ નામો મળે છે. ૨ આટલા ભાગમાં હાલના નામવાળી ૪૫ ગાથાઓ છે. ગા. સોની નિમ્ન-ક્ષિપ્ત ત્રીજી ગાથામાં સૂચવાયા મુજબ હુણે અલંકારની ધમકવાળી એક ઉકરોડ ગાથાઓમાંથી સાતસોની રચના કરી:—

“સત્તસગાદં કદવચ્છલેણ કોઢીમ મજ્જાઆરમ્મિ ।

હાલેણ વિરહઆદં છાલંકારાણ ગાહાણ ॥ ૧-૨ ॥”

૫. એ. બા. (૫ ૨૩૭)માં ‘મુક્તક કવિ’ તરીકે ખ્યાતિ મેળવનારા ચાર સાહિત્યકારો મળ્યાવાયા છે. એમાં હુણ કિંવા સાતવાહનનું નામ પ્રથમ છે. ત્યાર બાદ અમરુ, હાનુવરિ અને ગોવર્ધનનાં નામ છે. વિશેષમાં અહીં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“એઓમાં જોના મુક્તક રસથી જીભરાજ નઈ ધમ્મધની બરાબરી કરનારા

૪૫ છે એ જૂના તદ્દભવ ઉપરથી નવો તદ્દભવ ગ્રહીત થયેલો છે. એને નવો સંસ્કાર આપી સં. ગુણાદય બિલ્લ જાળવી કદંબો લાગે છે. ”

૧ આ ગાથાઓ પાંચવિધવિકૃત તરંગવર્ણની હશે. ૨ જુઓ ૫. એ. બા. (૫. ૨૩૦) ૩ આ ઉપરથી એમ કહેવાય કે હાલના સમયમાં મરહૂમીમાં રચાયેલા ગાથાસાહિત્યનું લાગે લેણું થતું હતું (એજન, ૫. ૨૧૩). ૪ ૫. એ. બા. (૫. ૨૫૮)માં કહ્યું છે કે “સંસ્કૃતમાં પ્રથમ પ્રગ્નકવિ જયદેવ છે. ” “સેન’ વંશના રાજા હરિમલ્લસેનના દરબારમાં ઉમાપતિધર, ગોવર્ધનનાથ, ધોધી અને શરણ એ ચાર કવિઓ અને પાંચમા આ હનુકવિ જયદેવ વિક્રમની તેમની સદીના સમર્થ જગાળી ન્યોતિધર બહુાય છે એમનું મુખસિદ્ધિ ‘ગેય’ કાવ્ય ગીતગોવિંદ છે. એની પદાવલિ કામલ, કમનીય અને મનુર છે. એ ગીતગોવિંદના એક પથને વિ. સં. ૧૩૪૮ના ગુજરાતના શાસકજેવ વાલેજાનાં શિલાલેખમાં મહાચરણ તત્તેક સ્થાન અપાયું છે. એ ઉપરથી તેમજ આ કાવ્યના અનેક અનુકરણો થયા છે એ ઉપરથી એની પ્રસિદ્ધિ અને આપકતા સમજી શકાય

મનાય છે, તે તો અમરુ જ છે. એટલે રચેલા મુકામની ૧સત્સંહોતી ૨અમરુ-શતકના નામે પ્રસિદ્ધ છે "

વિદ્વાનોનું માનવું છે કે આ સંગ્રહાલોકસ ગાને મા. સ. ઉપરથી અમરુ કવિએ અમરુ-શતક, જોગર્ધન આચાર્યે આચાર્યસંપ્રદાયની તે વિદ્યારિએ સતસંહ (જે પ્રજાબાધમાં છે) તે રચ્યાં છે. ૪ વિશેષમાં મથુરાનાથ શાસ્ત્રીએ તો આના સમર્થનાથે "માઠ સંઘનાં કેટલાંક પદોની આ કૃતિઓમાં દર્શાવાયેલા ભાવાર્થની સાથે સતુલના પથ્ય કરી છે. એમ લાગે છે કે 'મુકામ' કાવ્યોની સૃષ્ટિમાં મા. સ વિશિષ્ટ સ્થાન

છે વિશેષ માટે જુઓ આ મુ. રમા. ગ. (pt 3, pp 183-196)માં હયાયેવ ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટર્જીનો લેખ "Jayadeva Kavi" નાસાયજીનો નવરસ-વર્ણન અન્ય રાસકૃત્યવિદ્યાર નવે રસોના દેશાન્તરપે વર્ણવે છે

૧ આ કૃતિના પાંચેક મુદ્દામાં એના કર્તાના વતનનું સૂચન છે. 'ભાલ-મ્યાજ્ઞમ' પ્રતીકના શ્લોક ઉપરની લેખ ભૂપાલની શુંબારદીપિકા દીકામાં નામિકાના ઉત્તરીયના છેડાને 'સગ્ધ' વિશેષણ લગાડાયું છે (જુઓ પૃ ૩૦ આઠમું પૃ. ૨૩૭) ૨ "અમરુનાજીની અર્પણતા કવિની હયાતીમાં તેના નિર્માણ-કાળે બાકાઈ ને સંકારાઈ હતી." કાવ્યમીમાંસા (બા. ૧૦, પૃ ૫૫)માં ભારવિ, મૈંડ અને કાલિદાસ (દ્વિતીય)ના જેટલે જ અમરુને સ્તુતિ થયાનો કલ્પેલ છે. ૩ જુઓ ૧૮૪૬ની નામપુરની ૧૩મી All India Oriental Conference મંદિરો પ્રો. વી. વી. મિસારીનો લેખ "The Original name of the Udayasaptasatī". IHQ (XXIII, 4, 300-310)માં સમય વિષે એમનો લેખ છે ૪ હિંમવતના કવિ સૂર્યમલ્હે વીરસંથી તરનોજ ૭૦૦ કુદાઓ-વાળા વીરસતસંહ રચ્યો છે. આ રાજસંધાની સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિ ગણાય છે. ગુજરાતીમાં હમાસાગે સતસંધા અને હવપતરામે હલપતસતસંધ રચેલ છે. સમયસુન્દરકૃત બાથાસહસ્રીની રચના મા. સ.ને આભારી હશે એમ લાગે છે. ૫ પૃ ૫૦ યૌ. આઠ (પૃ. ૨૩૬-૭)માં 'મુકામ' વિશે એ કહેલ છે કે "શાસ્ત્રમાં સૂત્ર અને કાવ્યમાં મુક્તક તે સરકૃત સાહિત્યની વિશિષ્ટ સૃષ્ટિ છે. પૃથ્વી પરની બીજા કોઈ ભાષાઓમાં વાક્યમય અનેક શાખાએ વિસ્તાર પામ્યું છે; પણ તે પૈકી એકમાત્ર સૂત્રની અને મુક્તકની કોઈનેય સંસ્કૃત પામ્યો. કે ખાલ્લો

સપાદકે એ નજૂ કરેલા છે એવી રીતે મહાશ્વરચરિત્ર પદ્યમીમાહુષ્ય
માર્તા સુમાપિનો બા. ૧૦ (૫ ૨, અ. ૨)માં છપાયા છે ત્રિશ્યમા
સૂક્તસૂક્તાવસિર્મા પશુ સરકૃત સુમાપિનોની સાથે સાથે કેટલાક
પાઠ્ય સુમાપિનો પશુ છે. આ ઉપરાંત શ્રી ગોપાળવલ્લ પોતે ચર
આગમોના એમના અનુવાદાત્મક પુસ્તકોમાં સુમાપિનો જુ. ૧ તારવિને
આપ્યા છે ૨ આધુનિક સમયમાં પશુ પાઠ્ય સુમાપિનોનો સમૂહ
કેટલાક કરે છે અને આવી ત્રણ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ પશુ યર્ષ છે એક
કૃતિ નામે પ્રાકૃતસૂક્તનૃત્નમાયા ૨૫ પૂર્ણચંદ્ર નાદરે તૈયાર કરી
વીરસવત્ ૨૪૪૫માં પ્રસિદ્ધ કરી છે એમાં ૨૨૭ પદો છે એની
સરકૃત છાયા અને એનો અંગ્રેજી અનુવા. પશુ અપાયા છે અતમા
પદોનો અંગરાદિ ક્રમ છે બીજી કૃતિ નામે પ્રાકૃત-સુભાષિતસમૂહ
ગ્રા. વી એમ શાહે તૈયાર કરી ઇ. સ. ૧૮૩૫માં પ્રસિદ્ધ કરી
છે ૩ ત્રીજી કૃતિ તે આગમીયસૂક્તાવલ્યાદિ છે ૪ આમાં આગમો-
દ્વારકે આગમોમાથી તારવેલા ૫૭ વિષયો પૈકી આગમીય-સૂક્તાવલી છે

૧ આના સપાદક મહારાષ્ટ્રે પાઠ્ય સુભાષિતોની સરકૃત છાયા આપેલી છે
૨ જુઓ 'મહાવીરસ્વામીનો આચાર્યમર્મ' [નૈન આચાર્યમર્મ નો છાયાનુવાદ] ના
પૃ. ૧૬૭-૨૦૭, 'મહાવીરસ્વામીનો લઘુમર્મ' [નૈન આગમ 'સૂત્રનામ નો
છાયાનુવાદ] ના પૃ. ૨૪૧-૨૫૦, 'મહાવીરસ્વામીનો અતિમ ઉપદેશ' [મીડત્તરા
ધ્યનસૂત્રનો છાયાનુવાદ] ના પૃ. ૨૭૧-૨૮૧ અને 'સમીક્ષાનો ઉપદેશ
[મીડશાંકે વિકસૃત]' ના પૃ. ૧૦૮-૧૪૬ ૩ આમાં ૫૦૧ પદો અમ. ૭
અનુવાદ સહિત અપાયેલા છે એ પદો એની પ્રસ્તાવનામાં સૂચવાયા મુજબ
પદમચ્ચરિય, સમચાઈચ્ચકલા, સુરસુહરીચરિય, સુપ મનાહચરિય, કુમાર-
વાલપહિઓહ, ઉત્તરજ્ઞચરિય, દમવેયાવિય, અહિવલ્લ, સેઉમધ, કુરમા
પુત્તચરિય, મિરિવાલકલા, કર્પૂરમજરી, ઉપદેશરત્નકોશ, જોધ
સિત્તરી, વૈરાગ્યશતક, નૈન આ મોની દીકા અને નાદરકૃત પ્રાકૃતસૂક્તનૃત્ન
માતામાથી ૫૨૬ છાયા છે ૪ આ આગમોદ્ધારસમૂહ બા. ૮ તરીકે નૈન પુસ્તક
પ્રચારક સંસ્થા તરફથી વિ. સ. ૨૦૦૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે આમાં ૫૬૬ ૪૬
પદોમાં આગમીય સૂક્તાવલી છે, ૫૨ ૪૬-૫૦માં આગમીય સુભાષિત, ૫૨
૫૦-૫૧માં આગમીય સમદ્વ્યેષક અને ૫૨ ૫૧-૭૪માં આગમીય શ્લોકો કિત છે

રાજનીતિ—જૈ. ગ્રં. (પૃ. ૩૩૯)મા દેવીદાસે રચેલી રાજનીતિ નામની એક પાઘ્ય કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. એના નામ ઉપરથી એ રાજનીતિ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી કૃતિ હશે કદાચ એમા પણ સુચાવિત હશે.

વિજ્ઞાપરિવાડી—આ નીતિને અજેની કૃતિ છે કે કેવળ સુખ વિતેનો તે નાખતુ બાકી રહે છે. આની એક હથેલી પાટણના ભંડારમાં છે.

અને કાર્થી સાહિત્ય

આવસ્થાનિજ્ઞાપ્તિ (ગા. ૩૩૬)—જૈન માન્યતા મુજબ જૈન આગમોત્તુ પ્રત્યેક સુત ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ એમ ચચાર અનુયોગીથી અવકૃત હતુ એટલે કે પ્રત્યેક સુતના ચચાર અર્થો યતા હતા, પરતુ સ્માર્થરક્ષિતસરિએ અમુક સુતને અમુક અનુયોગ માથે જ જામદ ગણવુ એવુ પ્રતિપાદન કર્યુ ત્યારથી ફરેકના ત્રણ ત્રણ અનુયોગો ધીરે ધીરે બુદ્ધિજન થયા. પૂર્વે પ્રત્યેક સુતના ચાર ચાર અનુયોગ હતા એ માન્યતાના સમર્થનાથે આવસ્થાનિજ્ઞાપ્તિ (ગા. ૩૩૬)ની ચાર અનુયોગપૂર્વકની બાખ્યાનિજ્ઞાપ્રસરિએ આપી છે તેનો નિર્દેશ થઈ શકે

દસવેયાલિય (ગા. ૧)—દસવેયાલિયની આઘ ગાથાનો પ્રચલિત અર્થ ઉપરાંત એ રસુર્ણગિદિ પર પ્રકાશ પાડનારી ગાથા છે એમ એના અન્ય અર્થ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

નમો અરિહતાય—પ્રથમ ગણસુધકૃષ્ણધના આ આઘ પદના ૧૧૦ અર્થો ગુણુરતન મુનિએ દર્શાવ્યા છે.

આગમીય મુખ્યાવધી વગેરેમા જે સંસ્કૃત વાક્યો છે તે આગમોના વિવગ્નુતમક સાહિત્યમાથી વધૃત કરાયેલા છે. કટ્તીક લેખકિત પાલુ સુચારિતાપ છે

૧ જુઓ મે સપાદિત કરેલી અથેરનાવલી (પૃ. ૧૨૭-૧૩૩) ૨ આ સખધમા જાએ ૭૦ રંગી મારી બૂમિકા (પૃ. ૧૯-૨૦) તેમજ અર્જુના “પ્રમાકર” (સામ્પાદિત)ના વા. ૨૦-૨૧-૪૯નાં અકમા હપાયેલો મારો લેખ નામે “સુવર્ણ-સિદ્ધિ અને સુવર્ણ-પુણ્ય”. ૩ જુઓ ચતુર્વિંશતિપ્રમધનો મારો ગુજરાતી અનુવાદ (પદિસિદ્ધ ૩, પૃ. ૨૪૨) ૪ જુઓ જા. ૨૦ (પૃ. ૧૦૩-૧૧૮), ૧૧૮મું પૃષ્ઠ એવા આના કર્તા હર્ષકુલચલિ હોય એમ જણાય છે. આમ એક જ કૃતિના કર્તા તરીકે જે સિત્ત સિત્ત વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.

‘સંવત્થ’ના અર્થ—ગુણવિનયગણિએ ‘સંવત્થ’ સંદર્ભના ૧૧૭ અર્થો દર્શાવે છે.^૧

‘રપરવાયા’ના અર્થ—રત્નશેખરચરિત્રે અર્થદીપિકામાં મંત્રીની પુત્રી નિપુણતાની કથામાં વાદીએ પૂછેલા પદ અર્થો નીચે એવો ચાર અક્ષરનો શબ્દ જણાવવા (પત્ર ૧૨૭આ-૧૨૮અ) કહ્યું અને નિપુણાએ વાદી તરફથી સૂચવાયેલા પદ અર્થોનો ઘોનક વરવાદા શબ્દ રજૂ કર્યો છે.

ઉવસંગગદ્યરચોત્ત—પાશ્વનાથ, પાશ્વ વક્ત્ર, પદ્માવતી અને ધરણ ઇન્દ્ર એમ ચારેને ઉદ્દેશીને આ એક જ સ્તોત્રના ચત્વિસ અર્થો ત્રિત્ર-પ્રગચરિત્રે અર્થકલ્પલતા નામની રૂપિમાં સૂચવ્યા છે.^૪

ઉવએસમાલા (ગા. ૫૧)—ધર્મદાસગણિએ રચેલી ઉવએસ-માલાની ૫૧મી ગાથાના ૧૦૧ અર્થો લાવવપદ્મમના દિગ્ધ ઉદ્દમધર્મગણિએ દર્શાવ્યા છે. પાંચ પરમેષ્ઠી, છ કાવની રક્ષા, આઠ પ્રયત્નમાતા, મુનિધર્મના દસ પ્રકારો, ગણધરો વગેરેને ઉદ્દેશીને આ અર્થો યોગ્ય છે.

‘તત્તી સીઅલી’વાળું પદ—બ્રહ્મવિદ્યારિપણીન તત્તી સીઅલી-વાળા પદના ૧૦૮ અર્થો સાથે એમ પ્રભાવકચરિત્ર (પૃ. ૬૦)માં પ્રભાવ-દ્રશ્યરિત્રે કહ્યું છે અને એમણે ચાર અર્થો કરી પણ બતાવ્યા છે.^૬

૧ શુભો. અં. ૨૦ (પૃ. ૯૧-૯૮). ૨ એજીવ, પૃ. ૬૬-૧૦૨. ૩ સોમવિમલચરિત્રે વિ. સ. ૧૧૩૨માં રચેલા ‘અસિમા’-શબ્દ-શતાર્થ-સ્વાધ્યાયમાં ‘અસિમા’ના સો ત્રિત્ર ભિન્ન અર્થો છે. એમાં એક અર્થ તે ‘અરમા’ (spectacles) છે. આ રૂપિ “લુદ્ધિપ્રકાશ” (વ. ૮૮, અ. ૩)ના ૬- સ. ૧૯૪૧ના સપ્ટેમ્બરના અંક (પૃ. ૧૭૬-૧૮૪)માં છપાયેલી છે. ૪ શુભો. અં. ૨૦ના અવતમા અભાયેક સપ્ત સ્મરણાનિ (પૃ. ૭-૨૪). ૫ આ પદ નીચે મુજબ છે. —

“ તત્તી સીઅલી મેલાવા કેહા, ધણ ઉત્તાવલો પ્રિય મદસિનેદા ।

વિરહિર્હિ માણસુ જં મરહ તસુ કવણ નિહોરા, કેનિ પવિત્તઠો જણુ જાણહ દોરા ।”

અન્યાન્ય અર્થ કરવા માટે આ પદના પદ્મ-ઉદ્દ ભિન્ન ભિન્ન રીતે કવવાના છે.

૬ શુભો. પ્રભાવકચરિત્ર (પૃ. ૮૬-૯૦)

શિદ્ધતથવની અતિમ ગાથા—આ વત્તારિ મહથી સર થાય છે. એના વિવિધ અર્થો દેવે-દ્રસરિએ દર્શાવ્યા છે^૧ તેમજ વિનમવિનમ-ગણિએ પણ ચૌદ પરિપાટીરે દર્શાવ્યા છે.^૨

વીરથુઈ—પારશ્વમસૂરિની ગાહાજુવલેળથી સર થતી આ શ્લોક સુવર્ણસિદ્ધિસૂચક પણ છે.^૩

ચરણકરણાનુયોગ ઇત્યાદિ

હસવેધાસિધ—આ રાખભવસૂરિએ અં માંમાં રચેલુ સુત સાધુઓની ૪ અદિસક છવન-ચર્પા ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડે છે

પંચમુત્ત—જૈન દર્ષિએ વૈરાગ્યનું સેવન—દીક્ષા એ મોક્ષનો માર્ગ છે. આ વિષય અં માંમાં ગદ્યમાં રચાયેલા પંચમુત્તમાં પાચ અધિકાર દ્વારા દર્શાવાયો છે. પાપનો નાશ કરી ગુણરૂપ ખીજને ધારણ કરવું એ પ્રથમ અધિકાર છે, સાધુ-ધર્મની ભાવના ભાતવી એ ખીજો અધિકાર છે; દીક્ષા મદ્ય કરવાનો વિધિ એ ત્રીજો અધિકાર છે; દીક્ષા રૂઢી રીતે પાળવી એ ચોથો અધિકાર છે; અને એ દીક્ષા બરાબર પાળવાથી મળતુ ફળ એ પાચમો અધિકાર છે આ પંચમુત્તના કર્તાનું નામ જલ્પવામાં નથી એના ઉપર ધાર્મિકીની મહત્તરના ધર્મસૂત્ર તરીકે

૧ જુઓ જૈનધર્મવિસ્તોત્રાદિની એ સપાકિત કરેલી આવૃત્તિ (પૃ. ૧૪૩-૮). ૨ એજન, પૃ. ૧૩૬-૧૪૩. ૩ જુઓ અતુર્પિ રાત્રિમખમ્બનો મારો ગુજરાતી અનુવાદ (પરિશિષ્ટ ૧, પૃ. ૨૨૩-૨૨૮). ૪ અદિસા એ જૈન છવનની સાથે જોતમેલ છે. એને તેમજ પ્રસન્ન નીતિવિચયક અન્ય સદ્ગુણોને લક્ષીને ૬, ૬૪ કૃતિઓ, લેખો ઇત્યાદિ અમેજ, પાઘ્ય, સ, ઝ, અને દિ દીમા છપાયાં છે તેની વિસ્તૃત સૂચી એ મુબઈ પિત્રાપીઠ તરફથી સચોધન-દાન મળતા તૈયાર કરાયેલ "The Doctrine of Ahimsā in the Jaina Canon" નામની મારી લેખમાળના ત્રીજા પરિશિષ્ટપે આપી છે. એ JUB (Arts No. ૭૪)માં છપાઈ છે. એમાં પૃ. ૧૦૧-૩માં અદિસાને લગતી અં માં, મં અને સોં કૃતિઓની નોંધ છે.

સુવિખ્યાત હરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં ૧૮૧૩ રચી છે ૨

ભગવદ્ આરાધણા—શિવાયે હૈં શિવકોટિએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ નામની ચાર આરાધના તેમજ સલેષના, સમાધિમરણ અને આવકનાં ધનો એ આખતો જ્ઞાન સો માં ૨૧૫૦ ગાથામાં આઠ પ્રકરણોમાં આસેખી છે. આ સંગ્રહ-ગ્રંથ છે અને એના કર્તા (યોગજી) કુંડકુંદ, ઉમાસ્વામિ અને સમન્તાભદ્ર અને સંભવતઃ કાર્તિકેયની પછી થવા છે એમ ૫ પરમાનન્દે કહ્યું છે ૩ આ કૃતિ ઉપર એક પાછવમાં ૪૮૧૩ છે.

પ્રભૂલાપાર—૧૨ અધ્યાયમાં વિભક્ત અને જ. સો.માં ૫૯માં રચાયેલ આ કૃતિના કર્તા વડકેર છે અને કેટલાકને મતે કુંડકુંદ છે. આ સાધુઓના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આને કેટલાક ‘આચારંગસૂત્ર’ કહે છે. એનું સંપૂર્ણ નિપયાત્રિની દૃષ્ટિએ નિન્નજીવિતો સાથે થવું ધટે.

પંચવલ્લુ—હરિભદ્રસૂરિએ આ પદ્યાત્મક કૃતિ દ્વારા દીક્ષા અને

૧ આ મૂળ સહિત જૈ. આ સ તરફથી ૨૦મા ગ્રંથ તરીકે વિ. સં. ૧૯૭૦મા છપાઇ છે મૂળ અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણ, પ્રસ્તાવના અને સંપૂર્ણ સહિત ડૉ. ઉપાધ્યે તરફથી ઇ સ. ૧૯૭૪મા છપાયું છે. શ્રી વી એમ. શાહ તરફથી મૂળ સંસ્કૃત હાયા, અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવના સહિત ઇ. સ. ૧૯૭૪મા છપાયું છે. ૫ અંગ્રેજી હાયા, ગ્ર. સંપૂર્ણ અને ભાવાર્થ સાથે જૈ ઇ પ્ર. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૩મા છપાયું છે. ૨. ડૉ. ઉપાધ્યેએ અંગ્રેજી ટિપ્પણોમાં હરિ-ભદ્રસૂરિના કેટલાક કથનોની વિરુદ્ધ મત ઉઠાવ્યો છે કેટલાક ટિપ્પણોમાં એમણે જૈન પારિભાષિક સંપ્રદાયની વિશ્વશ્રદ્ધ સમન્વય આપી છે. ૩ જુઓ “અને-કાન્ત” (વ. ૨, કિ. ૬)મા છપાયેલા એમનો લેખ “ભગવતી આરાધના ઔર શિવકોટિ.” ૪ વિજયોદયા અને મૂલારાધનાદર્શણ એ જો દીકાઓ મૂળ સહિત “દેવેન્દ્રકીર્તિગ્રંથમાલા”મા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૫ વસુનન્દિની સ. દીકા સહિત આ કૃતિ માણિક્યચન્દ્ર દિગંબર ગ્રંથમાલામા ગ્રંથાક ૧૬ અને ૨૩ તરીકે વિ સ. ૧૯૭૭ અને ૧૯૮૦મા અનુક્રમે છપાયેલ છે અનન્તકીર્તિ દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલામા ઇ સ. ૧૯૧૬મા આ મૂળ કૃતિ હિન્દી અનુવાદ અને મૂળની ગાથાના અધારાર્થ કેમ સહિત છપાયેલ છે. “અનેકાન્ત” (વ. ૨, કિ. ૫)માં ૫૦ પરમાનન્દો “મૂલારા સંગ્રહ ગ્રંથ હે” એ નામનો લેખ છે.

સાધુના આચારની મીઠાસા રજૂ કરી છે.^૧

સાગાર-ધર્મ

૧ દિતુમુત્ત, સાવયપણુજ્જિ અને સાવગધર્મ (વિહિ) — જૈન દષ્ટિએ ધર્મના બે પ્રકારો છે: (૧) અગાર-ધર્મ અને (૨) અનગાર-ધર્મ. જૈન માદિત્તની અને ખાસ કરીને વ્યામિક સાહિત્યની પ્રોઠ અને પ્રાચીન કૃતિઓ રચનારા અનગારો યાને મુનિવરો છે. એમણે પ્રાયઃ સાધુજીવનને અંગે લખ્યું છે. જૈન ગૃહસ્થો યાને અગાર-ધર્મીઓ માટે તો છૂટીછાપ કૃતિઓ જ. મ માં છે. એ સૌમાં ૨૧ દિતુમુત્ત સૌથી પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે. એમ ન જ હોય તો હરિભદ્રસૂરિજી સાવધ-ધર્મસમાસ યાને સાવયપણુજ્જિ પ્રાચીનતમ ગણાય (કેમકે ૧૦ હિંદીમાં નિર્દેશાયેલી સાવયપણુજ્જિ તો મળતી નથી). એમાં ૪૦૧ પદ્યો છે. આ કૃતિમાં આવકના બાર પ્રતો અને એના અતિચારોનું વિનિરૂપણ છે. આ ૧૮ વિષય આ હરિભદ્રસૂરિએ ૧૦૨ ગાથામાં ૪૦ મંત્રોમાં રચેલી સાવગધર્મ (વિહિ) માં આલેખ્યો છે આ કૃતિને માનદેવસૂરિએ આ ઉપરની પેઠાની સ ઋતિમાં આવકધર્મીતન્ત્ર કહેલ છે

પંચાસગ—૧૯ પચાસગોમાં પથમાં રચાયેલી આ કૃતિના કર્તા ઉપર્યુક્ત હરિભદ્રસૂરિ છે. આમાં આવકધર્મ, દીક્ષા, ચૈત્યવંદન, પૂજા ઇત્યાદિ બાબતો છે. ઉત્તરાર્ધમાં માધુએને લગતી હરીકત છે આ કૃતિના

૧ દે. લા. જૈ પુ. સરથા તરફથી રમેષલ સ વૃત્તિ સહિત મૂળ ■ સ. ૧૯૩૨માં છપાયું છે ૨ અહીં જે “ધોવર્ધમાન જૈન તામ્રપત્રાગમ-મદિર” બધાયું ■ તેમાં આ સુત્રને તામ્રપત્રમાં દેવતાની સ્થાન અપાયું છે. ૩ આ નિરૂપણ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૭, સુ. ૨૦-૩૧) માં લાખ્યથી ક્ષિત પ્રકારનું છે આને ઉમાસ્વામિની કૃતિ વળકે ન ગણવાનું આ એક કારણ છે. લુઓ પ્રશમરતિ ચાને સંખંધકારિકાની મારી “ઉત્થાનિકા” (પૃ ૩૧) ૪ આ વૃત્તિ મૂળ સહિત “કેરાવભાઈ જ્ઞાનમદિર” તરફથી “આવકધર્મવિધિપ્રકરણ” એ નામથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં છપાવાય છે. એના લુ.આ નિવેદન ને વિષયોની નોંધ છે. મૂળની બાયાનો નવા વૃત્તિમત પદ્યોના અક્ષરોદિ કમ તેમજ સ. છાયા પણ અપાયેલા છે

પ્રથમ પંચાસમ હિપર યશોદેવસુરિએ વિ. સ. ૧૧૭૨માં જ. મ. મા. સુદિનું રચી છે, અને એમા એમણે અમરદેવસુરિએ વિ. સં. ૧૧૨૪માં રચેલી સં. વૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૧૨ બોહુપયરણ—તારવપ્રકાશ એવા અપર નામે ઓળખાવાતી આ કૃતિ હરિભદ્રસુરિએ પ્રાપ્ત ૪૦ મંત્રોમાં પદ્યમાં રચી છે. એમાં શ્લો. ૧-૩૭૫માં દેવનું સ્વરૂપ, શ્લો. ૧-૧૭૧માં કુચકુ વિગેનું વક્તવ્ય, શ્લો. ૧-૩૫૨માં ચક્રુનો અધિકાર, શ્લો. ૧-૧૦૨માં સમ્યક્ત્વની સમજણ, શ્લો. ૧-૪૧માં અવિરત આવકનું સ્વરૂપ, શ્લો. ૧-૧૧૫માં આવકોની ૧૧ પ્રતિમાઓ, શ્લો. ૧-૧૫૫માં આવકના પ્રતો, શ્લો. ૧-૩૬માં સદા, શ્લો. ૧-૩૦માં લેસ્મા, શ્લો. ૧-૧૦૬માં ધ્યાન, શ્લો. ૩૧-૫૧માં મિથ્યાત્વનો અધિકાર અને શ્લો. ૧-૧૪૦માં આલોચનાનો વિષય એમ બાર બામતોનું અહીં નિરૂપણ છે.

અણુવ્યયવિહિ—જે બા મ સ. (૫ ૩૫)માં વિ સ ૧૧૬૬માં લખાયેલી અણુવ્યયવિહિનાં આઠ તેમજ અતિમ પદ્યની નોંધ છે. એમાં આવકોના ધર્મનું અર્થાત્ અણુનોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. દેવગુપ્તસુરિએ આવકોનું દ્વકારિત્રી નામની ટીકા (પત્ર ૧૫આ)માં જે અણુપ્રતવિધિ નામની પોતની કૃતિની જાત્રામણ કરી છે તે આ જ દર્શો.

સાવયવિહિ—જિનપ્રજ્ઞસુરિએ દોહા છંદમાં ૩૨ પદ્યમાં 'અપ-બસ'માં આ કૃતિ રચી છે.

સાવયનય—દેવસુરિના શિષ્ય સુનિયન્દ્રસુરિએ આ પાછવ કૃતિ રચી છે. એમાં આવકોના પ્રત વિષે અધિકાર છે.

૧ "જિન ગ્રંથ પ્રકાશકસભા" વરદ્ધી ક. સ ૧૯૧૬માં આ પ્રસિદ્ધ થઈ. ૨ યશોવિજયગણિએ જ. મ. મા. પદ્યમાં ગુરુતત્તવિષ્ણુચ્છય રચી એને સ્વોપલ સ. વૃત્તિથી અવકૃત કરેલ છે. આ મૂળ તેમજ વૃત્તિ જે આ. સ. વરદ્ધી વિ સ. ૧૯૮૧માં છપાયેલ છે. ૩ શ્લો. ૫-૧૨ સંસ્કૃતમાં.

૧નવપથપયરણુ—દેવગુપ્તસુરિએ આ પ્રકારે ૧૩૭ ગાથામાં ૨૨૫
છે એમાં એમણે મિથ્યાત્વ, સમ્બંધત્વ, શ્રાવકના આર વ્રતો અને સહેજના
એ ૫૬૨ બાજતો અગે સ્વરૂપ, ભેદ, ઉત્પત્તિ, દોષ, ગુણ, યતના,
અતિચાર, ભગ અને ભાવના એમ નવ વિગતો નિચારી છે.^૨

ધર્મમવિહિપયરણુ—નનસુરિએ મનુષ્ય-મવની દુર્લભતા દર્શાવનાર
દસ દૃષ્ટાંતો તેમજ જ્ઞાન અને દર્શન એ ગુણોની શુદ્ધિ એ બે મુખ્ય વિષયોને
આમાં ગૂંથી લીધા છે. અના આદ્ય અને અતિમ પદો જે બા. મ.
સ. (૫ ૪૧)માં વિ. મં. ૧૧૯૦ની હાથપોથી ઉપરથી અપાયા છે.

૩ધર્મમરયણુપગરણુ—વિક્રમની બારમી મહામા થયેલા શાન્તિ-
સુરિએ ૧૪૫ પદોમાં શ્રાવકની યોગ્યતા કેળવવા માટેના ૨૧ ગુણો,
ભાવ-શ્રાવકના ક્રિયામત ૬ અને ભાવગત ૧૭ લક્ષણો તેમજ જ્ઞાન-
સાધુના ૭ લક્ષણો નિરૂપ્યા છે.

૪સૂર્યદિગ્ગુહિન્ય—આ નામ જ સૂચવે છે તેમ આ ૩૪૧ ગાથાની
કૃતિમાં શ્રાવકોના સવારથી રાત સુધીના વર્તનને અંગેની ૨૮ બાજતો

૧ આના ઉપર શ્રાવકાન્ત દકાદિશ્રી નામની રચના સ. ૦૮૧૬માં આ
વૃત્તિ સહિત મૂળ છે. લા. જૈ. પુ. સ. ૨૨૫ તરફથી હ. સ. ૧૯૨૬માં છપાવાયું
છે. ૨ ચરોત્તેવ ઉપાયાપકૃત સ. ૧૭૬૬વૃત્તિ સહિત મૂળ છે. લા. જૈ. પુ. સ. ૨૨૫
તરફથી હ. સ. ૧૯૨૭માં છપાવાયું છે. આ ૧૭૬૬વૃત્તિમાં ૪૦ મં.માં કેટલીક
કથાઓ છે. આના સંપાદકે મૂળની ગાથાનો અકારાદિ ક્રમ આપ્યો છે તેમજ
સ. મા. ઉપોદ્ધાવ લખ્યો છે. ૩ આ કૃતિ જેનેન્દ્રસુરિદ્વાર જ. મ. મા. રચાયેલી
૩૮લીક કથાઓવાળી સુખઓધા નામની સ. ૧૮૧૩માં તેમજ એ બનેના ગુ.
અનુવા. સહિત "જૈનધર્મવિદ્યાપ્રસારકર્મ (પાતીતશ્ચ્યા)" તરફથી ત્રણ ભાગમાં
હ. સ. ૧૯૦૫, ૧૯૦૬ અને ૧૯૦૬માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તેમજ શાન્તિ-
સુરિએ પોતે રચેલી સ. ૧૮૧૩માં વૃત્તિ સહિત મૂળ જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સ. ૧૯૩૦માં
છપાયેલું છે. ૪ આ કૃતિ શમ્ભવન્દ્રના શિષ્ય આનન્દવર્ધનને વિ. સ. ૧૮૨૨માં
કરેલ દિન્દી બાલાવશોધ (અનુવાદ) સહિત "જનારસ જૈન પ્રસાદ છાપખાના"માં
હ. સ. ૧૮૭૬માં છપાઈ છે. અતમા સોજા ભાવના અને પ્રતાપસિંહરાસ
છપાયેલા છે.

એના દર્તા દેવેન્દ્રસુરિએ વિચારી કે. એમણે એને સ્વોપદા મ પ્રતિધી વિમૂલિન કરેલ છે

૧ સર્વવિદિ—રત્નજીખરસુરિએ વિ સ. ૧૫૦૬માં આ કૃતિ પદમા સ્મી / અને એ જ વર્ષમાં એને નિધિકૌમુદી નામની સ દીકા વડે વિમૂલિન કરી છે આની જીજ્ઞા ગાથામાં સુચનાવા મુજબ આમાં આવકને અંગે દિવમ, રાત્રિ, પર્વ, આતુર્વાસ, મવત્સર અને જન્મને લગતા ફરિયાદો નિરૂપણ છ દાર(દાર) દ્વારા કરાયુ છે

૨ સર્વચરિય [વર્ધમાનદેશના]—શુભવર્ધનગણિએ દસઉંડન સમા પદમાં ઉવાસગદસામાં નિર્દેશાયેલા આનન્દ વગેરે દસ પ્રાજ્ઞોત્ત આ આગમ અનુસાર નિરૂપણ કયું છે, અને એ દ્વારા આદર્શ-આવૃત્ત ચિત્ર ખડુ કયુ છે આ કૃતિની ઓપેટેશિક સાદિલમાં ગણના થઇ શકે તેમ છે

ન્યા યૃતે

સુસ્મર્યપદયણુ—પ્રમાણુ નવ અને સપ્તમગી એ ન્યાયના વિવિધ અંગોની છગીગ્રાહ પ્રરૂપણા નહી ગિયાહુ૦ વગેરે આગમોમાં જોવાય છે સિદ્ધસેન દિવાકરે જ મ.મા પ્રજ્ઞ કાકમા રચેલુ સુસ્મર્યપદયણુ

૧ આ કૃતિ મીકા સહિત જે આ સ તરફથી વિ સ. ૧૯૭૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે આ અનેક દિહી લાપાતર 'જૈનામૃતસમિતિ (ઉદયપુર) તરફથી ઈ સ ૧૯૭૦માં છપાયુ છે અને શુ લાપાતર જૈન વિદ્યાગ્રાજા (અમદાવાદ) તરફથી વિ સ ૧૯૫૫માં છપાયુ છે ૨ આ કૃતિ (આધુનિક) છાયા સહિત જે ધ પ્ર સ તરફથી જે લાગમા વિ સ ૧૯૮૪ તે ૧૯૮૮માં અનુક્રમે છપાવાઈ છે આ કૃતિની સ પુષ્પામમાં વર્ધમાનદેશના એ નામ છે ૩ ન્યાયને લગતી જૈન કૃતિઓની સક્ષિપ્ત રેખા જે DCJM (Vol XVIII, pt I)ની પ્રરત્નવનામાં આવેલી છે ૪ મૂળ જે ધ પ્ર સ તરફથી ઈ સ ૧૯૦૬માં છપાયુ છે મૂલ્યવદીની રહેલી દીકા મળતી નથી. ત્રિજાર સન્મતિએ મૂળ પર વિન લુ રચ્યુ છે પ્રવૃન્નસૂત્રિના શિષ્ય અમલદેવસૂત્રિની વાદમહાશુવ ધાને તત્ત્વમોધવિધામિની નામની સ હસિ સહિત આ મૂળ પુરાતત્વ મંદિર (અમદાવાદ)થી પાંચ લાખમાં વિ સ ૧૯૯૦, '૮૨, '૮૪, '૮૫ ને '૮૭માં અનુક્રમે છપાવાયુ છે મૂળ શુ અનુવાદ, વિવેચન અને પ્રસ્તાવના સાથે "પૂનર્માર્ગ જૈન

નાય માટે સર્વોત્તમ અને આદ્ય કૃતિ હોય એમ જણાય છે. વીરસેને ધવલામા અને જિનસેને જયધવલામા એનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે. એવી રીતે જડિયે વસંતગચ્છિતિ (સ ૨૬)મા એનો વિશેષ આશ્રય લીધો છે.

નયચક્ક-જિજ્ઞાસાચાર્ય દેવસેને ૮૭ ગાથામા ૨૯ સો.મા નયો સખધી કૃતિ રચી છે. આને 'લઘુનયચક' તરીકે ઓળખાવાય છે. એના ઉપર ૨ મા દેવસેને આત્માપપદ્ધતિ રચી છે એ આત્માપ-પદ્ધતિને કેટલાકે 'નયચક' તરીકે ઓળખાવે છે માધ્વનધારણે વિ મ. ૬૬૦મા દ્રવ્યસાહુવપદ્યાસ નામનો અથ ૪૫૩ ગાથામા રચ્યો છે કે જે પૂર્વે દોહામા હતો. એમા નયો ઉપરાત દ્રવ્ય, ગુણ, પાર્શ્વ, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનું વર્ણન છે આની સરકૃત ટીકામા આને 'દ્રવ્યરસાવગ્રહારકનયચક' કહેવ છે એ ઉપરથી કે અના દોષ કારણથી આ પાછવ ઇકૃતિ 'બૃહનનયચક' તરીકે ઓળખાવાય છે

તત્ત્વ જ્ઞાન

અ મા મા રચાયેના આત્મજો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના લગરદપ છે આ પૈકી અહીં વિદ્યાહુ ૦ અને પાટણવણા એ એનો જ નિર્દેશ કરતા બસ થશે.

પદ્યયજ્ઞસાર ઇત્યાદિ—જિજ્ઞાસાચાર્ય કુન્દકુન્દે જ સો.મા ૪૫૫-

અથમાના " તરુધી " સમતિ પ્રકરણ " એ નામથી ઇ સ. ૧૮૩૨મા પ્રસિદ્ધ થયું છે મૂળ અંગ્રેજી અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના સાથે જૈન શ્રેયજ્ઞાર એનયુકેશન બોર્ડ તરફથી ઇ. સ ૧૯૩૬મા છપાવાયું છે

૧ જુઓ વસંતગચ્છિતિની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ ૨૬) ૨ પિથોને 'જૈન શૌરોની' એવું નામ મેળ્યું છે. જુઓ PLIC (પૃ ૨૧) અહીં એનો ઉલ્લેખ છે આ ભાષાનો વિકસ દક્ષિણ ભારતમા થયો હોવો જોઈએ, કેમકે એમા ખીજ પાંચ વાકાના હિસાબે 'દેશી' ની બહુ જોડી અસર છે અને સ તેમજ આ માની વિશેષ છે. ૩ આમા દેવસેનકૃત નયચક્ક સમાઈ નય આ બૃહત્રયચકે મહિપચન્દ્ર દિગ્ગજ જૈન ગ્રંથમાથામા છપાવાયું છે ૪ આ ૨૭૫ (૬૨+૧૦૮+૭૫) ગાથાની પ્રજા શુભરચ્છન્ધમા વિમલ કૃતિ અશ્વતથન્દ્રસંસ્કૃત તત્ત્વપ્રદીપિકા અને જયમેનાચાર્યકૃત તત્ત્વપદ્યકૃતિ એમ બે સ. રૂપિ તેમજ હેમરાજકૃત

ચણસાગ નામની પદ્માત્મક કૃતિ રચી એમાં જ્ઞાન, જ્ઞેય અને ચારિત્ર એ ત્રણ તરવો વિચાર્યા છે એમની તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અન્ય સૌ કૃતિ તરીકે ૧૫ અતિથિકાંડ અને (૪૧૫ કે ૪૩૯ ગાથાના) રસમયગદ્યની કુ તોષ લઉં છું નેમિચન્દ્રસૂરિજીત વેદવ્યસંગાદ, જ્યોત્સ્નમટસાર વગેરે જ સૌ કૃતિઓ છે પદ્મરિભદ્રસૂરિજીત ક્ષેત્રમસ ગદ્યલિપિ, અથ તકતુંક ઇત્યસમાસ અને નેમિચન્દ્રસૂરિજીત પંચવલ્લુસારદ્વાર એ તત્ત્વજ્ઞાનના જ મ મા

ભાલાવખોલ-ભાષાગીતા (દિન્દી) સહિત રો. ઉપાધ્યેએ સંપાદિત કરી છે એમો મૂળનો અથેલ અનુવાદ આપે છે વિરોધમાં એમને બચેલમાં ૧૨૬ પૃષ્ઠની પ્રસ્તાવના લખી છે, અને એમાં કુન્દકુન્દનો સમયચર્ચો એમની મનાદી કૃતિઓ તિત્થયર-ભસ્તિ વગેરે દસ ભક્તિઓ, દસલુ-પાડુ હલાદિ આઠ પાનુકો, બારસ-અણુવેદ્યા, નિધમસાર, ૫ અતિથિકાંડ (સાર) અને શુદ્ધ નિઘ્ય દ્વિતે રત્ન કરનાર સ્ત્રમયસારનો સક્ષિપ્ત અને સમીપાત્મક પરિચય આપે છે આનુ પ્રકાશન “પરમશુભપ્રભાવકપદને (મુબહ) હ સ ૧૮૩૫માં કબુ છે

૧ આ સ્વૈચર રચનાને બદલે બિાઉવત્તે અરો સમહાત્મક કૃતિ જણાય છે એમાં ૧૭૩ ગાથાઓ છે એ બે નુચકખંધ (કુતરકંધ)માં વિમળા ■ આ પ્રો અઠવર્તીની અઘેલ પ્રસ્તાવના સાથે ઇ મ ૧૯૨૦માં છપાઈ છે ૨ આને અમૃતવચ્છે નાટક કથી છે અને આ કૃતિને અરો નાટકને અનુરૂપ પૂર્વરથ, અઠ હલાદિ પરિભાષાનો એમણે ઉપયોગ કર્યો ■ કેવાક આ કૃતિ, પંચવલ્લુમાર અને ૫ અતિથિકાંધને ‘ નાટકવરી ’ કહે છે અમયસાર જૈનીના અઘેલ અનુવાદ સાથે S B J મા ઇ સ ૧૯૩૦માં છપાયે છે, અરો અમૃતવચ્છ અને જયસેનની સ દીક્ષા સાથે “ સંગતન જૈન ગ્રન્થમાલા ’ મા ઇ સ ૧૯૧૪માં છપાયે છે ૩ આ પદ ગાથાની કૃતિ ક્ષણદેવની સ દીક્ષા, તેમજ એસ જ ધોષાલાલ અઘેલ અનુવાદ, રિપણે અને પ્રસ્તાવના સાથે S B J મા આશી ઇ સ ૧૯૧૩માં પ્રસિદ્ધ થઈ ■ ૪ ‘ પચસમહ ’ એવા નામાન્તરવાળી, છવ-કડ (કાઠ) અને કમ (કર્મ) કડ એવા બે વિભાગોમાં વિમળા અને ૧૭૦૫ (૭૩૭+૯૭૨) ગાથા એમાં રચાયેલી આ કૃતિ સ્વ જગજ્જરણલ જૈનીના અઘેલ અનુવાદાદિ સહિત S B J મા ઇ સ ૧૯૨૦માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે ૫ જુઓ અ જ પ (ખ ૩ ૨) નો ઉપોદ્યાત (પૂ ૧૦-૭૩ ને ૧૦૩-૪) ૬ એજન, પૂ ૨૪-૬ ૭ ૨૬૦ ગાથાની આ કૃતિ હેમચન્દ્રસૂરિની સ દીક્ષા સહિત આ સ. વરૂથી ઇ ■ ૧૯૨૦માં છપાવાઈ છે ■ ૧૫૯ ગાથામાં રચાયેલી અને કર્મકથાનુષાંગ સિવાયના વેળે અનુષાંગ સાથે જોડાવેને અરો સબધ ધસવનારી આ કૃતિ સિદ્ધસેનસૂરિની

રચાયેલા ઉત્તમ ગ્રંથો છે વિસેસાં જૈન તેમજ અજૈન મતબોધના અદ્ભુત નિરૂપણરૂપ છે જિનભદ્રગણિએ ૪૩૮ ગાથામાં 'વિસેસણુવર્ધ' રચી છે એમાં કેટલીક વિસવાદી બાબતોનો ખુલાસો કરાયો છે જિનેશ્વર સૂરિએ ૧૦૧ ગાથામાં રથંચલિગી રચી છે એમાં સમ્યક્ત્વના ઉપશમ, સંયમ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આરિતકષય એ પાંચ વિગેતું નિરૂપણ છે હરિ ભદ્રસૂરિકૃત વીસવીસિધા જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર પર પ્રકાશ પાડે છે

૪૬ મી-સિદ્ધાન્ત

કર્મતુ રવરૂપ જૈન ગ્રંથોમાં ખૂબ જ રિચારાસુ છે શિનશર્મસૂરિકૃત ૪૬મપર્યટિ અને ૫સયગ, પાર્શ્વર્ષિના શિષ્ય ચ દ્રવિંએ રચેન ૧૫ અ-

સ દીક્ષા સાથે કે લા જે પુ સરથા તરફથી જે બાબતો ૬ સ ૧ ૨૨ ને ૧૮૨૬માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કરાઇ છે આ કૃતિ સાથે સરખાવવા લાયક અને અમુક અંશે પૂરક એવી કૃતિ તે પ્રધુમ્નસૂરિએ ૯૦૦ ગાથામાં રચેલું અને સ છાયા સાથે આ સ તરફથી ૬ સ ૧૯૨૩માં છપાવાયલું વિચારસારપથરણુ છે

૧ આ મ્હ કે ૨ને સરથા તરફથી વીસવીસિધા ૬ સાથ ૬ સ ૧૮૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઇ છે ૨ આ કૃતિ જિનપતિસૂરિકૃત સ દીક્ષા અને જિનપાવગણિકૃત સ દિપાણી સહિત ૩ જિનદત્તસૂરિ પ્રાચીન પુસ્તકોલ્લાર સરથા તરફથી ૬ સ ૧૯૧૯માં પ્રસિદ્ધ થઇ છે ૩ જૈન આગમોમાં આ સિદ્ધાન્ત વિષે કેટલીક બાબતો કદીબાઈ વિચારાઈ છે એમાં પછુણુવણુના ૨૩-૨૭ પથમાં અ મ મા કરાયેલું નિરૂપણ નોંધપાત્ર છે ૪ ૪૧૫ ગાથામાં આઠ કર્ષો છપર પ્રકાશ પાડનારી આ કૃતિ સુવિષ્ણુ તેમજ મલયગિરિસૂરિએ અને સુશોભિતચરિત્રિએ રચેલી સ વૃત્તિઓ સહિત ૩૧ ખૂબચડ પાનાચડે ડોહાઈથી ૬ ૬ ૧૯૩૭માં છપાવી છે મૂળ સ. છાયા તેમજ ૫ ચ દુલાલકૃત ગુ અન્વચાર્ય અને બાવાચ સાથે ૩૧ માલિકલાલ ગુનીલાલ તરફથી ૬ સ ૧૯૩૮માં છપાવાયુ છે ૫ મલયગિરિસૂરિની સ દીક્ષા સહિત આ કૃતિ જે આ સ તરફથી ૬ સ ૧૯૪૦માં છપાવાઈ ૬ સાથે સાથે આ જ પુસ્તકમાં દેવેન્દ્રસૂરિકૃત પાંચમો નવ્ય કર્મચય નામે સયગ અને એની સ્વોપન દીક્ષા પણ આપામાં ૬ ૬ સયગ, સત્તરિ, ઠસાયપાણુડ, છમ્મમ અને ૬મપર્યટિ એ પાંચ પ્રાચીન કૃતિઓના સંગ્રહ કે સારરૂપ અને યોગોપયોગ-ગાર્ગહ્યા બધક, બદ્ધ્ય બધહેતુ અને બધવિધિ એ પાંચ દારને ૯૬૩ ગાથામાં રચેલું ૬૨વી આ કૃતિ સ્વોપન સ વૃત્તિ સહિત અ સ. તરફથી ૬. સ ૧૯૨૦માં

શૂન્યશક્તિ, શૂન્યમુક્તિ, ખગોળ વગેરે વિવિધ અંગો છે. આ પૈકી ખગોળ સંબંધી મુખ્યત્વે કેટલીક દહીકતો સૂર્યપદ્મસૂત્રિ, ચંદ્રપદ્મસૂત્રિ અને જ્યોત્સકરંડગ એ ત્રણ આગમોમાં જોવાય છે.^૧ ગણિતના બીજા બે અંગો માટે કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ જાણવામાં નથી આવતી. પહેલાં એ સ્વેય આર્યભટ્ટીય (ગણિતપદ, શ્લોક ૧૦) ઉપર જે ભારતરક્ત દીકા છે તેમાં મંત્રમાં ચૂંચાણેની ત્રણ ગણાઓ છે. એ ઉપરથી એ બિમ્બનિમૂલ્ય હતો એવું અનુમાન થાય છે કે એ કાંઈ પાઠ્યમાં રચાયેલા અગ્નિજ્વલની હોવી જોઈએ જે મૂલ્યગણિત-સૂત્રિ (ગા. ૨૮) ની દીકા (પત્ર ૬ આ)માં શ્રીગણેશસ્તોત્રિએ બંગાળીમાં સમય ધરાવનારા ત્રણ સૂત્રાંશક નિયમો (formulas) આપ્યા છે તે પૈકી એકમાં છે.^૨ એ કોઈ બીજાગણિતનો પ્રથમ આ ભાષામાં રચાયેલો હોય એમ સૂચવે છે.

મુનિસુદરસરિપૂત ૪અંગુલસિતારિ એ પત્ર ગણિતનો પ્રથમ ગણાય તેમ છે એની ભાષા જ મ છે. પદ્યવલ્લભ ગણિતરિપક કેટલીક દહીકત છે આ પદ્યવલ્લભ કેટલોક ભાગ મ માં તે કેટલોક જ એમાં છે.

ગિજ્વલની 'ગણિત'થી શરૂ થતી ગા. ૩૦૬ની રીકા (પત્ર ૨૮૧બ)માં શ્રીગણેશસ્તોત્રિએ 'ગણિતવિષયે—શ્રીગણિતાદૈ' એમ કહ્યું છે. કા. (સુ. ૧૭૩)માં 'ગણિતસ્થ ય ચીરાણ'ની વૃત્તિ (પત્ર ૪૪૬ આ)માં અમલદેવસૂત્રિએ 'ગણિતસ્થ... ચ... ચીરાણામ્' એ પંક્તિ દ્વારા બીજાગણિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧. જ્યોત્સકરંડગમાં તે જ્યોત્સકરંડગસૂત્રિમાં પત્ર ૨૦૧, ખગોળવિષયક દહીકતો છે. ૨. જુઓ એમનો લેખ નામે "A Lost Jaina Treatise on Arithmetic". આ લેખ The Jaina Antiquary (Vol. II, No. 2)માં છપાયેલો છે. ૩. જુઓ ગણિતરિપકની મારી અંગેષ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૩). ૪. આ ૩૦ ગણનાની કૃતિ "મહાશ્વેતેન સતા" (ખ. ૧૧૧) દહીકા ૬. સ. ૧૬૦૮માં છપાઈ છે. ૫. કમાવપાદુરના 'પ્રદેશવિમર્શિ' નામના અધિકારમાં એક સ્થળે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે—

"જ પરિવર્તમેવ વિવિદિચારો તસ્ય કલાકંસાદિ વિવક્ત્વામાવારો"
આર્થ ૧ પરિવર્ત સાથે અસિચાર આવતો નથી, કેમકે એમાં કલાકની સંખ્યાની

જ મ મા ગૂપ્તાયેન ૧૭ યુદ્ધીવક્રરણ્યુચ્ચિસુ, કામાત્રમણ્ય રત્નિનભદ્રગણિ
કૃત ઝખેતસમાસ અને ૪૨૨ંગદ્વિસુ તેમજ રત્નશેખરચુરિદૃત પખિત-
વિચારાણુમા ગણિત સખધી કેટલોક વિષય છે. એવી રીતે ૧તિસોય-
પણુચિતિ (મહાં ૧, મા ૧૧૭; મહાં ૨, મા ૮૧, ૮૩ ને ૮૪)
પણુ અરાનઃ ગણિત સખધી માહિતી પૂરી પાડે છે.

વિરણ તથી આ લખાણી વચ્ચેવચ્ચ (ભાગ ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૪)માં
એણું અનુમાન દોરાયું છે કે આ પરિક્રમું ગણિતશાસ્ત્રનો મળ ૩ અને એનો
લક્ષ્યેન ધવસામા અનેક સ્થળે છે. એમથી અવનત્તો ધવસામા અપાયેલા છે.
ધવસાના ધ. સ ૧૯૪૨મા પ્રકાશિત લા ૪મા ડા એ એન સિંધનો
“ Mathematics of Dhavali ” નામનો ૨૪ પૃષ્ઠનો લેખ છપાયે છે.

૧ આમા જજલ્લીપને અંગેની મણતરીઓ છે ૨ છવકપની સિદ્ધસેન-
સચિવ ગુણિય (સ્ત્રો ૫-૧૦)મા આ કામાત્રમણની પ્રશસા છે ૩. ૭મા
એમને સ્વ-સમય (આચાર), પર-સમય, આગમ, નિપિ, ગણિત, ઉંદ અને
શબ્દ(સાસ્ત્ર) ૪ ૧ અનુયોગ અથાન બાખ્યા કરનારા કયા છે તો પ્રમ એ ઉંદાવે
છે કે ગણિત, નિપિ વગેરેના કયા મથ અત્ર પ્રસ્તુત છે અને એમાનો કોઈ અથ
કે એનો અનુયોગ પાઠ્યમા છે ૨ ૩ ૬૩૭ ગાયાની આ કૃતિ અવધનિચિચુરિની
સ. દીકા સહિત જૈ. ધ પ્ર સ તરફથી વિ. સ. ૧૯૭૭મા છપાવાઈ છે.
૪ ૪૧૬ ગાયાની આ કૃતિ અવધનિચિચુરિની ગીના સહિત જૈ. આ સ.
તરફથી વિ. ૨ ૧૯૭૭મા પ્રકાશિત થઈ છે ૫ આને નરખિત્તવિક્રમપયરણુ
કહે છે. આને લાધુક્ષેવરમાગ તરીકે બોળાવાય છે ૨૬૪ ગાયાની આ
કૃતિ લીમસિદ્ધ માણેક “ લુપ્તપ્રજ્ઞસમક ”મા ધ. સ ૧૯૦૩મા છપાવી છે.
મૂળ દીકા સહિત જૈ. આ સ વિ. સ. ૧૯૭૨મા છપાવાયુ છે ૬
ડા. ઉપાધ્યે દ્વારા સપાલિત આ કૃતિનો ત્રણ મહાદિવાર અને ત્યાર પછીના
૩૦૯ પત્રો અને ગત્તાત્મક કડિકા પૂરતો પ્રથમ ભાગ એન સિદ્ધાન્ત ભવન
(આરા) તરફથી ધ. મ. ૧૯૮૧મા છપાયે છે “ જૈન સિદ્ધાન્ત વારહર ”
(ભા. ૧૧, કિ. ૧, પૃ. ૬૨-૮૨)મા “ વર્તમાન તિલોચવળ્લતિ ઔર હસકે
રચનાકાલ આદિ કા વિવાર ” નામનો લેખ છપાયે છે એમા (પૃ. ૭૪)
એના લેખક પ. કુવચદ્વયે કહ્યું છે કે લગભગ ૨૫૨૪૧ ૬૦૦મા યજ
ગયેલા ‘ સિદ્ધાન્તચકવર્તી ’ નેમિચન્દ્રે વર્તમાન તિલોચપણુચિતિના આધારે

વિ થે ર ચ ના—જૂ ગો ણ

જ'બુદીવપણુત્તિ દંત્યાદિ—જમત સંબંધી પ્રાચીન માન્યતા રજૂ કરનાર પાઇય અંથો તરીકે જ'બુદીવપણુત્તિ અને દીવસાગર-પણુત્તિ એ આગમે ઉપરાંત ખેતસમાસનો નિર્દેશ કરવો ખસ થશે.

તિલોયપણુત્તિ—આ મુખ્યતથા જૂગોળ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એની રચના યતિદૃષ્ટ્યે જ. સો.માં કરી છે. એમાં મોટે ભાગે પદો છે. એ ૬ મહાદિવાર(મહાધિકર)માં વિભક્ત છે. યતિદૃષ્ટ્યે સમય કેટલાકને મતે શકસંવત્ ૪૦૦ની લગભગનો છે. તિલોયપણુત્તિમાં 'લોયવિભાગનો ઉલ્લેખ છે. સર્વનાંદએ સો.માં શકમવત્ ૩૮૦માં લોયવિભાગ રચ્યો છે. કુન્દકુન્દન નિયમસારમાં જે 'લોયવિભાગ'નો નિર્દેશ છે તે આ જ અંથ છે એમ કેટલાક માને છે.

તીર્થાના દંનિહાર

જિનપ્રજાપુરિએ લગભગ વિ. સં. ૧૩૬૪થી ૧૩૮૯ના ગાળામાં

મિલોકસારની રચના કરી છે. પૃ. ૮૧માં એ ઉલ્લેખ છે કે વર્નમાન તિલોય-પણુત્તિનું સંકલન શકસંવત્ ૭૩૮થી શકસંવત્ ૬૦૦ના ગાળામાં થયું છે એનું સંકલન જયધવલાના એક ભાગના પ્રવૃત્તા આચાર્ય જિનસેનને ઠાથે થયાનો સંભવ છે (જુગો પૃ. ૨) આ સંકલન થયું તે પૂર્વે એક બીજી તિલોયપણુત્તિ હતી અને તે યતિદૃષ્ટ્ય આચાર્યની ટોવાનો સમાવ છે.

જ. સિ. ભા. (વ. ૧૨, ક્રિ. ૨, પૃ ૧૮૭-૧૧૨)માં તિલોયપણુત્તિ ની પ્રશસ્તિ નામનો પં. નેમિચન્દ્ર સામીનો લેખ છપાયે છે. પૃ. ૧૦૮માં એમણે કહ્યું છે કે આમાંનાં કરલુચ્ચો પૈકી જે ચર હ. સની પડેલી સનીના સૂર્યસિદ્ધિ નાદિ મણિઅન્વેષી સમાન છે, ન્યારે દેટલાક આત્મંત વિશિષ્ટ અવરથામા પ્રકાગુપ્ત અને હારકરની મંદિતતેથીનું અનુસરણ કરે છે. કેહું પછી મણિનત આટલી મોટી વિષમતા-અશ્વિત સળધી સુદમતા અને રમણનાં એક સાથે લખી શકે નહિ. એટલે આ વર્નમાન તિલોયપણુત્તિ વાસ્તવિક રીતે એક સંકલિત અન્ય છે.

૧ સિંહરુદિને ભાષાનું પરિવર્તન કરી સંસ્કૃતમાં 'લોયવિભાગ' રચ્યો છે તે મૂળે ડાની દૃષ્ટિ છે ૧

ને નાણાતિથિકેમ્પ રચ્યું છે અને જેને વિનિવર્તીય કલ્પ દર્શાવે
નામે ઓળખાવાય છે તેમા અનેક તીર્થો સમઘી દર્શીકત જ.મ.માં
આપાયેલી છે આવી સૌ કૃતિ તમીકે દિગ્ગરીય તથા નિવ્વાણકંડોને
ઉલ્લેખ કરાય છે તીર્થો, મંત્રો, મુનિઓ અને ૫૦ ધર્મ પ્રાચીની
સામુદાયિક કક્ષિતના જાણ પ્રતીકની ગરજ સારે છે

પટ્ટાવલી

પૂજાતેસવજ્ઞાકાપમાની ઘેરાવની અને નદીની ઘેરાવની અમમા
છે પહેલી ગરમાં છે તો બીજી ૫૪મા ૪૪ ગાથારૂપે

ધર્મધોપસૂરિએ દુસમમ વચ્ચે જ મ મા રચેન છે એમા ૨૪ ઉદ્ય
દર્શનાયા છે આ કૃતિ પટ્ટાવલીઅમુચ્ચય (ભા ૧, પ ૧૫-૧૬)મા
પ્રસિદ્ધ થયેલી છે આ ભાગ (પ ૪૧-૭૭)મા ધર્મસાગરગરિએ જ મ મા
રચેન ગુરુચરિનાડો તેમજ એની સ્તોત્ર મ ત્તિ હાથેન

દેવમેને ૪ સ ૯૭૭મા મે મા ૫૧ ગાથામાં રચેન ઉદ્દેશગુસ્તાર
નિનિષ સરોનો અહેવાન દિગ્ગરીય ૧૨ દ્રષ્ટિ પ્રમાણે રચ્યું કરે છે

અર્થસાત્થ (અર્થશાસ્ત્ર)

૫ હિડી (પ ૪૫)મનો નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ પ્રાચીન મમયમાં
પાષંધમા 'અર્થશાસ્ત્ર' હાવાનું સ્પષ્ટ કરે છે —

૧ આ પાસળરો અને વિગેરનામેના અક્ષરોદિ ક્રમ સહિત સિ. ૧/ જ મા
૪ સ ૧૯૩૪મા છપાયે છે ૨ જિનદત્તસૂરિએ બલુહરસદસયમ નામની
કૃતિમા બૌદ્ધમત્સભા નામના અધ્યક્ષી ગાદીને પોતાના અરુપવિ જિનવચ્ચમસૂરિ
સુધીના મુખ્ય આચાર્યોની સ્તુતિ કરી છે. આમા ૧૫૦ ગાથાઓ છે પહેલી ૬૨
ગાથામા પૂર્વાચાર્યોની, આ ૬૩-૮૪મા વર્માનસૂરિ અને એમના શિષ્યાદિની—
પોતાના નિકા પૂર્વજ પ્રગુરવોદિની અને આ ૮૫-૧૪૦મા જિનવચ્ચમસૂરિની સ્તુતિ
છે ૨૧ ગાથાના મુમુરુપારતતથેવમા આ જિનદત્તસૂરિએ જિનેધરસૂરિ વગેરેની
સ્તુતિ કરી છે ૩ ૫. નાથરામ પ્રેમીએ ૪ સ. ૧૯૨૦મા આ કૃતિ છપાવી
ABORI (Vol XV, pp 194-206)મા ૫મું આ છપાઈ છે અને
એનું સપાદન યો ઉપાન્નેએ અનેક હાથપોથીએને આધારે કર્યું છે

“સત્યમત્યે ય મનિય—” વિશેષેણ માયાઈ સત્યેણ ચ હૃત્યો
અપ્યનો ચિત્તદ્રુમાણો સત્તુ ત્તિ”^૧

ઓહનિન્નુત્તિ/યા ૪૧૮)ની દ્રોણસર્જિત વૃત્તિ (પૃ ૧૫૨આ)માં
નિગ્નદિખિત અવતરણ છે —

“જહા ચાણકુર વિ મનિય—” જહ રેકાહ્ય ન લોગિરહ તતો મશેસાં”

આ બેમાંથી એકે અવતરણના પૂરેપૂરાં આવન યુ સમાજ ઉપલબ્ધ
અમદ શાસ્ત્રમાં જણાવે નથી એટલે હું પાઇવ અત્યસ થતી મહાવના
કરું છું

નિમિત્ત-શાસ્ત્ર

જૈન આગ્રમે પૈકી અમવાય (સુત ૨૮)માં ‘ઉપાપમુન’
તરીકે ઓળખાવાયેના નિમિત્ત, વૈદક, મત્ર, સ્વપ્ન વગેરેનો
નિર્દેશ છે. ઉત્તરજટધણુ (અ ૧૫)ની નિમ્નનિખિત ગાથાઓમાં પણ
જે પ્રકારે શાસ્ત્રના બોધનો જીવનનિર્વાહ માટે ઉપયોગ ન કરવાની
માહુઓને શીખામણ અપાયેલી છે તેમાં પણ નિમિત્ત, વૈદક વગેરેનો
સમાવેશ થાય છે —

૧ જુઓ અર્થશાસ્ત્ર (અ ૧૪, અ ૩)માં નિમ્નનિખિત પણ —

“મન્ત્રમેપજ્યસલુકા મોગમ યાકુનાય મે ।

ઉપહન્દાદનિત્રાલે સ્વદન ચામિગલયેત્ ॥”-૫ ૪૨૫

૨ આ ઓહનિન્નુત્તિની નિમ્નદિખિત ગાથાનુ સમાજ કાલે છે —

તિળિ સદા મહારાય । અસ્તિ વહ પદ્ધિયા ।

વાય-સુત પુત્રીસાળ પત્તમેગ ન ઘરણ ॥ ૬૨૩ ॥’

આ ગાથાનુ પ્રતીક અર્થે વૃત્તિ (પૃ ૧૫૨આ)માં છે.

૩ ‘દુગુણત્રીશદિદે પ્રાક્તુવપસમે ય પજ્જત, ત જહા-મોમે ૧
ઉપાઈ ૨ સુમિમે ૩ અતરિક્ષે ૪ અમે ૫ સર ૬ વડપે ૭ લક્ષણ ૮,
મોમ તિવિદે ત જહા-સુત વિત્તો વતિઈ એવ દુદ્ધ તિવિદે ૧૪, વિકલ્પ-
જાને ૨૫ વિજ્ઞાનુજોમે ૨૬ મતાનુજોમે ૨૭ જોશાનુજોમે ૨૮ અણતિત્તવ
વત્તનુજોમે ૨૯ ।”

“ છિન્ન સર મોર્મ અતલિકસ સુમિળ લન્ધણ દંડ વત્સુવિજ્ઞ ।

અગવિચાર સમ્પવિજય જે વિજ્ઞાહિ ॥ જીવઈ સ મિચ્છ ॥ ૭ ॥

મત મૂલ વિવિદ્ધ વિજ્ઞાન્તિ વમણ વિરેચણ ધૂમ નેત્ર સિણાણ ।

આઠરે સરણ તિમિન્નિચ્છ ચ ત પરિભ્રામ પરિવ્વણ સ મિચ્છ ॥ ૮ ॥ ”

દેશાન્તરિત અને કાલાન્તરિત ભરિખના બનાવોને જણાવનાર ચિહ્ન તે ‘ નિમિત્ત ’ છે એ નિમિત્ત ઉપર પ્રકાશ પાડનાર શાસ્ત્ર તે ‘ નિમિત્ત-શાસ્ત્ર ’ છે આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષનો નિમિત્તમા અતર્ભાવ થાય છે કેટલીક વાર ‘ જ્યોત્સ-નિમિત્ત ’ એવો પ્રયોગ જોવાય છે ખરો, પણ એ તો જ્યોત્સનુ પ્રાધાન્ય સૂચવના માટે છે નિસીદુ વગેરેમા જોઈ સાધુએ તે યોગચૂરું, વિદ્યા અને નિમિત્તના પ્રયોગથી મિશ્રા મેળવનાનો નિષેધ છે, પણ જ્યોતિષ પિડનો નિષેધ કયો નથી આ ઉપરથી જ્યોતિષનો નિમિત્તમા સમાવેશ થાય છે એ હપ્તકતને ટેકા મળે છે, કેમકે નહિ તો ચૂર પિડાની પેઠે જ્યોતિષ-પિડનો પણ પૃથક્ ઉન્નય કરાયો હોત નિમિત્તપાહુડની જે નીચે મુજબની વ્યાખ્યા ભરેશ્વરકૃત કહ્યા-વક્ત્રીમા અપાયેલી છે તે પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે —

“ જલ્પ ઢળ કેવલિયાનોદ્યસદ્ગાદિનિ મત્તં યુતિજ્ઞદ્વત નિમિત્તપાહુડ ”

અર્થાત્ જોના ફેની, જ્યોતિષ અને સ્વપ્ન દિ નિમિત્ત જણાવનાર આવે તે ‘ નિમિત્તપાહુડ ’

વિસેમા૦ (ગા ૨૧૬૩)મા નિમિત્તનું લક્ષણ વગેરે સૂચવાયેના છે. ત્યાં કહ્યું છે કે જોના વડે શુભ અને અશુભ જાણી શકાય તે નિમિત્ત’ છે આ નિમિત્ત જોમ વગેરે આઠ જાનનું છે એનો નિયમ ત્રણે કાળના પદાર્થો—ભાવો છે અને એ ત્રિનેશ્વરે પ્રરેપેલું છે

સૂચક૦ (સુચ ૧, અ ૧૨ સુ ૯)મા જોમ કહ્યું છે કે સત્ત્વ ભર (જ્યોતિષ) સ્વપ્ન, લક્ષણ વ્યજન તેમજ રચણાગ નિમિત્ત જાણીને લોકમા (મનુષ્યો) જાણે ભાવોને જાણે છે

નિમિત્તહાર—આ નિમિત્તવિવેક કૃતિની એક દ્વાયપોથી પાટલુના ભંડારમાં છે.

ભદ્રગાહુનું નિમિત્તશાસ્ત્ર—ઉપાધ્યાય મેઘવિજયે ૧૨૪૩ પ્રબોધ પાને મેઘમહોદય (૫ ૪૨૬-૭)માં કેટલીક પાઇય ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે અને આ ગાથાના ક્યાં તરીકે ભદ્રગાહુનો અને મૂળ કૃતિ તરીકે ભદ્રગાહુસંહિતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરાય કે ભદ્રગાહુએ નિમિત્તશાસ્ત્રને અંગે કોઈ કૃતિ પાઇયમાં પદ્યમાં કે ગદ્યમાં ગ્રંથી હશે આ કૃતિ નજી બજ કે દુર્બોધ થવાથી એના ઉદ્ઘાટને રાદ્રગાહુમહિતા રચાઈ દરે એમ જિ.વિજયજીનું માનવું છે.

મહાનિમિત્ત (?)—વિવિધ માત્રામય અને રૂપમયમાં રચાયેલા પદ્યમયરિય (ઉ ૩૪, શ્લો ૩૪)માં મહાનિમિત્તનો ઉલ્લેખ છે ॥ એ કોઈ કૃતિ કે અને તેમ હોય તો પછી શું એ પાઇય કૃતિ છે ? બહી ઠાણુ (સુત ૬૦૮)માં અઠ મહાનિમિત્તનો ઉલ્લેખ છે.

નિમિત્તપાહુડ, અગ્નિવિજ્ઞા અને પળહાવાગરણ—નવમા પુ.વના ત્રીજા 'આયાગ' નામના પાટુમાં 'નિમિત્તપાહુડ' હતુ એમ સૂચગાંતી શીયામસૂરેકૃત દીકા જોતા જણાય છે આ નિમિત્તપાહુડ આજે મળતુ નથી, પરંતુ અગ્નિવિજ્ઞા અને પળહાવાગરણ નામના બે ગ્રંથ મળે

૧ આ નામ તેમાં અધિકારના ૧૦૨માં પદ્યમાં છે, જ્યારે પ્રારભમાં પ્રથમ ન પદમાં મેઘમહોદય નામ ॥ આ કૃતિના ઉપર સ રવોપણ (૧) દિપ્તિ હ મૂળ પ. ભવવાનદાસ બેને પોતાના હિન્દી અનુવાદ સહિત ઇ. સ ૧૯૨૬માં પ્રસિદ્ધ કરું છે આના પૃ. ૧૩-૧૭માં પાઇય ગાથાઓ છે પૃ. ૧૧માં 'ભદ્રગા' ના નામે પવો છે કેટલીક વાર મૂળમાં ગુજરાતીમાં લોકોક્તિ છે (જુઓ પૃ. ૨૩૮, ૨૮૬, ૨૯૬ છત્યાદિ). પૃ ૬૨માં હીરવિજયસુરિકૃત મેઘમાત્સ્યામાં બે ન મ અવતરણો અપાયા છે પૃ ૭૬માં ચરિત્રમાયના બે પવો છે ૨ આ કૃતિ સિ. ળે ત્ર.માં ગ્રંથાક ૨૬ તરીકે ઇ. સ ૧૯૪૯માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે એમાં વિ સ. ૧૫૦૪માં લખાયેલી અને લા. ગ્રા સ મં.માં મૂળપેરી દાઘ પોથીનો ઉપયોગ કરાયો છે ૩ જુઓ ભદ્રગાહુસંહિતાને અંગેનું "કિમિત પ્રસ્તાવિક" (પૃ. ૪)

છે. અંગેવિજ્ઞા એ પાદ્મજ ગણાય છે. એ દૃષ્ટિએ એની ભાષા અ. મા. ગણાય. એમ ન જ હોય તો એની ભાષા જ.મ. તો છે જ. આ મધ્ય ગદ્ય તેમજ પદ્યમાં લખાયેલી છે અને એનું પરિમાણ ૬,૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે. એ નિમિત્ત વગેરે ત્રિયો છપર પ્રકાર માટે છે.^૨

પદ્મદાવાગરણ નામનું દસમું અંક છે પણ તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી. અહીં તો ગાથાગદ્ય પાઘવ કૃતિનો નિર્દેશ છે એમાં જ. મ માં ગ્યાયેલી

૧ ' મોમ સુમિષંતલિકરં દિવ્ય અંગસરલક્ષણં તદ્ય ।

વંજનમદ્વિદં સત્ત્વ નિમિત્તમેવ સુનેયકરં ॥ ”

અર્થાત્ નિમિત્ત આઠ છે : (૧) ભૌમ—ભારતીય વગેરે પૃથ્વી સમૃધ્ધિ; (૨) સ્વપ્ન; (૩) અતન્નિ—આકારમાં ફરતા મહેલો અન્ય મશિના ગમન, હાથ, અસ્ત વગેરે; (૪) દિવ્ય—હઠકાપાત, મધર્વનમર વગેરેનું દર્શન; (૫) આંગ—શારીરિક રચના વગેરે; (૬) સ્વર—કામળ, કોર, ગજીર છત્યાદિ સ્વર અપવા હેસકાગમાદિ પ્રતિપાદિત સ્વરવિદ્યા; (૭) લક્ષણ—શ્રીવત્સ વગેરે શારીરિક લક્ષણ; અને (૮) અંજન—તપ, મસા વગેરે શારીરિક ચિહ્ન ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ ત્રણ કાળનો આ પ્રત્યેક નિમિત્તને અંગે દિવાર કરના નિમિત્તના ચોવીસ પ્રકારો પડે છે. અન્ય રીતે નિમિત્તના છ પ્રકાર પણ ગણવાયા છે જેમકે (૧) સુખ, (૨) દુઃખ, (૩) લાભ, (૪) હાનિ, (૫) દુર્લભ અને (૬) મજ્જા. મંજુસિપુત્ર ગોસાલકે આ છ પ્રકારના નિમિત્તના વિષયમાં પ્રશ્નિત્તના ચોવીસ પ્રકારો આપ્યા છે.

૨. જૈ. સિ. ભા. (ભા ૧૨, ક્રિ. ૨, પૃ. ૨૪-૨૬)માં પં. નેમિયન્દ્ર શાસ્ત્રીને “ જૈનાચાર્ય ઋષિપુત્ર વા સમય ઔર સનકા જ્યોતિય-જ્ઞાન ” નામનો લેખ છપાયો છે. પૃ. ૨૪માં ગર્ભચાર્યના પાર્શ્વ-કેવલી નામના જ્યોતિય-અન્યના અન્તમાના બે પદો અપાયા છે. પૃ. ૨૫માં કહ્યું છે કે રાહુનદાસ અને સદિવાસાસને પ્રચાર ઇ. સ.ની સાતમીથી ઇ. સ.ની અગિયારમી સદીના વચગાળામાં થયો છે. ઋષિપુત્રનું રચેલું એક નિમિત્તશાસ્ત્ર પં. વર્ધમાન શાસ્ત્રીએ સંપાદિત કરી સોલાપુરથી પ્રકાશિત કર્યું છે. વારાહી-સદિવાસ અને અદ્યુત્તમસાગરમાં ઋષિપુત્રના નામના વિપુલ લેખો છે. મળે છે એથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સં. અને પાઘવ એમ બંને ભાષામાં એમણે ગ્રંથની રચના કરી છે. ઋષિપુત્રનું મદત્તનું લેખણ બૃહત્સંહિતાની ભટ્ટોત્પત્તિ રીકામાં છે. આચાર્ય ઋષિપુત્ર શકસંવત્ ૮૮૮ની પહેલાં થઈ ગયા છે.

સમગ્ર સાહિત્યસૌ ગાથા છે અને એના ઉપર ક્રમશઃ ૨,૦૦૦ શ્લોક જોડી સં. દીકા છે, એની એક તાડપત્રીય હાથપોથી પાટણના જાંઘરમાં છે એના અંતમાં લીલાવતી નામની એક પ્રાચીન પાંચ ટીકાનો ભાગ જળવાઈ રહ્યો છે આ પછાડાવાગરણમાં નિમિત્તનાં સર્વ અંગોનું વર્ણન નથી, પણ એમાં જાતકને મળતી પ્રશ્નવિદ્યાનું નિરૂપણ છે. જેમ રમયમાં સોળ પ્રકારનો શિક્ષોમાંથી અમુક એક શિક્ષ ઉપર હાથ મુકાવીને કે પાસા નાખીને જાણેલી શિક્ષ ઉપરથી પ્રશ્નના ફળનો વિચાર કરી નિર્ણય કરાય છે તેમ આ પછાડાવાગરણથી પ્રશ્ન પૂછનારના મુખમાંથી નીકળેલા પ્રશ્નાકાર ઉપરથી શુભાશુભ ફળનો નિર્ણય કરાય છે. આ અથમા તમામ પદાર્થોને જીવ, ધાતુ અને મૂળ એમ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચ્યા છે અને પ્રશ્ન દ્વારા તેનો નિર્ણય કરવા માટે નવ નવ અક્ષરના પાંચ વર્ગો કલ્પ્યા છે અને એથી તે આ વિદ્યા વર્ગકેવલી તરીકે ઓળખાવાય છે. ઉપર્યુક્ત પાંચ વર્ગો નીચે મુજબ છે:—

અ એ ક ચ ટ ત ષ ય શ (પ્રથમ વર્ગ)

આ ઐ બ હ ઠ થ દ ર ઘ (દ્વિતીય વર્ગ)

ઇ ઓ ગ જ ડ ઢ બ લ સ (તૃતીય વર્ગ)

ઈ ઔ ધ ઝ ઞ ઘ જ વ હ (ચતુર્થ વર્ગ)

ઉ ઊ અ આ ઇ ઓ ઈ ન મ (પંચમ વર્ગ).

૨૧. કપાલે પછાડાવાગરણના નામાતર તરીકે ‘જયપાલક’ (જય-પ્રાભૂત)નો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. વિશેષમાં એમણે આ ગ્રંથ ઉપર ત્રણ ટીકા હોવાનું જણાવ્યું છે. એમાંની એક તે ચૂડામણિ દીકા છે. એ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી છે; લીંગડીના જાંઘરમાં દર્શનનયેદિ નામની ખીજી ટીકા છે; અને ત્રીજી જોસવમેરમા છે.

૧ વર્ગકેવલી—ચાંદ્રિની મહત્તરના ધર્મસુત્ર હરિમદ્સરિ પાસે આ નામનો એક ગ્રંથ વારાણસીનો નિવાસી જામુકે નામનો આવક

૧ જી. મં. (૫ કપ)માં માતૃકાકેવલી નામની એક સ. કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. પાશ-કેવલી માટે જુઓ જ. ૧૬૬, કિ. ૨.

એક વેળા લાગ્યો હતો. એના ઉપર આ આચાર્યે વૃત્તિ રચી હતી, પણ પાછળથી આવા રહસ્ય-અંચના પ્રકાશનનો દુરુપયોગ થવાનો ભય જણાવાથી એ વૃત્તિનો નાશ કરાશે આમ કહાવણીમાં ઉલ્લેખ છે. આ વચ્ચેવણી અંચ પાઠ્યમાં હશે એમ લાગે છે. જો તેમ હોય તો આજે પાઠ્ય સાહિત્યનો આ અંશ નાશ પામેલો ગણાય. ૧

મૂયગડ (સુ. ૧, અ. ૧૨)ની નવમી ગાથાની ટીકા (પત્ર ૨૧૮ આ)માં જે નિમિત્તશાસ્ત્રનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે તે જો પાઠ્ય પૃથિ હોય તો પાઠ્ય સાહિત્યની આ કૃતિ પણ નાશ પામેલી ગણાય:—

" ભદ્ર વાજવર્જિતાનાં નિમિત્તશાસ્ત્રાણામસુદ્ધમેન છન્દસા અર્થપ્રસોદ્ધ-
ગતાનિ સૂત્ર તાવન્ત્યેષ સહસ્રાણિ વૃત્તિઃ તાવત્પ્રમાણલક્ષા પરિભાષેતિ । "

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અજ સિવાયના નિમિત્તશાસ્ત્રોનાં સૂત્રોનું પરિભાષ્ય ખત્રીસ અક્ષરના એક શ્લોક લેખે ૧૨૫૦ શ્લોક જેવડું છે, એની વૃત્તિનું પરિભાષ્ય ૧૨,૫૦૦ શ્લોક જેવડું અને પરિભાષાનું ૧૨,૫૦,૦૦૦ જેવડું છે.

ચૂડામણિ—ભવિષ્યમા ચનારા લાલાલામ ઉપર પ્રકાશ પાડનાર અંચ તરીકે જેનો નિર્દેશ કરપની ટીકામાં 'નિમિત્ત' શબ્દ સમજાવતાં કરાયો છે, જેનો મદિમા મુપાસનાહુવ્યશિયમાં ચપકમાસના અધિકારમાં વર્ણવાયો છે, જેનો સાર ભદ્રજાણે ચૂડામણિસારમાં રજૂ કર્યો છે અને જેના ઉપર પાંચમંદ્રે હરેતકાંડ નામનો અંચ રચ્યો છે એ ચૂડામણિ નામના અથા અભિજ્ઞ હોય એમ લાગે છે. એ કોઈ જૈન કૃતિ છે. આ ચૂડામણિ આજે ઉપલબ્ધ નથી. શું એની

૧ ગદ્યો એ જે અર્ચવિજ્ઞા, પહુલાવાચરણ વગેરેને લગતી હકીકત આપી છે તે " જૈન મુગ " (પુ. ૧, અ, ૩)મા મુનિ (હવે પંચાસ) કથાણવિવચના " આપ્તા પ્રાપ્તો " નામના લેખને આધારે છે. ૨ ચંદ્રો-ન્મીસન નામની જૈન કૃતિ ચૂડામણિ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય એમ લાગે છે. દ્રવિડ દેશમાં દુર્વિનીત નામના રાજાને ૫૫મી સદીમાં ૬૬,૦૦૦ શ્લોક જેવડો ચૂડામણિ નામનો અંચ મદ્યમા રચ્યાનું કહેવાય છે. ધર્મપ્રમશ્નિ

જોડસયકનિયાર—જો ૩ (પૃ. ૩૪૭)મા જ્યોતિષચક્રનિયાર નામની પાછર કૃતિનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી મેં આ નામ યોજ્યું

૧ જોડસહીર—આ અઘાતકર્ત્રક કૃતિનું પ્રથમ પ્રકીર્ણક મ યા ૭૬મા ૨૮૭ પછોમા છે. આ કૃતિ કોઈ જોડની છે, કેમકે એના પ્રથમ પદમાં જયપરમેશ્વરીને નમસ્કાર કરાયો છે જ્યોતિષના કૃતિવ રિવાજની આ નવી કૃતિનો જોડવો ભાગ ઉપનય છે એ પણ મહારાનો છે, કેમકે એમા કૃષ્ણદેશને લગતી પ્રાચી બધી બાજતો છે

૫ જો ૩ સુ મા નીચે મુજબની જ્યોતિષની પાછર કૃતિની નોંધ છે
ઉપશૃતિકાર, ગયુધરહોરા, છાયાકાર, જ્યોતિંકાર, નાડીકાર, નાડીવિચાર અને શાસ્ત્રચક્ર (અપથસ)

સંકલ્પકાર (શકુનકાર) અને મંડિતુનિયાર—આની એક લાખપોથી જાટલુના બહારમા છે એવી રીતે સંકલ્પવિધાનની પણ છે

સામુદ્રિક શાસ્ત્ર

પ્રાચીન સમયમા સમુદ્ર નામના ક્ષત્રિએ પોતાના શિષ્ય ગર્ભને સામુદ્રિક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો એવી મનનબનો ઉલ્લેખ આશ્વિપુરાણમા જોવાય છે પ્રાચીન પંડિત નીચે મુજબ છે.—

“લક્ષ્મણ ચત્ત સસુદક્ષ ગર્ગાચોક્ત ચવા પુત્ર”

સમુદ્રે આ જાતનું નિરૂપણ કર્યાના પ્રયેષને લક્ષ્યમા રાખી આ વિદ્યાનું નામ ‘સામુદ્રિક શાસ્ત્ર’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે વરાહમિહિરે બ્રહ્મસંહિતામા ‘મહાપુરુષનક્ષત્ર’ નામનો સર્વ રચેનો છે. એના જ્ઞાતકાર ઉપનયને એના ઉપરની જ્ઞાતિમા “સમુદ્રે કથ્ય છે” એવા નિર્દેશપૂર્વક અવતરણો આપ્યા છે જિનસેન આચાર્યે હરિવ શશુરાણુમાં ‘નરનક્ષત્ર’ના કર્તાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે વિશેષમાં એમણે આ લક્ષ્યો રસમા સર્ગના મેં ૫૫-૧૦૭માં વર્ણવ્યા છે એમાના મેં ૮૫-૯૭

૧ આ કૃતિ ‘જ્યોતિષસારસ મહ પ્રાશ્ન’ એ નામથી પણ અવધાનદાસ જૈન જ્ઞાત્રી પોતાના હિન્દી અનુવાદ સહિત ઇ સ ૧૯૨૩મા પ્રસિદ્ધ કર્યા છે

કરલક્ષણ અને એની સાર્થકતાને અંગે છે. આ તો સં. કૃતિઓ છે.

કરલક્ષણ—આ ૪૦૪૦માં છે. એમાં ૬૧ પદો છે. એ પુરુષ અને સ્ત્રીની હસ્તરેખાનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરે છે. આ જૈન કૃતિ છે, કેમકે એમાં આઘ પદમાં મહાવીરસ્વામીને નમસ્કાર કરાયો છે. ૪૦મા પદમાં ધન-રેખા અને ધર્મ-રેખાનું સ્વરૂપ છે. ૬૦મા પદમાં નાચનાચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સૂરિ ચનારને કયાં 'યવ' હોય તે દર્શાવાયું છે. અન્તમાં મનુષ્યની પરીક્ષા કરી, 'જન' આપવાની વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આમ આ કૃતિ ધાર્મિક ઉદ્દેશથી રચાયેલી છે એની રચના પૂર્વાચાર્યોને આભારી છે. 'આઘ તેમજ અતિમ પદમાં પણ આ કૃતિનું' નામ 'કરલક્ષણ' અપાયું છે.

કર્તાએ પોતાના નામનો કે રચના-અમયનો કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વિશેષમાં એઓ શ્વેતાચર છે કે દિગચર એ વચ્ચે જાણી શકાય તેમ નથી. પ્રાચીન હસ્તનિખિત પ્રતિ ઉપરથી આ સંપાદિત થવાનો ઉલ્લેખ છે પણ એ પ્રતિ વિશે કશો પરિચય અપાયો નથી. કૃત આ પ્રતિમાં આ નાનકડી કૃતિનું નામ 'સમુદ્ધર શાસ્ત્ર' હોવાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

રિદ્ધિસમુચ્ચય—૪૦ સો.માં ૨૫૮ પદોમાં રચાયેલી આ એક નાની કૃતિ છે. એના કર્તા દુર્ગદેવ ધર્મે દિગચર છે. તેમણે આ કૃતિ 'કુલાનચર'માં લિપ્યભિનવામ સળગુ રાજ્ય હતું તે દરમ્યાન વિ. સ. ૧૦૮૬માં રચી છે. આ કૃતિનું નામ જ કહી આપે છે તેમ આ કૃતિમાં રિદ્ધિ એટલે કે મરણસૂચક આનંદ ચિહ્નનો વિશે ઉદ્ઘાપે હ કરાયેલો છે. આ રૂઢિતો યોડોડ બાન કટકે કટકે બા. નિ.માં છપાયો છે. એનો

૧ આ કૃતિ સ. છાયા, દિન્દી અનુવાદ અને કવચિત્ સ્પષ્ટીકરણ તેમજ પાશ્વિમાધિક શબ્દોની અનુક્રમલિપ્તપૂર્વક પ્રો. પ્રફુલ્લકુમાર મોદી દ્વારા સંપાદિત કરાયેલ છે અને "દાનપીઠ મૂર્તિદેવી જૈન ગ્રન્થમાલા"માં (પ્રાકૃત ગ્રન્થાક ૨) વરીકે ઇ. સ. ૧૯૪૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પ્રારંભમાં બે પૃષ્ઠની પ્રતાવના છે ૨ આ સંપૂર્ણ કૃતિ સં. છાયા, અ. અનુવાદ ઇ. સાયે સિ. જી. અં. માં ઇ. સ. ૧૯૪૫માં છપાયેલ છે. વિશેષમાં પં. નેમિચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રી દ્વારા સંપાદિત અને

રચના પાપ્યમાં કરાયેલી હતી? ધનપાલે જે અર્હુચ્યૂડામણિના આધારે
સોજ રાગને ઉત્તર આપ્યો તે શું આ પ્રસ્તુત અંચ હશે?

કાલકસહિતા—આ કાવ્યકસરિએ રચેલો નિમિત્તશાસ્ત્રનો અંચ
હશે એમ લાગે છે. એની બાપા વગેરે જાણુતામાં નથી. સં.માં રમવ-
શાસ્ત્ર રચનાર સોજમાગર પોતાના આ અંચમાં કહે છે કે ભારતમાં આ
રમવવિદ્યા લાવનાર કાવ્યકસરિ છે.

કાવ્યકસરિએ નિમિત્ત મંજૂરી કે છ અથ રચો હશે એમ પાટણી
એક તાકપત્રીય હાથપોથીમાંના નીચે મુજબના પત્ર ઉપરથી જાણાય છે—

“પદમણુઓમે કાસી જિગચન્નિદસારચરિયણુમર્થે.”

કાલગણુરો બહુવં લોગણુઓમે નિમિત્ત ચ ॥૪૩॥”

તોંકે નિમિત્તશાસ્ત્રને ‘પાપ્યુન’ તરીકે ગણાવાયું છે, પણ આ
ઉપરથી કંઈ આ વિદ્યા અનાદરીય મણુવાની નથી આના સમર્થનાથે’
વિસેસનિસીહુચુધિજુમ ની નીચેની પકિત હુ રજૂ કરીશ—

‘કિં વા વેરગપવળગણ જોતિવેળ જોણિપાહુડેળ વા નિમિત્તેળ વા
અવમાદિ સુવમાસાયણ”

ત્રૈલોક્યપ્રકાશ નામના પોને રચેલા જ્યેતિય ગ્રંથમાં અર્થકાંડ ચૂડામણિ-
સાથેજારના આધારે રચાયું કયું છે તેમપ્રમણરિએ વિ.સ. ૧૩૦૫માં
નબજાતક, ત્રૈલોક્યપદક, ભુવનસીપક અને મેથમાસા એમ ચિત્રિય નામ
વાળો ત્રૈલોક્યપ્રકાશ રચ્યો છે અને એ કીમસિદ્ધ મલેકે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.
એમણે એક ભાગ ‘અર્થકાંડ’ છે

૧. કલપસંતાની અરેજ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮)માં સૂચવાયું છે કે વરજ-
મિદિના બૃહગ્જાતક (૧૬, ૧)ની ઉત્પત્તિ સીકામાં જે પાપ્ય પવો બંધ
લગાવાયેલ જાવકસહિતામાંથી ઉદ્ભૂત કરાયો છે અહીં બંધકસહિતાનો
જે ઉદ્દેશ છે તે કાલકસહિતાજ હશે, કેમકે હાથપોથીઓની સંજ્ઞા વિચારત-
‘જ’થી એ ‘જ’ અક્ષરનો લેખ સૂચવાયો હોય એમ લાગે છે. એની રીતે
‘બ્રહ્મકાચાર્ય’ થી કાલકાચાર્ય અભિપ્રેય છે રજુએ “જૈનધુમ” (પૃ ૧.
અં. ૪)માં હપાયેલ “આપણા પ્રાબૂતો” (પૃ. ૧૩૦).

અર્થાત જોમણે વૈરાગ્યને સ્વીકાર્યો છે એવા મુનિવરને જ્યોતિષ, બ્રહ્મિપાણ્ડુ કે નિમિત્તની શી જરૂર છે? આમ કહેવું તે મુનની આચારના છે. વળી નંદી અને પકિણ્ધસુત્રની દીકરા પણ આચારને જ્યોતિષ વગેરેના જ્ઞાનની આવશ્યકતા બતાવી છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે:

“ જોશ્નિમિસ્તનાણં ગણિણો વજ્જાવણાદ્વજ્જેસુ ।

सयजुग्जइ तिहिफरणाइजाणणइइअहा दोसी ॥ ”

પ્રસિદ્ધિલાભ (?)—ગીજ ખોવાઈ જતા તે કપાદે મળશે એ જણાવનારી કૃતિ તરીકે આનો હિસેબ સ્વ કલાલે દર્શો છે, પણ મેં આ કૃતિ જોઈ નથી. પ. જો. જા સૂચ્યા પ્રણયસાહ્યાદિ નામની જે કૃતિની તોય છે તે જ આ હશે.

સાગુરુદય (જ્ઞાનરુત)—કૃતરાના મિત્ર મિત્ર જીવાન ઉપરથી ગમન, આગમન, ક્ષયિત, મરણ ક્રયાદિનું સૂચન થાય છે એમ જો મનાય છે તેને લગતી આ કવિ છે એની એક હાથપોથી પાટલુના બાગમાં છે.

ભૂમિનાજી ને મેઘમાલા—પહેલી કૃતિ અપભ્રંશમાં છે આ
મનેની એક હાથપોથી પાઠલખના બહારમાં છે

અથે। તિ ૫

દુર્યોનશંકડી ભારતયાત્રા (પન ૧૨૪) ઉપરથી એ જાણી
રાધાપણે કે એઓ આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે એક નિર્ઘન્યને-જેન મુનિને
મળ્યા હતા, એ મુનિ જ્યોર્જાતપણ સારા જાણકાર હતા.

લક્ષ્મણ—આ એક જ્યોતિષનો અથ છે. એની રમના જો મંમ
કરાયેલી છે એના કર્ણો તરીકે યાત્રિકની મદતરાના ધર્મસ્થુ હરિશદ્ધરનો
હરિદેવ કરાવે છે

૧ આ આ છુ રમા જ (ભા ૩)મા ટા. જીમ. ગ્રામ મજમુદારને Gujarati Secular paintings of Kāṅkaruta and Citrapras'na નામનો જે સચિત્ર લેખ છે તેનું સ્મરણ કરાશે છે. વિ. સ. ૧૫૮૮ની કાંચ પોલીશ મનનુ નામ હાથારિચક્રાવેદ અષ્ટાવુ છે. આમાં સં. મા ૫૨ અને ૫૩ વચ્ચે ૩ માં ક્રમાંલ છે.

પહેલો હોતો વ. ૧, ભા. ૨ (મે ૧૬૪૦)ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એના ૧૫મા પાનામાં સૂચના મુજબ પરીવહો જતા બદલે આરાધના-પતાકાને મદબુ કરે છે તેનાં રિહોવું આમાં વર્ણન છે. આ વર્ણન મરજુકડિયાને આધરે હું આપું છું એમ દુગદિવ પોતે એના પછીના પાનામાં કહે છે.

રિફ્ફદાર—આની એક દાઢપોથી પાટણના બંદારમાં છે.

છોડિયિયાર—પ્રપંકરનૃપકથા (પૃ. ૬-૭)માં અવનરમુરુપે દિશા-વિશિષ્ટાદીક ધોતુ રૂળ મંભા દર્શાવાયું છે તે ઉપરથી કા તો આ સગંધી કોઈ રતત્ર મધ દોવાની અથવા તો નિમિત્તશાસ્ત્રની કોઈ પાઠ્ય કૃતિનો એ અંશ દોવાની સંભાવના થાય છે બીજી સંભાવના સ્વીકારતાં નિમિત્ત-શાસ્ત્રની કોઈ પાઠ્યમા-મંભા કૃતિ દોવી કોઈએ એમ ક્ષતિ થાય છે.

ધિથીલિયાનામુ-લે૦ મં૦ (પૃ. ૩૩૫)માં વિધીસિક્ષાજ્ઞાન નામની એક પદ્ય કૃતિનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી મેં આ નામ સૂચ્યું છે એમા આઠ પાનો છે. આ કૃતિ લખિયમા યનરા બનાવેલાં માહિતી આપે છે એનું એક પત્ર ૫ ને ભાં સુ (ભા ૧, પૃ. ૮૩)માં અપાયું છે રિફ્ફદારનું જીવન એ નામના અનુવાદિત પુસ્તકનું આ સમરણ કરાવે છે.

જીવોત્પત્તિનું શાસ્ત્ર અને વૈદ્યક

જોલિપાહુક અને જયશુંદરી(યોગ)માલા (જગત્સુ દરીયોગ-માલા)—રેફ-તંત્રના અન્ન વરીકે ઓળખાવાતો જોલિપાહુક એકેન્દ્રિયથી માહિતે પચેન્દ્રિય સુધીના જીવો કેમ ઉત્પન્ન કરવા તે મુદ્દા ઉપર

“ શ્રી જયસદ ૧૩૫૬ ગોત્ર જન્ય અન્નમાલા ” (હંદાર) વર્તુળી વિ સ ૨૦૦૫-મા પ્રકાશિત “ રિટસમુચ્ચય ” નો આશ્રિતમા મૂળ, જેની સ. ઘાયા, દિન્દો અત્ર વાદરૂપ અર્થ અને દિન્દો વિવેચન તેમ જ દિન્દોમા પ્રસ્તાવના હંલદિ અપાયેલ છે.

૧ આ અનુવાદ શ્રી. દિલો સ્વામી ધન્દરામદાસ અસરવાળાએ કર્યો છે અને એ નવજીવન કાર્યાલય (અમદાવાદ) વર્તુળી હ. સ. ૧૯૪૦મા છપાયેલ છે મૂળ કૃતિના લેખક મેનિસ એટલેક છે.

એમ વિસેસનિસીહુચુલિહુમા કહેવું છે વળી આ ચુલિહુમા એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ છે કે જોલિપાહુડના આધારે સિદ્ધસેન આચાર્યે ધોડા બનાવ્યા હતા. પ્રભાવકચરિતમા આ ગ્રંથના આધારે માહત્તા અને સિદ્ધ ઉત્પન્ન કર્પાની વાત છે. વિસેસાન(મા ૧૭૭૫)ની હૈમચન્દ્રસચિત ટીકામા એવો નિર્દેશ છે કે યોનિપ્રાભુત (પા. જોલિપાહુડ)ના આધારે અનેક વિખતીય દ્રવ્યના સયોગ વડે સર્પ, સિદ્ધ વગેરે પ્રાણીઓ તેમજ મધિ, સુવર્ણ વગેરે પદાર્થો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ૧

વધવક્ષામા જોલિપાહુડનો જે ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી એમાં મત્રત્રવોતી શક્તિનું વર્ણન હોય અને એ પુદ્ગલાનુભાગ જાણવાનું સાધન હોય એમ લાગે છે, આ પ્રસ્તુત કૃતિ હરી તેમ ન જ હોય તો એ કોઈ દિવની સમાનતામક કૃતિ હશે

નિર્વાણકલિકાની પ્રતાવના(૫ ૧)મા કહ્યું છે કે ધરસેને ઇ. સ. ૧૩૫મા યોનિપ્રાભુતની રચના કરી ૫ આ ગ્રંથ તે પ્રસ્તુત પાહુડ હોવા વિશે શંકા રહે છે, કેમકે પાહુડ એ પ્રુન્નો વિખામ છે અને કૃષ્ણની વૃત્તિ (૫ ૪૦૧ અને ૭૫૪) પ્રમાણે તે ઉપધુક્ત જોલિપાહુડ પુન્વનો એક અંશ છે એટલે કે એની રચના તો મહાવીરરાયીના સમયમા થયેલી છે

ભા. ૦ પ્રા. ૦ સ. મ માં જે જોલિપાહુડની દ્વાયપોથી છે તે ૫ ૧૭૬મા નિર્દેશન જોલિપાહુડ હશે કે કેમ તેના નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. એનો

૧ જુઓ ૫ ૧૭૨. ૨ જુઓ H O L J (p. 249) અને આશમોતુ' હિન્દશન (૫. ૧૬૦-૧૬૨) ૩ આ ટીકા શક્યતઃ ૭૩૮મા પૂર્ણ કરાય છે અને નવમે ભાગ હમણાં (૧૯૪૬મા) પ્રસિદ્ધ થયો છે. ૪ "જોળીવાહુડે મણિદમતવંતસપોથો યોગલાણુમાનો સિ વેસન્વા " ૫ વિ સ. ૧૫૫૬મા વખતેથી જુહટિષ્ઠિજ્ઞાનિકા નામની સૂચના તો " યોનિપ્રામૃત વીરાત ૬૦૦ પારસેન" એનો ઉલ્લેખ છે ૬ આના પરિચય માટે જુઓ D O J M (Vol XVII, pt 1, pp 383-4) તેમજ "અનેકાન્ત" (પ. ૨, નિ. ૬)મત લેખ " યોનિપ્રામૃત ઔર જગત્સુન્દરી-યોગમાલા " (૫ ૪૮૬-૪૯૦).

લિપિકાલ સવત્ ૧૫૮૨નો છે અને એ પરદશવણ મુનિએ રચી છે આ પોથીમા અન્નપ્ર પરદશવણ (જ પ્રજ્ઞવણ)નો ઉલ્લેખ છે કુખાડી દ્વારા ઉપદેશાયેલી અર્થાત્ જણાયેલી આ પદ્યાત્મક કૃતિની રચના કર્તાએ પોતાના શિષ્ય પુષ્પદત્ત અને જૂતમલિ માટે કરી છે આ કૃતિ જરૂર, જૂન અને શાકિની પ્રતિ સ્વર્ગસમાન છે, સમસ્ત નિમિષ-શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિની યોનિરૂપ છે, સર્વે વિદ્યાઓ અને ધાતુવાદના વિધાન માટે છે, લોકન્યદારરૂપ ચંદ્રની ચાદનીને માટે ચક્રાર જેવી છે, તે આયુર્વેદના પૂર્ણ સારરૂપ છે આ કૃતિને જે જાણે તે કલિકાલસર્વશ અને ચતુર્વર્ગનો અધિષ્ઠાતા અને વર્ણી મન્ન-વન્નો ધવાદિમાં મિથ્યાદષ્ટિઓનું તેજ ત્યાં સુધી છે કે જ્યાં સુધી બુદ્ધિશાળીઓએ આ કૃતિ સાલળી નથી આમ આ કૃતિનો પ્રભાવ પણ વર્ણવાયો છે આ કૃતિમાં એક રચણ કહ્યું છે કે પ્રમથવણ મુનિએ બામતત્ત્વ સક્ષેપમા કહ્યું છે ૨૦મા પત્ર પર “ યોનિપ્રામૃતે જ્ઞાતાનો ચિકિત્સા સમાપ્તા ” એવો ઉલ્લેખ છે

પડિત હરિશેણે જગત્સુન્દરીધોગમાસાધિકાર રચ્યો છે એની પણ દ્વાયપોથી ઉપયુક્ત મન્નિરમા છે એ આ સાથે ભેગી થઈ ગયેલી છે કેમકે આ મળીને એક જ પ્રથમ હોય એમ લાગે છે એની રચના વખતે એના પ્રણેતાને જોણિપાહુડ નામનો પ્રથમ મળ્યો ન હતો એટલે તેમણે ૧૬૬૩ના વિરિધ પ્રયોને આધારે જગત્સુન્દરીધોગમાસાધિકાર રચ્યો આને જગત્સુન્દરીધોગમાસા પણ કહે છે આને પ્રારંભ ઉપયુક્ત દ્વાય-પોથીમા પત્ર ૨૦થી થાય છે, અને એમાં એનો જયમુન્દરીમાસા તરીકે ઉલ્લેખ છે આ કૃતિ જગમંગમા પદ્યમા રચાર્થ છે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આરોગ્યથી મળે છે માટે એનો ઉપાય કું કહ્યું છે એમ મયમર સચવે છે સાથે સાથે એઓ પોતે હારીત, ગર્મ અને મુશ્મતના વેદક પ્રયોથી અપરિમિત હોવાનું કહે છે તેમ જના પોતાધારે

કુમારતંત્ર, સુગ્રીવમત અને જ્વાલિનીમતનો ઉલ્લેખ છે. ૩૩મા અધિકારમાં રસાયન (કીમિયા)ના પ્રયોગ છે તેમજ તોલો, માસ વગેરે માપનાં નામ છે. યજ્ઞકીર્તિએ ગુરુ તરીકે ધનેશ્વરનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સુવર્ણસિદ્ધિ અને સુવર્ણપુરુષ—સુવર્ણસિદ્ધિને અંગે કાષ્ઠરતંત્ર કૃતિ જોવાનજવામાં નથી પણ દસવેયાલિય (ગા. ૧) હસાદિ આ બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. જૈન શ્વેતાંબરીવ સાહિત્યમાં સુવર્ણપુરુષ વિષે ઉલ્લેખો મળે છે. આવસ્થયની નિશ્ચલિ (ગા. ૧૦૧૨)ની વૃત્તિ (ભા. ૨, પત્ર ૪૫૨આ)માં નમસ્કારના કૃત્ય અંગેની કથામાં હરિ-ભદ્રસુરિએ સુવર્ણકોટી (સુવર્ણકોટિક) યાને સુવર્ણપુરુષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ચમત્કાર-શાસ્ત્ર

સિદ્ધપાહુડ—કહાવલીમાં સચવા મુજબ પાદસેપ, અંગન, ગુટિકા વગેરે સંબંધી માહિતી જે અંધમાં અપાયેલી હોય તે સિદ્ધપાહુડ. આ અથના નામના અંતમાં 'પાહુડ' શબ્દ છે એ વિચારતાં એ કાષ્ઠ પુસ્તકનો અધિકાર હોવો જોઈએ. આજે આ અંધ કાષ્ઠ રથને જણાવે નથી, પરંતુ ચોમરતનાવલી અને નાગાર્જુનનો કંકાપુટી અંધ આ વિષયનાં ઉદાહરણરૂપ છે. પાદલિખસુરિ અને નાગાર્જુન પગે લેપ લગાડી આકાશમાર્ગે વિહરતા હતા તે આ સિદ્ધપાહુડની સદાવતાથી હશે. આયસુરિયતસુરિના બે કુલ્લક શિષ્યો અંગન આંજી અદરપ બની દુષ્કાળમાં ચક્રગ્રસ્ત રાખાની જોડે જમતા તે પણ આ સિદ્ધપાહુડનો પ્રસાદ હશે. સં ૨૦ (લવ ૬, પત્ર ૧૫૨૧)માં એવી વાત આવે છે કે ચંડુદ (ચંડુદ) ચોર પાસે આખમાં આંગવાની 'પરદિદ્ધિમોદિણી'

રામકીર્તિ તે વિ. સં. ૧૨૦૭મા વિધમાન દિ. સુનિ દોવાની સલાવના પ્રાપ્ત છે. સાથે સાથે આ અંધ તે જાં પ્રા. સ. મં.ગવ જગત્સુન્દરીયોગમાસાથી સિત દોવાનુ પણ સૂચન છે.

૧ જુઓ પ. ભગવાનશાસ દ્વારા બાપા સાથે સંપાદિત પ્રાપ્તિ (ભા. ૧).

(પરદર્શિમોહિની) નામની ચોરગુલિકા હતી એ પાણી સાથે મેળવીને આજતા એ તેમજ લગ્ન (સ લક્ષ્મી) અદસ્ય બન્યા હતા.

યોગચૂષ* વગેરેનું સ્વરૂપ પણ સિદ્ધપાહુડમા દર્શાવાયુ હશે. આનો ઉપયોગ આર્યસમિતે કરી હતો એમ તેમણે યોગચૂષ* વડે નદીનો પ્રવાહ અટકાવી 'બ્રહ્મ' દ્વીપના પાયસો તાપસોને પ્રતિબોધ પમાજાની હકીકત ઉપરથી જાણી શકાય છે

મ ત્ર વિ ઘા

આ-દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તે 'વિઘ્ના' અને પુરુષ-દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તે 'મત્ર' એમ વિઘ્ના અને મત્રની વ્યાખ્યા જૈન ગ્રંથોમા મળે છે રવિજીભાપાહુડમા મત્રવરૂપિણી અને અક્ષરાત્મક એવી અનેક વિઘ્નાઓનો ઉલ્લેખ હશે કે જેના જ્ઞાનના ધારકને વિઘ્નાધર કે ઊવિઘ્ન સિદ્ધ કહી શકાય હમમા અગ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ પહુલાવાગરણુમા ચમત્કારિક વિઘ્નાઓ હતી એમ એના સ્વરૂપના નિરૂપણ પરથી જાણાય છે આપ સ્વસ્ય (અ ૪)ની નિજજીતિ (ગા ૧૨૬૬)મા મવ* ધરિપને દૂર કરનારી વિઘ્ના કહુ છુ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી એના પછીની નીચે મુજબની ગાથા રજૂ કરાઈ છે —

૧ મહાનિસીહના અવમા વર્ણનો વિસ્તેષ કરી * સર્પમાન વિઘ્ના અપાર્ણ છે એ આ મુ રમા ગ્ર (ભા ૩, પૃ ૩૦)મા કપ હ છે ૨ જૈન ભડારોમા મત્ર અને વિઘ્નાના જે વિવિધ ગ્રંથો છે તેની એક યાદી "આપણા પ્રાણુતો" (જિન યુગ પુ ૧, અ ૪, પૃ ૧૩૨)મા આપાયેલી છે 'મહામત્ર' નામની નાનકડી કૃતિની નોંધ મે DCJM (Vol XVII, pt ૬, pp 212-3)મા લીધી છે ૩ ચેદાલગ નામનો પરિવાજક વિઘ્નાસિદ્ધ હતો એ હકીકત આવસ્વસ્યની હરિભદ્રસંસ્કૃત ટીકા (પત્ર ૬૮૫આ) ઉપરથી જાણી શકાય છે ૪ હ સ ૧૩૬૦ની આસપાસમા થઈ ગયેલા દિં ૦ કવિ મ ગજાળે અગ્નેન્દ્રમણિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે એમા વિઘ્ના પ્રકાર, સર્પની ભૂતો, વિષનો નાશ કરવાની રીતો ઇત્યાદિ વિષયો છે આ ગ્રંથ મદ્રાસ વિઘ્નાપીઠ તરફથી કલકત ગ્રંથમાલામા પ્રસિદ્ધ થયો છે

“ સત્ત્વે પાણાદવાયં પચ્ચક્ષ્ણાઈ મિ અલિયનયણ ચ ।

સચ્ચમદેસાદાણં અબ્બંમ પરિગ્ગહં સ્વાહા ॥ ૧૨૭૦ ॥ ”^૧

અંકાસિદંતકરુપ—જૈન ગ્રંથ (પૃ. ૩૬૪)માં અંકાસિદંતકરુપ નામની એક પાઘ્ય કૃતિનો નિર્દેશ છે. શું આને મંત્ર સાથે સંબંધ છે ?

વિ શિ વિ ધા ન (કિ થા કાં ડ)

૨વિહિમગ્ગપવા—જૈન ગ્રંથોને અને ગ્રાંથોને જે ધર્મિક ક્રિયાઓ કરવાની છે તેની વિધિઓને લગતી કેટલીક કૃતિઓ પાઘ્યમાં છે. એ સૌમાં જિનપ્રજ્ઞસૂરિએ જ. મ.માં રચેલી વિહિમગ્ગપવા નોંધપાત્ર છે. એના બીજા ઉપરથી જાણી શકાય છે કે એમાં સમગ્રવત્સુ આરોપણ, સામાયિક લેવું અને પારવુ, ઉપધાન, દીક્ષા, કાલમદ્ય એમ વિવિધ બાબતો વિચારાઈ છે—એ દરેકની વિધિ દર્શાવાઈ છે. વિશેષમાં આ કૃતિમાં કેટલીક પ્રાચીન કૃતિઓ ઉદ્ધૃત કરાઈ છે :

(૧) માનદેવસૂરિએ ૫૪ ગાથામાં રચેલ ઉવહાણુવિહિ.

(૨) કહ્હારયણકોસગત અને ૫૦ પદ્યોમાં રચાયેલ ધયારોવણુવિહિ.

(૩) અત્તાતકર્ત્ત્વક ૫૧ ગાથાનું ઉવહાણુપદ્ધૃપવ્યાસય.

જિનપ્રજ્ઞસૂરિકૃત પોસહવિહિપદ્યરણુનો ૧૫ ગાથામાં સારાંશ આપાયો છે.

જોગવિહિ ઇત્યાદિ—બાં. પ્રા. સં. મં.માં ૧૩૯૨/૧૮૯૧-૯૫ ક્રમાંકવાળી તાડપત્રીય પ્રતિમા વિવિધ વિધિઓને લગતી કૃતિઓ છે.^૨ જેમકે જ. મ.માં ૬૪ પદ્યમાં રચાયેલ જોગવિહિ, ૪૧ પદ્યની ઉવહાણુવિહિ, ૯ પદ્યની સંખિત-જોગવિહિ ઇત્યાદિ.

૧ આ પ્રસંગ કોષાદિ ચાર સૂર્યો અને એને અંગેની બંધન નામદત્તની કથા-માનો છે. આ કથા સુરિભદ્રસૂરિએ દીક્ષા (પત્ર ૫૬૫ અ-૫૬૬ અ)માં જ. મ.માં આપી છે. ૨ આ ‘વિધિમાર્ગપ્રવા’ એ નામે જિનદત્તસૂરિ-પ્રાચીનપુસ્તકોદ્ધાર-૬૬ તારીખી ઇ. સ. ૧૯૪૧માં છપાવ્યેલ છે. ૩ જુઓ DCJM (Vol. XVII, p. ૬).

સામાયારી—સમ્યક્ત્વ, નત, પ્રતિમા ઇત્યાદિ ૨૧ બ્રાજ્ઞો ૧ આયાર-
વિહિમાં અપાઈ છે. એક અસાતકાર્થક ૪૭ ગાથાની ૨ મુવિહિયસામાયારી
છે. વળી ધનેશ્વરસુરિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસુરિએ ૩ મુખોહસામાયારી રચી છે.
એમાં થોડોક ભાગ સં.માં છે. આ તેમજ બીજી સામાયારીઓ સાધુજીવનને
મુખ્યત્વે સ્પર્શે છે એટલે એમની દિનચર્યાને લગતી બે કૃતિ નોંધીશ :

(૧) જ્ઞાનદેવસુરિએ ૧૫૪ ગાથામાં જ. મ માં રચેલ ૪૪૪ હિંદુચર્યા.

(૨) દેવસુરિએ ૩૮૯ ગાથામાં રચેલી આ નામની પદ્યકૃતિ.

૨૨ ૨૫ વિ યા

મૂળગ્રંથ (૧, ૧૨, ૯), પંજોસવણાકરપ વગેરેમાં સ્વપ્નો વિષે
હકીકત આવે છે એ ઉપરથી આને અંગે કોઈ પ્રોઠ અર્થ રચાયો હશે એમ
લાગે છે. ઉત્તરે (અ ૮, ગા. ૧૩) ઉપરની નેમિચન્દ્રસુરિકૃત ટીકા (પૃ
૧૩૦ અ-આ)માં સ્વપ્નના અર્થ (interpretation) વિષે પાઠ્યમાં
અવતરણો છે એટલે સ્વપ્ન સંબંધી કાર્ષ્મિના હોવા બોધ્યે આ અવતરણો
પૈકી કેટલાંક જગત્કૃત ૧૨૪૨ નિન્તામણિ સાથે ગણતાં આવે છે. ૭

મુવિહિયાર—જે. મ. (પૃ. ૩૫૭)માં સ્વપ્નવિચાર નામની
એક પાઠ્ય કૃતિની નોંધ છે. આ ઉપરથી મેં આ નામ યોજ્યું છે.

મુવિહિયાર (સ્વપ્નદ્વાર)—આની એક હાથપોથી પાટણમાં છે.

૫૧ ક શા જો

પૌરાણમ—વંહિંડીમાં પૌરાણમ વિષે ત્રણ સ્થળે ઉલ્લેખ છે.

૧ આ. સં. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૯માં આ કૃતિ સામાયારી પ્રકરણ એ
નામથી છપાઈ છે. ૨ જુઓ D O J M (Vol. XVII, pt. 4, pp.
244-5) ૩ ડૉ. લા. જી. પુ. સંસ્થા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૪માં આ છપાઈ છે.
પ્રારંભમાં સં. આ વિષયસૂચી છે. ૪ જ. ડૉ. સ્વ. સંસ્થા તરફથી આ કૃતિ મતિ-
સાગરસુરિકૃત ટીકા સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૬માં છપાઈ છે. ૫ જુઓ D O J M
(Vol. XVII, pt. 4, pp. 264-5). ૬ આનું સંપાદન Nagelcin
દ્વારા થયું છે. ૭ જુઓ શાર્વેન્દ્રિયના ઉત્તરે ઉપાના દિપ્તિ (પૃ. ૩૧૦ ઇ.)

શું 'પોરાગમ' એ પાઠશાસ્ત્રના પર્વાવરૂપ છે કે એ આ શાસ્ત્રના કોઈ અન્યનું નામ છે ?

સંગીત

અઠાઠમા સ્વાયેલા અણુઓગદ્વારમા સંગીતવિષયક સામગ્રી પદમા છે એ ઉપરથી સંગીતનો કોઈક અન્ય પાઠ્યમાં દર્શાવેલી કલ્પના કરવા માટે આધાર મળે છે ?

કામગાથા

મયજુમહિત—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ જો ચાર પુરુષાર્થો ગણાવાય ■ તે પૈકી કામને ઉદ્દેશીને મઠમાં કોઈ રચનાને રચેલી એક કૃતિ અમુદ્રિત રામા બિકાનેરમા છે એનું નામ મયજુમહિત છે. એના બે પરિચ્છેદો છે અને એની રચના પદમા થયેલી છે એના આઠ ભાગના છે પછો તેમજ અતની થોડીક પકિતઓ લા. ૦ (લા. ૨, અ. ૨, પૃ. ૧૯૨)મા છપાયેલી છે એ ઉપરથી આ મયજુમહિતની રચના 'સિન્ધુ' નદીને કાંઠે આવેલા માણિક્યમહાપુર (માણપુર)ના નિવાસી ગોસન વિષે કરી છે એમ જોઈ શકાય છે.

શિદ્ધશાસ્ત્ર

વૃત્તસારપયરણ—ભારતીય સાહિત્ય વિવિધ વિષયોની ખાણ ■ એમાં શિવશાસ્ત્રને લગતા પણ અન્યો છે જેમકે ઝસમરાંગણ, રાજવલ્લભ, મયમત, શિદ્ધપદીપક, પ્રાસાદમંડન, રૂપમંડન, વૃત્તસારપયરણ ઇત્યાદિ આ પૈકી વૃત્તસારપયરણ મઠમાં રચાયેલી કૃતિ છે, જ્યારે

૧ સંગીત અને જૈન સાહિત્ય" એ નામનો મારો લેખ જી. સ. પ્ર. (વ. ૧૦, અ. ૨૮, પૃ. ૧૪૦-૧૫૦)મા છપાયે છે આની પ્રવચીરૂપ લેખ આના પછીના અઠમા ■ ૨ જૈનાચાર્ય નરુદિ કોઠશાસ્ત્ર અને જૈન કવિ દામોદરે રસમોહનશૃંગાર જ્ઞાનપુરમા રચેલ છે આમ જૈનોએ પણ કામવિષયક કૃતિ રચી છે ૩ પારાનમીના લોજા તાલચંદ્ર સંના ૧૧મા સ્કેન્ડ રચેલો આ મન્ય બે વિધાનમા ગા. પૌ. ગ.મા અન્ધક રૂપ અને ૩૨ તરિકે હ સ. ૧૯૨૪ અને ૧૯૩૫મા પ્રસિદ્ધ થયેલો છે

બાકીની સં. કૃતિઓ છે. વત્થુસારપયરણના કર્તા જ્ઞેન છે એમ એના આરભિક પદ તેમજ પ્રુષ્પિકા ઉપરથી જાણી શકાય છે. એમનું નામ ઠક્કર ફર છે અને એમની માતાનું નામ ચંદા (સં. ચંદ્રા) છે. એઓ ' ધંધકલશ ' કૃષ્ણમાં થયા છે. એઓ કન્યાશુપુરમાં રહેતા હતા. એમણે આ શિષ્યશાસ્ત્ર-વિષયક ગ્રન્થ ૧૭૭૨ની સાલમાં વિજયાદશમીએ પૂર્ણ કર્યો. આ સવત્ત વિક્રમ છે કે શક કે અન્ય કોઈ તે જાણવામાં નથી. પ્રસ્તુત ગ્રન્થ ત્રણ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. પહેલા ' ગૃહનિર્માણ ' પ્રકરણમાં ૧૫૧ પદો છે; બીજા ' બિંબપરીક્ષા ' પ્રકરણમાં ૫૩ છે; અને ત્રીજા ' પ્રાસાદ-વિધિ ' પ્રકરણમાં ૭૦ છે આમ કુલે ૨૭૪ પદો છે—ગાથા છે. પ્રકરણોનાં નામ ઉપરથી વિષય જાણી શકાય છે તેમ છતાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણરૂપે એ ઉમેરીશ કે જૂમિપરીક્ષા, દિશ્માધન, જૂમિસાધન, દેવ-દેવીની મૂર્તિઓ અને તેમનાં શસ્ત્રો, પ્રાસાદના પચ્ચીસ પ્રકારો ઇત્યાદિ વિષે આ ગ્રંથમાં લેખ છે. આ ગ્રંથમાંથી નવ ગાથા તેમજ આ ગ્રંથનો સક્ષિપ્ત પરિચય ૨૫. હિમાશુ-વિજયે " શિષ્યના જે જ્ઞેન ગ્રંથો " એ લેખમાં આપેલો છે.^૧

માત્ર ૭ ઋષિએ કોઈ ગ્રંથ પાઠ્યમાં રચ્યો હશે એમ પછાડાવાગરણની અગ્રપદ્ધતિરક્તૃત્વ વૃત્તિ (પત્ર ૩૪અ) માના રચયિતાત્મક પદો પાઠ્યમાં હોવાથી અનુમનાય છે.

૧ આ લેખ " બુદ્ધિપ્રકાશ " (પુ ૮, અ ૧, પૃ. ૨૨-૨૬) માં ઉપાયોક્ત છે. એના આધારે મેં અહીં આ જાણતો નોંધી છે

૨ " પેચ્છદ સો તસયાવરપણદ્વમુરનરતિરિવજ્જોનીય ।

एगसव जगमिण महभूयविज्जिग सुहिरं ॥

एवंनिहे जगमी पेच्छद नमोहपायव सहसा ।

मदरगिरिं च तुय महासमुदं च विच्छिजे ॥

खधंमि तस्स सयणं अरुद्ध तदि बालओ मणभिरामो ।

सविद्धो सुद्धहिमओ मिउकोमलकुंनियसुकेसो ॥

इत्थો पसरिओ सें मदरिणिणे एह तत्थ મણિઓ ॥

સંધ દમ વિરુમ્પણ મા પરિદિધિ હદયવુદ્ધી ॥

શિલાલેખો

આપણા ભારતવર્ષમાં સૌથી જૂનામાં જૂના શિલાલેખો તરીકે રમ્મગોફના લેખમાં શાસનોનો—ધર્મલિપિઓનો નિર્દેશ કરાય છે આ ધર્મશાસનો બ્રાહ્મી અને ૪ ખરોદ્ધી લિપિમાં પાંચ બાષામાં ફાતગ વાળેલા છે. જૂનાગઢ પાસે આવેલા ‘ગિરનાર’ ગિરિની તળેલી, દહેરાદુન જિલ્લામાં પાલશી, પેશાવર પાસે શાહમાઝગઢી, પૂર્વી જિલ્લામાં ધવલી, ગજામ આગળ જૈગડા અને મુળદ પાસે સોપારા એ રથજોમાં આ ધર્મશાસનો—૫ શિલાલેખો ફાતરાયેલા મળી આવે છે આ તેમજ બીજા પાંચ પાંચમાં લખાયેલા ચિનાયેખો ડૉ દિનેશચન્દ્ર સરકાર તરફથી સંપાદિત થઈ ‘Select Inscriptions bearing on Indian

તેજ ય વેલુ હાયે ૪ મીલિઓ સો રિલી તઓ તસ્સ ।

વેચ્છહ સદ્દરમિ જય સત્તેલ્લવજાણણ સમ્મ ॥”

૧ બાષ્ટીય પ્રાચીન લિપિમાત્રા (૫ ૨)માં વીરસવર ૮૪ના એક શિલાલેખનો ઉલ્લેખ છે આ બ્રાહ્મી લિપિમાં છે અને અંગે ‘વડલીસ્તમ સ્વદ લેલ (ફ્રેં ૫૦ ૪૪૩ અથવા ૩૭૩)’ નામનો લેખ મી બાલચન્દ્ર જૈને લખ્યો છે અને એ “અનેકાન્ત” (૫ ૧૦, ક્રિ ૪)માં છપાયેલ છે એમાં લેખકે આ વીરસવર ન હોય તો બદસવર હશે એમ કહ્યું છે ૨ ડૉ જિલ્લ શાહને મતે એમના નહિ પણ એમના પૌત્ર સમ્રાટના છે હુન્સ (Holtzsch)ની કૃતિ Inscriptions of Asoka આશ્ચર્યથી ઇ સ. ૧૯૨૪માં છપાયેલ છે ૩ આ શિલાલેખના ધર્મશાસ્ત્રને અંગેમાં ‘edict’ કહે છે તેમાં ધર્મલિપિ અરોઝના દૈવપદ્ધતોનો ખ્યાલ આપે છે ૪ ખરોદ્ધી લેખોને અંગે ડૉ બર્રો (Burrow)એ The Language of the Kharosthi Documents નામની કૃતિ રચી છે અને એ કેન્નિઅથી ઇ સ ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે સ્ટેન હોનોફ્રૂટ Kharosthi Inscriptions આશ્ચર્યથી ઇ સ. ૧૯૨૦માં છપાયેલ છે ૫ આ શિલાલેખોનું આકરણ એમ એ મેહેન્ડલે (Mehendale) દ્વારા તૈયાર કરાયું છે એ “A comparative Grammar of the Asokan Inscriptions” ના નામે લેખરૂપે BDORI (૩ ૩૨૫-૩૭)માં છપાયું છે ૬ આ પુસ્તક કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી ઇ. સ ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે

History and Civilization (૧૬૦૧) માં રજૂ કરાયા છે આમાંના કેટલાક શિલાલેખની પાઈય ભાષા ઉપર ૨૨૦ અને કેટલાક શિવ લેખની ૩૦ ભાષા ઉપર પાઈયનો અસર જોવાય છે એમ જાણાય છે કે લગભગ ૯ સની પહેલી મઠી સુધીના તમામ ભારતીય શિલાલેખો ' પાઈય ' માં છે.

હાથીગુફાનો શિલાલેખ ડૉ ' કવિંગ ' દેશના નરેશ ૪ ખારવેલના રાજ્યના તેર વર્ષનો સ્મૃતિ પૂરી પાડે છે. જ્ઞેષ્ઠપુરની પશ્ચિમે આવેલા ધટિય લા ગામમાં પવિ સ ૬૧૮નો શિલાલેખ છે. એની ભાષા

૧ આના Book I, Book II એમ વિભાજ પડાય છે. ૨ જુઓ પુસ્તક ખીજી, શિલાલેખ ૧૦, ૨૬, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૫ ઇલાદિ ૩ આ. મુ. સ્મા. મ. (ભા ૩, પૃ ૮૭-૧૦૦) માં ડૉ. ખૂલચાદનો Jhaba Ram in Koli-
 singh-Deo's નામનો લેખ હપાયો છે એમાં ' કવિંગ ' થી શુ સમજાય એ વિશે પ્રારભમાં જાણપાઠ છે ત્યાર બાદ ખારવેલના શિલાલેખ, રાજ્ય અને સમય વિષે વિચાર કરાયો છે ૪ " અનેશાન્ત " (વ. ૧) માં ખારવેલને અગે દ્વિતી યેમો છે બામ છેટિયાદનો મહારાજ ચારવેલ (કિ ૫, પૃ ૨૮૪-૮) મુનિ કલ્યાણવિજયનો રાજા ચારવેલ ઔર હસલા વણ (કિ ૪, પૃ ૨૨૬-૬), કામતાપ્રસાદનો આ જ નામનો લેખ (કિ ૫, પૃ. ૨૬૭-૩૦૧), કલ્યાણવિજયનો રાજા ચારવેલ ઔર હિમવત ચેરાવલી (કિ ૬-૭, પૃ ૩૪૨-૩૫૦) અને કામતા પ્રસાદનો આ જ નામનો લેખ (કિ ૧૧-૧૨, પૃ. ૬૨૧), હારીપ્રસાદ ન્યરવાલનો ચક્રવર્તી ચારવેલ ઔર હિમવત-ચેરાવલી (કિ ૬-૭, પૃ. ૩૫૨), અને એમનો શ્રીચારવેલપ્રશસ્તિ ઔર જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા (કિ ૪, પૃ ૨૪૧-૨), ખુશ્યવિજયનો મહારાજા ચારવેલ સિરિકે શિલાલેખની ૧૪ વીં વર્ષિક (કિ. ૩, પૃ ૧૪૨-૪) અને કામતાપ્રસાદનો સિરિ ચારવેલ કે શિલાલેખની ૧૪વીં વર્ષિક (કિ. ૪, પૃ. ૨૩૦-૨૩૧) ૫ આ જ વર્ષનો એક શિલાલેખ આ જ ગામમાંથી—મ ડોરના પ્રતિદ્વાર સભા કઠના ગામમાંથી સ. મા લખાયેલો મળે છે એમાં જુનરાત મઠિ ગુર્જરજા રાખ્દ છે. ૬ આ સમય શિલાલેખ વૃહનરેટ્ટ પ્રાકૃતપ્રવેશિકા (પૃ. ૨૦૪-૨૦૭) માં હપાયેલો છે એનો હિન્દી અનુવાદ પૃ

૪૦ મં છે એમા ૧૨૩ પદો છે એમા 'ગુજરાત' માટે ગુજરાતી શબ્દ વપરાયેલો છે લગભગ ૪૫૫ના બીજા સૈકામાં થઈ ગયેલા વાસિષ્ઠીપુત્ર પુલુભાષિનો નાસિકનો શિલાલેખ રાજ્યના બાટની મનોદશાનો ચિતાર રજૂ કરે છે સાથે સાથે એની સૌથી પશુ આકર્ષક છે 'આન્ધ્ર' વશના કેટલાક શિલાલેખો પાઠ્યમા મળે છે આમ જો શિલાલેખો પાઠ્ય ભાષામા મળે છે એ આ ભાષાની રસોડાપ્રિયતા સૂચવે છે

પાલિ અને પેસાઇની પેઠે શિલાલેખોની પાઠ્ય ભાષા પ્રાચીન ગણી શકાય અને સો. અને ભાગદી એના કરતા અર્વાચીન ગણાય કેટલાક પાઠ્ય શિલાલેખો એના વિષયની મહત્તાને લઈને અને સૌનીની મનોદશાને લઈને સાહિત્યની કૃતિનું માનવંતુ રથાન પામી શકે તેમ છે

સિ ક્કા ઓ

'નાગ' વશના બારશિવોએ ૪ સ ૧૫૦થી ૪ સ ૨૪૮ સુધી રાજ્ય કર્યું છે એ પરમ શિવમળોએ દસ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા એમણે પાઠ્ય ભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું એમણે પોતાના સિદ્ધાન્તો ઉપર આ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ૩ ડૉ. દિનેશચન્દ્ર દ્વારા સંપાદિત

૨૦૮-૨૧૦મા અપાયેલો છે. મારવાડનો આ સૌથી પ્રાચીન શિલાલેખ જો એમ "નૈન સાહિત્ય સંમેલન"માં "મારવાડકે સબસે પ્રાચીન શિલાલેખ"મા સૂચવાયું છે

૧ આના ૧૬મા અને ૨૨મા પદ નીચે મુજબ છે —

'વરિસસણ્ણ અ જવણ્ણ બટ્ટારહસમમ્મલેણ્ણ વેતમ્મિ :

જક્કલ્લે વિહુહલ્લે બુદ્ધવારે ખવલવીમાણ ॥ ૧૧ ॥ "

"તેણ સિરિક્કુણ્ણ જિણ્ણ દેવસ્સ દુરિગ્ગિહલ્લણ :

કારાવિઅ બવલમિમ મવણ મત્તીણ મુદ્ધજણવ ॥ ૨૨ ॥ "

૨ નાટકોમા સૌ વગેરે પાઠ્ય ભાષા જોયે છે એ પશુ આ ભાષાની લોકપ્રિયતાને આશરી ગણાય છે ૩ ન્યૂઓ ગ્રી કુજરસી ધરમસી સંપડેલો મા. વિ. (વ ૨, અ. ૨)મા અપાયેલો લેખ નામે "ભારતવર્ષનું મહાન વાકાટક સામ્રાજ્ય" (પૃ ૧૫૧)

શિયાલેખોના મન્ધમા સિક્કાઓને પણ રથાન અપાયુ છે એટલે આ સમ્બંધમા આ મન્ધ જોવો ઘટે.^૧

આ પ્રમાણે આપણે કયા કયા વિષયને અંગે પાઠ્યમાં અને ખામ કરીને જાન્યે મન્ધમાં કષ્ટ કષ્ટ કૃતિઓ દર્શાવી છે તેનું વિદ્યમાવલોકન થયું, એટલે હવે વિવિધ પાઠ્ય ભાષાઓ પૈકી કષ્ટ ભાષામા કયા કયા વિષયની ફેવી અને ફેટલી કૃતિઓ છે એ જાણત વિચારીશુ અને સથે સાથે "અપભ્રંશ" સાહિત્યની આછી રૂપરેખા આલેખીશુ

ભાષાદીઠ સાહિત્ય

અદ્વિભાગદી સાહિત્ય—મદ્ય કરતા પછની ભાષા વધારે પ્રત્યક્ષ છે એમ આ સાહિત્યજત આધાર વગેરેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે જોનાના રૂપ આગમો અને પદ્યમુક્ત એટલું જાન્યે માન્ય સાહિત્ય ગણાય છે ૨ આ પૈકી ઉચ્ચાગમોને અંગે મ આન્ય આન્ય (ભા ૧)માં, HCLમાં તેમજ આગમોનું વિશ્લેષણ એ કૃતિમા વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે એટલે અહીં હું એટલું જ કહીશ કે આન્ય માન્ય સાહિત્ય એ ધર્મિક (ભોક્ષાતર) સાહિત્ય છે અને તે પશ્ચ જોનાની અને તેમાં પશ્ચ મ્વેતાબરોની એ સર્પાત છે લોકિક યાને ધર્મનિરપેક્ષ (secular) સાહિત્ય આ ભાષામા હોવું તો જોઈએ પશ્ચ એ બદ્ધના નાથ પામ્યુ છે. આમ આજે જે આન્ય માન્ય સાહિત્ય ઉપતત્ત છે તેમા બાહ્યરૂપ, કાશ, છંદ, અલંકાર કે નાટકને લગતી એકે સજગ કૃતિ નથી

૧ સમુદયમના સિક્કા પર ચીની રીતિનું ચમત્કાર કરાવનાર બ્રહ્મધીરેખન પદ્ધતિએ લખાયું છે ૨ ડૉ. સુખિએ ચોડા વખત ઉપર અપિવાપિત (ખા હસિ બાસિય)નું સંપાદન કર્યું ૩ આગમોને અનુલ્લખીને—જોણે એના વિવરણરૂપ ન હોય તેમ જાન્યે મન્ધમાં રચાવેલ આધનિર્ણયકલ્પદાર કાથાત્સર્ગોદ્ધાર, પ્રતિકમ્બુદ્ધાર, પ્રત્યાખ્યાનોદ્ધાર અને શાલિભદ્રસૂરિદ્વ્ય પ્રત્યાખ્યાનવિચાર તેમજ વલ્લભચૂર્ણિ, વલ્લભચૂર્ણોદ્ધાર, પદ્યવલ્લભોદ્ધાર અને સામાયિકોદ્ધારની નોંધ પ જે ભા સુની પ્રસ્તાવના (પૃ ૧૫-૭)મા છે

૧ મરહુદ્દી સાહિત્ય—શ્વે. અનાગમિક સાહિત્ય જ૦ મ૦માં છે. આગમોની નિજગુણિઓ અને એનાં મહાસ તથા ય્યુવિષ્ણુઓના અમુક ભાગો તેમજ વ૦ હિંડી અને પર્લિમયરિય એ જ૦ મ૦ સાહિત્યના પ્રાચીન નમૂના છે. સ૦ ચ૦નો પદ્યાત્મક ભાગ આ ભાષામાં છે અને ગદ્યાત્મક ભાગ સો.ની અસરવાળો છે. ઇ. સ.ના નવમા સદ્દશમાં રચાયેલી વૃત્તિથી વિભૂષિત ઉવએસમાદા પદ્ય મ૦ સાહિત્યનો ભાગ છે. ઇ. સ.ના ખીમ-ગોમ સદ્દશી મ૦માં શ્વે. વિદ્વાનોએ કૃતિઓ રચી છે અને આજે પદ્ય એ પ્રવૃત્તિ અંશતઃ આગ્રુ છે. ગીતો અને પદ્યો માટે પમ૦નો અને એજ હેતુ માટે આગમ જતાં ૬ અવહદ્દ'નો ઉપયોગ કરાતા એ અનેને સાહિત્યનો ભાષા તરીકેનું ગૌરવવંદુ' રમાન મળ્યું.

સોરસેણી સાહિત્ય—દિ. પાષ્ટ્ય કૃતિઓ માટે ભાગે જ૦ સો.માં છે. કુમારકૃત ૭મારસાણુવેદ્યા વાને કત્તિકેયાણુવેદ્યા, કેવસેનકૃત ૮મારસાણુસાર્દ અને ૭૬૭ ગાયનો ૧૦માવસંગહ, નેમિચન્દ્ર (વિ. સં.

૧ ધર્મભાવએસમાદાના વિવરણ (પૃ. ૪)મા જયસિંહસુરિએ અટવીનું વર્ણન કરતા આ ભાષાને અંગે કામિની અને અટવીના પદ્ધતિ પાસુ હતાવી શકાય એવા વિગેરેના વાપરો છે પ્રસ્તુત લખાણ નીચે મુજબ છે—

“ સલલિયપયસચારા પયદિયમયણા મુવળ્લયણેલા ।

મરહદ્દય'માતા કામિની ચ બઢવી ચ રેહતિ ॥ ”

૨-૪ આની માહિતી માટે જુઓ HOLJ (of. VI) અને આબમીતુ' દિ.૦૨શ'ન (પૃ. ૨૨૨-૨૨૫). ૫ જુઓ મુષ્કકટિકમાના મ૦ પદ્યો. ૬ ગીતઓવિન્દ સૌથી પ્રથમ “અવહદ્દ'મા હરો અથવા ગા બલવનુ સાહિત્ય 'અવહદ્દ'મા દોષ તેને સ૦ ૩૫ અપાયુ હરો એમ આ મુ. ૨મા મં. (ભા ૩, પૃ. ૧૬૫)મા ઉલ્લેખ છે. ૭ આ ૪૮૯ ગાયની કૃતિ નાપારન આધી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ૮ જુઓ પૃ. ૧૬૫ ૯ આમાં શ્વે. વગેરે દસ સપ્રદાયોના મતઓની આલોચના છે. દ્વૈવિદ, ચાપનીય, કાણ, મધુરા અને વિન્દવ્ય એ દિ.૦ સમા વિષે પણ ઉલ્લેખ છે ૧૦ મા દિ.૦ જ. મા વિ. સ. ૧૯૦/મા છપાયો છે

૭૪૫)ની ૧૫૦૦ કૃતિઓ, કુન્દકુન્દની ૫૫૦ કૃતિઓ તેમજ આ ૨૫૦૦ નિદેશેલી કૃતિઓ ૫૫૦ સોંમાં છે.

નિત્ય પાઠ કરવામાં દિ. સોંમાં રચાયેલ 'કતિ' નો ઉપયોગ કરતા હોય એમ લાગે છે. આ એમનું શક્તિ-સાહિત્ય છે.

સોં સાહિત્યની રચિતિ બાકરજી પગેરે (Lechraj Pagar) વિષયને અંગે અ. મા. જેવી છે. સોંનો ઉપયોગ નાટકોમાં થયો છે.

માગહી સાહિત્ય—માગહી ભાષામાં રચાયેલી કોઈ પણ વિષયની સ્વતંત્ર એક કૃતિ અસાર સુધી તો મળી નથી, પરંતુ આ ભાષાને કેટલાંક નાટકોમાં રમાયેલું છે. ડૉ. પિયલે કંડિકા ૨૩માં નિમ્નલિખિત પાત્રો આ ભાષા બોલે છે એમ સૂચવ્યું છે:—

નાટક

પાત્રો

૪ મુખ્યકર્તા

પ્રશ્નાર, સવારક, સવારક, કુલીલક, વધમાનક,
જે ચલાળ અને રાહસેન.

અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલ

ધીવર, રાજપુરુષ અને સર્વદમન.

૧ ખવણાસાર, ગોમ્મટસાર, તિલોચસાર (વિશ્વચનાને લગતી કૃતિ, જુઓ પૃ. ૧૬૪), કલ્પસંઘ અને લલિતસાર. ૨ જુઓ પૃ. ૧૫૨, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૪, ૧૬૫ ને ૧૭૫. મૂલાસાર (અ. ૧૦) ની ગા. ૮૭-૯૦ તે મૂળે સ્તંભ-અયરજી (૬૬ ૨) ની ૪૦-૪૩ બાંધા છે. ૩ ઇ. સ. ૧૦૫૦ માં સુભાષિતવૃત્તસંગ્રહ અને વિ. સ. ૧૯૦૩ માં પંચસંઘદેશને સ. ગોમ્મટસાર રચનાર અમિતગતિએ ભગવદ્ગીતાસંહ્યાના પદ્યગદ્ય સ. અનુવાદરૂપે ભગવતી-આરાધના નામનો અન્ય રચ્યો છે. આ અન્ય સોલાપુરથી ઇ. સ. ૧૯૩૫ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. સ. મા. યોગસારમાબૃતના રચનારનું નામ પણ અમિતગતિ છે, પણ એઓ આ અમિતગતિના દાદાગુરુના ગુરુ હશે એમ જૈ. સિ. શા. (બા. ૮, કિ. ૧, પૃ. ૩૪) માં જણાવેલ છે. ૪ આ નાટકમાં અર્ધશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો અને રાજદ્વારી ખટપટાનું નિરૂપણ છે. સ્વામી તરફની વફાદારી, મિત્રસ્નેહ, ઇત્યાદિ આર્થ સદગુણોનો ઉલ્લેખ અહીં આલેખાયો છે. ૫ રાજારના સ્લોકો અને વિનોદોથી એનું માગહી વક્તવ્ય (ગદ્યમાં અને પદ્યમાં) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એવી રીતે કથિરપ્રિય અને સસાગધા દ્વારા શ્રુતિનું વર્ણન પણ આપ્યું છે.

ના ૮ ક

પા ત્રી

પ્રભોધચન્દ્રોદય

૧ મુદ્રારાક્ષસ

વેળીચંદાર

મસ્તકામારુત

નાગાનંદ

ચંડકૌશિક

મૂર્ત્યમાનમ

હાન્યાશુર્વ

લક્ષ્મીલક્ષ

અમૃતોદય

ચાર્વાકસિદ્ધિ અને વલ્લભદૂત.

દાસ, નૈન સિન્ધુ, દૂત, સિદ્ધાર્થક અને સમિદ્ધાર્થક
(ન્યારે તેઓ ચંડાળ અને કા ત્યારે).રાક્ષસ (રુધિરપ્રિય) અને એની પત્ની (વસામધા).
હરિતપાલક.

મોહરચાકર.

ચંડાળ અને મૂર્ત.

નાપિત.

સાધુ દિંસક.

દિગ્ગજ સિન્ધુ.

નૈન સિન્ધુ.

પેસાર્થ સાહિત્ય—પેસાર્થ વાપામાં રચાયેલી એક પશ્ચ કૃતિ પૂરેપૂરી મળતી નથી. ધર્મકથાની જેમ આદર અને લોકપ્રિયતા પામેલી કથા તે વર્ણકહા માને બિહુલકહા છે. આ અન્ય પ્રાચીન ભારતની લૌકિક વાર્તાઓનો એક આદર-મન્ય હતો. રબાણ, ઝમુખન્ધુ, રંડડી, પાંજનસેન, કંધનંજય, પંથનિક, કંધનપાલ, હેમચન્દ્ર વગેરે અનેક સં. કવિઓએ આ કૃતિની સાદર અને સાનંદ નોંધ લીધી છે. ૧૦

૧ ૫૦ ઐવ આં (પૃ. ૨૧૬)મા વિરામહતની આ કૃતિ હટું. સતમ્પી શોધા ચરણમાં રચાયાનો અને કિરેતાશુનીય એનાથી પહેલાં—હટું. સતમ્પી વહેલા રચાયાનો સભવ દર્શાવાયો છે. ૨ જુઓ ક્ષર્ચચરિત (પીઠિમ, ૨૨૨. ૧૭). કાદમ્બરીના વસ્તુના પાચાર્થે વર્ણકહા હશે એમ મનાય છે. ૩ જુઓ વાસવદત્તા. ૪ જુઓ કાવ્યાદર્શ (૧, ૩૮). ૫ જુઓ આદિપુરાણ (૧, ૧૧૫). જિનસેને કહ્યું છે: “પુરાતનં પુરાણં સ્યાત્ તન્મહન્મહદાધયાત્”. ૬ આ દશરૂપકના કર્તા છે. જુઓ નિર્ણયસાગરની ચોથી આવૃત્તિ (પૃ. ૩૩-૩૪). ૭ આ કંધનંજયના ભાઈ છે એમણે દશરૂપકની દીધા (પૃ. ૩૪)માં બૃહત્કથાનો મુદ્રારાક્ષસના મૂળ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. ૮ જુઓ તિલકમંજરી (પૃ ૩). ૯ જુઓ હૈમં કાવ્યાનુશાસન (અ. ૮, મુ. ૮)ની સ્વોપપ્ત શત્તિ. ૧૦ બાણદિની કૃતિઓમાંથી પ્રસ્તુત અવતરણે ૧૦ દિંમી (પ્રથમ ખંડ)મા ઉપોદ્ધાવ (પૃ. ૬)માં અપાયા છે. જિનસેનની કૃતિ વિષે અહીં ઉલ્લેખ નથી.

વિસેસનિસીહચુરિષુમાં લૌકિક કામકયા તરીકે નરવાહુદત્ત-
કહાનો ઉલ્લેખ છે તે બૃહત્કથાના નાયક 'નરવાહનદત્તને જ હિંદેશીને
હોવાથી તે આ ચુરિષુ પણ વર્ટકહાને જ નિદેશ છે એમ કહેવાય.
ઉદ્ધવોતનસરિરૂત કુવલયમાલાના મંગલાચરણમાં શુભાશ્વની અને
એમની આ કૃતિ વર્ટકહા બૃહત્કથાની નીચે મુજબ પ્રશંસા છે:-

“ સકલકલાગમનિલયા સિક્ષાવિચક્રદયણા સુમુદયદા ।

કમલાસજો ગુણકો સરસ્વદૈ જસ્ય વદ્ધકદા ॥ ”

અર્થાત્ વર્ટકહા (બૃહત્કથા) એ સકળ કળાઓના બોધ માટેનો
સંગ્રહ છે, કવિજનોની અધ્યાપિકા છે, રસુદર વદનવાળાને આશ્વાસક છે,
અને એ શુભાશ્વ નામના બ્રહ્માની સરસ્વતી છે.

દક્ષિણ ભારતના ઇ. સની છઠી સદીના એક તામ્રપત્રમાં અને
' કાબોડિયા 'ના નવમી સદીના એક શિલાલેખમાં બૃહત્કથાનો ગૌરવપૂર્વક
ઉલ્લેખ છે. આ કથારમણીની તાણી આજે આપણાથી રિસાઈ ગઈ છે.

રૂપાન્તરો—વર્ટકહાના ત્રણ સરૂત રૂપાન્તરો મળે છે: (૧)
પાંચમા કે-છઠ્ઠા સૈદામાં થઈ ગયેલા બુધસ્વામીએ તેપાલમાં રચેલો
બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ, (૨) અગિયારમા સૈદાના સોમદેવ બહે
કાશ્મીરમાં રચેલો કથાસરિતસાગર અને (૩) અગિયારમા સૈદાના
દ્યુમેન્દ્રે કાશ્મીરમાં રચેલી 'બૃહત્કથામંજરી'. ૫બુધસ્વામીના રૂપાન્તરથી

૧ કાલિદાસે મેઘદૂત(પૂર્વમેધ, શ્લો. ૩૧)માં “ બૃહત્કથાના નાયક નરવાહન-
દત્તના પિતા ઉદયનની કથામાં નિપુણ એવા અવનિવાસી શ્રામવૃદ્ધોનો ઉલ્લેખ ”
કર્ષી છે એમ વપરુક્ત ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧)માં કહેવાયુ છે, પણ ઉદયનને આ
નામનો પુત્ર હોવાની સળળ સાબિતી હ એમ કાઈ કાઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે.
૨ આથી ‘સુદર વચન બોલનાર’ એવો અર્થ કરાવ. ‘સુમુલકન્દા’
એવું સમીપરણ કરતા અન્ય અર્થે થઈ શકે છે. ૩ તુઓ પૃ. ૬૫. ૪ દક્ષિણ
ભારતમાં વામનમદ્રે બૃહત્કથામંજરી રચી છે. એનો થોડોક જ ભાગ પ્રસિદ્ધ
થયો છે. ૫ P L O I C (પૃ. ૨૫)માં એનો ઉલ્લેખ છે કે લગભગ ઇ. પૂ.ના
આઠમા સૈદામાં થઈ ગયેલા બુધસ્વામીએ રચેલો બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ એ
સૌથી પહેલું સ. રૂપાન્તર (version) છે.

ખીજાં બે રૂપાન્તરો ફેટલીક મહત્તાની જાગતમાં જુદાં પડે છે. બંને કાશ્મીરી રૂપાન્તરોમાં અદાર અદાર લંબ(ભ)કા છે. બૃહદ્વચાસંગ-સંમહુનો નેટલો ભાગ મળે છે તેમાં ૨૮ સર્ગો છે અને ધણા સર્ગને અંતે 'સાભ' ચબ્દ છે.

વિષય—રૂપાન્તરો વિચારતાં એમ લાગે છે કે કૌશાંભીના અધિપતિ વત્સરાજ ઉદયનના પુત્ર નરવાહનદત્તાનાં વિવિધ પરિણમણો અને પરાક્રમો તેમજ અનેક માનવ અને વિદ્યાધર કન્યાઓ સાથેનાં એમનાં પાણિમહણો વર્ણકહામાં નિરૂપાયાં હશે. વળિંકી જોતાં એમ લાગે છે કે વર્ણકહામાં કથાપીઠ તેમજ ઉપસંહાર હોવાં જોઈએ. (૧) કથાપીઠમાં ઉદયન અને એની રાણીઓની કથાઓ, (૨) કથામુખમાં કથા કહેનાર તરીકે નરવાહનદત્તનો પરિચય, (૩) નરવાહનદત્તે વર્ણવેલી 'લંબો'ની શ્રેણી અને (૪) ઉપસંહાર એ પ્રમાણે વર્ણકહામાં વસ્તુની આયોજના હશે એમ હાકોતેનું માનવું છે.

રચના—સમય—વર્ણકહાનાં બે સરકૂત રૂપાન્તરો પ્રમાણે 'મુણ્ડાલ્ય કવિ' એ 'પ્રતિજ્ઞાન'ના રાજ સ્થાપના સમકાલીન થાય છે. આ સ્થાપના તે જ શકપ્રવર્તક રેશાસ્ત્રિવાહન હોય એમ જણાય છે. આ દિસામે આ અદ્ભુત કથાની રચના ઇ. સ.ની સરખાતમાં થઈ છે એમ કહી શકાય. વળિંકી જેવા બૃહદ્વચાના પ્રાચીનતમ રૂપાન્તરો વિચાર કરતાં ડૉ. આલ્ફ્રેડો નીચે મુજબ કહે છે:

"ડૉ. હુલ્લરની જેમ શુભાદ્યને ઘસચી સનની પહેલી કે બીજી શતાબ્દીમાં અથવા હાકોતેની જેમ ત્રીજી શતાબ્દીમાં મૂલ્યાને બદલે—જારે પ્રાચીન સમયમાં નહોતો—તો ઈસવી સનની પૂર્વે પહેલી અથવા બીજી શતાબ્દીમાં આપણે જઈએ છીએ."

૧ એમો જનહતા કે કેમ એ સંજબી કાઈ નિર્ણયાત્મક હલેખ જોવાતો નથી. એમો ચારણ હતા એવું ચાણૂકી અનુમાન છે. જુઓ આ. ચા. સા. (પૃ. ૨૧).
૨ અને અને લીલાવર્ધકીની અંગે પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૬-૫૮)માં લીલાવર્ધકી ઉ. ૩ જુઓ વળિંકીનો ઉપોદ્ધાવ (પૃ. ૧૦).

વરુનિએ અને ચંડે પોતપોતાના પાઈપને લગતા વ્યાકરણમાં પેસાર્ધ જાણનાં લક્ષણો સમજાવતા માટે ઉદાહરણો આપ્યા છે, પણ એ તો છૂટાછવાયા સંદેહ પૂરતા છે.

હિમચન્દસરિએ સિ. હે. (અ. ૮, પા. ૪, સ્. ૩૨૬)ની સ્વોપગ વૃત્તિમાં ચૂલિયાપેસાર્ધમાં ગૂંધાયેલાં બે પદો આપ્યાં છે. સરસ્વતી-કંઠાબરણ (પ્રકાશ ૨, પદ ૧૭)ના ત્રિવેચનમાં ઉદાહરણરૂપે પહેલું પદ છે અને આગડ આ પદની વ્યંજના કરતાં કહે છે કે આ બૃહદ્વચનો આદિ નમસ્કાર છે અને આ પેસાર્ધો જાણા છે.

કુમારનાલચરિય (સ ૮)માં શ્લો. ૬-૧૧ પેસાર્ધમાં છે. ઉદ્યોતન-સરિકૃત કુવલયમાસામાત્રું કેટલુંક લખાણ પેસાર્ધમાં છે. પેસાર્ધ સાહિત્યના જૂનામાં જૂના નમૂના તે અમૃતકના સહનાજગદી અને મનસેદરામાં કાતરાયેમા શિવાલેખો ગણાય ■

ચૂલિયાપેસાર્ધ-સાહિત્ય—આ જાણામાં આજે એકે કૃતિ ઉપસખ્ય નથી; બાકી સિં. હે. (અ. ૮, પા. ૪, સ્. ૩૨૬)ની સ્વોપગ વૃત્તિમાં બે પદો, કુમારનાલચરિય (સ ૮)માં શ્લો. ૧૨ ને ૧૩, હુમ્મીરમદ્-મર્દનમાં ગેરી-ધરાપ અને મીનત્-શ્રીકાર એ બે પાત્રોનું કથન તેમજ મોહપરાજય (અ. ૪)માં શૂના અને મારી એ બે બેનોનું વક્તાવ્ય તેમજ કેટલાક છ અને આઠ જાણામાં રચાયેલા સ્તોત્રગત પદો એ આ જાણામાં ગૂંધાયેલા સાહિત્યના નિદર્શનરૂપ છે. જેમ માગદી અને પેસાર્ધ સાહિત્યમાં એકે સ્વતંત્ર કૃતિ મળતી નથી તેમ ચૂલિયાપેસાર્ધ મટે સમજાવું.

અંશત પાંચ કૃતિઓ—પ્રાચ્ય જાણામાં જેમ અખડિત સ્વતંત્ર કૃતિઓ મળે છે તેમ આ જાણામાં લખાયેલા અશો અન્ધાન્ય કૃતિઓમાં પણ જોવાય છે. દા. ત. નં. ૧૦ (અ. ૧૭)માં મં. મા લખાણ છે. ૨

૧ જુઓ શાં. વિ. (વ. ૩, અ. ૧)માં “ગુણાદય કવિની બૃહદ્વચનો આદિ શ્લોક ” ૨ આનું અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત સંપાદન એમ. એમ. ઘોષે “The date of Bhāratīyaśāstras’āstra” એ લેખમાં કર્યું છે. આ લેખ J D L (Calcutta, 1931)માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

અહીં ત્રિવિધ છંદનાં ઉદાહરણો પાષ્ટકમાં છે. જૈન આગમોની અનેક સુવિધાઓનો કેટલોક ભાગ પાષ્ટક અને સં. એમ ઉભય ભાષાના સંમિશ્રણરૂપ ભાષામાં તેમજ કાષ્ઠ કાષ્ઠ ભાગ કેવળ પાષ્ટકમાં પણ રચાયેલો છે. ગા. પા. મં.માં પ્રસિદ્ધ થયેલી લેખપદ્ધતિના અંતમાં કેટલાંક પાષ્ટક પદો છે. એની સં. છાયા એ પુરાતના અંતમાં અપાયેલા દિપ્પત્રમાં છે.

અવહટ સાહિત્ય

અવહટું—આ ભાષાને કવિદિપ્પત્ર (શ્લો. ૫)માં અને કૃવલ્લપ-માસામાં ‘અવહમસ’ કહી છે. કેટલાંક સંસ્કૃતજો એને ‘અપમસ’ કહે છે. આ ભાષાનો પાષ્ટક ભાષાના એક પ્રકારરૂપે તેમજ એક સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે પણ ઉલ્લેખ જોવાય છે. જેમ મં., માગહી વગેરે ભાષાઓનાં નામ જે જે દેશમાં એની નિષ્પત્તિ થઈ તેને આભારી છે તેમ ‘અપમસ’ એ નામ એને આભારી નથી. આ નામ તો સં.ના ઉગ્ર પક્ષપાતી વિદ્વાનોએ સં. સિત્રાવતી ભાષા માટે—પાષ્ટક માટે સુદાં ગોળ્યું છે. પાષ્ટકના પક્ષપાતી વિદ્વાનોએ પાષ્ટક માટે એ નામ માન્ય ન રાખ્યું પણ પાષ્ટકમાંથી ઉદ્ભવેલી ‘અવહટું’ ભાષા માટે તેમણે એ નિયત કર્યું હોય તો નવાઈ નહિ આમ અવગણના એ આ ભાષાના નામનું મૂળ હોય એમ લાગે છે કે જે હકીકત આપણા દેશની આધુનિક ભાષાઓ માટે ગોળાયેલ અને હવે બહુધા તથા દેવાયેલ “Vernacular languages”

૧ કૃવલ્લપ લખાણ નેપાલની એક પ્રતિના આધારે નિતિ ડેલ્સીએ ફરીથી સંપાદિત કર્યું છે અને એનો ફેન્ચ અનુવાદ પણ પોતાની કૃતિ *Les Grammaires Prékrites*માં આપ્યો છે. ૨ કુસુલ્યન્દના શિષ્ય માધનંદિત આવકાચાર સં. અને કાનડી ભાષાના મિશ્રણરૂપ ભાષામાં રચાયેલો છે. જુઓ *જિનરત્નકોશ* (ભા. ૧, પૃ. ૩૬૫). ૩ જુઓ પૃ. ૨૫-૬. ૪ મં. અને “અપલસ”નો રાબ્દ-કે.સ એક છે, છતાં એ બંને એક જ ભાષાની ભિન્ન ભૂમિકાઓ છે. ૫ જુઓ પૃ. ૨૭. ૬ ‘બહુધા’ કહેવાનું કારણ એ છે કે *modern Indian language* એવા પ્રયોગ અંગ્રેજીમાં અને ‘પ્રાત્તીય ભાષા’ એવા પ્રયોગ ગુજરાતીમાં આવે થયો છે. ‘Vernacular’ ચિદ્રૂદ ખ્યાલ આપે

સ્મરણ કરાવે છે. ગમે તે હો. 'અવહટ્ટ' એવું નામ આ બાપા બોલનાર યોગે અને એનો પ્રચાર કરે એ ધટના તો અસ્વાભાવિક જણાય છે એટલે એવું નામ તો જોઓ આ બાપાને 'બ્રહ્મ' ગણતા હશે તેમણે પાડ્યું હોવું જોઈએ. આ બાપામાં લખાયેલા સાદિસ તરફ દષ્ટિપાત કરતાં અખુલ રહુમાન જેવાની કૃતિ બાદ કરતાં બાગ્યે જ કાંઈ આ બાપામાં ગૂંથાયેલી પોતાની કૃતિની બાપાને અવહટ્ટ (અપભ્રંશ) એવા નામથી ઓળખાવે છે. રહાહાપાહુડ જેને કેટલાક પાહુડહોહા કહે છે તેની હિન્દી ભૂમિકા (૫ ૪૫)માં સૂચનાયું છે કે વૈયાકરણીએ 'અપભ્રંશ' એવું નામ પાડ્યું છે. નહિ કે આ બાપામાં કૃતિ રચનારાઓએ. 'અખુલ રહુમાન જેવાનું' ઉલ્લેખ અપવાદરૂપ છે એમ સમજીએ તો આ સૂચન વધારે ગણાય.

'વક્ત્રી'ના શુદ્ધસેનની બાપાવિષયક નિપુણતાને લક્ષતા ઉલ્લેખમાં સં, પાઘ્ય અને 'અપભ્રંશ' એમ ત્રણ બાપાઓનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આ શુદ્ધસેનનો સમય શુભસંવત ૨૩૫-૨૫૦ (ઈ સ. ૫૫૪-૫૬૯) છે.

છે એ સ્વીકારવા છતાં શુદ્ધસેન વર્નાક્યુલર સોસાયટીના નામમાથી 'વર્નાક્યુલર' કાદી નાખી એવું નામ 'શુદ્ધસેન વિદ્યાસભા' પાડવામાં કેટલાક વર્ષ નીકળી ગયાં.

૧ વિદ્યાપતિ ઠક્કરની ઈતિહાસમાનું નીચે મુજબનું પદ્ય હું નોંધું છું:-

"સક્કજવાળો વહુમ ન આવડ, વાલબરવ કો મમ્મ ન વાવડ."

દેસિલકમના સ્વ જન મિદ્ધા, તેં તૈસન જમ્પઓ બવહટ્ટા ॥ "

૨ આ ગૂઢવાદ યાને રહસ્યવાદ (mysticism) ની નાનકડી કૃતિ છે એમાં ૨૨૨ પદ્યો છે. આના કાળે રામસિંહે લક્ષ્મણ પાંચમા ભાગના પદ્યો જોડીને પદ્યસંગ્રહમાં આધારે યોગ્ય છે. હેમચન્દ્રસુરિ વગેરેએ આ કૃતિમાંથી અવ-તરણ આપ્યા છે. પ્રો. હીરાલાલ જૈન દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ જૈન પબ્લિકેશન સોસાયટી (૧૯૯૯) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૩માં છપાઈ છે. આમાં હિન્દી અનુવાદ અને ભૂમિકા તેમજ સંપાદક, દિપ્તી અને રોહાની વર્ણનક્રમણિયા છે. ૩ જોઓ "Indian Antiquary" (Vol. X, p. 284) ૪ ૬૧૦૫-૬૨૧ (૫૧૦ ૧, શ્રે. ૩૧)માં 'અપભ્રંશ'નો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ છે.

તેમજ આ બંને દિગંબરીય ગ્રંથોના પ્રારંભિક અને અંતિમ પદો જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૧, પૃ. ૩૫-૨૬)માં અપાયેલાં છે.

૧ પરમપદપદાસ અને જોગસાર—દિં જોધન્દુ (યોગેન્દુ)એ આ બે 'અવદ્ધ' કૃતિઓ રચી છે. ડા. ઉપાધ્યેએ એમનો સમય ધ સનો છઠ્ઠો સૈદ્ધા સૂચ્યો છે પણ એ કેટલાક વિદ્વાનોને માન્ય નથી, જોકે તેઓ એમને હુમચંદ્ર કરતાં તો પ્રાચીન ગણે છે.

૨ પરમપદપદાસ બે મહાધિકારોમાં વિભક્ત છે. પહેલામાં ૧૨૬ (૧૨૩+૩) અને બીજામાં ૨૧૯ (૨૧૪+૫) પદો છે એમાં ૨એકેક પદ ર્સગદ્યમાં, ૪માલિનીમાં અને ચતુષ્પદિકામાં, પાંચ પદો ગાથામાં અને બાકીના ૩૩૭ દોહામાં છે. પહેલાં સાત પદોમાં પાંચ પરમેશ્વરી નમસ્કાર છે. ત્યાર પછીના ત્રણમાં ગ્રંથની ઉત્થાનિકા છે. શ્લો. ૬-૧૪માં આત્માના બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણ પ્રકારોનું સ્વરૂપ છે. શ્લો. ૧૫-૨૪માં 'વિકલ-પરમાત્માનું' અને સાર 'પાદ ૨૪ પદોમાં સકલ-

૧ આની રચના બદ્ધ પ્રજાકેને મટિ કરાઈ છે "શયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્ર-માસા"માં આ કૃતિ બ્રહ્મદેવની સં. દીકા સહિત ધ સ ૧૯૧૫માં છપાઈ છે. આ સ્કપલકાસ જૈનના અંગ્રેજ અનુવાદ સાથે B B J મા ધ ૧૯૧૫માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૧૦ જૈન શાસ્ત્રમાં ધ સ. ૧૯૩૮માં બહાર પડેલી આવૃત્તિમાં સં. છાયા, બ્રહ્મદેવની સં. દીકા, દૌવતરામની દિહી બાપા-દીકા, પાશાન્તરો અને ડા. ઉપાધ્યેની અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના તેમજ એનો દિહી સાર છે. ૧લી આમાં સં. છાયા અને ૫૦ જગદીશચન્દ્ર શાસ્ત્રીના દિહી અનુવાદ સહિત જોગસાર છપાયે છે. ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવનામાં સારાસ, જૈન સાહિત્યમાં જોગન્દુનું સ્થાન, ૫૦ પંચત દાર્શનિક મંતવ્ય અને ગૂઢવાદ (mysticism), ૫૦ ૫૦ અને સં. દેવની અપભ્રંશ સાવાની તુલના, ૫૦ ૫૦ની બે કતક દીકા અને હાથપોથીઓનું વરાહ, અપભ્રંશ સાદિ કૃતિની સં. છાયાનો તીવ્ર વિરોધ ઇલાદિ બાળતો છે. ૨ જુઓ પૃ. ૭૧. ૩ આ છંદમાં કોઈ ચોળીન્દ્રે સિદ્ધના ગુણોત્કર્ષનરૂપે આઠ પદોની એક કૃતિ પાઘયમાં રચી છે, ઉલ્લુ' પદ સ. મા છે. નિબ્ધત્માષ્ટક (પા. નિયપદ્યુમ)ને નામે જોળખાવાતી આ કૃતિ મા દિ. જૈ. મ. મા ગ્રંથાક ૨૧૩પે છપાઈ છે ૪ નિન-વલ્લસરુરિદ્ધ 'ઉદસાસિકકમ'થય ચાને લઘુ-અનિત-શ્યન્તિ-સ્તોત્રના ૧૦ પદો પૈકી પ્રથમ અને અંતિમ પદ સિવાયના ૧૫ પદો માહિનીમાં છે

પરમાત્માનું નિરૂપણ છે. પછીનાં ૬ પદોમા જીવના પરિમાણ વિષે નિરૂપણ છે. ત્યાર બાદ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, કર્મ, નિશ્ચય-સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાત્વ છતાંદિ બાબતો છે. બીજા મહાધિકારમાં શરૂઆતમાં દમ પદોમા મોક્ષનું ૨૫૩૫, એકમાં મોક્ષનું ૩૫ અને ૨૯માં નિશ્ચય અને બ્યવહારથી મોક્ષ-માર્ગ વિચાર-શયાં છે. પછીના આઠ પદોમાં અભેદ-રત્નત્રય, ૧૪માં સમભાવ, ૧૪માં પુણ્ય અને પાપની સમાનતા અને ૪૧માં શુદ્ધ ઉપયોગ વિષે પ્રરૂપણ છે. અંતમાં પરમ સમાધિનું કથન છે. કુંદકું-દના 'મોક્ષપાહુડ' અને પૂજ્ય-પાદના રસમાધિશતકનો જોષ-કુએ પુણ્ય લાભ ઉઠાવ્યો છે.

જોગસારમાં ૧૦૪ દોહા, એ સોરઠા (શ્લો ૩૮ ને ૪૪) અને એક ચો તાઇ (શ્લો ૩૯) છે. ૫૦ પંતો વિષય તે જ આનો વિષય છે. આમાં આત્મજાગૃતિ પર બાર મૂકાયો છે.

• નયવ્યક્ત—વિ. સ ૯૨૦મા હંસણસાર રચનારા દિં જીવસેને આ પ્રંથ 'દોહા' છદમા અવદહમાં ગયો હતો, પણ તે સમયના સમાલોચકને—શુભકરને એ છદ પસંદ નહિ પડતાથી એ દેવસેનના શિષ્ય માઇદલપવલે એને 'ગાથા'મા ફેરવી નાખ્યો. આજે આ 'અવદહ' કૃતિ મળતી નથી પણ એનું પાઠ્ય રૂપાતર મળે છે એમ એના અંતમાંની ગાથાઓ જોતા જણાય છે. આ કે બીજા દોહા દેવસેને ૨૫૦ દોહામાં સાવધાપાર રચ્યો છે.

હરિવંસપુરાણ—૧૨૨ સધિમાં ૧૮,૦૦૦ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ દિં ધ્રુવલે રચી ■ એઓ વહેવામા વહેલા ઇ સ.ની ૧૦મી સદીમાં અને મોઢામાં મોઢા ૧૧મી સદીમાં યથા હોય એમ લાગે છે.

૧ હંસણ (ગા. ૩૬), સુત (ગા. ૨૭), ચારિત (ગા. ૪૪), જોહ (ગા. ૬૨), વાવ (ગા. ૧૬૩), મોક્ષ (ગા. ૧૦૬), સિંજ (ગા. ૨૨) અને સીસ (ગા. ૪૦) એમ જે આઠ પાહુડ ગણાવાય છે અને જે જમચદ શાવડાએ વીરસવત્ ૨૪૫૦મા છપાયા છે તે પૈકી આ છઠ્ઠું પાહુડ છે. પહેલા ■ પાહુડ શ્રુતસાગરની સં. ચીકા સંહિત મા દિ. ને. મ.મા ઇ સ. ૧૯૧૦મા છપાયાં છે. ૨ આમા ૧૦૫ (૧૦૧૧) સ. પદો છે.

આ વિચારતા આ? સમયમા તો 'અવહટ્ટ' માદિય રચાયુ જ છે, પરંતુ અમદિગ્ધપણે ઇ સના આઠમા સેકાની પૂર્વેની ગણી શકાય તેવી કોઈ સગા કૃતિ મળ્યા 'અવહટ્ટ'મા રચાયેલી મળતી નથી રિશેષમાં ને કોઈ કૃતિઓ હાલમાં મળી આવી છે તેમાની લગભગ બધી જોન કૃતિઓ કે ઇ સ ૭૭૬મા રચાયેલી કુવસયમાવામા કેટલોક લખાણ 'અવહટ્ટ'મા છે રવિક્રમોર્વશીય(અ ૪)માંના કેટલાક પદો અને સરસ્વતીક ઠામરણુમાનાં કેટલાક અવતરણો 'અવહટ્ટ'મા છે. વળી સિંહોની સ્વોપચ રૂત્તિમાં, કુમારવાલયચરિયમા અને છ દો ડનુશાસનમા પણ 'અવહટ્ટ'માં પદો છે

૧ બાણમદ્ધીભૂત—૦૬૧ સત્ત્વના અવમાના બામહે કાશ્યાપ કારે (૧, ૨૮)મા ' અપભ્રંશ 'મા પ્રુષ્ણ કથાસાદિત્ય દોવાનુ કથું છે જુઓ પ૦ એ૦ આ૦ (પૂ ૨૮૨) ૨ વૈદિક કાળની એક પ્રણયકથાને આમા ચૂંથી લેવામા આવી છે આ નાટક આધ્યાત્મિક રસ પણ જણાય તેમ છે જુઓ જીવન અને સન્દેહિતિ (પૂ ૧૧) ૩ એકદર ૩૧ પાંચે છે એ કાવિદાસના નથી એમ માનનારા વિદ્વાનો નીચે મુજબની દલીલો રજૂ કરે છે—

(૧) એક પી પડિતે ને આઠ હાથપેથી ઉપરથી આ નાટક સપાદિત ક્યું તેમા કૃત્ત બેમા જ આ પાંચે છે (૨) જુના દીક્ષાપર કાપચરે આ પદો ઉપર દીકા રચી નથી (૩) યજુષસ પાંચે પ્રુતકજિરપ છે (૪) આ પદો પાણ્યમા જ એવે રાત્ર જેવું પાત્ર જે એ રે નહિ (૫) આમાના અપભ્રંશ પદોને કાવિદાસના માનતા અપ્રસાસાદિલનો સમય થયો પ્રાચીન માનવે પડે આની વિદ્વદ્ની દલીલો નીચે પ્રમાણે અપાય છે

(૧) આ પાંચે રાત્ર બોલતો નથી, પણ પદ્મ પાઠથી કેટલાક નદો બોલે છે, અથવા તો પદ્માદ્ભૂમિકામા રહેલા પાત્રો બોલે છે અને તે દો, આ પદ્માદ્ભૂમિકાના સંગીતની ગાજ સારે છે અને ઉન્મત્ત રત્નની વિનિઃ દીવચાંદોને માંચોય વાતાવરણ ખડું કરે છે (૨) આ પદો 'કુવા'રૂપ છે (૩) ચોથા અકાવ સંગીતવિદ્યાનની રમણીયતામા રૂદ્ધિ કરવા કાવિદાસે આ પદો ચોળ્યા છે

૪ 'અપભ્રંશ મુજબમા ને પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક દ્રશ્યોં છે તેડ દિગ્દર્શન Jaina Antiquary (Vol VI, No 11)મા ઉપાયેન "The Purāṇic & Historical References in the Apabhraṃśa"

અષ્ટિમંથન—ચામડાના અસંકારતિલકમા આ કૃતિનું નામ ડૉ. પિશેના જોવામાં આવ્યું હતું. કોઈ સળંગ અને સ્વતંત્ર ‘અવલક’ કૃતિના દર્શનનો લાભ એમને મળ્યો ન હતો, જોકે એમની એ જાતની ઉત્કટ ઉત્કઠા હતી એના પરિણામે તો ‘અપભ્રંશ’ના અભ્યાસને ઉપયોગી અને વેગીયો. બનાવાય તેથી સામગ્રી એમણે એકત્રિત કરી પોતાના પાઠ્ય ભાષાના વ્યાકરણની પૂર્તિરૂપે ‘અપભ્રંશ’ના અવતરણોને “Materialien zur Kenntnis des Apabhramśa”ના નામથી બર્લિનથી ઇ. સ. ૧૯૦૨માં પ્રસિદ્ધ કર્યા.

હાહાકોસ—ઇ. સ. ૭૦૦ની આસપાસ થયેલ કાવ્ય અને સ્તવ દ્વારા રચાયેલી આ રૂઢિ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પ્રથમ શોધી હતી.

હરિવંસપુરાણ અને પદ્મિન્યરિય—વગમત ૧૮,૦૦૦ શ્લોકના પ્રમાણપુરાણ અને ૧૧૨ સંખિમા વિગ્રહ હરિવંસપુરાણ અને ૧૨,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ અને ૬૦ સંખિવાણ પદ્મિન્યરિય રસવર્ણને રચેલા છે. એ ‘નને આપણ’ રહેતા એ એમના પુત્ર ત્રિશુવન રસવર્ણને પૂરા કર્યા ‘હરિ’ વચ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા આ હરિવંસપુરાણમાં લામલ, હડી, બાણ, હરિજેલ અને ચક્રમુદ વિષે ઉલ્લેખ છે, જ્યારે આ પદ્મિન્યરિયમાં રરિજેલ, લામલ અને હંડી વિષે નિર્દેશ છે આ ઉપરથી આ બંને ગ્રંથો ઇ. સ.ની ૭મીથી ૧૦મી સદીના ગાળામાં રચાયેલા છે એમ આપણે સદૃઢ માની શકીએ આમ આ બાબત

stanzas of Hemacandra નામના” લેખમાં ■ Jaina Antiquary (Vol I, No XI, pp 20-26) માં પ્રો. સિએન્નાયે લેખેલા “Women in Separation (Proṣita-bhaktikā) in the Apabhramśa strophes of Hemacandra” નામનો લેખ છપાયેલ છે.

૧ Ein Nachtrag zur Grammatik der Prākṛit Sprachen.
૨ આ ઇ. સ. ૧૯૨૮માં એમ શબ્દકોશને સંપાદિત કરી હતી એની નકલ આરતિ ડૉ. પી. સી. બગચી (Bagchi) ને હવે ઇ. સ. ૧૯૩૯માં તૈયાર થઈ બહાર પડી છે. ૩ જુઓ પૃ. ૨૧૦નું પહેલું પ્રિપ્લુ.

તેમજ આ બંને દિગંબરીય યથોના પ્રારંભિક અને અંતિમ પદો જૈન ગૃંથર કવિઓ (ભા. ૧, પૃ. ૩૫-૨૬)માં અપાયેલાં છે.

૧૫૨મખપયાસ અને જોગસાર—દિં જોઇન્દુ (યોગેન્દુ)એ આ બે 'અવદર્ટ' કૃતિઓ રચી છે. ડા. ઉપાધ્યેએ એમનો સમય ઇ. સ.નો ૭૬૦ સેકા સૂચવ્યો છે. પણ એ કેટલાક વિદ્વાનોને માન્ય નથી, જોકે તેઓ એમને હુમયંદ્ર કરતાં તો પ્રાચીન ગણે છે.

૫૨મખપયાસ બે મહાધિકારોમાં વિભક્ત છે. પહેલામાં ૧૨૬ (૧૨૩+૩) અને બીજામાં ૨૧૯ (૨૧૪+૫) પદો છે. એમાં ૧એકેક પદ ચક્ષુષરામાં, ૪માલિનીમાં અને ચતુષ્પદિકામાં, પાંચ પદો ગાથામાં અને બાકીના ૩૩૭ દોહામાં છે. પહેલાં સાત પદોમાં પાંચ પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. ત્યાર પછીનાં ત્રણમાં મન્યની ઉત્થાનિકા છે. શ્લો. ૯-૧૪માં આત્માના બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણ પ્રકારોનું સ્વરૂપ છે. શ્લો. ૧૫-૨૪માં 'વિકલ-પરમાત્માનું' અને ત્યાર પાદ ૨૪ પદોમાં સકલ-

૧ આની રચના બદ્ધ પ્રમાણને મટિ કરાય છે "રાયચન્દ્ર જૈન સાચ-માસા"માં આ કૃતિ બ્રહ્મદેવની સં. ટીકા સહિત ઇ. સ. ૧૯૧૫માં છપાય છે. આ ચક્ષુષદાસ જૈનના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ સાથે D B J માં ઇ. સ. ૧૯૧૫માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. શં. જૈ. શાં.શ્ર. ઇ. સ. ૧૯૩૮ માં બહાર પડેલી આવૃત્તિમાં સં. છાયા, બ્રહ્મદેવની સં. ટીકા, હૌસતરામની દિંદી ભાષા-ટીકા, પાઠાન્તરો અને ડા. ઉપાધ્યેની અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવના તેમજ એનો દિંદી સાર છે. ૪મી આમાં સં. છાયા અને પં. જગદીરાચન્દ્ર સાચીના દિંદી અનુવાદ સહિત જોગસાર છપાયો છે. ૭પદ્યુંક પ્રસ્તાવનામાં સાચાશ, જૈન સાહિત્યમાં જોઇન્દુનું સ્થાન, ૫૦ પં.અવ દાર્શનિક મંતવ્ય અને શૂદ્રવાદ (mythicism), ૫૦ પં. અને સં. દેવની અપભ્રંશ ભાષાની તુલના, ૫૦ પં.ની બે કવચ ટીકા અને દાષપેાથીઓનું વરાહસ, અપભ્રંશ શબ્દિ કૃતિની સં. છાયાનો ત્રીજા વિરોધ હસાદિ બાજતો છે. ૨ નુઓ પૃ. ૭૧. ૩ આ છંદમાં કેઈ યોગીન્દ્રે સિદ્ધના ગુણોછીનનરૂપે આઠ પદોની એક કૃતિ પાઇયમાં રચી છે; ઉદ્દત્ત પદ્ય સં.માં છે. નિઝતમાષ્ટક (પા. નિયંપદ્યુન)ને નામે યોગબાવાતી આ કૃતિ મા. દિ. જૈ. મ.મા. મેયાંક ૨૧૩પે છપાય છે ૪ જિન-વલ્લભસુધિરૂત 'ઉલ્લાસિકકમ'થવ યાને લઘુ-અનિત-શાન્તિ-સ્તોત્રનાં ૧૦ પદો પૈકી પ્રથમ અને અંતિમ પદ સિવાયના ૧૫ પદો મહિનીમાં છે.

પરમાત્માનુ નિરૂપણ છે પછીના ૬ પદોમા જીવના પરિમાણ વિષે નિરૂપણ છે. ત્યાર બાદ દ્રવ્ય, શુદ્ધ, પર્યાય, કર્મ, નિશ્ચય-સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાત્વ ઇત્યાદિ બાબતો છે બીજા મહાધિકારમા શરૂઆતમા દસ પદોમા મોક્ષનુ સ્વરૂપ, એકમા મોક્ષનુ ક્ષણ અને રહમા નિશ્ચય અને વ્યવહારથી મોક્ષ-માર્ગ નિર્ધારાયા છે પછીના આઠ પદોમા અભેદ-રત્નત્રય, ૧૪મા સમભાવ, ૧૪મા પ્રુણ અને પાપની સમાનતા અને ૪૧મા શુદ્ધ ઉપયોગ વિષે મરૂપણ છે અતમા પરમ સમાધિનુ કથન છે. કુંડકુન્દના ૧ મોક્ષપાદુડ અને પૂન્ય-પાદના રસમાધિશતકને બોધ-કુએ પ્રુકળ લાભ ઉઠાવ્યો છે

જોગસારમા ૧૦૪ દોહા, બે સોરઠા (૨૧૦ ૩૮ ને ૪૪) અને એક ચોરાધ (૨૧૦ ૩૯) છે ૫૦ પંનો વિષય તે જ આનો વિષય છે આમા આત્મજન્યકૃતિ ૫૦ જાર મૂકાયો છે

• નયથક્ક—વિ સ ૯૯૦મા ઈસણસાર રચનારા નિં દેવસેને આ ગ્રંથ ' દોહા ' જદમા અવલદમા રચ્યો હતો, પણ તે સમયના સમાલોચકને—શુભકરને એ જદ પસદ નહિ પડતી એ દેવસેનના શિષ્ય માધદલબવસે એને ' ગાથા 'મા ફેરવી નાખ્યો આને આ ' અવલદ ' કૃતિ મળી નથી પણ એનુ પાછવ રૂપાતર મળે છે એમ એના અતમાની ગાથાઓ જોતા જણાય છે આ કે બીજા કોઈ દેવસેને ૨૫૦ દોહામા સાવચાપાર રચ્યો છે

હરિય સપુરાણ—૧૨૨ સધિમા ૧૮,૦૦૦ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ નિં ધ્રુવસે રચી છે એઓ વહેવામા વહેવા ઇ સ ની ૧૦મી સદીમા અને મોડામા મોડા ૧૧મી સદીમા ચલા હોય એમ લાગે છે

૧ ઈસણ (ગા ૩૬), સુત (ગા ૨૭), ચારિત (ગા ૪૪), બોદ (ગા ૧૨), વાવ (ગા ૧૬૩), મોક્ષ (ગા ૧૦૬), શિષ્ય (ગા ૨૨) અને સીલ (ગા ૪૦) એમ ને આઠ પાદુડ ગણવાય છે અને ને જયચંદ ચાવડાએ વીસવત્ ૨૪૫૦મા છપાવ્ય છે તે પેઠી આ જુદું પાદુડ છે પહેલા ૪ પાદુડ શ્રુતસાગરની સીડા તદિત મા દિ. ને મ.મા ઇ સ. ૧૯૧૦મા છપાયા છે ૨ આમા ૧૦૫ (૧૦૧૧) સ પદો છે.

૧૫૭૩મસિરિચરિય—‘શ્રીમાલ’ વસના માધ કવિના વસજ અને એમનાથી સાતમી ૧૧ નવમી પેઢીના ગાળામા થયેલા જથ્થા અને એ દિસાળે વિક્રમની દસમી સદીમા થયેના અને ‘પાઈ’ કવિના પુત્ર દિગ્વિદ્યારિયે’ ધાહિને ચાર સધિમા વિત્તલ પર્વમસિરિચરિય (પદ્મશ્રી—ચરિત્ર) રચ્યુ છે પહેલી સધિમા ૧૮, બીજીમા ૨૨, ત્રીજીમા ૧૦ અને ચોથીમા ૧૬ કડવકો છે પ્રારભમા કર્તાએ ચન્દ્રપ્રભ જિનેશ્વરને પ્રણામ કર્યા છે

ભવિષ્યવત્કહા—૩ યાકોળી વગેરેને મતે ઇ સ ૨મારમી સદીમા થયેના ધનપાલે જાણીસ સધિમા ભવિષ્યવત્કહા યાને સુધ-પચ્ચમીકહા રચી યાકોળીએ ઇ સ ૧૯૧૮મા આ સ પાતિ કરી એની પ્રતાવનામા ‘અવદહ’ ભાષાના રચયનો અને આધુનિક ભાષાઓના અભ્યાસ માટે એની જનનીરૂપ આ ભાષાના અભ્યાસના મહત્વનો નિર્દેશ કરી એમણે આ ભાષા અને સાહિત્યના વિવિધ અભ્યાસ માટેનાં પથરણુ, માળા ઇ સ ૧૯૨૧મા ડૉ યાકોળીએ હરિભદ્રજી નેમિનાહચરિત્રમત સણુકુમારચરિત્ર પ્રકાશિત કર્યું ઇ સાથે સાથે સ પૂર્વે અનુવાદ અને કોશ આપતા ઉપરાંત એમણે આ ભાષા નિે વિશેષ ઘડીતો રજૂ કરી

ઇ સ ૧૯૨૩મા ભવિષ્યવત્કહા ૨૨ કડાસે અને ૨૧ શુભુએ પૂરીથી પ્રકાશિત કરી અને એની પ્રતાવનામા એ સમય સુધીમા બહાર પડેલી ‘અવદહ’ કૃતિઓની એમણે નોંધ લીરી આ

૧ મૂળ કૃતિ ગુઠ ભાષાતર, સમ્પ્રકાશ હલ્લ દિ વિવિધ સામગ્રી સહિત ઇ સ ૧૯૪૮મા સિ ૦૧૭૦ મ ૦મા પ્રસિદ્ધ કાગજ છે ૨ મહેશ્વરચરિત્ર નાશુપચ્ચમી-કહાની પ્રતાવના (પૂ ૩)મા ડૉ અમૃતકાવ ગે પાળીએ કર્યું છે કે ‘ મહેશ્વરચરિત્રિય પ્રાકૃત જાયામય પચ્ચમીકહાના દસમા કપાનક ભવિષ્યવત્ કહાથી દસમી સદીની જાણી સદીમા થયેલ મનાતા પર્વકવચરિત્ર દિગ્વિદ્યારિયેન ધનપાલે ભવિષ્યવત્કહા અવત્તા સુધપચ્ચમીકહા અવત્તા ભાષામા રચી. ” આ ધનપાલને દિગ્વિદ્યાર ને મનાતા ‘યાજ્ઞીવ’ માનવાત્રુ માટે વચનુ છે. શુભે પર્વ-દેશનાનો મારો “વપકમ” (પૂ ૧૨) ઇ શુભે પૂ ૧૧૭ ૪ માં પી ૦ મ ૦મા ઉપાયેલ છે

‘લવિસયત્તકહાનો પલાત્મક લાગ ધવલ અને યુગપદ્મનાં લખાણું સાથે સરખાવી શકાય તેવો છે.

સંજમમંજરી—જેમલમેરના ભંડારમાં વિ. સં. ૧૧૦૯માં લખા-
યેલી અને રમહેશ્વરે રચેલી પંચમીકહાની હાથપોથી છે. આ મહેશ્વર
તેજા જો સંજમમંજરીના કર્તા શ્વેન મહેશ્વરસૂરિ હોય તો ૩૫ ‘દોહા’
૭૬માં રચાયેલી સંજમમંજરી ૧૧મી સદીની ‘અવહટ્ટ’ કૃતિ ગણાય.
આમાં સંયમનો મહિમા વર્ણવાયો છે. ૫ આસ્રવ, ૫ ઇન્દ્રિય, ૪ કથાય
અને ૩ દંડ એમ ૧૭ના નિમ્નરૂપે સંયમના ૧૭ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે.
ડા. ગુણેએ સં. છાયા સહિત આનું સંપાદન કર્યું છે.^૧ સંજમ-
મંજરી ઉપર પૂર્ણચન્દ્રમૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હેમસમુદ્રે (?)
ટીકા રચી છે અને આ પાઠ્ય અને સં. કથાઓથી સમૃદ્ધ છે. આમાં
અનેક અવતરણો ‘અવહટ્ટ’માં અપાય્યાં છે એટલે આ ટીકા પણ આ
ભાષાના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે. આ ટીકાકાર મૂળકાર ત્રિપે કર્યું જ
કહી નથી; એઓ તો એમને ‘પ્રકરણકાર’ કહે છે. શું પ્રકરણકારના
નામથી આ ટીકાકાર અજાત હશે?

૪સચ્ચંદ્રમંડલુ-મહાવીરોચ્છાહ—વિ. સં. ૧૦૨૯માં પાઠ્ય-
લક્ષ્મીનામભાલા રચનારા શ્વેન ધનપાલે આ કૃતિ ‘અવહટ્ટ’ ભાષામાં
૧૫ ગાથાની રચી છે.

૧ શ્રીધર નામના કોઈ દિગંજરે સસ્ત્રુતમા લવિષ્યદત્ત-ચરિત્ર રચ્યું છે.
બીની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૪૮૧માં લખાયેલી છે. જુઓ ડા. ગોપાણીની
ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩). ૨ જો સ. પ્ર. (વ. ૧૫, અ. ૬)માં “મહે-
શ્વર”નામક સૂરિઓ” નામના માત્ર લેખમાં આ નામના અનેક સૂરિઓની
નોંધ છે. ૩ જુઓ બા. પ્ર. સં. મં. ૩ વૈમાગિઝ (પૃ. ૧, પૃ. ૧૫૭-૧૬૬). પ્રા.
વેલ્લુડર દ્વારા સંપાદિત અને ૭૭ પદમાં સુપ્રતાચાર્યે રચેલો વર્ણનાચસાર (સં.
વૈરાગ્યસાર) આ સરથાના વૈમાગિઝના પુ. ૯, પૃ. ૨૭૧-૨૮૦માં પ્રતિષ્ઠ વચેલો
છે. આ દિગંજરે અનેક રચણે ‘સુવર્ણ મંજર’ એ પાઠ લખાવ્યા કરે છે.
૪ આ જ સા. સં. (ખંડ ૩, અ. ૩, પૃ. ૨૪૧-૩)માં ઉપાયે છે. આનો
પરિચય પૃ. ૨૪૫-૨૫૧માં છે.

‘તિસદ્દિમહાપુરિસચુલાલંકાર’ યાને રમહાપુરાણ દિ. કવિ
 ૧૫૫૬ તે ૧૦૨ સંધિમાં ૧૪,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક શકસંવત્ ૮૮૭
 (૪ સ. ૯૬૫)માં રચ્યું છે અને એને આદિપુરાણ અને ઉત્તરપુરાણ
 એ નામના બે બાગમાં વિભક્ત કર્યું છે. આમાં ૬૩ ચનાકાપુરોના
 અધિકાર છે. આત્માર સંધીમાં પ્રકાશિત થયેલી ‘અવહર્ષ’ કૃતિઓમાં
 આ સૌથી મોટી છે. આ જ કવિએ ચાર સંધિમાં જજસહુરચરિય
 અને નવ સંધિમાં પનાયકુમારચરિય રચેલાં છે પશ્ચિમ ભારતના
 ‘અવહર્ષ’ સાહિત્યની પરાકાષ્ઠા તે આ પુષ્પદંતનો સમય છે.

હહાકોશ—ઈદિ. શ્રીચન્દ્ર મુનિએ ૫૩ સંધિમાં આ કૃતિ મૂનરાજ
 નૃપતિના સમયમાં રચી છે. આ મૂલરાજ તે રિ. સં. ૯૯૮થી ૧૦૪૪
 સુધી રાજ્ય કરી ગયેલા મૂનરાજ હશે એમ નહિ હોય તો એઓ વિ. સં.
 ૧૨૩૩થી ૧૨૪૫ સુધી રાજ્ય કરનાર સોલંકી વંશના મૂનરાજ હશે

જજસામિચરિય—વિ. સ. ૧૦૭૬માં મહાકવિ વીરે આ રચ્યું છે.
 આમાં એમણે વાદી શાન્તિ કવિ, જવ(૧ જવદેવ) કવિ, દેવચબૂત,
 પુષ્પદંત અને કેવદંતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ કૃતિનો પરિચય પ્રે. અ. ૦
 ૩૦માં પરમાનંદ જૈન શાસ્ત્રીએ “અવગ્રંથ માયા કા ‘જમ્વૃત્વામિચરિત’
 ઔર મહાકવિ વીર” નામના લેખમાં આપ્યો છે એમાં એમણે કયું છે

૧ ડૉ. પી. એચ. વૈવે આનુ સંપાદન થ્યું છે અને એ અનુક્રમે ૪ સ.
 ૧૯૩૭, ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૧માં ત્રણ ખંડમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે ૨ મે આ પુરાણ
 (ખંડ ૧, ૫. ૪)નવ મુદ્રેલાની સ્તુતિનો “શ્રીપુષ્પદંતે કરેલી સરસ્વતીની
 સ્તુતિઓ” નામથી ગુ. અનુવાદ આપ્યો છે અને એ “દિનબર જૈન” (૧.
 ૩૯, અ. ૧૨, પૃ. ૩૧૮, ૩૨૦)માં છપાયો છે. અહીં નાયકુમારચરિયમાની
 સરસ્વતીસ્તુતિ પણ મે સંપાદિત આપી ૩ એમનો વિસ્તૃત પરિચય પં.
 નાયારામ પ્રેમાણે જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ (૫. ૩૦૧-૩૩૬)માં
 આપ્યો છે. ૪ ડૉ. પી. એચ. વૈવે દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ ૪ સ. ૧૯૩૧માં
 છપાઈ છે ૫ પ્રો. હીનાવાલ જૈન દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ ૪ સ. ૧૯૩૩માં
 પ્રસિદ્ધ થઈ ૬ જુઓ PLOIO (p 22)

૬ ઉપસંગ્રહ સાહિત્યમાં 'અપભ્રંશ' ભાષાનો આ સૌથી પ્રાચીન સ્વતંત્ર ચરિત-ગ્રંથ છે.

મુદ્રસંજ્ઞાચરિત્ર—વિ. સં. ૧૧૦૦ની આસપાસમાં થઈ ગયેલા દિં નવનંદિએ આ ૧૨ સધિમાં રચ્યું છે. ૫૬ સંધિવાળા અને ૫૮ સધિવાળા એમ બે ભાગમાં વિભક્ત કરાયેલ આરાહુણા નામની કૃતિ નવનંદિએ રચી છે તે શું આ નવનંદિની છે ?

પાસનાહુપુરાણ—દિં માધવસેનના શિષ્ય જિનસેનના શિષ્ય પુષ્પકૃતિએ ૧૮ સધિમાં પાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર આ કૃતિમાં ગૂંથ્યું છે.^૧

૨૬૨૬કુંડચરિત્ર—૬૨૬કું પ્રયેકલુદ્ધોમાંના એક છે. આ કૃતિમાં તેર શુદ્ધ વિષે ઉલ્લેખ છે. એના કર્તા દિં કનકામર છે.

ભાવજીસંધિ—શિવદેવસૂરિના શિષ્ય જયદેવ મુનિએ ૭ કડવામાં બાસઠ પદ્યોમાં આ રચી છે.^૨

યશોદેવ ઉપાધ્યાયે વિ સં. ૧૧૭૪માં જે નવતરવજાબ્ધ-વિવરણ રચ્યું છે તેમાં (૫૪૫૧ આ) મુકુટસપ્તમીસન્ધિ અને માણિક્યપ્રસ્તાવિકાપ્રતિબદ્ધરાસકંઠો નિર્દેશ છે. તેમાંની બીજી કૃતિ ' અવહટ્ઠમાં ' છે.

મુલસદ્ગુણ—દેવચન્દ્રે આ ૧૭ કડવકમાં રચ્યું છે. એની એક હાથપોથી પાટણના બઝારમાં છે અને તે વિ સં. ૧૧૬૧માં લખાયેલી છે.

સ્તવન—વાદી દેવસૂરિએ વિ સ ૧૧૭૮માં સ્વર્ગે સંચરણ પોતાના શુરુ મુનિચન્દ્રસૂરિ વિષે એક સ્તવન રચ્યું છે.

જિનકવિની કૃતિઓ—વિ સ. ૧૨૧૧માં સ્વર્ગરંધ થયેના આ

૧ કારળ બઢારમાં સવત્ ૧૪૭૩માં લખાયેલી આની હાથપોથી છે. ૨ આ પ્રા હીરાનાથ જૈન દ્વારા સંપાદિત થયેલ છે. સ. ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત થયું છે. ૩ આનું સં. ભાષા, ચળકોરા અને પ્રસ્તાવના સહિત સંપાદન શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ કર્યું છે અને એલા. પ્રા સ. મ.ના ત્રૈમાસિક (વ. ૧૧, અ. ૧)માં છપાયેલ છે. આની નોંધ એ "બાર બાવનાનું સાહિત્ય" નામના લેખમાં લીધી છે.

સરિએ ૧૨૨૨૨૨, ૮૦ ગાથામાં રહિતએસરસાથજી અને ૩૨ ગાથામાં કાલસરવકુલય એમ ત્રણ કૃતિઓ રચી છે.

નેમિનાહચરિય—શ્વે હરિભદ્રચરિએ આ વિ. સં. ૧૨૧૬માં નવ પંક્તિના ૪૨૫(૨૬૧) યાને વસ્તુ છદ્માં ૮,૦૩૨ શ્લોકોરૂપું રચ્યું છે. એના પહેલા ભાગમાં જોનોના બાવીસમા તીર્થ કર નેમિનાથ અને રાજ-મતીના નવ ભવોનું વર્ણન છે અને બીજા ભાગમાં જે પહેલા કરતાં નાનો છે તેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોના ચરિત્રો પણ છે.

છક્કમુવએસ—આમરકાનિએ વિ સં. ૧૨૪૭ કે ૧૨૭૪માં રચ્યો છે.

ભવચરિય ઇત્યાદિ—જિનપ્રમસરિએ અનેક કૃતિઓ ‘અવદહ’માં રચી છે. ૧ એમણે રચેલ ‘ભવચરિય (ભવચરિત્ર) ૧૧ ગુ. સ. ત્રૈમાસિક (પુ ૧, અ. ૨)માં ઉપાયેલ છે આ અંકમાં એમના વિવિધ ‘અવદહ’ કૃતિઓની નોંધ છે

૧ આ સબંધમાં તેમજ સોલણની ચર્ચારિકા અને જિનેશ્વરસૂત્રીના ચાચરી, ચાચરિસ્તુતિ ને શુભસ્તુતિચાચરિ વિષે ડૉ. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અ. ૫-૬, પૃ. ૧૫૪-૧૬૦)માં ઉપાયેલ મારા લેખ નામે “ચર્ચરી(ચર્ચારિકા)”માં ડૉ. શ્રી ભાગલ છે. વિશેષમાં મેં ‘ચર્ચરી’ શબ્દ વિષે ત્રણ વિચાર કર્યા છે ૧ આના ઉપર ઉપાધ્યાય જિનપાત્રે ગીઠા રચી છે. તેમાં એમણે ચર્ચરી અને રાસક બે બિને ‘પ્રાકૃત-પ્રગથ’ કહ્યા છે. બુદ્ધો મારો વપરુકા લેખ (પૃ. ૧૬૦). ૩ આ ત્રણે કૃતિઓ માં પૌં જાંમા ડૉ. સ. ૧૯૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એનું સંપાદન પં. દાસવન્દ્ર ગાધીએ કર્યું છે. એમણે સં.મા પ્રસ્તાવના લખી છે, અને તેમાં ‘અવજસ’ વિષે ત્રિપરુ કર્યું છે. ૪ આ છદ્માં હેમચન્દ્રચરિએ સુચ્છમજ્જાદેવી રાઝ ચર્ચ એક અપભ્રંશ-મુદ્રાક આપેલ છે ૫ જિનપ્રમસરિની ‘અવજસ’ કૃતિઓની એક કામચણક ચાલી મેં DCJM (Vol XVII, pt. 4, p. 14)માં આપી છે ૬ આમાં મૂલેડીના રાજ વિષે લેખ છે અને એ અર્કીની (સુરતની) ‘ધોસ’ના વસ્ત્રાનનું સ્મારક કારે છે. વિશેષ માટે બુદ્ધો મારો લેખ નામે “દરિપરાની ધોસ”. આ લેખ અર્કીના સાતદિકા “પ્રતાપ”ના વા. ૨૬-૩-૩૮ના અંકમાં છપાયેલો છે.

શ્રાવકવિધિરાસ—ધનપાલે સાવયવિહિ રચી છે એ ઉપરથી ગુણ-
કરસુરિએ વિ. સ. ૧૭૭૧માં ના સસ રચ્યો છે.^૧

મહાવીરકલસ—શ્રમધોષસુરિએ ‘અવદદ’માં ૨૬ (૨૭-૧૨)
ગાથામાં આ કૃતિ રચી છે.^૨ એમાં જન્મશ્રિયેકની દહીકત છે.

સાનેહુચરાસ યાને સંદેસરાસગ—અદ્દમાણુ ઉર્ફે અબ્દુલ રહમાન
નામના મુસ્લિમે ફૂતકાબ્યોની પદ્ધતિએ આ કૃતિ દોહા, ગાથા, રૂકા,
પદ્ધિયા, ડોમિલપ, લ કોડય (૧) છત્યાદિ છદોમાં રચી છે. એ પાઇવ અને
અવદદમાં છે. એનો પ્રથમ પ્રક્રમ (શ્લો. ૧-૨૦) લક્ષ્મીચંદ્રકૃત સંસ્કૃત
ટિપ્પણક સાથે “ભા. વિ.” (ભા. ૨, અ. ૧)માં છપાયેલ છે.

અમરસેનચરિત અને નાગકુમારચરિત—દિ. બુદસરા (બુદસરા)
અને એમની પત્ની દીવાના પુત્ર કવિ માયિકરાજે વિ. સં ૧૫૭૬માં
આ બે ‘અપભ્રંશ’ કાવ્ય રચ્યા છે. પહેલા કાવ્યમાં સાત સંધિમાં મુનિ
અમરસેનનો જીવનવૃત્તાંત છે. એમાં કવિએ પોતાની ગુરુપરપરા વર્ણવી
છે. બીજા કાવ્યમાં નવ સંધિ ■ અને એ ૪૩૦૦ શ્લોક જેવડું છે.
કોઇ કોઇ સંધિના પ્રારંભમાં સં મા પછ છે. ચોથી સંધિની શરૂઆતમાં
સાધુ ટોડર(મકન)નો જન્મધોષ છે.^૪

સાવયવક્રમદોહા—આમાં આવકોના આચરન આકર્ષક સંક્ષીપ્ત
૫૨૨૫ દોહામાં નિરૂપણ છે. ઉપરા કારા અહીં ઉપદેશ અપાયો
હોવાથી એ રસ્યક બન્યો છે. આના કર્તા લક્ષ્મીચંદ્ર છે અને એઓ
જુનસાગર અને બદા નેમિદત (ધ. સ ૧૫૨૮)ની પહેલાં થયા છે.

૧ આ સસ “આત્માર્નદ શાગ્નિદ સમારક અય” (દિદી વિભાગ, પૃ.
૭૫-૮૦)માં છપાયો છે. ૨ પહેલું પદ્ય સરકવમાં છે. ૩ જુઓ જૈનસ્તોત્રવસદિદ
(ભા. ૧, પૃ. ૨૫૭-૨૬૨). ૪ વિશેષ માહિતી માટે જુઓ “અનેકાન્ત”
(વ. ૧૦, કિ ૪-૫) ૫ પ્રથમ પદ્ય જમકરેવિણુ થી શરૂ થાય છે એ ઉપરથી
આ કૃતિને ‘નવકારશ્રાવકચાર’ તરીકે જાણખાવાય ■ આ કૃતિ દિદી અનુવાદ,
ટિપ્પણી અને ભૂમિકા તેમજ શબ્દકોષ અને મલાનુક્રમણિકા સહિત “જૈન
પબ્લિકેશન સોસાયટી” (કર્ણ) વડેથી ઇ. સ. ૧૯૩૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ -

‘મહાનપરાજયગીત’—આના રચનાર દિ. ૧૦ મહેશ છે કે જેમણે સ.મા ૭ પદમાં રૂદ્રાસમેતિ—તીર્થ કર-જયમાલની રચના કરી છે.

‘અવહટ્ટ’ ની બીજી પૃષ્ઠ કેટલીક સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે, ૩ પૃષ્ઠ તેનો પરિચયક વિસ્તારના બાકથી હું આપતો નથી. કેાઇ કેાઇ બાગ ‘અવહટ્ટ’ માં હોય એવી પણ કેટલીક કૃતિઓ છે. જેમકે વધમાનસરૂપત પ્રમાદિનાહચરિય, હિમચન્દ્રના ચુરુએ રચેલું ‘સંતિનાહચરિય, હિમચન્દ્રકૃત ઉકુમારવાલચરિય (સ ૮, સ્તો. ૧૪-૮૩), ‘સુદસણા-

૧ આના બે પદો “અનેકાન્ત” (૧ ૨૦, કિ. ૪-૫, પૃ. ૧૬૫) માં હપાયા છે. ૨ ૪ એજન, પૃ. ૧૬૫. ૩ ચલિકસાથ એ અવહટ્ટની એક નાની કૃતિ છે. ૪ ૫૦ ને. ૦ સા. સુ. ૦ મા અપગ્રહ કૃતિઓ નીચે મુજબના નામે નોંધાયેલી છે.

અનિવશાન્તિસ્તવ (લઘુ), અનનાસુન્દરીકથા, અનાવિસન્ધિ, અન્તર મરાસ, અન્તર મવિવાહ, અન્તરજસન્ધિ, અવન્તીસુકમાવસન્ધિ, આત્મત્રિક-સ્વપનવિધિ, વપદેશરસાયન, ઋષભનિ/નચરિત્ર-જન્માભિષેક, ઋષભનિ/નચરિત્રપારણક, ઋષભ-નિ/નચરિત્રસ્તવ, ઋષભનિ/નચરિત્રરત્નુતિ, કલ્યાણકપ્રકરણ, ચૌતમસ્વામિચરિત્રપુષ્ક, ચતુર્વિંશતિકા, ચતુર્વિંશતિનિનકલ્યાણક, ચતુર્વિંશતિનિનનમસ્કાર, ચર્ચરી, ચર્ચરીસ્તુતિ, ચર્ચરીચુરસ્તુતિ, ચૈત્યપરિપાદિ, જન્માભિષેક, જન્મચરિત્ર, નિન-ગણધરનમસ્કાર, નિનજન્મમઠ, નિનજન્મભિષેક, નિનપ્રતિમાકોસ, નિનમઢિમા, નિનસ્તુતિ, નિનસ્તોત્ર, નિનામમવચન, છત્રાનુચરિત્રસન્ધિ, જ્ઞાનપ્રકાશકૃષ્ક, દગ્ધ, દાનક્રિયક, દુહામાહ, ધર્મધોષસુરિસ્તવન, ધર્મધોષસુરિસ્તુતિ, ધર્મધોષ-સુરિસ્તોત્ર, ધર્મધર્મવિચાર, ધર્મોપદેશકૃષ્ક, નમસ્કારસુચક, નર્મદાસુન્દરીસન્ધિ, નવકૃષ્ણપાર્થનમસ્કાર, નેમિનાથજન્માભિષેક, નેમિનાથગોલી, નેમિનાથરાસ, પદમી-ચરિત્ર, પદ્માતાપકૃષ્ક, પાર્થનાથજન્મકૃષ્ક, પાર્થનાથજન્માભિષેક, પ્રત્યેકપુણ-ચરિત્ર, ભગ્નકુટુંબચરિત્ર, ભચચરિત્ર, ભાવનાકૃષ્ક, ભાવનાસાર, મનરેખાસન્ધિ, મહિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, મુનિચન્દ્રસુરિસ્તુતિ, મુનિમુક્તાવધી, મુનિમુક્ત-સ્વામિસ્તોત્ર, મોહરામચરિત્ર, વજ્ર (વર્ણ) સ્વામિચરિત્ર, વીરનિનપારણક, વીર-નિનચિદ્રાસિકા, ચાન્તિનાથસ્તુતિ, ચાલિસદ્માવજ્ર, ચારકવિધિ, સમમનરી, સીતાચરિત્રસ્તવ, સુમદ્રાચરિત્ર, મુખચિત્રકૃષ્ક, મુલસાચરિત્ર, રત્નદ્વાત્રિસિમા, રત્નોત્તમમઠ ને સ્મૃત્તમદસન્ધિ. ૫-૬ જુઓ પૃ. ૧૧૩ ૭ જુઓ પૃ. ૧૧૧. ૮ જુઓ પૃ. ૧૧૮.

ચરિય; ભવભાવણાની સ્વોપત્તિ 'વૃત્તિ, સુપાસનાહચરિય, ધર્મ-
દાસકૃત ઉવએસમાલા ઉપર વિ. સં ૧૨૩૮મા રત્નપ્રભસરિએ રમેલી
દોષદૂરી નામની જ્ઞાતિ, રકુમારવાલપઠિમોહાહ, રત્નમંદિરગણિએ રમેલી
૪ઉપદેશતરંગિણી, પસિરિવાલકહા, યશઃકીર્તિકૃત ક્યંદાપહ-
ચરિય, પાઠ્ય પિંગલ, શાંતિસરિકૃત સાગરદત્તરાસ, વિ મં. ૧૬૫૭-
મા હેમવિજયગણિએ રમેલી ઉકુચારતનાકર, ઇત્યાદિ.

૧ આ વૃત્તિ (ભા ૧, પત્ર ૧૫૦આ-૧૫૫આ)મા ગાથા ૨૨૧૬-૨૩૩૦
દ્વારા જન્માભિષેકનું 'અપભ્રંશ'મા વર્ણન છે. એવી રીતે ભા. ૨, પત્ર ૪૦૨આ-
૪૮૪મા ગાથા ૩૮-૧૬૩ દ્વારા સુખચૂલના હરણુ તરીકેના જાવનું 'અપભ્રંશ'મા
લખાણ છે. વળી એમની ઉવએસમાલામા પણ 'અપભ્રંશ'મા લખાણ છે. ૨
આમાના 'અવહટ્ટ' સાગનો ડૉ. આલ્સોર્ડે વિશિષ્ટ અભ્યાસ કર્યો છે. આ વિદ્વાને
'અવહટ્ટ'ના વ્યાકરણ અને છંદ વિષે અનેક નિબંધો લખ્યા છે અને તે Apab-
hrasht's Studien એ નામથી ૪ સ ૧૯૩૭મા પ્રસિદ્ધ થયા છે. સુમાર-
વાલપઠિમોહામા સખ્યાબધ 'અપભ્રંશ' પદો છે. એમાના કેટલાક એ
સ્વરૂપમા સિંહ લેખ (અ. ૮, પા. ૪)ની સ્વોપત્તિ વૃત્તિમા લેવાય છે. વિરોધમા
આ વૃત્તિમાના 'અપભ્રંશ' પદો પર સંભા 'દોષકવૃત્તિ' તથાવેળી છે અને તે
"હેમચન્દ્રાચાર્યે જૈન મન્યમાલા" તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. મે આને પદ્યાત્મક
ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો અને તે આદીના "ગુરુ મિત્ર વથા ગુરુ દર્પણ"
(સાક્ષાદિક)ના તા. ૨૬-૭-૪૫ ને તા. ૨૧-૮-૪૫ના અંકમા પ્રસિદ્ધ થયો
છે. ૩ એમણે વિ સ. ૧૫૫૭મા જોગખખખંધ રચ્યો છે. ૪ આના ૨૧૮આ
પત્રમા વસન્તવિદ્યાસેનો ઉલ્લેખ છે અને વિરોધમા આ જૂના ગુજરાતી કાવ્યનું
કર્તૃક પાલેદેવવંશ ઉત્તમ પદ્ય એમા અવતરણરૂપે અપાયેલું છે, પણ એમા
વસન્તવિદ્યાસના કર્તાના નામ વિષે નિર્દેશ નથી કેહ રત્નાગરનું નામ સૂચવે
છે તો કોઈ નાવિનું; પણ એ આજની હોવા વિષે શંકા રહે છે. આ બાબત મે
"આપણા 'કાવ્ય' કાળે" નામના લેખમા ચર્ચા છે જુઓ જ. સ. પ્ર (વ.
૧૧, અ. ૬, પૃ ૧૧૯-૧૮૪). ૫ જુઓ પ્ર. ૧૨૧. સિરિવાલકહામાનું
'સિદ્ધચક્ર'નું ચૈત્યવંદન 'અવહટ્ટ'મા છે. ૬ આના આઠ જે પદો પાઠ્યમા છે,
જ્યારે બાકીનો તમામ ભાગ 'અવહટ્ટ'મા છે. ૭ આ દસ તરજમા ૨૫૮કથાઓ
સુખવતયા સંભા રજૂ કરેલી અને હર્દલ દ્વારા જર્મન અનુવાદ કરાયેલી કૃતિ છે.

શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ 'અપભ્રંશપાઠાવલી'માં ઇ. સ.ના સાતમા સદીથી તે અષ્ટમા સદી સુધીની પ્રસિદ્ધ તેમજ અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાંથી ૧૪ ઉદાહરણો સં. જાવા મહિત આપ્યાં છે.

કથાકોષ—ગ્રે. અ. ગ્રં.માં શ્રી. હુબરીપ્રસાદ દિવેદીનો " જૈન સાહિત્ય " નામનો લેખ હિન્દીમાં પૃ. ૪૪૮-૪૫૪માં છપાયે છે. એના પૃ. ૪૫૩માં એમણે કહ્યું છે કે ઓચિન્દે 'અપભ્રંશ' ભાષામાં એક કથા-કોષ રચે છે.

સુભાષિતસંગ્રહ—આનંદવર્ધને 'અવલોક'માં કાઢેલ સુભાષિત-સંગ્રહ રચે છે. દશી એમ ડૉ. કોનોએ કંપૂરમંજરી (ભા. ૩, પૃ. ૧૯૩)માં સૂચ્યું છે.

શિલાલેખ—કનકામરકૃત કરકંકુચરિયની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે ખુદેલખડ પ્રાન્તની અદર કે આસપાસથી જે ત્રણ શિલાલેખ મળ્યા છે તેમાંનો એક 'અપભ્રંશ' ભાષામાં છે અને એની નીચે એનો સં. અનુવાદ છે.

સાહિત્ય—પાયમી સાહિત્ય પરિષદ્ગત સ્વ. હલાવનો નિબંધ, જૈ. મા. સ. ઇ. (કંડિકા ૨૦૫, ૨૫૯, ૨૬૬, ૪૩૩-૪૩૬) અને જૈ. ગૂ. કં. (ભા. ૧)નો પ્રારંભિક ભાગ, અંગ્રેજીમાં પ્રો. હીરાલાલ જૈનનો " Apabhramś's Literature " નામનો લેખ, અનિસ્સંધત-કહાની પ્રસ્તાવના ઇ.માદિ આ માહિત્યનો કંઈક ખ્યાલ કરાવે છે.

અપભ્રંશનો સમય—" જૈ. સિં. ભા. ૦ " (ભા. ૧૧, કિ. ૧, પૃ. ૩૮-૪૦)માં પં. પરમાનંદ સાહીનો " અપભ્રંશ માયા કા કાલ "

૧ " ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી " તરફથી આ ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. અહીં ચતુર્મુખ અને સ્વયમ્બૂ એ બેને એક જલુવાની માં મોદીએ ભૂલ કરી છે. જુઓ " જ્ઞાતીય વિષય " (ભા. ૨, અં. ૧, પૃ. ૫૦-૬૧)માં છપાયેલો શ્રી. નાથરામ પ્રેમીએ લેખ નામે " ચતુર્મુખ ઓર સ્વયમ્બૂ દો મિત્ર વધે હૈ ". ૨ જુઓ અલ્લાહાબાદથી ઇ. સ. ૧૯૨૫માં પ્રાપ્તિત " Allahabad University Studies " (Vol. I, pp. 157-185).

નામનો લેખ હપાયો છે ૫ ૩૮મા એમણે કહ્યું ૩૬ વિક્રમની સાતમી સદીથી સપ્તમી સદી સુધી ઉત્તરોત્તર ૩૫મા અપભ્રંશ બાપા સાહિત્યિક ૨૨૩મા દૃષ્ટિગોચર થાય છે ઇસ્વરાજના પુત્ર મહેન્દ્ર ઉદે મદાચન્દ્રે વિ સં. ૧૪૮૭મા ૧સ તિનાહચરિય પૂર્ણ કર્યું છે (૫ ૪૦) કારિ રશ્મધૂએ અપભ્રંશમા ઋત્રીસ મન્થો રચ્યા છે ૪ કવિ માણિ કથરાજે નવ સધિમા ન્યાગકુમારચરિય વિ. સ ૧૫૭૬મા રચેલું ૫ મહેન્દ્રસેનના રિખ્ય ૫. ભગવતીદાસે “મૃગાકલેખાચરિય” વિ ૧૭૦૦મા રચ્યું છે ૬

આ પ્રમાણે અત્યાર સુધી જે મથો ઉપલબ્ધ થયા છે તે વિચારતા એમ લાગે છે કે પ્રાચીન ‘અવહટ્ટ’ સાહિત્યના નિર્માણમા જૈનોનો સમાવેશ થાય છે, નહિ કે અજૈન લેખકોનો ભારતવર્ષમા અને ખાસ કરીને એના ઉત્તરાર્ધમા ‘અવહટ્ટ’ બાપા અમુક ચતાબ્દીઓ સુધી રાખ્યુબાપા (Mahavira Jivajit) હતી એ દર્શાવત ઉપરથી તે અજૈનોને હાથે પથ્ય ‘અવહટ્ટ’ મથો રચાયા હોવા જોઈએ એમ લાગે છે વળી ૬મી સદીની પૂર્વેનું ઉપલબ્ધ ‘અવહટ્ટ’ સાહિત્ય મુખ્યતઃ દિગ્ગજીય છે. અગ્રારમી સદીથી તે છેક ૫૬૨મી મદી સુધી તે જ્વેતાનરોએ પથ્ય આ સાહિત્યને વિવિધ કૃતિઓ રચી પુષ્ટ કર્યું છે. ભારતના પૂર્વ ભાગમા ઉત્તર દિશાના જોઈએ ‘અવહટ્ટ’ કૃતિઓ રચી ૩ (૪ મના આઠમા સંક્રાંત) વિનિતદેવ કહ્યું છે કે જોઈએ ‘સમિતીય’ સ પ્રદાયે ‘અવહટ્ટ’ ને મદાસધિકાએ પ્રાકૃતમે અને રચવિરચાદીઓએ પૈશાચીનો ઉપયોગ કર્યો છે ૭

---

૧ આનો પરિચય “અનેકાન્ત” (૧ ૫, કિ ૬-૭)મા આપાયો છે ૨ એમના સુદૌશલચરિત પર એક લેખ જૈ. સિ બા (બા. ૧૦, કિ ૨) મા ૫ રામજી હપાધ્યાયે લખ્યો છે ૩ જૈ સા. સ. ૬. (૫ ૫૨૦) જોતા એમ જણાય છે કે વિક્રમની સોળમી સદીમા થઈ ગયેલ સિંદસેન ઉદે ૧૭૫૫મે મહેન્દ્રચરિય અને ભવિરસચન્દ્રચરિય રચ્યા છે ૪ જુઓ “અનેકાન્ત” (૧ ૫) ૫ એજન, ૫ ૩૬ ૬ એજન, ૫ ૪૦ ૭ જુઓ PLICIC (p 22)

અપભ્રંશનું મહત્વ, મૌઠવ ઇત્યાદિ—પટના કોલેજના પ્રો
જગન્નાથ શર્માએ અપભ્રંશ-દર્પણ નામનું 'પુસ્તક' રાહ-દીમા
ગ્રંથ છે આમાં 'અપભ્રંશ' ભાષા કેટલા જે વર્ગો મુખી રાષ્ટ્ર-ભાષા
તેમજ સાહિત્ય-ભાષા રહી એ વાત જૂમિકામાં દર્શાવાઈ છે પુસ્તકના
પ્રારંભમાં 'અપભ્રંશ'ની ઉત્પત્તિ વિશે નિરૂપણ છે 'અપભ્રંશ' સાહિત્યનું
મહત્વ અને એનું સૌંદર્ય તેમજ દિન્દી વૈકલ્યો ઉપર એનો પડેલો
પ્રભાવ વિચારાયેલ છે ભવિષ્યસંચિતકહાના આધાર ઉપર સૂચયરિત
માનસ અને પદ્માવત જેવા સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ રચાયેલાં અહીં ઉલ્લેખ છે
આ પુસ્તકના દ્વિતીય ભાગમાં 'અપભ્રંશ'નું વ્યાકરણ અપાયું છે ત્રીજા
ભાગમાં અપભ્રંશ-મનોમાયા ઉદ્દરણો અપાયા છે, અને એનો દિન્દી
અનુવાદ અપાયો છે જાપસીએ અને તુલસીએ જેવી રીતે કેલીક કર
માત્રાઓવાળી ચોપાઈની અર્ધાંશિયા પછી ૪૮ માત્રાગણા દોઢા મૂક્યા છે
તેવી જ રીતે કર માત્રાગણી અર્ધાંશિયાવાળા પદ્ધતિકાના અને 'અસ્તિતા'
નામના હદો પછી ધનપાલે ૬૨ માત્રાગણા 'ધવા' નામના ૭૬ મૂક્યા
૭ વર્ગો જેમ જાપસી અને તુલસીમાં 'યુક્ત'ની કડી દરેક ચરણના
અંતમાં—કમમાં કમ બે ચરણોમાં મળે છે તેમ ધનપાલમાં પણ છે
જેમ આ ત્રણ ગ્રંથોની પદ્ધતિની અમાનતા સચવાઈ છે

‘અવહટ્ટ’ સાહિત્યનાં અંગો—‘અવહટ્ટ’ ભાષાનું ‘કોષ

૧ સાહિત્ય સુમનભાઈ કાર્પાલવ, બાકીપુર, પશ્ચિમી આ પ્રસિદ્ધ યુગ છે
જુઓ જી. સિ. ભા (ભા ૧૨, ક્રિ. ૧, પૃ ૪૨) ૨ સુન્દરમ કવિદાસકરો
દે ■ કે સુવર્ણન મદમુદ (ક સ. ૯૯૭-૧૦૩૦)ના સમકાલીન ચંદેલ
(Chandella) ના પતે લુપ્ત અર્થાત્ જ્યાન હિલ્લી (હિલી)માં રચાયા છે
અમીર ખુસરુ દિન્દી પદોના લેખક તરીકે મસુદ ઈબ્ન સદ (Masud ibn
sad) કે જેમનું ક. સ. ૧૧૨૧ કે ૧૧૩૦માં અવસાન થયું તેમનો હલ્લેખ કરે
છે. જુઓ GPL (p 2) ૩ મૈથિલીમાં વિચાપતિ જેવા પ્રચીન કવિઓની
દ્વિતિયો ‘અપભ્રંશ’નું સ્મરણ કરાવે છે ૪ ભોડણા જેવી કવિતા.

આકરણ આ બાપામાં રચાયુ હોય તો તે મળતુ નથી એવી રીતે કોમ, છંદ, અતકાર (કાવ્યશાસ્ત્ર) કે નાટકની કોઈ કૃતિ આ જ બાપામાં રચાયેલી જણાતી નથી બાકી જેમ મં. અને પામ્ય છંદો છે તેમ પાદ્યથી એક રીતે ભિન્ન ગણાતા 'અવહર્ષ'ને પણ પોતાના 'છંદો' છે

૧ ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) તરફથી ઇ ■ ૧૯૪૯માં અપભ્રંશ-આકરણ એ નામથી છપાવેલા પુસ્તકમાં સિં. હે. (અ. ૮, પા. ૪)ના સુ. ૩૨૬-૩૪૮ (મોટા અક્ષરે), બાબુમાં પદ્યછંદપૂર્વક એ જ સૂત્રો, એની પાંચઠાઈલીની સ્વોપજ્ઞ જ્ઞતિ, ત્રી મા સૂત્રાથ અને વિવેચન, 'અપભ્રંશ' ઉદાહરણોની સં. છાયા, 'પ્રાકૃત દ્વિપામય'ના સ. ૮ના સ્થા. ૧૪-૮૩, એની સં. છાયા અને આકરણ-દૃષ્ટિએ કેટલીક વાર વિવેચન તેમજ અતમા પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે સૂત્ર અને 'અપભ્રંશ' ઉદાહરણોની અને પરિશિષ્ટ ૨ તરીકે "પ્રાકૃત દ્વિપામય" માંથી લીધેલા ઉદાહરણોની ગણાંતુકની છે અનુરૂપ અં. દેશવરામ ઠા. શાસ્ત્રી છે. ૨ પ્રો. વેલ્લુરે છંદોની કેટલીક કૃતિઓ સંપાદિત કરી છે, અને થોડા જ વખત ઉપર હેમચન્દ્રસુરિહિત છંદોડનુશાસનના આઠે અંયાથોનુ મૂળ તેમજ એના પહેલા ત્રણ પૂરતી સંક્ષિપ્ત રીતે 'જ્યમ્ભવ' નામના સંસ્કરણમાં રજૂ કરી છે સાથે સાથે અહીં જ્યમ્ભવકૃત સ. જ્યમ્ભવચંદ્રસૂ, પ્રીમદ્ મુકુન્દના પુત્ર હપદે રચેલી એની સ. રીત, જ્યમ્ભવિંએ સ. મા રચેલ છંદોડનુશાસન, અને બદ્દે દેવશંકર જ્ઞતિરત્નાકર સંપાદિત ક્યાં છે વળી એમણે અબેલમાં ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૭-૧૦) પણ લખ્યા છે આ સંસ્કરણ હરિતોપસમિતિ" (મુબઇ) તરફથી ઇ સ. ૧૯૪૯માં પ્રસિદ્ધ થયું છે પ્રો. વેલ્લુરે છંદોને અંગે વિવિધ લેખો લખ્યા છે Apabhramsa's Metres I and II (J U N 1933 & 1938), Apabhramsa's and Marāṭhī Metres (New Indian Antiquary, Poona, 1938), Music and Metres (Poona Orientalist, October, 1943), Apabhramsa Metres III Mātrā-vṛttas and Tāla-vṛttas (Radhakumud Mookerji's Commemoration Vol, 1947) અને Prākṛta and Apabhramsa's metres (Classified List and Alphabetical Index (J B B R A S, N S, Vol 22, 1946) J B B R A S (N S, Vol 19)માં છંદોડનુશાસન (અં. ૪૧-૫)ત અને એના Vol 20 (A D 1944)માં અ. ૧ ને ૭૩ સ્વોપજ્ઞ જ્ઞતિ સંદિવ એમણે સંપાદન કર્યું ■

‘અવહટ્ટ’ મા આખ્યાન-સાહિત્ય પ્રુષ્કળ છે પરંતુ એ પદ્યમાં છે રૂપકાત્મક પ્રબલ છે વળી રકુલય, ઉસુભાષિતસમ્રઠ, સ્તોત્રો અને ષશિલાલેખો તેમજ પંચરણકરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ—તત્ત્વગાન, દ્ગૂઢવાદ ઇત્યાદિની લગતી કૃતિઓ પશ્ચ છે તત્ત્વો સીઝલીવાળુ પદ્ય આ ભાષાના અનેકાર્યો કૃતિ ગણી શકાય આમ હોવા છતાં નિરોની વિવિધતાની દૃષ્ટિએ ‘અવહટ્ટ’ સાહિત્ય જાન મં સાહિત્યની સાથે મરાબરી કરી શકે તેમ નથી પરંતુ મરહટ્ટી સિરામની પાઘય ભાષાઓમાં જે સાદિય મળે છે તેની સાથે મરખાવતા એ આ તમામથી ચડે તેમ છે

‘અપભ્રંશ’ના કવિઓની મૌલિકતા અને ત્રિરંગીશક્તિ— શ્રી રાહુલ સાહુભાઈને દિલ્લી ધારામાં આ સળધમાં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપરથી જો સ મ (વ ૧૫ અ ૧, ૫ ૮) મા નીચે મુજબ લખાણ રજૂ કરાયું છે —

અપભ્રંશના કવિઓને વિરમણ કરવા આપણા મટે હાનિકારક વસ્તુ છે આ જ કવિઓ દિલ્લી કાવ્યધારાના પ્રથમ સ્વરૂપ હતા તેઓ અલ્પલેખ ભાસ, કાલિદાસ અને બાહુની કેવળ એકી પતરાળી નહોતા ચાલતા, પરંતુ તેમણે એક યોગ્ય પુત્રની માફક આપણા કાવ્યક્ષેત્રમાં નવું સર્જન કર્યું છે, નવા ચમત્કારો અને નવા ભાવો પેદા કર્યા છે જે સ્વયંભૂ (જૈન કવિ) આકિની કવિતાથી સારી રીતે માલમ પડી જશે. નવા નવા છદોની સૃષ્ટિ કરી તેમાં તો તેમનું અદ્ભુત કવિત્વ છે દોહા, સોહા, ચોપાઈ, છંપક અદિ દેસવાયે સેકડો નવા નવા છદોની તેમણે સૃષ્ટિ કરી, જેને દિલ્લી કવિઓએ ખરાબર અપનાવ્યા છે, જો કે

૫૦ જૈન આગમાં વૈદિક સરકુવ અને પાઘય છદોની મીમાસા ॥ એના અનુસધાનરૂપે શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે રચેલા પ્રાચીન ગુજરાતી છદોમાં અવહટ્ટ છદો જેટલે અરો ગુજરાતી પિત્રજને ઉપકારક છે તેટલે અરો એની આગ્રોચના છે આ પુસ્તક ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) તરફથી ૪ સ ૧૯૪૮માં છપાયું છે

૧ જુઓ પૃ ૧૨૯ ૨ જુઓ પૃ ૧૩૧ એમાં ૬ સિદ્ધકુલય ઉમેરે ૭
૩ જુઓ પૃ ૨૧૦ ૪ જુઓ પૃ ૨૧૦ ૫ ॥ ૮ સાવયવિલિ સાવય
ધમમરોહા ઇત્યાદિ ૬ ॥ ૮ ૫૦ ૫૦

બધાને નહિ. એ આપણા વિદ્યાપતિ, કબીર, સૂર, ભયસી અને તુલસીના જ ઉત્પત્તિ અને પ્રથમ પ્રેરક તથા તેમને છાંદોદેવતાથી જ્યારે કાળમાં આપણને ધારી દાનિ પહોંચી છે અને આજે પણ એની સલાવના છે.”

રાજસ્થાની—આ ભાષા ઉત્તર ભારતની વર્તમાન પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે અને એ ‘અવહટ્ટ’ની સૌથી મોટામાં મોટી પુત્રી છે એમ કહેવાય છે.

ગુજરાતી—આ ભાષા સૌ દ્વારા ગૌર્જરી અપભ્રંશમાંથી ઉદ્ભવી છે એમ મનાય છે. “ગુજરાતીને અપભ્રંશનું નય” એવું જૂનું ગુ. ભા.નું સાતમું પ્રકરણ ગુજરાતી ભાષાએ ‘અપભ્રંશ’માંથી શું શું લીધું છે તે સૂચવે છે.

પાઠ્ય છંદો—જયદામનું ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૨ ને ૨૩)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે લૌકિક (lōkika) સ.માનાં અર્ધસમવૃત્તો એ પ્રાકૃત રૂપિયો—છંદાશ્રીઓનો વારસો હોવાનો ધણો સંભવ છે. પૃ. ૨૪માં કહ્યું છે કે પ્રાકૃત છંદોમાના ધણાખરાનું મગીન કાલમાના ઉપર આધાર રાખે છે. ૫ રૂપમાં એવું કથન છે કે જયદેવ એ જૈન અને પ્રાચીન ગ્રંથકાર છે અને એઓ પિંગલ પછી થોડાક સિકાઓ બાદ થયા એમ માનવામાં આવે તો કોઈ હરકત જણાતી નથી. ધ્રુવાઓ સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતમાં રચાતી અને ગવાતી (પૃ. ૧૬). આમાં પ્રાકૃત વેષમાં ગાયા તરીકે (પૃ. ૨૩) અને આર્યાગીતિ પ્રાકૃત વેષમાં રકથક તરીકે (પૃ. ૨૬) ઓળખાવાય છે. પિંગલ, ભરત અને જયદેવ એ ત્રણ પ્રાચીનતમ છંદાશ્રીઓ છે (પૃ. ૧૮) વૈતાલીય અને એના સંબંધીઓ (cognates) એ મૂળ શુદ્ધ પ્રાકૃત છંદ હોવાનો ધણો સંભવ છે (પૃ. ૧૨) ગલિતકો, ખજકો અને શીર્ષકો એ સર્વે યોક્ષ્મી રીતે પ્રાકૃત છંદો છે (પૃ. ૪૫).

સમસંસ્કૃત—સ. અને પાઠ્ય ભાષાઓના બધારણ એવાં છે કે

‘એમાં’ કેટલાક શબ્દો અને કેટલાંક રૂપો સમાન છે. આ હકીકત કેટલીક પિંધિય ભાષાઓને દા. ત. મં અને સોંને લાગૂ પડે છે. આવી પરિસ્થિતિને લઈને આપણા દેશમાં એવી રચનાઓ થઈ છે કે જેને એક કરતાં વધારે ભાષામાં ગૂંથાયેલી ગણી શકાય. હરિભદ્રસૂરિકૃત ચાર પદોમાં રચાયેલી અને ‘સંસારદાવાનમ’થી શરૂ થતી ‘સ્તુતિ, જિનવદ્ધલસૂરિકૃત રમહા વીરસ્તોત્ર, જયશેખરસૂરિકૃત વીરસ્તવન, જિનપ્રમસૂરિકૃત યદ્ભાષા-મય ચન્દ્રપ્રભજિનસ્તવનમાંના એક ભાગ, આ જ સૂરિએ રચેલા અષ્ટભાષાત્મક અષ્ટવસ્તવનનો એક ભાગ તેમજ હરીગ્વિજયસૂરિના શિષ્ય સહજસાગરકૃત ૨૮ પદનું જિનસ્તવન એ સમસંસ્કૃત કૃતિઓ ગણાય છે.

રત્નશેખરગણિએ માલિની હંદમાં ૨૫ પદોમાં જે ૪અતુર્વિંશતિ-જિનસ્તવન રચ્યું છે તે સં, મં અને સોં એમ ત્રણ ભાષાની દૃષ્ટિએ સમાન છે.

અવકારસાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ‘ભાષા-શ્લેષ’નો અધિકાર આવે છે. એના ઉદાહરણ તરીકે ‘સમસંસ્કૃત’ છાંદસો જ્ઞાતનાં પદો નાટક, કાવ્ય વગેરેમાંથી રજૂ કરાય છે. દા. ત. હેમચન્દ્રસૂરિએ કાવ્યાનુશાસન (અ. ૫, સૂ. ૬)ની સ્વોપચ દૃષ્ટિ નામે અલંકારચૂડામણિ (૫ ટકા)માં મામતીમાધવ (અ. ૬)નો શ્લો. ૧૦ સં ને પ્રાકૃતના સંયોગના ઉદાહરણરૂપે, કાવ્યાલંકાર (અ. ૪)નો શ્લો. ૧૮ સં ને માગધી માટે, શ્લો. ૧૬ સં ને પૈયાથી માટે, શ્લો. ૨૦ સં ને શૌરસેની માટે અને શ્લો. ૨૪ સં ને ‘અપજ્ઞય’ માટે રજૂ કર્યા છે વળી

૧ આમાં અનુનાસિકની વાવ જાણીએ રજાવ તો કોંકે એકાક્ષર નથી.
૨ આ સૂરિએ પોતાની કૃતિ નામે મહાવીરસ્તોત્રના અવમા એને ‘સમ-સૂસ્કૃત’ કહેલ છે ૩ આ હમામ કૃતિનો સક્ષિપ્ત પ્રત્યયમે સ્તુતિચતુર્વિં-શતિકાની મારી સં ભૂમિકા (૫. ૨૪)માં આવ્યો છે. ૪ આના આવ પદ માટે જુઓ ઉપયુક્ત ભૂમિકા (૫. ૨૫).

એમણે પૂ. ૨૭૨માં દેવીશતકનું નિમ્નલિખિત ૭૪મું પદ ૧૭
ભાષામાં સમાનતાના દૃષ્ટાંત તરીકે આપ્યું છે:—

“ અલોકકમલે ! ચિત્તલલામકમલાલમે ! !

પાહિ ચ્ચણ્ડિ ! મહામોહમગ્નમીમવલામલે ! ! ૭૪ ॥ ”

૨અર્ધ—સંસ્કૃત—પૂર્વાર્ધ કે ઉત્તરાર્ધ સંસ્કૃતમાં અને બાકીનો
અર્ધો ભાગ મંમાં હોય એવી કેટલીક “ અર્ધ—સંસ્કૃત ” કૃતિઓ છે.
જેમકે ધનપાદકૃત વીરસ્તવ, ધમ્મચર્યણુપગરણુ (ગા. ૨)ની દેવેન્દ્ર-
સૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૯૯આ—૧૦૮આ)માંનો ૨૫૧ પદમાં રચાયેલી
ભીમકુમારકથા, રત્નશેખરસૂરિકૃત અર્થંદીપિકા (પત્ર ૮૫આ—૯૨અ).
માંથી ૩૮૭ શ્લોક જેવડી શીલવતીકથા, વિનયવિજયગણિકૃત
વિજ્ઞાસિપત્રમાંનાં કેટલાંક પદો, ધર્મધોષસૂરિકૃત નવ પદમાં રચાયેલું
જિનસ્તવન, રામચન્દ્રસૂરિકૃત પદ્માદિદેવસ્તવ, ઇત્યાદિ.

અનેકભાષાત્મક કૃતિઓ—જિનકીર્તિસૂરિએ પાંચ ભાષામાં
જિનસ્તવન રચાવે છે. જેવાય છે.

સોમસુન્દર(૧)સૂરિએ ૭ ભાષામાં એક સ્તોત્ર રચ્યું છે. ધર્મવર્ધન-
ગણિએ ૬૭ ભાષામાં પાર્શ્વનાથસ્તવન રચ્યું છે. એમની પૂર્વે જિનપ્રભ-
સૂરિએ પણ ૭૫૬ભાષાત્મક “ ચન્દ્રપ્રભજિનસ્તવન ” ૧૩ પદમાં રચેલું છે.

૧ શ્રીપાદ કવિને ‘ મહાભાષાચક્રવર્તી ’ તુ નિરુદ્ધ હવું. ૨ જુઓ પૂ. ૧૧૬
ને ૧૨૫ (ટિ. ૧) તેમજ જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૧)મત ૨, ૩૧ ને ૩૨ ક્રમાંક-
વાળી કૃતિઓ. ૩ આગું પ્રથમ પદ સ્તુત્ય ચાલી “ ભૂમિકા ” (પૂ. ૨૬)મા
અપાયું છે. ૪ આ જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૧, પૂ. ૧૩-૧૪)મા અપાયું છે. ૫
એજન (પૂ. ૯૨). ૬ આ પૈત્રી સંસ્કૃત, માગધી, ચૌરસેની, બે પ્રકારની પૈશાચી
અને અપભ્રંશિકા એમ ભાષાઓના નામ અંતિમ પદમાં ગણવાયા છે. આ
અંતિમ પદ મટિ જુઓ સ્તુ. ચા.ની “ ભૂમિકા ” (પૂ. ૨૫). ૭ સં., મં
સો.૦, મા.૦, પે.૦, ચૂ.૦ પે.૦, અપભ્રંશ ને સમસંસ્કૃત (શ્લો.૧ ૧-૧૨) ૮ આ
પ્રકરણસ્તનાકર (ભા. ૨, પૂ. ૨૬૯-૨૭૦)મા અપાયું છે. ૯ ૧૧મા સમસંસ્કૃત
પદ મટિ જુઓ સ્તુ. ચા.ની “ ભૂમિકા ” (પૂ. ૨૫).

૧સોમસુન્દરસરિએ સં, પ્રાકૃત (માહારાષ્ટ્રી), માંગધી, ચૌરસેની, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ એમ સાત બાપામાં ઋષભ, શાન્તિ, નેમિ, પાશ્વ' અને વીર એ પાંચ જિનેશ્વરનાં સ્તોત્રો સાત સાત પદોમાં રચ્યાં છે. ૨ મહીકલશયગણિના શિષ્ય ચારિત્રસુન્દરમણિએ વિ. સં. ૧૫૧૨માં આ લિપિખંદ કર્યાં છે.

જિનપ્રભસરિએ ઉપદુ'કા સં. વગેરે સાત બાપામાં તેમજ સમસંસ્કૃત એમ આઠ બાપામાં ઋષભસ્તવન રચ્યું છે.

રત્નશેખરસરિના શિષ્ય. સંધકલશે આઠ બાપામાં સમ્યક્ત્વરાસ રચ્યો છે. ૩

પાઇય સાહિત્યના પ્રણેતાઓ—બીજા યરની પાઇય બાપામાં ગૂંધાચેલા માહિત્યના સર્જનમાં મુખ્ય ગ્રેરક બળો મહાવીરસ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધ એ બે મહાવિભૂતિઓ છે, અને એ સર્જનમાં મુખ્ય ફાળો આપનાર આ બંનેના સાક્ષાત્ શિષ્યો છે. અશોક ચક્રવર્તીએ આ ફાળાના પ્રચારને અને વેચને બાગળ ધપાવનારું એક કાર્ય એ કહ્યું કે એ સમયની પાઇયરૂપ કથ્ય બાપાઓને રાજબાપાનું મૌરવવંશું પદ સમધ્યુ' અને તેમ કરીને લોકોને અને સન્માનવાને પ્રેર્યા. આગળ જતાં સં. તરફ કરીથી રુચિ સજ્જવન થઇ અને વેદિક દર્શનકારોનો એ તરફ એટલો બધો પક્ષપાત કેળવાયો કે જૈન શ્રમણોને અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને પણ સં'માં પોતાના આચાર-ચિત્તારના—તત્ત્વજ્ઞાનના અને ક્રિયાકાંડના પ્રથો રચવા પડ્યા. બીજા યરની બાપાનો રોજના વ્યવહારની બાપારૂપે ઇ. સ. ૯૦૦માં અંત આવ્યો. એ પૂર્વે કૃત્તીક સદીથી એ બાપામાં પ્રવિણાપૂર્ણ કૃતિઓ રચી શકનારાઓએ પાઇવને પડતી મૂઝી સં'ને મને કે કમને અપનાવી લીધી હતી. એની એક સાનિતી તે વિ. સં.

૧ જુઓ જૈનસ્તોત્રમસુચય (પૃ. ૧૦૧) ૨ પૃ. ૯૯-૧૦૧માં પાંચે જિનેશ્વરોના સ્તોત્રો છે. ૩ જુઓ જૈ. સ્તો. સં. (બા. ૨)ની ૨૯. મુનિ ચતુરવિજયની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૯૫).

૯૬૨મા રચાયેલી મનાતી ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામાં એના કર્તા સિદ્ધર્ષિએ પ્રારંભમાં નીચે મુજબ રજૂ કરેલા ઉદ્ઘારો છે:—

“ સંસ્કૃતા પ્રાકૃતા ચેતિ માયે પ્રાધાન્યમર્હતઃ ।

તત્રાપિ સંસ્કૃતા તાવદ્ દુર્વિગ્ધહૃદિ સ્થિતા ॥ ૪૧ ॥

માલાનામપિ રાદ્યોષકારિણી કર્ણપેશલા ।

તથાપિ પ્રાકૃતા માયા ન તેષામપિ માસતે ॥ ૪૨ ॥

ઉપાયે રુતિ કર્તવ્ય સર્વેષા ચિત્તરજનમ્ ।

અતસ્તદનુરોધેન મસ્કૃતેય કરિષ્યતે ॥ ૪૩ ॥ ”

પાઘય યુગ—લોકભાષાના વિશિષ્ટ ઉત્પાદનો—ગૌરવનો સુખ તે ‘ પાઘય યુગ ’ એ પાઘય યુગનો જાપક અર્થ છે. એના કગ્તા હંધક સંકુચિત અર્થમાં હું અહીં આ પ્રયોગ કરું છું. સમગ્ર પાઘય સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનો વિચાર કરતા સહેજે જણાશે કે એમાં જેટલો હિસ્સો જોતોતો અને તે પણ રચેતાનરોતો છે એટલો અજોતોતો નથી. આતું એક કારણ એ છે કે જેમ વૈદિકોએ પોતાની દાર્શનિક કૃતિઓને માટે સં. ભાષાનો આશ્રય લીધો તેમ લગભગ ૨.૫૦૦ વર્ષ ઉપર જૈન મદર્ષિઓએ જૈન દર્શનના નિરૂપણ માટે પ્રાચીન પાઘય ભાષાનો—અં. માંનો આશ્રય લીધો. ઉત્તરોત્તર મદર્ષિઓએ આ પ્રણાલિકા અમુક કાળ સુધી ચાલુ રાખી એ વાતની, નિજજીવિત અને ભાસરૂપ જે આગમોનાં નિવરણો જં. મં.માં રચાયેલા મળે છે તે સાક્ષી પૂરે છે. આ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રાદિનું પ્રણયન અમુક સમય સુધી લગભગ પાઘયમાં જ કરાયું. એને અનુલક્ષીને આપણે એ સમયને ‘ પાઘય યુગ ’ કહી શકીએ. જેમ આ યુગની એક વિશિષ્ટતા તે પાઘય ભાષાનું સેવન છે તેમ એની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં આગમિક દૃષ્ટિને જેટલું સ્વતંત્ર સ્થાન

૧ દિ. ત્રયકારોએ સં. કૃતિ રચવા માડી ત્યાર પછી એ પરંપરામાં પાઘય કૃતિઓ ભાગ્યે જ રચાઈ છે, ન્યારે ૧૧૦૦ પરંપરામાં તે સં. કૃતિઓની સાથે સાથે પાઘય કૃતિઓ છે. યશોવિજયગણિ સુધી સ્વાઈ છે અને આજે પણ કેટલાક પાઘય રસોત્ર વગેરે રચે છે.

અપાયું એટલું કેવળ તાર્કિક દૃષ્ટિને અપાયું નહિ. આગળ ઉપર સંભાષણમાં આગમોની ટીકા રચવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો, કેમકે ચારે બાલ્યથી સંબંધો વિગતવાદ સંબંધાવા લાગ્યો એટલે પાષ્ટ્ય યુગમાં કેવળ સંભાષણ અને સાહિત્યના અપૂર્ણતા પરિચયથી ચલાવી લેવાતું હતું તેને ગદ્યે એ યુગ પસંદાવ્યો અને 'સંસ્કૃત યુગ'નો ઉદય થયો. આ સંભાષણમાં પાષ્ટ્ય ભાષાની સાથે સાથે સંભાષણમાં કૃતિઓનું સર્જન થવા લાગ્યું અને તેમ કરતી વેળા તાર્કિક દૃષ્ટિ તરફ-અજ્ઞેન દાર્શનિક સાહિત્યના નિષિષ્ટ અનુશીલન તરફ પણ એક વધનો ગયો અને એક રીતે 'પાષ્ટ્ય યુગ' જેમ 'આગમિક યુગ' ગણાયો તેમ 'સંસ્કૃત યુગ' 'તાર્કિક યુગ' બન્યો, જોકે જ્ઞાન, નવ, સ્વાદ્વાદ ઇત્યાદિ અમુક પ્રમેયો પૂરનો જ એ વિશેષતઃ 'તાર્કિક યુગ' રહ્યો જ્ઞેન તત્ત્વજ્ઞાનનાં એકે એક પ્રમેયને તાર્કિક દૃષ્ટિથી કસી જોવાની શક્તિ પૂરેપૂરી ખીલી નહિ અને એથી એ સંબંધમાં અજ્ઞેન સંપ્રદાયોનાં જે મંતવ્યો હતાં તેનું નિરસન કરવાનો કે તેનો સમન્વય સાધવાનો સુયોગ સાંપડ્યો હોય એમ જણાતું નથી. પંચ સુખલાક્ષના 'મતે સંપૂર્ણ' કમંચાજી, ગુણરથાનરિચાર, પદ્મવ્યવિચારણા, ખાસ કરીને લોક તથા જીવ-વિભાગ ઇત્યાદિ ઉપર તકેલેલી થાને દર્શનાન્તરીય ચિન્તનનો કોઈ પ્રભાવ આજ દિન સુધી પડ્યો નથી.

પાષ્ટ્ય સાહિત્યની વ્યાપકતા—એક સમય એવો હતો કે જ્યારે પાષ્ટ્ય ભાષાની સાથે સંભાષણ નિરતેજ નથી ગઈ હતી અને હૃદયંગમ વિષયોની પાષ્ટ્યમાં રચના છોડીને સંભાષણનો સ્વીકાર કરવાનું કાન લોકોને મટે અતિશય અનુચિત ગઈ ગયું હતું. વળી નવ રસમાં મધુરમાં મધુર ગણાતો 'સૃજાર' રસ પેશવામાં પાષ્ટ્ય ભાષા અદ્વિતીય મનાતી હતી, અને એ માનનારા સંભાષણી અનખિત ન હતા, પણ બાલરામાયણ, કાવ્યમીમાંસા વગેરેના રચનારા સંબંધ પ્રકાંડ વિદ્વાન રાજશેખર પણ એમાંનાં એક હતા. આ બતાવી આપે છે કે પાષ્ટ્ય ભાષાનું સાહિત્ય કેવું વિપુલ અને સમૃદ્ધ હશે! આજે એ જોટલું

પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે તેટલું જ એ ઉપલબ્ધ છે એમ ક્રાંતિ માને તો એ બૂઝ છે, કાચુ કે ડા. ક્રોનોએ સચવ્યું છે તેમ હાથપોથીઓની વ્યવસ્થિત શોધ કરનારાઓએ સંઘ સાહિત્યને ઘણી વાર પ્રધાન પદ આપી એ શોધ કરી છે.^૧ વળી સંઘો પ્રભાવ એક સમયે વિશેષ વ્યાપક બન્યો તેની અમર પાઘ્ય કૃતિઓની રચના ઉપર પણ યદ્ય હોય અને તેથી નવીન પાઘ્ય રચનાઓનું કાર્ય મંદ પડ્યું હોય અને જે પ્રાચીન રચનાઓ હતી તેનું સંરક્ષણ પણ ઉપેક્ષાને પાત્ર બન્યું હોય. આ અને આવાં બીજાં કારણોને લઈને જેટલું જોઈએ તેટલું વિવિધ, વિશાળ અને વૈવિધ્ય કાઢતું પાઘ્ય સાહિત્ય હજી સુધી તો આપણને મળ્યું નથી.

પાઘ્ય સાહિત્યમાં ઓટ—પાઘ્ય લેખકોનો પણ સંઘ સાહિત્યના સર્જન તારફનો ઝોંક અને લૌકિક-આવહારિક જ્ઞાન મેળવવા માટે અમુક જ ભાષા દ્વારા એ મળવું જોઈએ એવો કદાચદ નહિ હોવાનું પાઘ્ય વિદ્વાનોનું અને ઇતર જનોનું ઉચિત વક્તવ્ય પાઘ્ય સાહિત્યના સર્જનમાં આવેલી ઓટના મુખ્ય કારણો છે.

પાઘ્ય સાહિત્યની વિશિષ્ટતા—પાઘ્ય સાહિત્યમાં ‘આર્પા’ છન્દને ધરા પ્રાચીન સમયથી ઉપયોગ કરાયેલો છે અને એમ જણાય છે કે એની ઉત્પત્તિ પણ આ જ સાહિત્યને આભારી છે. સંઘ કૃતિઓમાં એને પાછળથી સ્થાન અપાયું છે.

કથાત્મક સંઘ સાહિત્ય એ પ્રકારના પાઘ્ય સાહિત્યના અનુકરણરૂપ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

લોકસાહિત્યનું અને સામાન્ય જનતાની રહેણીકરણનું પ્રતિબિંબ પાઘ્ય સાહિત્યમાં જેટલું જળવાય રહ્યું છે એટલું સંઘ સાહિત્યમાં જળવાયું નથી.

પાલિ સાહિત્ય કરતાં ઇતર પાઘ્ય સાહિત્યની વિશાળતા—

પાલિ તેમજ ગ્રં. માં જેવી અન્ય પાષ્ટ્ય ભાષાઓમાં કૃતિઓ રચવાનો પ્રારંભ ઉપસંખ્ય કૃતિઓ વિચારતા જોકે સમકાલીન જણાય છે, તેપણ પાલિમાં કૃતિઓ રચવાનો પ્રવાહ યુદ્ધધોષ પછી વચગત અટકી જાય છે, જ્યારે ઇતર પાષ્ટ્ય ભાષાઓમાં રચવાનો પ્રવાહ—ખાસ કરીને જા. મંનો પ્રવાહ વિક્રમની ૧૮મી સદી સુધી તો અરખણિત ગતિએ વલ્લો છે અને આજે પણ વૃદ્ધક વૃદ્ધક રૂપે તો એ ચાલુ છે અને લખતે પાલિ સાહિત્ય કરતા ઇતર પાષ્ટ્ય સાહિત્ય વધારે વિશાળ છે.

ઉપસંખ્ય પાષ્ટ્ય અને સં. સાહિત્યની તુલના—આપાર સુધીમાં જેટલું સં. સાહિત્ય અને જેટલું પાષ્ટ્ય સાહિત્ય વિદ્યમાન

૧ આપારે જસો કે સવા જસો વર્ષ ઉપર સામનજા શિવપુરાણમાં શિવને મહિમ વર્ણવતી વેળા સં.ની ‘પ્રાકૃત’ સાથે સરખામણી કરી છે અને હમતો પ્રસ્તુત વિભાગ યુક્તકાન્ધદોહન (ભા. ૮, પૃ. ૩૫૨-૩)ના આધારે “જુજરાતી”ના ૧૬-૧૦-૪૯ના અક્રમાં પ્રા. મં.નુસાર ૨. મં.નુસારે સંપાદિત કર્યા છે એ દુ. અહીં ઉદ્ધૃત છે છ —

“વિચાર કર્યો નિજ મનમાં, સંસ્કૃતનો છે સાર,
કરવો અર્થ પ્રાકૃત વડે, પ્રાકૃત-રાખી ન પાર
સંસ્કૃત રૂઢી શાળે છે, આગ્યા વિલ્ ન ખવાય
પ્રાકૃત વાક્ય પાષ્ટ્ય, ઝંટ અવાજ અગાથ,
સંસ્કૃતમદોર સોના વણી, પંક્તિ વિલ્ ન પરખાય,
પ્રાકૃત પેસા તેહના, વારંવાર વપરાય.
સાઠ સંસ્કૃત સર્વથી, જાણતે સમજે કોય,
એવા મય કહિલ્ છે, ગાદિ કરવિ દોય
જેનું મન ન્યા માનયે, તે તો સાચયે ત્વાય,
એમાં વારતા એક છે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત-માય.
મમલ કરે તે મૂરખા, અદકાર કે અજાણ,
મહિમા જાવન માવજા, પ્રોહું પુણ્ય પુરાણ.
સંસ્કૃતમાં વાને સદ, જુગતે રહે જન,
પ્રાકૃત વિના એ કોઈને તો નિવ શક્યુ પાવ

હોવાનું હાયપોથીઓનાં સૂચીપત્રો ઉપરથી તેમજ પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથો ઉપરથી જાણવામાં આવે છે તેની અહીં અંશતઃ પ્રુવના કરાય છે, કેમકે એ વાત ખરી છે કે પાષ્ટ્ય સાહિત્યના ગ્રંથોની સંખ્યા ગ્રંથોની જેમ તપાસ અને નોંધ યર્જ નથી,^૧ પણ એ ઉપર આધાર રાખી અહીં પ્રુવના કરવાનો કંઈ અર્થ નથી એટલે જાણે પાષ્ટ્ય કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે એટલી જ છે અને સંખ્યા કૃતિઓ માટે પણ એમ જ માની લઈ અહીં વિચાર કરાય છે.

પાષ્ટ્ય ભાષામાં જે જે વિષયો લખાયાની આ પૂર્વે મેં નોંધ લીધી છે તે સર્વે વિષયોને અંગે સંખ્યા કૃતિઓ મોજુદ છે, પણ એથી ઊંચકું કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે સંખ્યા સાહિત્યમાં એવા કેટલાયે વિષયો છે જે ઉપસબ્ધ પાષ્ટ્ય સાહિત્યમાં જણાતા નથી. હા. ત. મશિત પરવે, ત્રિશાશ્વમિતિ, શ્વેતલબ્ધિ ઇત્યાદિ

નાશ્વા દેખા નાશ્વાવઠા, શણ્ણવર શણ્ણવર શાસ;
પ્રાકૃત વિના પ્રીછ નહીં, પામે કયાથી પાર ?
પોતપોતાની જાણીઓ, પોતપોતાનો મર્થ;
પરદેશીને પ્રિય નહીં, સ્વદેશમાં નહીં બર્ષ.
વિષ્ણુ શિવ ને શક્તિના, નિર્મળ રૂડા નામ;
પ્રાકૃતમાં પ્રીછ સહ, જે જે કામોદ્દામ
રામ કૃષ્ણ ગોવિંદ ગુણુ શિવ મહાદેવ કે રાક્ષ;
પુણ્ય નામ એ પ્રાકૃતે, બધું બાધુ જન્મ.
કનૈયા રીઝે કીર્તને, રૂડા છત્રીસે રાજ;
જગદંબાને ગરબા ગમે, પ્રાકૃત લાખેલો લાગ
તેનીસ કોટી દેવતા, સદસ અકાસી મુખ,
સંસ્કૃત નામ શોધી જુઓ, પ્રાકૃત સૌને મુખ.”

૧ જિનરત્નકેશમાં પાષ્ટ્ય કૃતિઓના નામ પાષ્ટ્યમાં ન અપાતા સંખ્યા અપાયાં છે. આ એક ત્રુટિ છે એમ એની એક સમાલોચનામાં કહેવાયું છે.

જેમ પાષ્ટ્ય સાહિત્ય સ. કરતા વિષયોની વિવિધતામા ઉતરતુ છે તેમ પ્રત્યેક વિષય સંબધી કૃતિઓની સંખ્યામા પણ એ હીન છે. હા કથાત્મક સાહિત્યમાં પાષ્ટ્ય કૃતિઓ સં કરતાં ઊંચુ સ્થાન ભોગવે છે ખરી કેટલાક વિદ્વાનોનુ તો ત્યાં સુધી માનવું છે કે પાષ્ટ્ય કથાઓ, વાર્તાઓ, કહાણીઓ, કિસ્સાઓ, દૂત્યકાઓ ઇત્યાદિ જોઈને સંમાં એ જાતનું સાહિત્ય સર્જાયું છે અને તેમ છતાં એ સં સાહિત્ય પાષ્ટ્યની બરાબરી કરી શકુ નથી, કેમકે કથા વગેરે માટે જોટલી પાષ્ટ્ય ભાષા યોગ્ય છે એટલી સં નથી, કારણ કે કથા એટલે લોકભોગ્ય સાહિત્ય અને એ માટે ભાષાભાષા અર્થાત્ પાષ્ટ્ય ભાષા જ વિશેષ અનુકૂળ છે

શ કરાચ્યાઈની શારીરક ભાષ્ય જેવી કૃતિમા જે જાતનુ ઉચ્ચ કોટિનુ સરળ અને સરસ ગદ્ય છે અને જોનો જોટો સ સાહિત્યમાં પણ હાકુભારચરિત જેવી કાષ્ઠક જ કૃતિમા ભાગ્યે જોવાય છે તેવુ પ્રાસાદિક ગદ્યાત્મક લખાણુ કંઈ કંઈ પાષ્ટ્ય કૃતિમા છે એ પ્રશ્ન હુ પાષ્ટ્ય સાહિત્યના વિશેષજ્ઞોને બાળાવુ તો કેમ ?

અનિષ્કર્ષ—આપણે બાકરણ વગેરેને લગતી પાષ્ટ્ય કૃતિઓ વિશે વિચાર કર્યો તે ઉપરથી નીચે મુજબનો નિષ્કર્ષ નીકળી શકે:—

(૧) અં માંમા અં માંનુ બાકરણ રચાયુ હશે એવી રીતે મંમા મંનુ બાકરણ પણ હશે.

(૨) 'દેશ' સંખડોના સાતેક કોશો રચાયા હશે. તેમાથી ફક્ત એક જ મળે છે.

૧ આથી કોઈ અનિષ્ઠ જન એમ માનવા પ્રેરાય કે સમગ્ર સાહિત્ય—વાક્ય અને સંસ્કૃતિને લગતી વમામ જાણતો સં ભારામા જ ગુપાયેલા સાહિત્યમા સમાઈ જાય છે તો એ એનો ખોટો ખ્યાલ છે—ખાલી જામ છે અને કોઈ ભણકાર પણ આવી વાલ કરે તો એ એનો કલ્પદંડ છે, કેમકે પાષ્ટ્ય સાહિત્યનું એક તો સ્વતંત્ર રીતે અને જીનુ મૂરક વસીકે મૂલ્ય છે. ૨ જુઓ પૃ. ૨૨૧. ૩ જુઓ પૃ. ૪૮-૪૯.

- (૪) જાન મંમાં રચાયેલા બે કાશો મળે છે એક મં બાધાનો અને ખીન્ને 'દેશ્ય' શબ્દોનો.^૧ વિશેષમા આ બંને શ્લોકોની કૃતિ છે.
- (૪) મંમાં છદ્દશાસ્ત્રો રચવામા જોનોનો તેમજ અજોનોનો પણ કાળો છે એકંદર રીતેક છદ્દશાસ્ત્રો અસાર સુધીમા ઉપલબ્ધ થયાં છે.
- (૫) પાઘયને—અવલોકને પણ કેટલાક સ્વતંત્ર છદો છે.^૩
- (૬) અલ કારશાસ્ત્રનો એક જ અન્ય અને તે પણ જાન મંમાં મળે છે.
- (૭) હુરિએ રચેલું કાવ્યશાસ્ત્ર મળતુ નથી જુઓ પૃ ૭૩.
- (૮) પ્રાચીન ભારતીય નાટકોમાના લગભગ બધા જ દ્વિભાષિક છે.^૪ એમા સોનો દિરસો અન્ય પાઘય ભાષાઓ કરતા અધિક જણાય છે.
- (૯) સાત પદ્યો ઉપલબ્ધ થયા છે.
- (૧૦) અંમાંમાં બે નોધપાત્ર કથાત્મક કૃતિ છે: (૧) નાયા-ધમ્મકહુ ને (૨) ઉવાસગદસા આ બંને દ્વેષી વાર્તાના આદર્શરૂપ છે.
- (૧૧) અંમાંમાં, જાન મંમાં અને પેસાઈમા રચાયેલુ પુષ્કળ કથ સાહિત્ય નારા પામ્યુ છે
- (૧૨) જાન મંમાં રચાયેલુ બંને જોન મતમ્મ રજૂ કરતુ પ્રાચીન રામાયણ મોજુદ છે, પણ એવુ સ્વતંત્ર મહાભારત મળ્યુ નથી
- (૧૩) જાન મંમાં અનેક જાતની કથાના સ્વતંત્ર-અથવા મળે છે,

૧ રચણાવલીમા લગભગ ૪૦ દાખા જેટલા 'દાવિડ' શબ્દો ૨ જુઓ પૃ ૨૩૨-૩. ૩ જુઓ પૃ ૨૧૩-૨૧૫ ૪ આમાના લગભગ મળનાપાત્ર તમામ નાટકોનો ગુમા અનુવાદ થયો છે જુઓ "સુન્દરમ્" કૃત અર્વાચીન કવિતા (પૃ ૫૩૮-૫૪૧). ૫ "સરસ્વત સાદૃશ્ય, ઉભયપદીનો અર્થ" પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યુ 'યાય' ૬ પ્રાકૃતમા નવા ઘડાયેલા સદૃશ્ય અને જર્ણવિજ્ઞા બોલ સૂચવે છે કે સદૃશ્ય પ્રાકૃતની પેદારા છે —પૃ ૧૦ જો આ (પૃ ૨૭૮) ૬ મહાવીરચરિયાના માને વીરજિજ્ઞાસ્યચરિયા યોષા પત્યાવમા જે નરસિંહ રાજા ને રીલતીની કથા ૭ તે ચંદન રાજા ને એની પત્ની અવયગિરિને લગતી લોકકથાનુ રમરણ કરાવે છે. 'ચંદનમવયગિરિ' ચત્રપાદ નામની એક કૃતિ ભદ્રેશ્વર મુનિએ વિ. સ ૧૬૭૫ની આસપાસમા રચી છે. આ કૃતિ સચિત્ર સ્વરૂપે આ. મુ. રમા. મ. (પૃ ૨૫૬-૨૮૨)મા ઉપાદ છે એના પૃ. ૨૭૬મા પાંચ દિવ્યોની હકીકત ૭

અને એ સર્વે શ્લોકોની કૃતિઓ છે. આ પૈકી અંગણાસુંદરીચરિત્ર
'ખરતર' ગદ્યની સાધ્વી ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરાર્થે વિ. સં. ૧૪૦૭માં
રચેલી છે. આમ કથાસાહિત્યના સર્ગનામાં ૧૨૧ઓનો પણ ફાળો છે.

(૧૪) રાષ્ટ્રપદ્યમાં અનેક મહાકાવ્યો રચાયાં હોવા છતાં રાવણપલ્લ,
ગહિડવલ્લ અને લીલાવર્ધકલ્લ જેવી ગણનાપાત્ર જૂન કૃતિઓ દલ
સુધી મળી છે.

(૧૫) અજોનોને હાથે મંમાં રચાયેલાં કાવ્યોમાંથી કેટલાંક જ
મળે છે. ડા. ત. મહુમહુવિજય નામનું કાવ્ય દલ સુધી મળ્યું નથી.

(૧૬) પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં ગેયતાની દૃષ્ટિએ મંનું રચાન
સૌથી મોખરે ગણાય છે.

(૧૭) લિરિ-ગીતો (*lyric songs*) તરીકે તેમજ સુમાધિનોનાં
સંગ્રહ તરીકે પણ ઉપસૂચ્ય પાષ્ટ્ય સાહિત્યમાં ૪ગાહાસતસર્ષ અમ
રંચાન ભોગવે છે. ગાંસંની ૮૬મી ગાથામાં કૃષ્ણ અને રાધાનો અને
૨૧૧મીમાં વાર માને અઠવાડિયાના દિવસનો ઉલ્લેખ છે.^૫

(૧૮) 'અક્ષિતકવઃ' એ પાષ્ટ્યમાં એક અગ્નિવ કલાત્મક પદના છે.

(૧૯) પાષ્ટ્ય સાહિત્યોમાંથી સારકૃતિક અને ઐતિહાસિક સામગ્રી
જેટલી મળે તેટલી સંસ્કૃત સાહિત્ય રિચાણ અને અવિચિત્ત હોવા છતાં
એમાંથી મળતી નથી જુઓ *PLCIC* (p 8).

૧ શ્રી. જી. બી. ઓધરી (*Odhari*) દ્વારા રચાયેલ *Sanskrit
Poetesses* (Vol. II) માં કેટલીક 'પ્રાકૃત' કવિત્રીઓ વિશે લેખ છે
૨ પુરાણો અસહ પાષ્ટ્યમાં હોવાનો જોડો સંભવ છે એમ દર્શાવવા પાશ્વિંદ્રે જે
વિધાનો કર્યાં છે તેની આ કુ. રમા. મ. (ભા. ૩, પૃ. ૧૦૧-૪) માં ઉપાયોદા
દે પ્રસન્નજના લેખ " *Were the Purāṇas originally in Prakrit* " -
મા આલોચના છે ૩ આના લક્ષણ ભાગદે અને ઈન્ડીએ રન્ટ કર્યાં છે. ૪ આની
અનેક વાચના (*recognition*) મળે છે એ સૌમા લખમ ૧૪૦ પાંચે સમાન
૧૫૦ પૃ. ૫ ઇ. સ.ની પંચમી સદીમાં સંક્ષિપ્ત પંચતન્ત્રમાં શાલિમનો અને
ગુપ્ત યુગના ઇ. સ ૪૮૪ના ઝેરણ (*Uran*) માં હિતાલેખમાં વાંચનો લેખ છે.

(૨૦) મધ્યકાલીન ભારતીય જીવન ઉપર પાઠ્ય સાહિત્ય અનુપમ પ્રકાશ પાડે છે.^૧

(૨૧) પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ કે ઇતિહાસની સાચી અને સર્વાંગીણ સમજ માટે સંબંધિત સાહિત્યનો અભ્યાસ જોઈતો આવશ્યક છે તેટલો અને કોઈક અપેક્ષાએ તો એથી પણ વધારે આવશ્યક પાઠ્ય સાહિત્યનો અભ્યાસ છે.

(૨૨) અંબાના સાહિત્ય કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાના દુર્ગમ રચનો ઉપર અસાધારણ પ્રકાશ પાડે છે.^૨

(૨૩) અંબાના સાહિત્ય અને સ્વામિના રચાયેલું બૌદ્ધોત્ત સાહિત્ય પરસ્પર ઘોતક, પૂરક, પ્રેરક અને સમર્થક છે.

૧ “All India Oriental Conference”ની વા. ૭-૧૧-૪૬ની બેઠકમાં જિનવિનયજીએ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો “પ્રબંધ”ના વા. ૨૭-૬-૪૬ના અંકમાં હજાણ છે —

“મધ્યકાળના ભારતીય જીવનના સાચા ધળકાર આપણને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં જ સાબળવા મળે છે. ગુપ્તકાળના પ્રારંભથી ચૌલુક્ય સમય મુર્ધામાં જે રાષ્ટ્રકૂટ, પ્રતિહાર, ચાલુક્ય, પરમાર વગેરે રાજવંશોનો અસ્પૃશ્ય થયો, અને જે રાજ-સ્થાનમાં તથા કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં જ ખ્યાળધ નવી ભૂતિઓનો ઉદ્ભવ અને હિંદુ સમાજમાં તેનો સમાવેશ થયો એવું ચિત્ર આપણને બીજે ક્યાંય નહીં પણ પ્રાકૃત સાહિત્યમાં જ મળી શકે એમ છે. ઇન્દ્રકુલ ભાષામાં સાહિત્ય રચવાનો પ્રવાહ ગુપ્તકાળ સાથે કઈક પાતળો થાય છે અને એ જ કાળથી પ્રાકૃત ભાષામાં લખવાનો પ્રવાહ વેગળ થાય છે.”

૨ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૨માં છપાયેલી આર્યવિદ્યા અધ્યયનમાળા (પૃ. ૪૧-૧૦૫)માં અ. રામનારાયણ પાઠકનો “ચાલુક્ય કૌટિલ્ય” નામનો લેખ છપાયો છે. આ લેખ (પૃ. ૫૪)માં કહ્યું છે કે “જેન શાસ્ત્રોમાં યોગ સંપદ નૈયાયિક અર્થમાં વપરાય છે, અને ચાલુક્યનો અર્થ કરવામાં જન શાસ્ત્રના સમાન સંજોની રૂપરૂપ મદદ લેવી જોઈએ એવો મારો અભિ-પ્રાય થયો છે.” ૩ જીઓ આર્યોત્ત હિન્દુશન (પૃ. ૬, ૫૦, ૫૩, ૬૪, ૭૫, ૭૬, ૧૨૨ ને ૧૧૧) તેમજ HCLJ (pp. 221-3).

(૨૪) રાષ્ટ્રભાષા (*lingua franca*)નું સ્થાન અપભ્રંશાદિને મળ્યું છે તેવું સ્થાન સંબંધે કદી મળ્યું હોય એમ જણાતું નથી.

(૨૫) આન્તર-પ્રાન્તીય કોશની રચનામાં ‘અપભ્રંશ’નો વિશિષ્ટ અને વિસ્તૃત અભ્યાસ સદાયક થઈ પડે તેમ છે.

(૨૬) ‘અપભ્રંશ’ કાવ્યોમાં ધ્વનિ (*sound*) અને અર્થનો તેમજ ભાષા ગેયતા અને આત્મિક લયનો પરસ્પર એવો સંદર્ભોગ છે કે જે ભારતીય સાહિત્યમાં અન્યત્ર જાગ્યે જ નોવાય છે.

(૨૭) સજીવ ‘અપભ્રંશ’ ભાષાઓ એ મધ્યકાલીન ભારતીય આખું (*middle Indo-Aryan*) ભાષાનું ગ્રામ્ય સ્વરૂપ છે.

(૨૮) ‘અપભ્રંશ’માં ગદ્યમાં લખાયેલી કાંઈ કથા હજી સુધી મળી આવી નથી.

(૨૯) અપભ્રંશમાં તાત્ત્વિક સાહિત્ય છે. દા. ત. ‘કાકાણ્ડીય’.

(૩૦) ‘અપભ્રંશ’ના વિસ્તૃત નિરૂપક હેમચન્દ્રસૂરિ છે. એઓ ‘અપભ્રંશ’ના પાશ્વિનિ છે. એમનું ઉદઘટસ્વપૂર્વકું રસિ. હે. નામનું ગ્રંથાકરણ, એમનાં કુમારવાલ્મીયસિંચ ને ‘હલ્દેડનુશાસન’ અને એમની રૂઝલ્લાવલી એ પાષ્ટ્ય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે અદ્વિતીય સાધનો છે.

(૩૧) ‘અપભ્રંશ’ના કવિઓનું સર્જક બળ પ્રશંસનીય છે.

(૩૨) હિંદીના કેટલાયે કવિઓ ‘અપભ્રંશ’ના કવિઓના કાણી છે. ૫

(૩૩) લગભગ ૨,૫૦૦ વર્ષ સુધી—અતિપ્રાચીન સમયથી માંડીને

૧ જુઓ પૃ. ૨૪૧. ૨ સિંહ હેં (અ. ૮)ના બીજા પાદમાના નામોનો ને ચાયા પાદમત ધાતુના આદેશોનો સપ્ત-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ૫. જોયરદાસે “હેમચન્દ્રના આદેશ-વિધાનો” નામના લેખમાં વિચર ૨ કર્યો છે. આ લેખ આ પ્ર. ૨૫૮. ૩. ૫. ૨૧૬-૨૩૭માં હપાયો છે. ૩ જુઓ પૃ. ૨૨૯. ૪ આના પત્ર ૧અમાં જે પચૂસગયથી રાહ ચલી ગયા છે તે લીલાવલ્લિકામાં ૧૦૯૧મી આચાર્યે જોવાય છે. ૫ જુઓ પૃ. ૨૧૪.

તે આજ દિન સુધી જે ભાષાનાં અવિચ્છિન્ન ઝરણાંનું પ્રતિબિંબ લોકના સાહિત્યમાં જોવાય છે એ ભારતીય-આર્યભાષા (Indo-Aryan) આ દૃષ્ટિએ જગતના કેાઇ પણ ભાષા-સમૂહના ઇતિહાસમાં અજોડ છે.^૧

(૩૪) જૈનો અને બૌદ્ધોએ પાષ્ટક ભાષામાં કૃતિઓ રચી છે તેનું એક કારણ એ છે કે એનો અભ્યાસ એમને પોતપોતાના સંપ્રદાયની મૌલિક કૃતિઓ સમજવામાં સુગમતા કરી આપે તેમ છે.

(૩૫) યુરોપમાં પાષ્ટકનો પ્રચાર દાઢેક સૈકાથી છે.^૨

(૩૬) સંસ્કૃતરહના પક્ષપાતના અતિરેકથી પાષ્ટક સાહિત્યની યથેચ્છ ઉપેક્ષા પાષ્ટક સાહિત્યના નાશનું એક સબળ કારણ છે.^૩

(૩૭) સં. એ કૃષ્ણ પંડિતોની જ ભાષા છે, જ્યારે પાષ્ટક એ પંડિતોની તેમજ આમ જનતાની ભાષા છે. અન્ય સમૂહમાં કહું તો સં. એ વૈભવશાલીઓની પ્રતિનિધિ છે, જ્યારે પાષ્ટક એ દરિદ્ર-નારાયણની યે પ્રતિનિધિ છે.

૧ જુઓ PLOIC (p 7.). ૨ પાષ્ટકનું સૌથી પહેલું સ્વતંત્ર આકરણ લેટિન ભાષામાં પ્રો. લાસને ઇ. સ. ૧૮૩૭માં રચ્યું એમ ડૉ. બનારસીદાસે Shri Mahāvira Commemoration Volume [શ્રીમહાવીરસ્મૃતિત્રય (ભા. ૧)]માં એમના લેખ નામે “વિદેશોં મેં પ્રાકૃતકા પ્રચાર” (પૃ. ૨૦૫)માં કહ્યું છે. ડૉ. પિરોલે ‘ડાક્ટરેટ’ની પદવી માટે લેટિનમાં De grammaticis praeritiois નામનો ૪૩ પૃષ્ઠનો નિબંધ ઇ. સ. ૧૮૦૪માં બેરલોથી લખ્યો. આમાં પાષ્ટક ભાષાનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ છે. ડૉ. પિરોલે જર્મનમાં Grammatik der Prakrit-Sprachen નામનું ૪૩૦ પૃષ્ઠનું પુસ્તક ઇ. સ. ૧૯૦૦માં રચ્યું છે. આ આકરણના પરિશિષ્ટ તરીકે ૮૬ પૃષ્ઠની કૃતિ નામે Materialien zur Kenntnis des Apabhramśa : Ein Nachtrag zur Grammatik der Prakrit-Sprachen રચી બર્લિનથી ઇ. સ. ૧૯૦૨માં ઉપાવી છે. આ ઉપરાંત જર્મન અનુવાદપૂર્વકનું સિં. હેં. (અ. ૮) Grammatik der Prakrit-Sprachen નામથી બે ભાગમાં ઇ. સ. ૧૮૭૭-૮૦માં એમણે સંપાદિત કયું છે. ૩ જુઓ પૃ. ૨૨૧.

(૩૮) પાઘંય અને સંઁ એ બે મૂળે બિન્ન ભાષા નથી, પણ એક જ સિદ્ધાંતી બંને બે જાણુઓ છે. સામાન્ય જનતાની બોલચાલની— રાજના વ્યવહારની ભાષા તે પાઘંય છે અને એના ઉપર વ્યાકરણના સંસ્કારરૂપ દોળ ચડાવાતાં એનું ઉદ્ભવેલું કૃત્રિમ—સંસ્કારિત સ્વરૂપ તે ‘ સંસ્કૃત ’ છે. જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે ભાષાને સાહિત્યમાં રચાન મળ્યું છે અને મળે છે ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે એ ભાષાએ પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ મૌલિક પાઘંય સ્વરૂપની સાથે સાથે સંઁ સ્વાંગ ધારણ કર્યો છે અને એ એમ કરે છે. આમ ભાષાના પાઘંય અને સંઁ એ બે સ્વરૂપોને કોઈ ક્ષેત્ર કે કાળની મર્યાદા નથી. ગુજરાતીનો વિચાર કરીશું તો એનાં પણ પાઘંય-ગુજરાતી અને સંઁ ગુજરાતી એમ બે રૂપ છે એમ આપણે કહી શકીશું. આ દૃષ્ટિકોણ અંગ્રેજી દૃષ્ટાદિ ભાષાને પણ લાગૂ પડે છે એટલે કે પાઘંય-અંગ્રેજી, સંઁ અંગ્રેજી દૃષ્ટાદિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

આ પ્રમાણે સમય અને સાધન અનુસાર ‘ પાઘંય ભાષાઓ ’ અને સાહિત્યની આઠી રૂપરેખા આલેખતાં મારે હાથે જે કંઈ દોષ ઉદ્ભવ્યા હોય તેને અંગે હું વિમલસૂરિકૃત રૂપઉભયચિન્ત્ય (પ ૧૧૮) ના

‘ ૧ આર્યવિદ્યા બ્યાખ્યાનમાળા (૫.૧૯૫-૨૩૧) માં ૫’ એચરદાસનો “ પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય ” નામનો લેખ છપાયો છે. ભાષાના દૈવી અને માનુષી બે બે પ્રકારોની સમજણ, ભાષાની વિવિધતાના-અનેકતાના કારણોનો નિર્દેશ, પાશ્વિ(સિ) અને પ્રાકૃતનો અલેદ, પ્રાકૃતના મૂળ કાકા તરીકે વેદસમયની સૌકિક ભાષાનો ઉલ્લેખ તેમજ વૈદિક અને પ્રાકૃત ભાષાઓની ટુલના એટલી બાબતો ભાષાને અંગે વિચારાણ છે. આના પછીનો સાહિત્યને લગતો વિભાગ આના હિસાબે મોળો છે. એમાં પાશ્વિમાં રચાયેલા ત્રણ પિટકો અને એના ૧૭ (૭+૫+૫) વિભાગોનો તથા અ. મા. આગમોનો નોંધોલેખ તેમજ બૌદ્ધોના તેમજ જૈનોના કેટલાક મૌલિક અને આદિમ ગ્રંથોમાથી ઉતારા છે. ૨ “ ભારતીય વિદ્યા ” (ભા. ૨, અ. ૨, પૃ. ૧૯૩-૨૧૨) માં ૫. નાયામલ પ્રેમીનો “ પદમચરિય ચૌર પદ્મપુરાણ ” નામનો લેખ છપાયો છે. આમાં પાઘંય અને સંઁ એ બે રામાયણની ટુલના છે. ૫ળી પદ્મમચરિયને વીરસંવ ૧ ૫૩૦ની કૃતિ માનવાની વરફેણમાં મત દેવાસાથે છે (નુએદ ૫. ૧૯૭).

નિમ્નલિખિત પદના બાવનું સૂચન કરું છું:—

“ઝગઝગરિત વા જં એત્વ કય પમાયદોસેળં ।

ત મે પરિપૂરેલં સ્વમન્તુ દહ પળિડયા સર્વં ॥ ૧૧૬ ॥”

અન્તર્માં વિક્રમસિંહે રચેલા ‘પારસી—સંસ્કૃત’ કાવ્યના મંગલાચરણ-
૩૫ અને સં. ૦, મં. ૦, સો. ૦ અને માગહીમાં રચાયેલા ચરણવાળું નિમ્ન-
લિખિત. ૧ પદ ૨૦૦ કરી સૌ કાવ્યનું જ્ઞાનદ મંત્રણ હમ્મું છું:—

૨ “મદગૌરશ્ચતિદેહસુન્દરરદયોત્ત્નાજલૌષે મુદા

દદ્ધુનાસનસેયપકયમિર્ણં નૂજ સરં માનસ ।

એય ચિત્તિય ક્ષત્તિ એસ કરદે ન્દાળંમિ હંસો મર્દિ

શા પક્ષ્ત્રાલદ્ધુ માલદી મયવદી જગ્જાણુલિતં મર્ણં ॥” ૩

૧ પ્રે. ૦ અ. ૦ મ. ૦ (૫ ૩૬૭-૩૭૧) માં ડૉ. બનારસીદાસને “વિક્રમ-
સિંહરચિત પારસી—સંસ્કૃત કાવ્ય” નામનો લેખ છપાયેલો છે તેમાં પૃ. ૩૭૦માં આ
પદ અપાયું છે. યાયા ચરણની શરૂઆતમાં આ છપાયું છે તે શા ભેદને બેટલો
મેં ફેરફાર કર્યો છે ૨ જેના ઔર (સ્વેત) પ્રભાવાળા દેહ અને સુંદર હાતની
અન્દિકાશ્વ જલસમુદ્ધમાં (એના) આસનરૂપ સ્વેત કમળને સાનદ ભેદને આ
ખરેખર ‘માનસ’ સરોવર છે એમ વિચારી એમાં રનાન કરવાનો વિચાર આ
હંસ કરે છે તે ભગવતી બારતી જડતાથી વિષ ચિત્તનું પ્રજ્ઞાસન કરે. ૩ આ
નિબંધ પૂરો કર્યા પછી એસફ. પી. શિપ્લે (Shipley) દ્વારા સંપાદિત Ency-
clopedia of Literature (Vol. 1) મારા ભેગમાં આવ્યું એમાં પૃ.
૪૮૧-૪૮૦માં બારતીય સાહિત્યના એક વિભાગરૂપે ‘પ્રાકૃત’ સાહિત્ય ઉપર ડૉ.
ઉપાધ્યેને લખેલો લેખ છપાયેલો છે આમાંથી એકાદ બાબત સિવાય બાકી જ
કોઈ નવીન બાબત આ નિબંધ તપાસી જતી વેળા ઉમેરવા જેની જરૂર છે.
મારે અમેજમાં આ સળધેમાં વિસ્તૃત પુસ્તક લખવાની બાબત ■ અને એથી મેં
એ દિશામાં થોડાક પ્રયાસ પણ કર્યો છે. એનું ‘પૂરેપૂરું’ સક્રિય ફળ આવે તે
પહેલાં પણ કોઈ પ્રતિભાસાળી વિદ્વાનને દાઢે આ વિષયનું સામોપામ અને સમુચિત
નિરૂપણ થઈ એ પ્રકાશિત થશે તો મને આનંદ થશે.

પુરવણી

પૃ. ૬, પં. અંત્ય. પચ્ચદ્વિમ્બાણુ-પ્રાસ ઉપર જ્ઞાનવિભક્ત્યરિએ વિક્રમસંવત ૧૭૫૮માં રચેલા ગુજરાતી વાર્તાકમાં ગુજરાતીને 'પ્રાકૃત' કહી છે, અને સાથે સાથે એની પ્રશંસા કરી છે. 'વાયાવાય' યથો-વિજયગણિએ ગુજરાતીને 'લોકમિરા' કહી છે.

પૃ ૫૧, પં. ૨૨. આમાં માગહી ભાષા અને સાહિત્યનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે.

પૃ ૬૬, પં. ૬. આ કૃતિના પ્રથમ અધ્યાયનું નિમ્નસિખિત ૧૩મું પદ વિચારતાં એમ લાગે છે કે અશ્વતર, કપિલ, કંબલ, કોહલ, કૌણ્ડિન્ય અને વસિષ્ઠ એ છયે પદ્ય કોષ્ટ હંદઃશાસ્ત્ર કે પછી નાટ્યશાસ્ત્ર રચી તેમાં હંદાનું નિરૂપણ કર્યું હતું:—

“વાચ્છન્તિ યતિ પિન્નલ-વસિષ્ઠ-કૌણ્ડિન્ય-કપિલ-કમ્બલમુનયઃ ।
નેચ્છન્તિ ભરત-કોહલ-માણ્ડવ્યા-અશ્વતર-સૈતવાયાઃ વૈશિત્ ॥ ૧૩ ॥”

‘હંદાડધુસાસણુ—જિનેશ્વરસુરિએ ૨૩ ગાથામાં આ હંદને લગતી નાની કૃતિ જ. મ મા રચી છે. એમાં ગ.થા અને એમાંથી ઉદ્ભવતા અન્ય હંદાનું નિરૂપણ છે.

હંદકોસ—જીનાન-દ-પુસ્તકાલયની ૧૭૬૦ ક્રમાંકવાળી ચાર પત્રની હાથપોથી વિ સ. ૧૭૧૪માં આવક હેલા દ્વારા લખાયેલી ૩ એમ એની અંતિમ પંક્તિ ઉપરથી જાણી શકાય છે. એની પહેલાની ત્રીજી પંક્તિ નીચે મુજબ છે:—

‘અયમ્ પ્રમેણ દોહેદરસ્થિતેન લિખિતોડય છન્દકોસ. ’

આ ઉપરથી જ્યપ્રભજ આ હંદકોસના રચનાર હોય એમ લાગે છે.

૧ જિનરત્નકોસ (પૃ. ૨૬૫)માં આનો છંદાડધુસાસન તરીકે નિદેશ છે. આના ઉપર મુનિવા-દ્રસુરિએ સં.માં વૃત્તિ રચી છે.

આ છંદકોસમા ૭૫ ગાથા છે તેમા પહેલી અને છેલ્લી ગાથા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે:—

‘ આજોયણદ્વિયાણ સુરનરતિરિયાણ હરિસસંજવે(ળ)ળી ।

સરસરસવજ્જહદા સુમહત્યા જયત જિજ્ઞાસી ॥ ૧ ॥ ’

“ દય પાદ્યજ્ઞદાણ કદ્વદ્(ય)નામ(મા)દ સુવ્વસિદ્ધાદ ।

મળિયાદ લક્ષ્મલક્ષ્મણજુય(યા)દ દદ છંદકોસંમિ ॥ ૭૫ ॥ ’

છંદાલક્ષણ—અમદાવાદના ડહોવાના ભડારમા છ દોલક્ષણ નામની જે પાષ્ઠ્ય કૃતિ હોવાનો જિનરત્નકોશ(૫ ૧૨૭)મા ઉલ્લેખ છે તે આ છે.

૧ છંદ:શ્લોક—રાજશેખરની આ કૃતિનુ પાંચમુ—અતિમ પ્રકરણ જે સ.મા છે એમા ‘ ઉત્સાહ ’થી માડીને ‘ દ્વિપદી ’ સુધીના અપભ્રંશ છદો વિષે નિરૂપણ છે

પિંગલસાર—જિનરત્નકોશ(ભા. ૧, ૫ ૨૪૬)મા આ કૃતિ પાષ્ઠ્યમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે નિ સ ૧૬૬૨ની આસપાસમા થઈ ગયેલા કવિ રાજમલ્લે પાષ્ઠ્ય, અપભ્રંશ તેમજ સ મા પિંગલમ્ભ (છદોવિષા) રચેલ છે તે શું આ જ કૃતિ છે ?

૫ ૭૫, ૫ ૧૬ પછી હસ્તિમલ્લનાં નાટકો—૩૪ સ ૧૨૬૦થી ૧૩૪૭ના ગાળામા નિમ્મમાન, સ અને કાનડી ભાષાના નાટ્યકાર અને ગોવિંદભટ્ટના પુત્ર દિગ્ગજર હસ્તિમલ્લે અંગના-પવનજય, યમૈશ્વિલી-કલ્યાણ, વિક્રાન્તકૌરવ યાને સુલોચના અને સુભદ્રા-હરણ એમ ચાર નાટકો રચ્યા છે આ ઉપરાંત ઉદયનરાજ, ભરતરાજ અને મેઘધર એ ત્રણ નાટકો તેમજ પ્રતિષ્ઠાતિલક પદ્ય એમની કૃતિ તરીકે ગણવાય છે ૬

૧ આની એક હાથપોથી વિ. સ. ૧૧૭૯મા લખાઈ છે. જુઓ જિનરત્ન-કોશ (૫ ૪૬૫). ૨ જુઓ શ્રી મૂલચંદ દિ કાપડિયા તરફથી વીર-સ. ૨૪૭૪મા પ્રકાશિત જૈનાચાર્ય (૫ ૧૩૯) ૩ જુઓ જૈનાચાર્ય (૫ ૧૩૬). ૪ આ મા દિ જૈ. મ.મા વિ. સં ૧૯૭૩મા પ્રકાશિત છે ૫ આ મા દિ. જૈ. મ.મા વિ સં. ૧૯૭૨મા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે ૬ જુઓ જૈનાચાર્ય (૫. ૧૩૭).

શાસ્ત્રલિપિદ્વિતમાં છે. લીલાવત્રિકાદ્વાની ભાષા “મરઠ્ઠ-દેસિ-ભાસા” છે એમ કવિએ જાણે માયા ૧૩૩૦માં કહ્યું છે. એમાં કોઈ કોઈ રચને અપભ્રંશનો પાસ જોવાય છે. ડૉ. ઉપાધ્યેએ પ્રસ્તાવનામાં આ કૃતિના સમય વિષે કામચલાઉ વિધાન તરીકે ઇ. મ. ૮૦૦નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. રંગમંચે કહ્યું છે કે લગભગ ૧૨૦ માયા પછીની સ. દીકા ઝાયા જેવી છે. ગા. ૨૪ વાગમટના કાવ્યાનુશાસનની અલંકારનિસક નામની રવોપસૃષ્ટિ (પૃ. ૨૧)માં, ગા. ૨૫ સરસ્વતીકંઠાલારણ (પૃ. ૫૨૬)માં તેમજ ગા. ૧૦૬૧ હેમચન્દ્રસંગૃહિત ઇન્દ્રાડનુશાસન (પૃ. ૧૨)માં જોવાય છે. ગા. ૨૨૨ વજ્રમલ્લગની ગા. ૬૧૭ અને ગા. ૧૧૪૧ ગા. ૨૧૬૭ રમરણ કરાવે છે.

પૃ. ૧૨૦, ૫ ૧૧. મલયસુન્દરીચરિય—હરિરાજે આ ચરિત્ર

૧ આ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૮-૪૦)માં લીલાવતી નામની કૃતિઓનો પરિચય અપાયો છે. વળી અહીં કથાના મુખ્ય દર્શક સ્વ-ગૃહાવરી-બીમ તથા કથાના નાયક હાવ તેમજ આ કથાની ભાષા વિષે વિચાર કરાયો છે. ૨ જુઓ એમની ઉપયુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૫) કે એમન (પૃ. ૧૫ અને ૮૬). ભાષા તરીકે મૂલેતા ભાષા ડૉ. ઉપાધ્યેએ પૂરો કર્યો છે. ૪ ‘એ’ અને ‘ઓ’ પદને અતે ક્રેવ હોઈ શકે એ દર્શાવવા આ અવતરણ અપાયું છે. આ મટિનું બીજું અવ-તરણ ગા. સ (૧-૭૫)નું છે. પ્રથમ અવતરણનો પૂર્વાર્ધ સુરસુન્દરીચરિય (પરિ. ૩, શ્લોક ૨૪૫)ના પૂર્વાર્ધ સાથે મળે છે. ૫ આમાં નૃત્ય સાથે સળહ અને પિંગલ તથા હેદાર દ્વારા નહિ નિર્દેશાયેલા એવા નટ્યરણ અને નૃત્યગીતિ એ નામના બે સ. હદોના લક્ષણો છે. એ કોઈ નૈન (૧) આચાર્ય નૃત્ય સજ્જાઓમાં સૂત્રોમાં રચેલી રત્નમંજુષા (અ. ૩) સાથે પરિપૂરણ મળે છે. આ રત્નમંજુષા ઉપર કોઈ નૈનનું લાખ્ય છે. એમાં આ હદોને અમે જે એકેક ઉદાહરણ છે તે ચતિવી અપેક્ષાને છંદોડનુશાસનના ઉદાહરણ ક્ષેત્ર ઉપરના જુઓ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ વરદ્ધી ઇ. ૧૯૪૬માં પ્રો. વેવલકર દ્વારા સંપાદિત સમાખ્ય રત્નમંજુષાના અંગ્રેજિ દિપ્તિ (પૃ. ૫૧-૫૨). વિશેષ મટિ જુઓ નૈ, ધ. પ્ર (પૃ. ૬૬, અ. ૧૦)માં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞરો મારો લેખ નામે “નટ્યરણ અને નૃત્ય (સ)મિતિ.” ૬ જુઓ ડૉ. ઉપાધ્યેની પ્રસ્તાવના તેમજ અંગ્રેજિ દિપ્તિ. આ જાનેમાં કથાનો આરાસ અપાયો છે.

પાઇપમા પદમા ૮૦૦ શ્લોકમા રચ્યુ છે. ૧ વળી કોઈકે ૧૨૯૬ ગાયમા પાઇપમા આ રચ્યુ છે ૨

૫ ૧૨૪, ૫ ૯ પછી એનાજીવંદ્યરિય—વાસવચંદ્રે આ પાઇપમા રચ્યુ છે, અને એનું કનડ સાપાતર પૂજ્યપાદ યોગીએ કયું છે આ સાપા-તરનો ઉલ્લેખ ઇ સ ૧૬૫૯મા રચાયેલા આજ નામના કનડ મથમા છે

જસહુરચરિય—માનદેવેન્દ્રે આ રચ્યુ છે એના ઉપર પદ્મસુંદર-ગણિની વૃત્તિ છે ૪

૫ ૧૨૭, ૫. ૧૪ ધર્મદાસગણિની ઉવએસમાલામાં લગભગ ૭૦ કથાનો નિદેશ છે, જ્યારે એના અનુકરણરૂપ અને આશરે એના એક પચમાશ જેવડી ધર્મોપએસમાલામાં ૧૫૮ કથાનું સૂચન છે નિ સ. ૯૧૫મા ૫૭૭૮ શ્લોક જેવડા રવોપર વિવરણમાં કેટલાક પાવ તરણો છે આ વિવરણ જામાનિક, સારકૃતિક, ઐતિહાસિક, બ્યાવહારિક, ધાર્મિક ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. ૬ આમા જ મા મા મુલાપિતો છે ઉવિવરણગત કથાઓમા પદની સાથે સાથે મથ પણ છે

ધર્મોપએસમાલા ઉપર વિજયસિદ્ધસરિએ નિ સ ૧૧૯૧મા આ વિવરણને આધારે ૧૪૮૭૧ શ્લોકપ્રમાણુ વિસ્તૃત વિવરણ પાઇપમા રચ્યુ છે, પણ એમાથી એકે વિવરણકારે મૂલકારના નામનો ઉલ્લેખ કયો નથી ૮

નેમિચરિયને દુમુજિચરિય—જયસિદ્ધસરિએ ઉવિવરણની પ્રશરિત

૧ જીએ જિનરત્નકોશ (૫ ૪૬૫). ૨ એનન (૫ ૩૦૨) ૩ જિન-રત્નકોશ (૫. ૪૬૫)મા આને રાનચન્દ્રચરિય કહ્યું ૪ એનન(૫ ૪૬૬). ૫ ૫. ૭મા વદિગાચાર્યની કોઈ કૃતિમાથી સ. અવતરણ અપાયુ છે અવતરણોનો સૂચી પરિશિષ્ટ તરીકે અપાઈ છે જરી પણ એના મૂળનો નિદેશ નથી. ૬ ૫ ૭૫મા રાધાવેધનો, ૫ ૮૧મા કળવરણનો અને ૫ ૧૯૦મા યત્રમમ કપોતનો નિદેશ છે ઉવિવરણ (૫ ૧૫૮)માની ગામડિયાનો કથા = મુરખો " નામની લોક-વાર્તા સાથે સરખાવવા જેવી છે. આ કથામા જોહાર ચંદ " જુદાર 'ના અર્થમા વપરાયો છે, ૮ વિ સં. ૧૩૨૪ની આસપાસમા મુનિદેવસરિએ સ વિવરણ રચ્યુ છે તેમા ૫૪ આ જ પરિસ્થિતિ છે ઉવિવરણના અતમા મહાવીરનામીના ૧૧ ગણધરો

પૃ. ૭૮, પં. ૧૭ પછી. વીથી—સમપાણિવાદે ચંદ્રિકા અને
૧લીલાવતી નામની બે વાંચી રચી છે.

પૃ. ૮૨, ટિ. ૧ (ચાલુ). તરંગવર્ધ-વિસેસાંની રહિમચંદ્રસૂરિત
બૃહદ્વતિ નામે શિષ્યહિતા (પત્ર ૬૪૯)માં તરંગવર્ધનો લૌકિક કથા
તરીકે ઉલ્લેખ છે તે શું આ કથા અલુઓગદ્વાર (સુ. ૧૩૦, પત્ર
૧૪૯આ) ઇત્યાદિમાં લોકોત્તર કથા તરીકે નિર્દેશાયેલી કથાથી ભિન્ન છે ?

પૃ. ૮૯, પં. ૭. ૧૧ ઉપાખ્યાનોથી અલંકૃત આ પંઉમચરિયમાં
કૃપાનંધ અને માત્રાખંધની વિવિધતા જોવાય છે. આમાં ઘટેષક છંદ
સાત વાર, શશિકલા એક વાર અને યશદૂલવિકીરિત ચાર વાર વપરાયેલ છે.
પ૦ એ૦ આ૦ (પૃ. ૨૮૧)માં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.—

“પએ છંદ ઇબ્રહિમહિતામાં છે નહિ. આ વિસિદ્ધ પ્રયોગના આધારે હું
વિમલસૂરિને વરાહમિહિર અને ઉમાપના પછી સાતમા સતતના અંતમાં મૂકું છું.”

પ૦ ચ૦ (પ. ૧૧૮, સ્થો. ૧૩૦)ને અંગે પ૦ એ૦ આ૦માં કહ્યું છે:—

“પ્રસ્તુત ગાથામાં બે પંઉમચરિયની રચનાનું વર્ણ નોંધ્યું છે, તે અન્ય
જેન કવિએ પૂર્વકાળમાં રચેલું પ્રાકૃત પંઉમચરિય સમ્ભવે છે, નહિ કે ઉત્તરકાળમાં
વિમલસૂરિએ રચેલું પંઉમચરિય.”

આ એક વિલક્ષણ બંદી અસંમત કલ્પના છે. અહીં એ ઉમેરીશ કે
પ૦ ચ૦ ઉપર શ્રીક અસર છે એમ માની એનો રચનાસમય નક્કી

૧ આ એક અકલ્પની વીથી ઇ. સ. ૧૯૪૭માં Journal of the Travancore Univ. Oriental Mus. Library (III, 2-3)માં છપાય છે.

૨ આને બદલે પ૦ એ૦ આ૦ (પૃ. ૨૦૩)માં હરિસદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ છે તે
મૂલમરેલો છે. ૩ આ છંદમાં શિશુપાલવધ (સ. ૪)નું ૪૫મું પદ છે, અને
સ. ૧૫નું ૬૬મું પદ સંઘરામાં છે. ૪ પ૦ એ૦ આ૦ (પૃ. ૨૮૧)માં માથે
આ એક વાર વાપર્યાનું કહ્યું છે તે કથન સાત છે, કેમકે સં. ૧, સ્થો. ૭૫;
સં. ૧૭, સ્થો. ૬૬; અને સં. ૧૯, સ્થો. ૨૦ એમ ત્રણ સ્થોત્રો ચાર્દુલમાં
છે. ૫ શશિકલા. ૬ આમાના ઠેઠલાક પદોના છંદનાં નામ વિષે આપણે અવાપિ
અજ્ઞાત છીએ. ૭ આ કવિના શિશુપાલવધ (સ. ૭)ના સ્થો. ૧૬-૧૮ ને ૧૨
ઉત્તરાપયની એના પદોરવેલ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

કરતી વેળા એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે કે ચવન-જાતકની નેપાળી હાથપોથી ફેટલાક વર્ષો પર મળી આવી હો એમાં થોડું અસર છે, છતાં એનો સમય ઇ સ ૧૬૬૦ના મંજૂર કરાયો છે.

પૃ ૧૦૩, પ ૧૬ પછી સિરિયન્ડેવલિયરિય—સિદ્ધિપિંચે (ગુપ્ત)-સવત ૫૬૮માં એટલે કે ૧૧૧૬ સ. ૬૭૪માં જે સ મા શ્રીચન્દ્રકેવલિયરિય ૨૨૫૦ છે તેમાં એમણે આની પૂર્વે રચાયેલા પાંચમ ચરિત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પૃ. ૧૦૫, પ. ૧૫ આ કથાનો જિનરતને સ મા પદ્યરૂપે લીલાવતીસાર એ નામથી લેવાર કર્યો છે આ મહાકાવ્યના દ્વિતીય ઉત્સાહની પ્રુષ્પિકા ઉપરથી જણાય છે કે આ મૂળ કથા પાંચમમાં છે અને એવું નામાતર નિર્વાણલીલાવતીકથા છે જુઓ જે. બા ૩ સ. (પૃ ૪૩).

પૃ ૧૦૬, પ ૧૪ પાંચી અને ઈશ્વરના લક્ષ્મી આ કવિએ પોતાની પાનીની પ્રાર્થના પરથી કહેલી રિવ્ય-માનુષ પ્રકારની અલીલાવર્ણકહા દાવ્યાલ કારમાં દર્શાવાયેલા કથાના લક્ષણને અનુસર છે ૪ મુખ્યત્વે ગાથામાં રચાયેલી આ કથાનો શ્લોક ૬૦૭ પંચમિતક (૨)માં શ્લો. ૧૧૭૦ પૃથ્વીમાં, શ્લો. ૧૨ વશરથમાં અને શ્લો. ૨૪ અને ૬૬.

૧ જુઓ જે સા સ. ઇ. (પૃ ૧૮૫-૬) ૨ ખીલ એ પ્રકારે તે માનુ અને દિવ્ય છે. જુઓ મા ૩૫ શ્વેત્યારોહ (ઉદ્ધોત ૩, પૃ ૧૪૫)માં દિવ્ય-માનુ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે. ૩ સિ જે. મ. તરફથી સ. દીક્ષા, પદ્યરૂપે અને ડી. ઉપ ક્યેની અલેખ પ્રસ્તાવના તેમજ (સ. પર્વાય અને અથ' વિનાના) રાજકોસ સહિ આ ઇ. સ. ૧૬૪૯માં છપાવાઈ છે આ દીક્ષાના કર્તા શ્વેતાબર મુનિ હશે એમાં 'કલિકાલસર્વશ' હેમચન્દ્રચરિત્રે પૃ. ૨૦ ને ૧૬૪માં 'પ્રમુદી' કથા છે આ આ દીક્ષાને એમના પછી (ઇ. સ. ૧૧૭૨ પછી) અને દીક્ષાની એક હાથપો ઇ. સ. ૧૪૦૪ની મળે છે આ હિસામે એના પહેલા થયા છે અલ્પસાગરકૃત દીક્ષા આજાતકૃત લીલાવતીની હાથપોથી અહીંના નૈનાવન-પુરવણાલયમાં ૪ શ્લો. ૪૬ ને ૫૦ની વચ્ચે જવાતક લખાણ છે. ૫ દરેક પાદમાં સોળ અક્ષર છે ૧, ૮, ૮, ૮ અને ૮ એમ ચાર અક્ષર અને છેલ્લે ચાર અક્ષર છે અ

(૫ ૨૨૬)મા આ સુરિએ 'નેમિચરિય નામની પોતાની કૃતિનો ઉદ્દેશ કયો છે આ વિવરણમાં જે દુમ્મુલ્લિચરિય અને દ્વિમુનિચરિયની કેટલીક વાર બતાવણી કરાઈ છે તે કૃતિ શુ આ વિવરણકારની છે અને પ્રતાવના (૫ ૬)માં સૂચવ્યા મુજબ ૫ એ પ્રાકૃતમાં છે ?

૫ ૧૫૩, ૫ ૧. 'ગુરુતત્તવિલ્લિચ્છય—ગુરુના સ્વરૂપનો નિષ્કંપ કરાવવામાં અદ્વિતીય સાધનસ્વ આ આસાદિક કૃતિ ન્યાયાચાર્ય યશો વિજયગણિએ જન્મમાં આર ઉદ્ધાસોમાં રચી છે એમાં અનુક્રમે ૨૦૮, ૩૪૩ ૧૮૮ અને ૧૬૬ યાયા છે પ્રથમ ઉદ્ધાસમાં વ્યવહાર—દષ્ટિ અને નિશ્ચય—દષ્ટિનું સ્વરૂપ દાખતા—દલીલપૂર્વક સમગ્રવાયુ છે તર્ક અને સિદ્ધાંતનું સમતોલપણ સાચવીને ખીખ ઉદ્ધાસમાં આગમાંદિ પાચ વ્યવહારનું નિરૂપણ છે ત્રીજા ઉદ્ધાસમાં પાર્શ્વસ્થાદિ કુમુરુએનું વિસ્તૃત વર્ણન છે એમાં ઉપસૃપદ લેવાની અર્થાત્ ગતિજાતર કરવાની પરિપાટીનું વર્ણન તો એટલું બધું વિશદ વ્યવસ્થિત અને વિશાળ સ્વરૂપે અપાયુ છે કે જોન સઘનો અને ખાસ કરીને સાધુસધના વિશિષ્ટ અને સમુચિત બધારણનો ઇતિહાસ એ પૂરો પાડે છે એમાં ઉલ્લેખમાં સુગુરુનું સ્વરૂપ દર્શાનાયુ છે પુણાકાદિ પાચ નિર્મલ્યોનું નિરૂપણ ૩૬ દ્વાર દ્વારા એટલા વિસ્તારથી અપાયુ છે કે એ એક વિશિષ્ટ પ્રકરણ બની જાય ૬ ક્રમાં,

અને જ બરવામીથી માંડીને દેવનાયક સુધીના ૨૪ ક્રુતસ્થવિરોનું સર્જીતન છે, અને ત્યાં બાદ ગુરુ-પરમશ દર્શાવતી ૩૧ પદ્યની પ્રશસ્તિ જ મ મા છે

૧ સ છાયા સહિત પ્રકાશિત ધર્મભોવએસુમાલાની ઇ સ ૧૬૪૬ની આશુતિના "પ્રાર્તાવિક વખત" (૫ ૧૫)માં આની તાદ્યગ્રોય પ્રતિગત પ્રચરિતનો થોડોક ભાગ અપાયો છે આ કૃતિ લગભગ ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેવડી હશે. ૨ આના વિષયાદિ માટે જુઓ જે સ ૩ (૫ ૧૫, અ ૬)માં છપાયેલો મારો લેખ "દુમ્મુલ્લિચરિય ચાને દુમ્મુલ્લિચરિય(ય)" ૩ ૭૦૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપજ્ઞ સ ૧૨૧, ગુ. પ્રતાવના, વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમણિકા તેમજ આર ઇનિશિયો સહિત આ કૃતિ જન્મ આ. સં તારકથી ઇ સ ૧૬૨૫માં છપાવાઈ છે ૪ આ એકદર ૬૦૫ યાયામાંની કેટલીક તો પૂર્વાચાર્યોની કૃતિઓમાંથી અર્થો વણી લેવાઈ છે અને એ બાબત સ્વોપજ્ઞ દીકામાં સૂચવાઈ છે

ભારતીય સંપ્રદાયોમાં શુરુ વિષે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરનારને આ ચરણકરણાનુયોગની સદૃષ્ટિક કૃતિ અમૂલ્ય સાધનરૂપ છે.

‘કુવકખકેસિયસહસ્સકિરણુ યાને પવયણુપરિક્ષ્યા—૨અગિ-
યાર વિરસામ (ત્રિશ્રામ)માં વિભક્ત આ પદ્ધત્તમક કૃતિને એના કર્તા
મહોપાધ્યાય ઉદ્ધર્મસાગરગણિએ પ્રથમ નામથી ઝોળખાવી છે, જ્યારે
હીરવિજયધરિએ આ કૃતિને માન્ય કરતી વેળા એનું બીજું નામ પાડ્યું
છે અને એના પ્રત્યેક વિરસામના અંતમાં વિ. સ. ૧૬૨૯ના ચૈત્ર સુદ
દસમની તિથિ નોંધી છે. પહેલા વિરસામમાં ત્રીયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે.
ત્યાર પછીના દસ વિરસામમાં દ્વિગંબર, પૌણ્ડ્રીય, ખરતર, આંચલિક,
સાધ્પૌણ્ડ્રીય, (ત્રિરુતિક) આગમિક, હુંપક, કકુક, બીજમતિ અને
પાશચન્દ્રીયના મંત્રોની આલોચનાપૂર્વક તે તે મતોની ઉત્પત્તિ ગ્રંથકારે
સૂચવી છે. ગ્રંથનો લગભગ એક ચતુર્થાંશ જેટલો ભાગ ખરતરોની ચર્ચાને
લગતો છે; બીજા ચતુર્થાંશ જેટલા ભાગમાં દ્વિગંબરો અને હુંપકોને
લગતી દલીલ છે; બાકીના અડધા ભાગમાં અવશિષ્ટ સાતનો અધિકાર
છે. આ દસેને ગ્રંથકારે ‘કુપાક્ષિક’ કહ્યા છે.

પૃ. ૧૬૨, પં. ૧૧ પછી સિદ્ધભૂપદ્ધતિ-ટીકા—ઉત્તરપુરાણની
પ્રશસ્તિમાં નિર્દેશાયેલ આ કૃતિ ધવલાકાર વીરસેને ક્ષેત્રગણિતને અંગે
રચી છે. શું આ અપ્રાપ્ય કૃતિ પાછવમાં હશે ?

૧ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત આ કૃતિ પૂર્વાર્ધ તેમજ ઉત્તરાર્ધ એમ બે ભાગમાં
જ. ક. ૨૨૯. સંસ્થા તારકીયી ઇ. સ. ૧૬૩૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. બીજા ભાગના
અંતમાં સં. મા બીજક છે. સંપાદક આગમોદ્ધારકે બંને ભાગમાં સાક્ષીભૂત શ્રેયો,
વિરોધનામો, સાક્ષીરૂપ પાઠો અને સ. વિષયનુક્રમ આપેલ છે. ૨ આમાં
અનુક્રમે ૧૦૧, ૭૫, ૧૪૧, ૨૩૯, ૫૯, ૧૩, ૩૬, ૧૭૩, ૪૨, ૧૨ ને ૬૯ પદો
છે. ૩ એમણે ૬૨ ગાયમાં તત્તતરંગિણી વિ. સં. ૧૬૧૫માં રચી એને સ્વોપજ્ઞ
વૃત્તિથી વિભૂષિત કરી છે. આ કૃતિમાં તિથિઓની વૃદ્ધિ અને હાનિ વિષે ‘તપા’
ગચ્છની માન્યતાને આગળ રાખી ખરતરોની માન્યતાનું ખડન કરાયું છે. આ કૃતિ
સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ સહિત જ. ક. ૨૨૯. સંસ્થા તારકીયી ઇ. સ. ૧૬૩૪માં
પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૫ ૧૧૭, ૫. ૧૪ કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિની ૫. નમિ-
ચન્દ્ર નૈનનો દિદી પ્રસ્તાવના (૫ ૬)મા ૧૧મી સદીમા પાછવમા
એક ચૈત્ર નમિચિતનો અથ લખાયાનો ઉલ્લેખ છે એનું નામ તો અપાયું
નથી, પરંતુ આમા મિશ્રિત પ્રશ્નોના ઉત્તર એણે, ૧૫૬૪ અને કુટકની
રીતે અપાયાનો ઉલ્લેખ છે સર્વનદીએ યજ્ઞચિત-જ્યોતિષને અંગે કાઈ
કૃતિ રચી છે (૫ ૬)

૫ ૧૭૨, ૫. ૨ કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિનો પ્રસ્તાવના (૫. ૨૦)
મા અહ્યંચૂડામણિસારને પ્રશ્નશાસ્ત્રનો આથી પ્રથમ સ્વતંત્ર અથ
ગણ્યો છે એમા ૭૪ ગાથા છે અને એના કર્તા તરીકે બદનાહનું નામ
ખતાવાય છે આ કૃતિના બે આઠ પદો અહીં અપાયા છે

૫ ૧૭૩, ૫. ૧૦. આયનાણુતિસય—આ ‘આય’ પ્રશ્નપ્રણાલીની
કૃતિ છે ૫ જિનરતનકોશમા સચવાયા મુજબ વેદસરિભદ્રે ૭૫૦ ગાથામાં
૨૫ પ્રકરણોમા સ્વોપચ દીકા સહિત આ કૃતિ રચી છે

૫ ૧૭૭, ૫. ૧૪ સૂચગઠ (સુ. ૧૦ ૧, અ ૮)ની નિજ્જુતિ
(મા ૬૨)ની રીતીતાકસુરિકૃત દીકામા કહ્યું છે કે યોગિપ્રાણુતકંથી
અનેક પ્રકારનું દ્રવ્ય-વીર્ય જાણવું તાકિંકસિરોમણિ મન્તવાદીએ એક
પદ રચી એના પર જે દ્વાદશાર-નયચક્ર નામનું સ્વોપચ બાબ્ય રચ્યું છે
તેના ઉપર સિંદસુરમણિની દીકા કે એમા યોગિપ્રાણુતના ઉલ્લેખપૂર્વક

૧ આ સ કૃતિ હિન્દી અનુવાદ અને વિવેચન તેમજ ત્રણ પરિશિષ્ટો સહિત
ભારતીય જ્ઞાનપીઠ (કાર્ગી) તરફથી ઇ સ ૧૯૫૦મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે ૨ આમા
પાદી-ગણિત, બીજ-ગણિત, સમતલ-રેખાગણિત, ઘનરેખા-ગણિત, ગોલીયરેખા-
ગણિત, ચાપીય અને વક્રીય ત્રિકોણમિતિ, પ્રતિક્ષા-ગણિત, શુગોતતિ-ગણિત,
૫ આમનિર્માણ-ગણિત, જન્મપરનિર્માણ-ગણિત, ગદ્યકૃતિ અને હૃદયાર્ણ સ બધી
ગણિત એમ ગણિતના અનેક પ્રકારો સળખી માહિતી અપાયેલી છે ૩ નૈન
ગણિતના વિકાસનો મુવર્ણકુમ છટ્ટીથી બારમી સદીનો ગણાય છે એને અગ્રની
મૌલિક અને વિવરણાત્મક કૃતિ ૧૮મી સદી સુધી રચાઈ છે નુબો હપકુંબ
પ્રસ્તાવના (૫ ૫-૬). ૪ કૃતિત-જ્યોતિષ ઉપર નૈન કર્યો છે સાથે સાથે
કેટલીક નૈન કૃતિના નામ છે ૫ આના બે આઠ પદો કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિની
પ્રસ્તાવના (૫ ૨૧)મા અપાયા છે.

સચિત્ત અને અચિત્ત એમ બે પ્રકારની યોનિનો નિર્દેશ છે એમ કહી ટીકાકારે સચિત્ત યોનિનાં દ્રવ્યોના સંયોજનથી દાંત વિનાના મનુષ્યો, સર્પો ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરાય છે અને અચિત્ત યોનિનાં દ્રવ્ય મેળવવાથી સોનું, રૂપું, મોતી, પરવાળાં અને છે એમ કહ્યું છે.

પૃ. ૧૯૪, પં. ૨૩. એમ. કૃષ્ણભાસ્કરિયરે History of Classical Sanskrit Literature (pp. 412-423)માં વર્ણકહ્યું અને એના રૂપાંતરે વિષે નિરૂપણ કર્યું છે.

પૃ ૨૦૩, પં. ૧૮. મહમદ ગઝનવીને કાથે ઇ. સ. ૧૦૨૬માં મયેલા સોમનાથના જગનો ઉત્ખેપ આમાં છે,^૧ એક અન્ય સમકાલીન કૃતિમાં એ જણાતો નથી.

પૃ. ૨૧૨, પં. ૯. 'અપભ્રંશ'નું વ્યાકરણ નામે Historical Grammar of Apabhraṃś'a ડૉ. ગુલનન વાસુદેવ તગારે (Tagare) દ્વારા ચાર પ્રકરણમાં તૈયાર કરાયું છે ૨ એમાં ઉપોદ્ધાતમાં 'અપભ્રંશ' શબ્દ વિષે ચર્ચા છે, અને રચના-સમય અનુસાર કેટલીક 'અપભ્રંશ' કૃતિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય છે. વિશેષમાં પ્રદેશ અને સમયને લક્ષીને પાઠ્યાત્મ, દાક્ષિણ્યાત્મ અને પૌર્વાત 'અપભ્રંશ'ની કૃતિઓ નિરનિરાળી ગણાવાઈ છે.

પૃ ૨૨૮, પ. ૧૨ ટીકાકાજીવ—આ એક પદ્યાત્મક 'અપભ્રંશ' કૃતિ છે. એના નામનો અર્થ 'જ્ઞાનનો સાગર' થાય છે. આ તંત્રાત્મક કૃતિ અઢાવીસ અંશમાં વિઘટિત છે. મૂળ સં ૭૫૫, તિમેટી રૂપાંતર

૧ આથી તો પાંચમસાધીનામમાલા વિ સં. ૧૦૨૯માં નહિ, પણ ૧૦૬૯માં રચાયેલું માનવા હું યોરું છું. ૨ આ "ઉક્ત કોલેલ પોરત-એન્સુ-એટ એન્ડ રીસર્ચ" કન્નિટ્ટચુટ" તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૮માં છપાયું છે. ૩ આનું સંપાદન શ્રી. નાગેન્દ્રનારાયણ ચૌધરીએ કર્યું છે અને એ કલકત્તાથી "મેટ્રોપોલિટન પ્રિન્ટિંગ એન્ડ પબ્લિશિંગ હાઉસ લિમિટેડ" તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

અને અંગ્રેજી ટિપ્પણ સહિત અપાયેલ છે. પ્રારંભમાં અંગ્રેજીમાં ૩૪ પૃષ્ઠ પ્રસ્તાવના છે. એમાં વ્યાકરણ અને હંદ વિશે નિષ્પણ છે.

પૂર્તિ—૫ ૭૮, પં. ૧૭. ઇ. સ.ના ૧૮મા સદ્કામાં ધનરૂપાને નવ-ગાહ્યરિય નામનું સદ્ગ અને કલિદ્વપણ નામની સમસંરૂત કૃતિ રચી છે.

૫. ૧૨૧, પં. ૭ (૫૪). 'દયજ્યુડકલ્પા-આ કથા પ્રભુમ્નસૂરિના પ્રશિષ્ય યશોદેવમજિએ રચી છે.

૫. ૧૫૩, પં. ૧. રસાસારહરુસ—આ કૃતિ ન્યાયાચાર્ય યશો-વિજયગણિએ જ. મ.માં ૧૦૧ પદોમાં રચી છે. એમાં ભાષાના પ્રકારો સાધુશ્રવનને લક્ષીને વિચારણા છે. એના ઉપર સ્વોપદ વિવરણ છે.

૫. ૧૧૨, પં. ૩. કેપટ્ટહાવાગરણ, સમવાય હસાદિમાં નક્ષત્રો સંબધી જોડણી નિષ્પણ છે એટલું કોઈ અત્તેન કૃતિમાં જણાવું નથી. જોઈસકરંગમાં જગનુ' જે નિષ્પણ છે તે ભારતીય જ્યોતિષની કેટલીક નવીન ગાળનો પર પ્રકાશ પાડે છે.

કેટલીક સૂચનાઓ

૫. ૧૦, ટિ. ૧. નરેન્દયન્દ્રમૂરિને જાણે નરયન્દ્રમૂરિ હોયું જોઈએ.

૫. ૨૩, પં. ૩. અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયોની ભૂમિકા(૫. ૮૮)માં સંક્ષિપ્તસાર પ્રમાણે ' મહારાષ્ટ્રીમિત્રાધર્મામધી 'નો ઉદ્દેશ છે.

૫. ૨૩, પં. ૧૬-૨૦. દક્ષ(દક્ષી)ને જાણે દક્ષ(દક્ષી) જોઈએ.

૫. ૨૬, પં. ૧૮. જોડજ નદિ યજ્ઞ જોડજ જોઈએ.

૫. ૫૬, પં. ૧૬. ૧૦૨૬ સમુચિત નથી. પાઠયત્વહીનામમાલાની રચના 'ધારા'માં વસનાં થયેલી છે. જોડજના રાજ્ય-સમયમાં 'ધારા'

૧ રામસાગરદત્ત સં. રત્નચૂડકથાનકનુ પ્રો. હર્ષિ હરિદ્વર્જનન લાખાંવર Indische Märchentromaneમાં ઇ. સ. ૧૯૨૨માં છપાયું છે. ૨ આ મૂળ એની સં. કાલા સહિત રોડ મનમુખલાહ લગુલાહ વાંચી છપાયું છે. ૩ આમાં નવ મહોર્માં નામ છે. ૪ પં. સાહચન્દ્રે એમનો આશય મારા ચન્દ્રમાં રજૂ કરવા લખ્યું હતું તે પ્રમાણે આ કાર્ય એ કથું છે સૂચનાઓના મૂલ્યાંકન વિશે તો વિશેષ સ્વયં વિચારી લેશે.

રાજધાની થવાનું મનાય છે અમિતગતિએ વિ સ. ૧૦૫૦માં રચેલો સુક્ષાપિતરતનસંદ્ધાહુ મુંજના રાજ્યમાં રચાવાનો એના અતમા ઉલ્લેખ છે. ભોજના રાજ્યસમયનો વિ સ. ૧૦૭૮નો લેખ મળે છે એથી આ નામમાલા વિ સ. ૧૦૬૬માં રચાઈ હોવી જોઈએ

૫ ૬૩, પ. ૪ નંદિયદ્ધ (સ. નંદિયાદ્ય) અથવા નામ જણાય છે

૫ ૬૮, પ ૧૦. 'મેનાડ' નહિ પણ રણ્યભોર (માગવાડ) જોઈએ.

૫ ૭૮, પ ૨૫ અન્દ્રલેખાવિજય નામનું પ્રકરણરૂપક હ્રેમચન્દ્ર સરિના શિષ્ય દેવચન્દ્રે રચ્યું છે જુઓ જે બા. મ. સૂ. (૫ ૪). પરિચય માટે જુઓ એનું ૫ ૬૪.

૫ ૮૪, પ ૧૨ સૌન્દર્ય ઉદ્યમુન્દરીકથામાં અશોકવતીનો નિર્દેશ કરી એના કર્તા શ્વેન્ અન્દનાચાર્યને પોતાના મિત્ર તરીકે ઓળખાવ્યા છે અશોકવતી સ મા હશે

૫ ૮૯, પ ૧૭ ધર્માવએસમાલાના જવસિદ્ધસંસ્કૃત નિવરણમાં ૫ ૮૮માં વન્દિડીનો કણહુ-જલ્પ્ય દિડી તરીકે નિર્દેશ છે

૫ ૧૦૦, પ ૧૭ 'દક્ષિણ-ચિદ્ર' એ નામ 'દક્ષિણ' શબ્દને આભારી હશે આ સરિના પૂર્વજોનો સંગ્રહ ઉત્તરપથ સાથે હોવાનું તે કુવલ્લય-માલાની રચના પણ જાવાલિપુરમાં થવાનું આ કૃતિ પરથી જણાય છે

૫ ૧૦૩ પ ૫-૬ જે બા મ સૂ. (૫ ૪૪)માં થોડુંક સુધારી 'કર્માવમિત્રો જ્ઞાવશે' વાચનાનું ૫ લાનચન્દ્ર સૂચવે છે

૫ ૧૦૬, પ ૧૭ ને ૨૬ પ્રત્યેક પરિચ્છેદમાં ૨૫૦ અને કુલને ૪૦૦૦ ગાયા છે

૫ ૧૦૭ પ ૨૫ તેમજ ૫ ૪૭, પ ૧૫ 'નાણ' શબ્દ જ પાદકે જોયો છે તે યોગ્ય નથી ખરું નામ પચ્ચમીમાહુર્ય હોવું જોઈએ

૫ ૧૦૭, પ ૨૫ આ કથાના એક અનુવાંચનો ૫ લાનચન્દ્રનો

---

૧ જુઓ ઇ સ. ૧૪ ના સુનના "પુસ્તકલય"ના અકમાં ઉપાયેની ૫. લાનચન્દ્રની સમાવેશના

શુ અનુવાદ પચમી-માહાત્મ્ય નામથી વિ. સ. ૧૯૭૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

પૃ. ૧૧૧, પ ૨-૧૦. જે. બા. ગ્ર સૂ મા ક્રમાંક ૧૩૧ અને ૧૪૭ તરીકે જે વિલાસવર્ધકહાની નોંધ છે તે એક જ ગ્રંથની છે તેથી એ બંનેનો પૃ ૪૫માં ભેગો પરિચય અપાયો છે આ ગ્રંથનો થોડો નમૂનો અં. કાં. મંની ભૂમિકા (પૃ ૧૧૧-૨)માં અપાયો છે આ ગ્રંથની જેસવમેરની હાથપોથીઓની પ્રતિકૃતિ (photo) તૈયાર કરાવાઈ છે જે સા. સ. ઇ(પૃ ૨૧૭)માં લખાયેલ ઉપર્યુક્ત પૃ. ૪૫ગત સ લખાણનો સારાંશ છે

પૃ ૧૧૧, પ. ૧૭ જે ધ ગ્ર સ તરફથી આ કૃતિ “ વિજયદ-કેવનિચરિય ” એ નામથી છપાવાઈ છે. ‘ અમલદેવ ’ એવો પાઠ માત્રી ‘ અમૃતદેવ ’ નામ સૂચનાથી લાગે છે

પૃ ૧૧૩, પ ૮ આ કૃતિના આદ્ય અને અંતિમ ભાગ પ જે બા. સૂ (પૃ ૩૫૦)માં અપાયા છે

પૃ ૧૧૭, પ ૨૦ આની પ્રશસ્તિપૂર્વક આના આદ્ય અને અંતિમ ભાગ પ જે બા. સૂ (બા. ૧, પૃ ૨૫૦-૨)માં અપાયા છે

પૃ ૧૧૮, પ ૧૧-૭ મહેન્દ્રસરિ, વર્ધમાનગણિ અને શુભચન્દ્ર ગણિને સંબંધાવાયેલો આ કુમારવાલપદિઓહ એ હેમચન્દ્રસરિએ કુમારપાલને દશાતપૂર્વક આપેના ઉપદેશોનું ફળ છે, કુમારપાલની દિનચર્યા તો કુમારવાલચરિયમાં છે

પૃ ૧૨૦, પ ૧૬ અંજણાસુ દરીચરિયનો અંતિમ ભાગ જે બા. ગ્ર. સૂ. (પૃ ૪૯)માં અને આ ચરિયનો પરિચય (પૃ ૫૪)માં છે “ સુશીલ જૈન મહિતાઓના સરમરણો ” નામના લેખમાં આનો નિર્દેશ છે

---

૧૫. લાલચન્દ્રનો આ લેખ વિ. સ. ૧૯૬૮માં “ સુબર્ષ અને મામરોળ જૈન સભા ”ના સુવર્ણમહોત્સવ અંક (પૃ ૫૫-૬૨)માં છપાયો છે.

૫ ૧૨૯, ૫ ૧૩ રૂપકાત્મક કૃતિઓ તરીકે લખવાવણા અને માહુપરાજયનાદિક તેમજ પ્રાચીન ગુમા રચાયેલા 'ત્રિભુવનદીપક' પ્રમુખનો ઉલ્લેખ થઈ શકે

૫ ૧૩૩, ૫ ૧ સેતુસરણિ એ દીકાનું નામ તો નથી ?

૫ ૧૩૫, ૫ ૯-૧૧ કુવલયમાલામાં તિહિરિસચ્ચરિયનો ઉલ્લેખ છે આ પાઠ્ય કૃતિ હોવા સહજ છે એના કર્તા દેવગુપ્ત એ આ કથાકારના પૂર્વજ ગુરુ દેવગુપ્તસૂરિ હોવા જોઈએ કે જોમનો પરિચય આ કથાની પ્રશસ્તિમાં છે

૫ ૧૪૦, ૫ ૨૫ વરાલ નદિ પશુ ધધન નામ હોવું જોઈએ આ ગૃહરથે પગિઠપ્રમાણુ કર્યું એને અંગેની રચના પાઠ્યમાં છે એના રચનાર ધધન નદિ પશુ 'ધમધેપસૂરિના કાષ્ઠક શિષ્ય હશે આ કૃતિનો આઘ ભાગ ૫ જે ભા સ્ક. (ભા ૧, ૫ ૦૮૨) માં છે ઉસિમંડલધોત્તના કર્તા ધમધેપસૂરિ અન્ય હશે એ બાબત યદ્ય મદિરગણિની વૃત્તિ સાથેની આ સ્તોત્રની આવૃત્તિમાં વિચારાઈ છે

૫ ૧૪૩, ૫ ૧૮ જુને ખલ્લે જી તો નદિ વચાયો હોય ?

૫ ૧૪૬ ૫ ૮ જશ્વલ્લુદેવની દીકા નામે સસેશતીછાયાના આઘ ને અતિમ ભાગ ૫ જે ભા સ્ક. (૫ ૧૭૮-૧૮૧) માં અપાના છે

૫ ૧૪૭, ૫ ૬ નિસમમાણુધીલા એ નામ પરથી તો આ કૃતિમાં કામદેવની લીનાનું વર્ણન હશે

૫ ૧૪૭, ૫ ૧૮ ૧૫૩ ગાયાવાળા એક ગાહુકોસના આઘ અને અતિમ ભાગ ૫ જે ભા સ્ક. (૫ ૩૦૨) માં અપાયા છે

૫ ૧૫૪, ૫ ૨૦ 'દેવસૂરિના શિષ્ય મુનિચદ્રસૂરિ' એ ઉલ્લેખ બરાબર નથી ૫ જે ભા સ્ક. (૫ ૧૩૫) માં આવકન્નત એ નામપૂર્વક આ કૃતિના આઘ ને અતિમ ભાગ અપાયા છે તેમાં વ્રત સ્વીકારનાર કહે છે કે હું સમ્યક્ત્વ મહિત ગૃહિ-વ્રતો સ્વીકારુ છું અતિમ ઉલ્લેખ

પ્રમાણે પરીપકાર કરવામા ઉચિત મુનિયદ્ર મુનીશ્વરે આ વ્રતોને સદેપથી સારી રીતે ઉદ્ધર્ષા મુનિયન્દ્રસૂરિના યુગપ્રવર શ્રુતધર સુમરુના શિષ્ય દેવસૂરિ પાસે વ્રતો સ્વીકારાયા તેને લગતી આ કૃતિ દેવસૂરિના કોઈ શિષ્યે રચી દશે આ કૃતિની હાથપોથીના પ્રારભમા દેવસૂરિચરુની પાદુકાઓને પ્રણામ કરાયો છે તેથી પણ આ અનુમાન પુષ્ટ બને ॥

૫ ૧૬૪, ૫ ૩ કર્તાએ આ કૃતિનો તીર્થકલ્પ તેમજ (અતમા) કલ્પપદ્ધતિ એ નામે નિર્દેશ કર્યો છે આનો ઠેટલોક ભાગ મ મા છે ૧શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને મુલતાન મહુમ્મદ (૫ ૧૮-૨૧)મા આ કૃતિનો ઠેટલોક પરિચય ૫ લાલચ દે આપ્યો ૩ એમના મત પ્રમાણે ૧૩૬૪ને બદલે ૧૩૮૫ જોઈએ

૫ ૧૬૫ ૫ ૪ નિબ્ધાલુકડ તો ચોડીક ગાથારૂપ છે

૫ ૧૬૫, ૫ ૨૩ ૫ નૈ ભા સ્ (૫ ૮)મા ચૂડામણિ અને લીલાવતીનો ચોડીક ભાગ અપાયો છે એ ઉપરથી લીલાવતી સ મા હોય એમ લાગે ॥

૫ ૧૭૧, ૫ ૧૯ હસ્તકાંડનો વિષય સામુદ્રિક ઢરો

૫ ૧૭૧, ૫ અત્ય અને ૫ ૧૭૨ ૫ ૧૧-૨૦ ત્રૈલોક્ય પ્રકાશમા અર્ધકાંડ છે અને એમા મેધમાલાનો વિષય છે ત્રૈલોક્ય પ્રકાશનુ અપર નામ મેધમાલા નથી નબ્યતાજિકનુ બીજુ નામ જ્ઞાનદર્પણ છે ભુવનડીપકના કર્તા પદ્મપ્રભસૂરિ છે અને એ મથ ત્રૈ મથી જિન ॥ ત્રૈ મનુ ત્રૈલોક્યપદ્ધતિ એવુ નામાતર નહિ ઢરો ત્રૈ મ હાલમા મિત્રાનેરથી ઉપાયો છે તે જોવો જોઈએ

૫ ૧૭૪, ૧૭૬ ને ૧૮૩ જુદા જુદા ' દાર ' નામથી સૂચનાયેલી કૃતિઓ નિમિત્તજ્ઞાનના કોઈ એક મુખ્ય મથના વિકાગરૂપ જણાય છે

૫ ૧૭૫, ૫ ૧૨ વચનાચાર^૧ વગેરે નિર્દેશો જોતા કરલદખણુ સ્વેતામરીય કૃતિ જણાય છે

૧ ' શ્રીજિનલીલસાગરસૂરિ-જ્ઞાનભાડાર (મારવાડ) તરફથી ૬ સ ૧૯૩૯મા ઉપાવચેદ છે

૫ ૧૭૫, ૫. ૧૭ આ કૃતિનું નામ ટાલ-જ્ઞાન છે. એની એક પ્રાચીન હાથપોથી વડોદરાના સ્વ જમનાદાસ વૈવ પાસે હતી એ ઉપરાંત એની 'ફોટોકોપી' વર્ષો પહેલાં વડોદરાના પ્રાચ્યવિજ્ઞાન મંદિરે તૈયાર કરાવી છે.

૫ ૧૭૬, ૫ ૧૫ ૫ જે જા સૂ (૫ ૮૩-૮૪)માં આઠ પદો છપાયા છે.

૫ ૧૭૭ ને ૧૮૦ 'પાઠક' અતવાળા ગ્રંથો પુનઃના વિભાગ જ હોય એમ એકાંતે કહી ન શકાય.

૫ ૧૮૨, ૫ ૨ આતરિક વિષયે લગતુ "ગૃહ્ય-નામદત્ત-પ્રાચ્ય" ધર્મશાસ્ત્રસમાલોચની રોપણ વૃત્તિ (૫ ૧૮૬-૮)માં છે.

૫ ૧૮૪, ૫ ૨૪ નામદત્ત-પ્રાચ્ય જેન દીક્ષા હોડી દીધા બાદ કોંકશાસ્ત્ર(ચોપાઈ)ની રચના કરી એમ એમણે કહ્યું છે.

૫ ૧૮૫, ૫. ૩ ઠંકર ફેરના પિતાનું નામ ચંદ્ર છે પાછવમા ચવામુણ એ સમાસને લઈને ચંદનુ ચંદા બનાવાયું છે સ મા 'પરમ-જૈન-અન્દ્રાગજ' છે એમની બીજી કૃતિ રથણપરિક્ષા જે અમાવદીનના રાજ્યમાં રચાઈ છે તેમાં એમના પિતાનું નામ ઠંકર ચંદ્ર જણાવેલ છે.

૫ ૧૮૫, ૫ ૬ આ 'નિકમ' સવત્ સમજવો જોઈએ.

૫ ૧૮૫, ૫. ૨૩ વિચિત્રજને બદલે વિરિચજ જોઈએ.

૫ ૧૮૭, ૫. ૨૫ સ મા નહિ, પાછવમા છે એ સ હાથ સાથે J R A S મા ૧૮૯૫માં ૫ ૫૧૬-૮માં તેમજ સ્વ પૂરણચંદ નાદરના જૈનલેખસંગ્રહ(ખડ ૧ ૫ ૨૫૬-૨૬૧)માં પ્રકાશિત થયો છે ધર્મશાસ્ત્રસમાલોચની પ્રસ્તાવના(૫ ૧૬)માં એનું સૂચન છે.

૫ ૧૮૨, ૫ ૧૫ વડુકહા એ નામ ઉચિત લાગે છે ૧ કુવલય માલોચી જેસવમરની હાથપોથીમાં આ પાઠ પણ મળે છે. 'વડુ' શબ્દ પાછવમા છે.

૫ ૧૯૩, ૫ ૬ ને ૨૪ સુમુદયદાતુ સ સુમુલ્લખના કરી સરસ્વતી સુદર વદનરૂપ ચદ્રવાળી છે તેમ બૃહત્કથા પણ સુમુખ અર્થાત્ પ્રારંભિક ભાગદ્વારા ચદ્રની જેમ આહવાદ પમાડનારી છે એમ અર્થ કરાવેા જોઇએ

૫ ૧૮૮, ૫ ૬ કુનસ્યમાવામાના પરિચયપૂર્વક એનો 'અપ બરા' ઉત્તેજ્ય અં ૩૦ ૪૦ ૪૦ની ભૂમિકા(૫ ૧૦૪-૧૧૦)મા છે

૫ ૨૦૦, ૫ ૨૪ પરમરૂપપયાસના કેટલાક પદો હૈમ પ્રાકૃત બાકરજુગત ઉદાહરણો સાથે અં ૩૦ ૪૦ ૪૦ની ભૂમિકા(૫ ૧૦૩)મા સર્ આવી ૫૦ ૫૦ની પ્રાચીનતા દર્શાવાઇ છે

૫ ૨૦૨ ૫ ૧-૨ પૃથ્વીસિરિયરિય અને એના કર્તા નિમે "પુરત કાલમ"ના ૧૬૪૬ના જીવનના 'અકર્મા' ૫ લાલચચન્દ્રની સમાલોચના છે એમના મતે માથ રવિના વરાજ તરીકેની મા વતા સકારા છે

૫ ૨૦૨, ૫ ૧૭ નાગરી નિપિમા ફરીથી સંપાદિત કરી એ બન્નેના સ્વર્ગમન બાદ આ પ્રમશિત કરાઇ છે.

૫ ૨૦૩, ૫ ૮ ભવિસ્યતકહાના ઉપોદ્ધાતમા આ છપાઇ છે આ ફુનિતો પરિચય ૫ અગ્રી-માહાત્મ્યની પ્રતાવનામાં અપાયો છે

૫ ૨૦૪, ૫ ૬ આ કૃતિ અને એના કર્તાનો પરિચય 'જૈન'મા વિ. સ ૧૯૮૨-૩મા છપાયેલી લેખમાળા નામે 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો' મા ૫ લાનચ દ્રે આપ્યો છે

૫ ૨૦૫, ૫ ૧૮ સ્તવનને બદલે 'ચુરવિરહાલાપ' નામ કીક લાગશે

૫ ૨૨૨, ૫ ૧૧ આધુનિક અર્થ લાવાઓ સરકૃત-સ્વરૂપી નહિ પણ પ્રાકૃત-સ્વરૂપી છે, પ્રાકૃત શરીરવાળી છે, પ્રાકૃત ધાતુઓથી બધાયેલી છે એથી એ નામથી એ ઓળખાય તે જરૂરી છે ચુગરાતી મરાઠી વગેરેને આ નામથી ઓળખાવવા ૫ છઠ્ઠા વિદ્વાનોને-કવિઓને આ આશય

---

૧ આ અકર્મા નાણુપ અગ્રીકહાની જા સમાલોચના છે વળી મહેશ્વરસૂરિઓ વિષેના જ્ઞાન્ત ઉલ્લેખની નોંધ છે

રહેલો છે વ્યાકરણનિયમબદ્ધ પ્રાકૃત અને એના નિયમોની ખાસ પરવા નિના પ્રવૃત્ત થયેલી પ્રાકૃત (દેશી ભાષાઓ) એવો વિવેક કરાય તો બમ નહિ થાય (પૃ ૨૦, પં. ૧૯)

પૃ ૨૨૫, પ ૧૨ ઉત્તર૦મા કપિન, નમિ રાજર્ષિ, પ્રયોક્ષુદ વગેરેની કથાઓ છે

પૃ ૨૨૫, પ ૧૬. નેમિનાયના પાષ્ટ્ય અને અવબ્રજસમા રચાયેલાં ચરિત્રોમા—પાઠ-ચરિત્રોમા મહાભારત અત્યંતરૂપે દર્શાવાયુ છે.

પૃ ૨૨૬, પ. ૬. તીર્થંકરો ૧૧ પાષ્ટ્યમા વિસ્તારથી રચાયેલા ચરિત્રોમા મહાકાવ્યના લક્ષણો ધણે અશે ચરિતાથ થાય છે એટલે એ દૃષ્ટિએ એ મહાકાવ્ય ગણાય

પૃ ૨૨૭, પ ૭-૮. ૫ ને ભાં સ્ત્ર (પૃ ૧૭૨)મા 'કૌટલીઃ અથશાસ્ત્ર' એવો ઉલ્લેખ છે કૌટલ્યને બદલે 'કૌટલ્ય' એવો ઉલ્લેખ મળે છે

પૃ ૨૨૮, પ ૧૧ પ્રાચીન ગુજરાતી વગેરેમા રચાયેલી કથાઓ વિચારવી ધૃ, ક્રમકે 'દેશી' ભાષાઓને પણ સાક્ષરોએ 'અપભ્રંશ' તરીકે ઓળખાવી છે. ને ધ પ્ર સ તરૂંથી પ્રકાશિત અને ઉપાધ્યાય દ્વેષરાજે રચેલી ઉપદેશ-સમતિ-વૃત્તિમા પદ્યમા કેટલીક કથાઓ છે

૧૩૮. કાપડિયાની કૃતિઓ

પ્રો હીંગલ્લાલ ૨ કાપડિયાએ મુખ્યત્વે ઐદ અને પ્રાચીન ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું છે અને એ પૈકી કેટલાક સ ને પાછવ ગ્રંથોના ગુજરાતી કે અંગ્રેજી કે એ બંને ભાષામાં અનુવાદ વગેરે પણ કર્યા છે. વળી એમણે કેટલાક પુસ્તકો પણ રચ્યા છે, સ મા વેપલાત્મક રચનાઓ કરી છે, તેમજ ગુ અને અંગ્રેજીમાં જલેખો લખ્યા છે એમના આ સાહિત્યમાર્થી જે અપ્રસિદ્ધ છે તેની કામચલાઉ યાદી અપાય છે —

(૧) અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો

૫A History of the Non-canonical Literature of the Jainas (parts I-II), The Jaina Religion & Literature (૬ Vol II), Educational Problems of to-day, Matter, Space and Time, English Translation of Vajjālagga and Uṣṇīruddha, The Jaina Conception of Celibacy, The Jaina Gospel of Truth, The Jaina Theory of Evolution and Involution, The Jaina View-points & Aspects

મજુધરવાદ યાને સત્યાર્થીની શકાઓ અને તેનું સંમાધાન, અનેકાન્ત-મીમાસ, શ્રમણ-મંદિતા, આદ્ય-મંદિતા તરકર-સ્મૃતિ, ભગવદ્ગાનું ભાગવત,

૧ એમના પરિચય માટે જુઓ અથ અને અથકાર (પુ ૧ પ ૮૧-૨) તેમજ કા ગુ સ વૈમાસિક (પુ ૫ અ ૧) ૨ HCLJ (pp XI-XII) મા પ્રસિદ્ધ થયેલી ૩૮ કૃતિઓની નોંધ છે આ ઉપરાંતની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ તે DCJM (Vol XVII, pt. 4) કસેવધ, આગમોનુ દિગ્દર્શન, અનેકાન્ત જયપતાકા (ખડ ૨) ને The Jaina Religion and Literature (Vol I) છે ૩ પ્રસિદ્ધ થયેલી સરકૃત અને ગુજરાતી કવિતાઓની સૂચી ક મ વધ, આગમોનુ દિગ્દર્શન તેમજ ૫ રપરમા અપાદ છે ૪ પ્રસિદ્ધ થયેલા કૃત્તાક લેખોની યાદી HCLJ, પત મજુરાજ અને પ્રાચીન અને અર્વાચીન મમયની સ્ત્રીઓનો પદેરવેશ એ ત્રણ પુસ્તકોમાં છે ૫ આ પુસ્તક ઉપાવાય તો આને અગે પ્રકાશન-દાન આપવાનું મુખ્ય વિદ્યાપીઠે કરાવ્યું છે ૬ આ પુસ્તક લગભગ લાઠેરમાં ઉપાદ્ય રહેલા આવ્યુ હતુ એ આસામાં ત્યાં દિગ્દેખની મિહા વોરેનો છ સ ૧૯૪૭માં નારા થતા આ પુસ્તકનો ઉપાયેલો તેમજ ઉપાવવાનો લાગ મુદ્દલાલકમાં જળી મયા મારી પાસે સંગ્રહ કૃતિ છે

ગોશાલકનુ જીવનવૃત્તાત, સરકૃત શબ્દોના પાઠ્ય સમીકરણો; પાનાંતી રમતો અને કરામતો; 'કપૂરમજરી'નો અનુવાદ, હિસાણિરુદ્ધનો સમલોકી અનુવાદ; જૈન કૃતિઓમા નિર્દેશાયેલા અજૈન ઐથો અને ઐથકારો

(૨) અપ્રસિદ્ધ લેખો

ગુજરાતી ભાષામા પોર્ટુગીઝ શબ્દો; ગુજરાતી પદ્ય માટેના શબ્દો; અલકારશાસ્ત્ર સંબંધી જૈન કૃતિઓ; આચારમાના વિશિષ્ટ શબ્દો

Exposition of Soul in the Jaina Canon, A bird's eye-view of the Pāiya Literature, A Critical Survey of the Verse & Metres in the Jaina Canon, A set of the Stereotyped Phrases in the Jaina Canon; Birds and Beasts in the Jaina Canon; Etymologies from the Cunni on Uttarajjhayana; Intelligence-tests in the ancient Jaina Literature; References to Fabulous Objects by Jaina Writers, Riddles in the Jaina Canon, Solids formations and sections, Quotations from Mahābhārata and Bhagvad-Gītā in the Jaina works; Doctrine of Karman in the Jaina Canon, The Jaina View about Vedas, The subtle Vegetation Kingdom in Jainism.

(૩) પ્રકાશિત અભિનવ પદ્યરચના

સુન્ન-હરિયાદી	સાર્વજનિક ક્રમાક ૫૭	જાહેરાતબર '૪૮
નિવેદન	" "	" "
ભાત્તી-સ્તવન	ગુજરાતી દીપોત્સવી અક ૨૦૦૪	તા ૩૧-૧૦-૪૮
" (સમજૂતી સાથે)	પ્રભાકર	તા ૧૪-૧૧-૪૮
ધૂનીને સંબોધન (પૂર્વકેદુ)	"	તા ૫-૧૨-૪૮
પરમાત્મજાત્રીસી	દિગંબર જૈન (વ. ૪૧, અ ૧૨)	
મહીપાલી	ગુ. મિત્ર તથા ગુ દર્પણ	તા ૫-૭-૪૮
આનન્દ-હીરે	તાર્કિક પ્રશ્નોત્તર (ભા. ૧)	ક સ ૧૮૪
આનન્દ-તરંગ	આનન્દમુખાસિન્ધુ (ભા ૨)	ક સ ૧/૫૦
આનન્દ-કમરણ્ય	ગુ. મિત્ર તથા ગુ દર્પણ	તા ૮-૫-૫૦

